

KÜRT - ERMENİ İLİŞKİLERİ

1908 - 1915

DEMET CANSIZ

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(1908-1915)

DEMET CANSIZ

DEMET CANSIZ: 1987 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini tamamladıktan sonra 2005 yılında Gazi Üniversitesi Kırşehir Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğrenim görmeye hak kazandı. 2006 yılında yatay geçiş programı ile Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yerleşerek lisans eğitimini tamamladı. 2009'da Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Anabilim dalında Yüksek Lisans öğrenimine kabul edilerek 2011 yılında "Halk Yolu Mecmuası (1923-1927)" başlıklı tez çalışmasıyla master eğitimini tamamladı. Bu çalışma Çankırı Belediyesi tarafından iki cilt halinde yayınlanmıştır. 2014'te aynı üniversitenin yine Cumhuriyet Tarihi Anabilim dalında başladığı Doktora eğitimini "II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1915)" adlı tez çalışmasıyla 2019 yılında tamamlamıştır. Araştırmacı Cumhuriyet Tarihi alanında çalışma ve araştırmalarına devam etmektedir. Evli ve bir çocuk annesidir.

KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

(1908-1915)

DEMET CANSIZ

Kürt-Ermeni İlişkileri

Yazar

Demet Cansız

Yayına Hazırlayan

Veysel Usta

Genel Yayın Yönetmeni

Kenan Sarıaliođlu

Kapak

Emriye Demirkır

Yapım / Uygulama

SERANDER

Sertifika no: 30279

Baskı

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.

İskitler/ANKARA.

Tel: 0462 321 53 38

1. Baskı: Ağustos 2020

ISBN: 978-9944-374-87-3

SERANDER YAYINEVİ

Gazipaşa Mahallesi, Uzun Sokak, No: 5/3

Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE

Tel. 0533 421 70 02

www.seranderyayinevi.com

e mail: serander@seranderyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	7
ÖNSÖZ	9
GİRİŞ.....	13
Osmanlı Devleti İdaresinde Doğu Anadolu	13
Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Kürtler ve Ermeniler	19
19.Yüzyılın Başlarında Kürt-Ermeni İlişkilerine Genel Bakış.....	23
19. ve 20. Yüzyılda Kürt-Ermeni Çatışmalarının Muhtevası	33
<i>Kürtler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Arazi Sorunları</i>	33
<i>Kürtler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Diğer Sorunlar</i>	37

I. BÖLÜM

19. YÜZYILDA MERKEZİ OTORİTEYİ GÜÇLENDİRME ÇABALARI

Kürt Emirlerinin Tasfiyesi	43
Tanzimat Fermanı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi.....	46
Merkezileşmenin Etkileri ve Bedirhan Bey İsyanı	49
Kırım Savaşı ve Yezdanşir İsyanı.....	55
İslahat Fermanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri	57
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve I. Meşrutiyet'in İlanı	61
1877-1878 Savaşı ve Sonrasındaki Gelişmeler	65
Şeyh Ubeydullah İsyanı	77
II. Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri	81
Kürt Aşiret Milisleri; Hamidiye Hafif Süvari Alayları	89
II. Abdülhamit Dönemi Ermeni İsyânları	94
<i>Kürt Musa Bey Olayı</i>	94
<i>Birinci Sason İsyanı</i>	96
<i>Zeytun İsyanı (1895)</i>	99
<i>Van İsyanı (1896)</i>	102
<i>İkinci Sason İsyanı</i>	104

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASINDAKİ GELİŞMELER

II. Meşrutiyet'in İlanı.....	109
II. Meşrutiyet'in Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Etkileri.....	113
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası	120
II. Meşrutiyet'ten Sonra Kurulan Kürt Cemiyetleri.....	126
İTC'nin Vilayet-i Şarkiyeye'deki Çalışmaları	132
II. Meşrutiyet Döneminde Vilayet-i Şarkiyeye'deki Sorunlar ve Alınan Tedbirler	142

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sırasında Kürt-Ermeni İlişkileri.....	153
I. Dünya Savaşı'nda Kürtler ve Ermeniler	161
Tehcir Kararı ve Kürt-Ermeni İlişkileri	168

III. BÖLÜM

KÜRTLER VE ERMENİLER ARASINDAKİ

BAŞLICA PROBLEMLER

Arazi Meselesi.....	175
Cinayet Davaları.....	197
Gasp ve Yağmacılık	259
Bölgede Karışıklık Çıkarmaya Çalışanlar	297
Kız Kaçırma ve Tecavüz	321
SONUÇ	328
EKLER	333
KAYNAKÇA	337
İNDEKS	351

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri
Bkz.	: Bakınız
BEO.	: Babîali Evrak Odası Belgeleri
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH.EUM.EMN.	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Umum Evrakı
DH.H.	: Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı
DH.İD.	: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.KMS.	: Dahiliye Nezareti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı
DH. MKT.	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı
DH. MTV.	: Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı
DH.MUİ.	: Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Nezareti Evrakı
DH. SYS.	: Dahiliye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı
DH.ŞFR.	: Dahiliye Şifre Kalemî Evrakı
DH.TMIK.M.	: Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mütferrik Evrakı
Haz.	: Hazırlayan
HR.SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbatası Evrakı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Y.A.HUS.	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Askerî Maruzat Evrakı

ÖNSÖZ

Kürtler ve Ermeniler tarih boyunca aynı coğrafyada bir arada yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin bu iki mühim tebaası arasında 19. yüzyılda yaşanan başlıca problemleri vergi, mera, arazi ve otlak davaları oluşturmuştur. Zaman zaman din değiştirmeye zorlama, tecavüz ya da kız kaçırma gibi farklı şikâyetlere rastlanılsa da iki millet arasında yaşanan bu problemler kendi içinde "olağan" bir durum olarak değerlendirilmiştir. Fakat 19. yüzyıl itibarıyla bütün dünyada değişen siyasî dengelerden imparatorluğun bu iki unsuru da etkilenmiş, 20. yüzyılda yabancı devletlerin de müdahaleleri sonucunda zaten bozuk olan Kürt-Ermeni ilişkileri artık bir toprak meselesi halini almıştır.

Bu çalışmada; II. Meşrutiyet'in ilanından başlayarak I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar, Doğu Anadolu'da Kürtler ve Ermeniler arasında vuku bulan her türlü sosyal, siyasî, kültürel ilişkiler başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri olmak üzere ilgili literatür ışığında ele alınmıştır. Araştırmada yalnızca bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan coğrafyadaki Kürt-Ermeni ilişkileri değerlendirilmiştir. Esere tehcir kararının alındığı 27 Mayıs 1915 yılında nihayet verilmiştir ki, tehcir yılları zaten Kürt ve Ermeni ilişkileri bakımından başlı başına bir çalışma kapsamını oluşturmaktadır.

Kitapta Kürt-Ermeni İlişkileri 3 ana bölüme ayrılarak işlenmiştir. İlk olarak girişte, Osmanlı Devleti döneminde Doğu Anadolu hangi vilayetlerden mürekkepti, hangi vilayetlerde Kürtler ve Ermeniler yoğun olarak yaşıyordu, Kürt ve Ermeni kimlikleri Osmanlı millet sistemi içinde ne anlam ifade ediyordu gibi temel unsurlar açıklandıktan sonra iki tebaanın ilişkileri hakkında genel bir çerçeve çizilmiştir.

Birinci bölüme Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları ele alınarak başlanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu yıllarda Vilayat-ı Şarkıye'nin büyük bölümünde otorite kuramadığı açıktır. Zira doğu vilayetleri hem coğrafi hem de etnik durumu itibarıyla zor ve karışık olduğundan bu duruma doğal bir zemin hazırlamaktadır. Engebeli arazi, karmaşık etnik yapı bölgede hem eşkıyalık hareketleri için fırsat oluşturuyor hem de asayiş ve düzeni sağlamayı zorlaştırıyordu. Kimi zaman bölgedeki aşiret reisleriyle işbirliği yapılarak, onlara makam, para ve unvan vermek kaydıyla devlete bağlılıkları sağlansa da göçebe ve yarı göçebe Kürt gruplarını denetim altına almak neredeyse imkânsızdı. Nitekim II. Mahmut döneminden itibaren başlatılan merkezileştirme çalışmaları uzun yıllar boyunca devam etmişse de doğudaki bu yapılanmayı yıkmak mümkün olmamıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı Ermeniler için yeni hak ve hürriyetler manasına gelirken Kürtler tarafından merkezi yapının dayatması şeklinde algılanmıştır. I. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra vuku bulan Osmanlı-Rus Harbi neticesinde imzalanan Berlin, Ayastefanos anlaşmalarında Erme-

nilerin Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunması hususu ilk kez açıkça dile getirilmiş, mesele uluslararası bir boyut kazanmıştır. Daha sonra Rusya'nın da destek ve kıskırtmaları sonucunda Ermeniler sık sık ıslahat taleplerinde bulunmuştur. Bu süreçte Kürt beylerinin eski güçlü ve sarsılmaz otoritelerini devam ettirme çabaları, Ermenilerin yeni hak ve taleplerindeki ısrarcı tavırları bölgenin iki önemli unsurunu yeniden karşı karşıya getirmiştir. 19. yüzyılda Kürtler ve Ermeniler arasında cinayet, gasp, arazi sorunları, yağmacılık, aşiret anlaşmazlıkları, yol kesme, hırsızlık ve tecavüz gibi adi suçların sıkça yaşandığı görülmektedir

İkinci bölümde, Kürt-Ermeni ilişkileri II. Meşrutiyet'in ilanından I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar geçen süre içinde gelişen siyasî konjonktür çerçevesinde ele alınmıştır. 1908-1915 yılları Osmanlı Devleti için oldukça mühim bir dönemdir. İttihat ve Terakki önderliğinde ilan edilen Kanun-ı Esasi ile yeni bir sürece giren ülkede, merkezden başlayarak siyasî, hukukî, iktisadî alanlarda birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Bu yıllarda Doğu Anadolu hala oldukça karışık bir durumdadır. II. Meşrutiyet'in ilanının Kürt ve Ermenilerce nasıl karşılandığı, Kürtlerle Ermenilerin basın yayın faaliyetleri, kurdukları cemiyetler, İttihat ve Terakki'nin Kürt-Ermeni politikası, doğu vilayetlerindeki çalışmaları ve ıslahat programları ayrıntılı bir şekilde ele alınarak bu sürecin Kürt-Ermeni ilişkilerine yansımaları açıklanmıştır. Ayrıca Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları sırasındaki ilişkiler, anlaşmazlıklar ve arayışlar incelenmiştir.

Üçüncü Bölümde ise, yukarıda 1908'den 1915'e kadar izah ettiğimiz dönemde Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen bütün problemler gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Tamamen Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak oluşturduğumuz bu bölümde Kürtlerle Ermeniler arasında yaşanan başlıca sorunlar işlenmiştir. Arazi davaları, cinayet olayları, gasp, yağma, tecavüz ve kız kaçırma eylemleri ile bölgede karışıklık çıkarmaya çalışan tebaanın faaliyetlerine dair kayıtlar ele alınarak örnekleme metoduyla değerlendirilmiştir. Bu yöntemin tercih edilmesindeki amaç, farklı şekillerde tahayyül edilerek istatistik olarak abartılan sorunları araştırmacının dikkatine sunmak ve olayların alt yapısını göstermektir. Böylelikle taraflara isnat edilen suçların niteliği, oranları ve doğruluğu ortaya çıkarılarak, her bir hadiseye karşı devletin yaklaşımı, aldığı tedbirler ve suçluları cezalandırma yöntemleri açıkça sergilenmiştir.

Kürt-Ermeni ilişkilerine dair daha önce yapılan diğer çalışmalar göz önüne alınarak yetersizlikler tespit edilmiş ve esere bu doğrultuda yön verilmiştir. Özlem Güneş tarafından "Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri" başlığıyla ele alınan Yüksek Lisans Tezi ve Melek Sarı Güven tarafından araştırılan "Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)" adlı Doktora çalışması bu eser ile aynı dönemi kapsamamaktadır. Bülent Cırık'ın "Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri" adıyla yayınlanan eserinde

ise, mevzu arşiv belgeleri ışığında ve derinlemesine ele alınmasına rağmen konunun yalnızca Bitlis vilayeti özelinde işlenmesi bu çalışmayı yeniden değerlendirmemizde etken olmuştur.

Çalışmada karşılaştığımız zorluklara gelince; konumuz dahilindeki arşiv belgelerinin sayısal çoğunluğu ile doğu vilayetlerdeki aşiret ve yer isimlerinin karmaşası bizi oldukça zorladı. Aşiret isimleri, Yusuf Halaçoğlu'nun "Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)" adlı eseri ile Cevdet Türkay'ın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler" adlı kitabından teyit edilmekle beraber emin olunamayan isimlerin yanına (?) eklenmiştir. Aynı şekilde yer isimleri de hem ilgili eserlerden hem de internet üzerinden doğrulanmıştır. Fakat yine de okunuşunda tereddüt edilen isimlerin yanına Osmanlıcası aynen eklenerek (?) ilave edilmiştir.

Bu araştırma için beni cesaretlendiren kıymetli hocam Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu'na sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Kendisi görüş ve değerlendirmeleriyle yalnızca çalışmalarına değil, akademik hayatıma da yön vermiştir. Destek ve yönlendirmeleri için müteşekkirim. Ayrıca ilgisini esirgemeyen Prof. Dr. Bülent Bakar, Prof. Dr. F. Nalân Türkmen, Doç. Dr. Kürşat Karacağil ile Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'ye teşekkürü bir borç bilirim. Kitabı yayınlayan Serander Yayınevi editörü Öğr. Gör. Veysel Usta'ya ve yayın süreciyle yakından alakadar olan değerli büyüğüm Ayhan Yüksel'e minnettarım. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi, Atatürk Kitaplığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Marmara Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanlarının yardımlarını mutlaka zikretmeliyim. Bilimsel araştırmalar fonu ile projemi destekleyen Marmara Üniversitesi Rektörlüğü'ne ayrıca teşekkür ederim. Son olarak iyi dileklerini her daim arkamda hissettiğim aileme, bilhassa anneme ve değerli eşime sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Demet Cansız
Ocak 2020

GİRİŞ

Osmanlı Devleti İdaresinde Doğu Anadolu

“Doğu Vilayetleri” kavramı Osmanlı İmparatorluğu için; ağırlıklı olarak Kürtlerin ve Ermenilerin, aynı zamanda pek çok farklı etnik grubun yaşadığı toprakları ifade etmektedir. Fakat bu kavram, 1864 vilayet taksimi ile Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır’dan müteşekkil olan “Vilayat-ı Şarkiye” ile aynı coğrafyayı kapsamamaktadır. Söz konusu dönemde doğu vilayetleri; Sivas vilayetinin güneyinden başlayıp Antep’e kadar uzanan, Ankara vilayetinin doğusu ve Halep vilayetinin kuzeyini içermekte idi.¹

Osmanlı Devleti’nin o zamanki idarî teşkilatına göre Vilayat-ı Sitte ya da Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan coğrafya ise şu vilayetlerden oluşuyordu:

Erzurum Vilayeti: 52.000 km²
 Van Vilayeti: 37.000km²
 Bitlis Vilayeti: 27.800km²
 Diyarbakır Vilayeti: 42.100km²
 Mamüretülaziz Vilayeti: 32.900km²
 Sivas Vilayeti: 60.300km² dir.

Altı vilayetin yüzölçümü toplam 252.100 km² olup, bugünkü Türkiye’nin üçte biri kadardır.² O yıllarda Vilayat-ı Sitte olarak tanımlanan bu topraklar günümüz Türkiyesi’nde; Erzurum, Erzincan, Van, Ağrı, Hakkâri, Muş, Elazığ, Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Bingöl, Malatya, Sivas, Amasya, Tokat ve kısmen de Giresun’un bazı illerini kapsamaktadır.³ Türkçede “Altı Doğu Vilayeti” anlamına gelen Vilayat-ı Sitte tabiri yerine, Ermeniler ve Batı Dünyası Türkçede Altı Ermeni Vilayeti manasına gelen “Six Armenian Vilayets” veya Türk Ermenistan’ı anlamındaki “Turkish Armenia” tabirlerini kullanmışlardır.⁴

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde bir idarî birim olarak görülmeyen “Kürdistan” ve “Ermenistan” terimleri ise yalnızca birer coğrafi etikettir. Arapkir, Musul ve Van arasında kalan topraklar Kürdistan olarak adlandırılırken, bu bölgeye kuzeyden bitişen Erzincan, Kars ve Van arasında kalan bölgeye ise Ermenistan adı veriliyordu. Kürdistan olarak adlandırılan Arapkir, Musul ve Van dışında, Sivas ve Urfa gibi vilayetlerde de önemli bir

¹Hans Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, (Çev. Atilla Dirim), İstanbul 2005, s. 54.

² Bu altı vilayete o dönemde Rus işgali altında bulunan Kars ve Ardahan da eklendiğinde Ermenilerin Anadolu’da sahip olmak istediği topraklar 300.000 km²’ye yaklaşmaktadır. Bkz. Bilal Şimşir, “Ermeni Sorunu Tarihiçesi”, *Müdafa-i Hukuk*, S. 44, Ankara 2002, s.6.

³ Mithat Sertoğlu, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, S. 1-6, (Ekim 1967-Mart 1968), s.46.

⁴Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s. 53-54.

Kürt-Ermeni varlığı mevcut olup, Kürdistan'ın güney ucunda Mardin, Hak-kâri ve Musul'da çok az Ermeni yer alırken, bu bölgede daha ziyade "Dağ Nasturileri" adı verilen Süryaniler, Kürtlerle birlikte yaşıyordu.⁵

Bir uruk ya da boy adı olarak "Kürt" terimine ise; tarihte ilk kez Yenisey'deki Köktürk Kitabeleri'nde, Elegeş Yazıtı'nda rastlanılmıştır.⁶ Hiçbir İran ve Aryani topluluğunda görülmeyen, yalnızca Oğuz Türk urukları içinde yer alan Kürt uruğunun anlamı, çoğu Türkolog ve Macar dilcileri tarafından "yatkın kar, sertleşmiş kar, yazın dağ başlarında bulunan ve geç eriyen kar" şeklinde tanımlanmıştır.⁷ Kelime olarak menşei net bir şekilde bilinmeyen Kürt kelimesi Arapça'ya Türkçe'den girmiş olup, Türk kelimesinin çoğulu nasıl ki Etrak ise, Kürt teriminin çoğulu da Ekrad'dır. Araplar Kürt kelimesini, "göçebe-konargöçer" manasında kullanılmıştır. Yusuf Halaçoğlu da, Osmanlı arşiv belgelerinde Kürt teriminin açıkça, yörük, dağlı ve göçebe toplulukları ifade etmek için kullanıldığını belirtmektedir.⁸ Onuncu yüzyıl coğrafyacılarından Mesudî de benzer şekilde, Kürt terimini etnik bir zümre olarak değil, yaşanan hayat tarzını ifade etmek için kullanmıştır.⁹

Ermeni ve Süryani nüfusun doğu vilayetlerinde önemli bir varlık gösterdiği inkâr edilmemekle birlikte, tarih boyunca Kürtler, bölgedeki en büyük nüfus grubunu teşkil etmiştir.¹⁰ Ülkede zaman zaman yapılan nüfus sayımlarında,¹¹ Kürtlerin Müslüman kategorisinde değerlendirilip ayrıca bir

⁵ H.L. Kieser, *a.g.e.*, s. 79.

İsmail Fazıl Paşa, bölgenin "Kürdistan" olarak adlandırılmasının yanlış olduğunu, "Kürdistan ve Ermenistan" şeklindeki isimlendirmenin yabancılar tarafından yapıldığını vurgulamaktadır. Bkz. İsmail Türkmen, İsmail Fazıl Paşa Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856-1921), Ankara 2015, s.181; Tülay Ercoşkun, "İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) İslahata Dair Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2007, C. 26, S. 42, s.190.

⁶ Elegeş Yazıtı'nda Kürt adı şu şekilde geçmektedir: "Kürt elinin hamı Alp Urungu altunlu okuluğumu bağladım belde, ülkem.." Aydın Taneri, *Türkistanlı Bir Türk Boyu Kürtler*, Ankara 1983, s.11.

⁷ Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't Türk adlı eserinde Kürt deyiimi iki ayrı manada kullanılmıştır: İlki, "At arpayı kürt kürt yedi" cümlesindeki gibi tabiat taklidi bir söz şeklinde olup ikincisi ise; yay, kamçı ve değnek gibi sert, dayanıklı nesnelerin yapımında kullanılan kayın ağacının adı olarak tanımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Rışvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul 1992, s.11-12.

⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C.LX, S. 227, Nisan 1996, s.140-143.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, M. Fahrettin Kırzoğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, Abdülhaluk M. Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara 1992, s.78.

¹⁰ H.L. Kieser, *a.g.e.*, s. 79.

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Ardından 1844, 1881-1893 ve 1906-1907 sayımları gerçekleştirilmiştir. Bu sayımlar hiçbir zaman Batı'daki nüfus sayımları gibi, tek tek hanelerin sayman tarafından sayılması şeklinde yapılmamış, daha çok söz konusu bölgenin ileri gelenleri (çoğunlukla dinî temsilciler ve son dönemlerde muhtarlar) çağırılarak, nüfus tespit edilmeye çalışılmıştır. Nüfus sayımlarındaki dinsel ve etnik sınıflandırmalara ilişkin

sınıflandırılmaya tabi tutulmaması yüzünden bölgedeki varlıklarına dair net bir sayı vermek mümkün değildir. Fakat bazı araştırmacıların verdiği istatistikler şu şekildedir:

Bütün Osmanlı coğrafyasındaki Kürt sayısı Basil Nikitin'e göre; 4.500.000 iken, S. I. Brouk'a göre 2.500.000, Abdurrahman Kasemlu'ya göre 4.900.000, İsmet Şerif Vanlı'ya göre 6.600.000, Cecil John Edmons'a göre ise 3.200.000'dür.¹²1881/1882-1893'de yapılan genel nüfus sayımlarında Vilayat-ı Şarkiye'deki Müslüman ve Ermeni nüfusun durumu ise şöyledir:¹³

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	445.548	101.138
Sivas	766.558	116.545
Diyarbakır	289.591	46.823
Mamüretülaziz	300.188	73.178
Bitlis	167.054	101.358
Van	59.412	60.448
Toplam	2.028.351	499.490

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı vilayetleri hakkında ayrıntılı raporlar tutan Fransız araştırmacı yazar Vital Cuinet'e göre şark vilayetlerinden Bitlis'in toplam nüfusu 398.625'di. Bunun 254.000'i Müslüman olup, 125.246'sı erkek, 128.754'ü erkekti. Gregoryan Ermeniler 125.600 kişi olup, bunların 63.850'si erkek, 61.750'si kadın idi. Katolik Ermeniler toplamda 3.840 kişi olup, 2.000'i erkek, 1.840'ı ise kadındı. Protestan Ermeniler ise, 990'ı kadın, 960'ı erkek olmak üzere toplamda 1.950 kişi idi. Vilayette yaşayan Rum Ortodokslar 210 kişi olup, bunların 110'u erkek, 100'ü ise kadındı. Diğer cemaatlerden Keldaniler 2.600 kişi (1.350 erkek, 1.250 kadın),

ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Dündar, *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, İstanbul 2013, s.34-35.

¹² Vladimir Minorsky, Thomas Bois, B.N.Mac Kenzei, *Kürtler ve Kürdistan*, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul 2004, s.16.

¹³1881/1882-1883 genel nüfus sayımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No.3 (October 1978), s.237-274.

Stanford Jay Shaw ve Egel Kural Shaw'a göre, 1882'de yapılan nüfus sayımlarında Ermenilerin Vilayat-ı Şarkiye'deki nüfus dağılımı şu şekildedir: Erzurum'da 109.838, Sivas'ta 121.473, Diyarbakır'da 60.769, Mamüretülaziz'de 80.064, Bitlis'te 107.804, Van'da ise 60.448'dir. Bkz. Stanford Jay Shaw, Egel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, İstanbul 1983, s.250-251.

Süryaniler 6.190 kişi (3.190 erkek, 3.000 kadın), Kıptiler 372 kişi (185 erkek, 187 kadın), Yezidiler ise, 3.863 kişi (1.978 erkek, 1.885 kadın) idi.¹⁴

Cuinet'in Erzurum vilayetine dair istatistiklerine bakıldığında vilayetin toplam nüfusu 645.702 idi. Müslümanlar 500.718, Gregoryan Ermeniler 120.273, Katolik Ermeniler 12.022, Protestan Ermeniler 2.672, Ortodoks Rumlar 3.275, Gürcüler 16, Yahudiler 6, Ecnebler 1.220, Yabancılar 4.986 kişiydi.¹⁵ Sivas vilayetinin toplam nüfusu ise 1.086.015 olup, bunun 559.680'i Müslüman, 279.834'ü Kızılbaş, Gregoryan Ermeniler 129.523, Protestan Ermeniler 30.433, Katolik Ermeniler 10.477, Rum Ortodokslar ise 76.068 kişi idi.¹⁶ Mamüretülaziz'de ise, toplam nüfus 575.314'tü. Müslümanların 126.916'sı erkek, 140.500'ü kadın olmak üzere toplamı 267.916 kişi idi. Mamüretülaziz vilayetinde Kürtlerin nüfusu ayrıca tutulmuştur. Kürtlerin 26.200'ü erkek, 28.750'si kadın olmak üzere toplam nüfusları 54.950 kişiydi. Gregoryan Ermenilerden 29.792 erkek, 32.191 kadın, Katolik Ermenilerden 800'ü erkek, 875'i kadın, Protestan Ermenilerden ise 2.950'si erkek, 3.110'u erkekti. Kızılbaşlar 182.580 kişi (91.080'i erkek 91.500'ü kadın), Ortodoks Rumlar ise 650 kişi (300'ü erkek, 350'si kadın) idi.¹⁷ Diyarbakır'da toplam nüfus 471.462'tü. Müslümanlar 328.644, Ermeniler 132.549, Yezidi ve Kızılbaşlar 9.000, İsraililer ise 1.269 kişi idi.¹⁸ Son olarak Van vilayetinde toplam nüfus 430.000 idi. Bunun 241.000'i Müslüman, 178.000'i Ermeni, 5.000'i İsraili, 5.400'ü Yezidi, 600'ü ise diğer kavimlendendi.¹⁹ Görüldüğü gibi Ermeniler bu coğrafyada nüfus itibarıyla çoğunluğu oluşturmamaktadır.

1911-1912 yıllarında söz konusu vilayetlerdeki Ermeni nüfusu ise şu şekildedir:²⁰

Vilayet	Ermeni Nüfus
Erzurum	163 218
Sivas	179 521
Diyarbakır	89 131
Mamüretülaziz	111 043
Bitlis	191 156
Van	130 500

¹⁴ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee de Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Paris 1891, C.II, s.526-527.

¹⁵ V. Cuinet, *a.g.e.*, C.I, s.137.

¹⁶ V. Cuinet, *a.g.e.*, C.I, s.617.

¹⁷ V. Cuinet, *a.g.e.*, C.II, s.322.

¹⁸ V. Cuinet, *a.g.e.*, C.II, s.912.

¹⁹ V. Cuinet, *a.g.e.*, C.II, s.636.

²⁰ Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Fatma Sarıkaya), İstanbul 1998, s.84.

1912 yılında bölgedeki Müslüman nüfusa dair Ermeni Patrikhanesi ve Osmanlı Devleti'nin istatistikleri şöyledir:²¹

Vilayet	Patrikhane İstatistikleri	Osmanlı İstatistikleri	Düzeltilmiş Osmanlı İstatistikleri
Erzurum	345.000	673.297	804.388
Van	122.000	179.380	270.518
Bitlis	127.000	309.999	408.703
Mamüretülaziz	197.000	446.379	564.134
Diyarbakır	100.000	492.101	598.985
Sivas	287.000	939.735	1.112.270

1913 yılında bölge hakkındaki görüşlerini bir kitap haline getiren İsmail Fazıl Paşa'nın taksimine göre Doğu Anadolu'daki Türk, Kürt, Ermeni ve Arap nüfusu şu şekilde dağılım göstermektedir:²²

Vilayet	Türk	Kürt	Ermeni	Arap
Trabzon	800.000	0	50.000	0
Erzurum	250.000	150.000	100.000	0
Van	40.000	20.000	60.000	0
Bitlis	90.000	250.000	50.000	0
Diyarbakır	200.000	90.000	10.000	70.000
Mamüretülaziz	350.000	60.000	60.000	0
Toplam	1.730.000	570.000	330.000	70.000

Osmanlı Devleti'ndeki son nüfus sayımı 1914 yılında yapılmıştır. Bu sayım, önceki nüfus sayımlarının aksine bizzat mahallinde değil, 1911 yılından sonra nüfus dairelerinin verdikleri yıl içerisindeki değişiklikleri içeren bilgilerin eklenmesiyle tamamlanmış olup, I. Dünya Savaşı öncesindeki en güncel ve sağlıklı istatistik sonuçlarını içermektedir. Osmanlı vilayetlerinin tüm sancak ve kazaları ile birlikte ayrıntılı nüfus bilgilerinin kaydedildiği bu sayıma göre, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 18.520.016 olup²³, bunun 15.044.846'sı Müslüman, 1.229.007'si ise Ermeni'dir.

Bu istatistik cetveline göre 1914'te Vilayat-ı Şarkiye'deki toplam nüfusun vilayetlere dağılımı ise şu şekildedir:²⁴

²¹ J. McCarthy, *a.g.e.*, s.51.

²² İ. Türkmen, *a.g.e.*,s.181-182; T. Ercoşkun, *a.g.m.*, s.190-191.

²³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*,(Çev. Bahar Tınakçı), İstanbul 2003, s. 228. Bkz. Tablo I.18.

²⁴ K. Karpat, *a.g.e.*, s.226, Bkz. Tablo I.17.B.

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	673.297	134.377
Sivas	939.735	147.099
Diyarbakır	492.101	65.850
Mamüretülaziz	446.379	79.821
Bitlis	309.699	117.492
Van	179.380	67.792
Toplam	3.040.591	612.431

Başka bir istatistiğe göre, 1914 yılında Vilayet-i Şarkiye'deki Müslüman ve Ermeni nüfus dağılımı şöyledir:²⁵

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	673.297	136.618
Sivas	939.735	151.674
Diyarbakır	492.101	73.226
Mamüretülaziz	446.379	87.864
Bitlis	309.999	114.704
Van	179.380	67.792
Toplam	3.040.591	612.431

Genel olarak düzenli bir artış gösteren bölge nüfusu 1890-1915 yılları arasında yaşanan etnik çatışmalardan olumsuz etkilenmiş, nüfus büyük oranda azalmıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve asayişsizliğe bağlı artan göçler de nüfus üzerinde etkili olmuştur. Nitekim bu dönemde Doğu Anadolu'dan Rusya'ya ve Avrupa'ya göç aktif bir şekilde devam etmiştir. Devletin ekonomik, toplumsal ve kültürel ortamındaki genel değişimi kentlerde iş bulamayan meslek erbabının iktisadî durumunu tetiklemiş, bunun yanı sıra asayiş olaylarının artması, güvenliğin ortadan kalkması ve misyonerlerin yönlendirmeleri de göçler üzerinde etkili olmuştur. Bilhassa Van ve Bitlis vilayetlerinden verilen göç bölge nüfusunun azalmasında etkili olurken, bölgede neredeyse bütün köyler Kürtlerin eline geçmiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermenilere umut doğmuş ve 1908'de 40.000 Ermeni Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya geri dönmüştür. 4000 Ermeni Erzurum'a, 4000 Ermeni Bitlis'e, 7000 Ermeni ise Van'a gelmiştir. Fakat 1911 yılında Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmalar yeniden alevlenmiş, 1913'ün Ocak

²⁵ Vilayetlerin nüfus listesi için Bkz. Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008, s.207-264.

ve Ekim ayları arasında 7000 Ermeni Rusya'ya göç etmiştir.²⁶ Bölgede meydana gelen göç dalgaları ve bu göçlere bağlı olarak gelişen arazi, mera davaları gibi birçok problem ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak ele alınacaktır. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı öncesinde bölgenin demografik durumuna bakıldığında Ermenilerin 1878'den beri sürdürdükleri tüm çabalara rağmen Doğu Anadolu'da nüfus çoğunluğunu sağlayamadığı, büyük devletlerin tahrikleriyle bölgede kendilerine bir devlet ve tarih oluşturma gayretlerinin başarısız olduğu göze çarpmaktadır.²⁷

Osmanlı Millet Sistemi İçerisinde Kürtler ve Ermeniler

Doğu Anadolu'daki Türk hâkimiyeti esasında 1071 Malazgirt Zaferi'ne dayanmaktadır. Bu tarihten itibaren Türklerin idaresi altında bulunan Doğu Anadolu'da Selçuklu, Saltuklu, Mengücek, Artuklu, Atabeylikler gibi birçok Türk Devleti kurulmuş, nihayetinde 1514 Çaldıran Zaferi'ni takip eden yıllarda bölge Osmanlı Devleti sınırları içerisine dahil olmuştur. Çaldıran Seferi sırasında büyük bir kısmı Sünni olan halk ve mahallî beyler Yavuz Sultan Selim'e destek vermiş, başta Diyarbakır olmak üzere birçok şehir kapılarını Osmanlı Devleti'ne açmıştır. Sefer sonrasında Yavuz Sultan Selim bilhassa Siirt, Mardin ve Musul dolaylarında Osmanlı hâkimiyetini tesis edebilmek için Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Diyarbakır Beylerbeyi tayin etmiş ve meşhur devlet adamı İdrisi Bitlisi'yi görevlendirmiştir. Bölgenin idarî statüsünün tespitinde ve ilk temessüklerin hazırlanması işleri İdrisi Bitlisi tarafından yürütülmüştür.²⁸ Bu konuda İsmail Hakkı Uzunçarşılı şu sözleri zikretmektedir:²⁹

“Diyarbakır ve doğu memleketlerinin alınmasında İdrisi Bitlisi'nin büyük hizmeti görüldü. Bu zat Sünni olan Kürt beyleriyle anlaşarak onları devletin tarafına çekti. Bu sayede yirmi beş mıntika beyi devlete itaat edip, beratlar gönderdiler.”

Doğu Anadolu'da Türk hâkimiyeti kurulduktan sonra ilk iş olarak, Diyarbakır merkez olmak üzere; Musul, Bitlis, Mardin, Harput, Dersim ve Çapakçur'u içine alan geniş bir eyalet tesis edilmiştir. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman devrinde yeni bir düzenleme yapılarak Van'da ayrı bir vilayet daha teşkil edilmiştir. Diyarbakır ve Van eyaletlerinin kurulmasından sonra, fethedilen her yerde olduğu gibi tahrir işlemine başlamış ve bu işlemler birkaç sene içinde tamamlanmıştır. Osmanlı idarî düzenleme prensiplerine riayet edilerek her bölge, mahallî, coğrafi ve tarihî özelliklerine göre fark-

²⁶ K. Karpat, *a.g.e.*, s.170.

²⁷ Haluk Selvi, “Mondros Mütarekesi'nden Sonra Vilayat-ı Şarkıyye'de Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/50 (Temmuz 2011), s. 322.

²⁸ Bayram Kodaman, *Sultan İkinci Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, s. 10-11.

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara 1949, s.262-263.

lı şekillerde teşkilatlanmıştır. Bu farklılık sadece aynı eyalete bağlı sancaklar arasında değil, kimi zaman aynı sancağa bağlı kaza, nahiye ya da cemaatler için kanunnameler düzenlemek şeklinde de gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bölgeni fizikî yapısı, aşiretlerin nüfusu ve dağılımı, Osmanlı öncesi idarî, siyasî ve içtimai vaziyetleri farklı statülerin belirlenmesinde ölçü alınmıştır. Fetihden sonra Diyarbakır ve Van merkez olmak üzere teşkil edilen sancaklar bu çerçeveye göre sınıflandırılmış olup, sancakların adları ve statüleri şu şekildedir:³⁰

Diyarbakır'da

Hükümet Adı Altında Geçen Sancaklar; Hazro, Cizre, Egil, Tercil, Palu, Genç olup, bu sancakların hepsi ocaklık statüsündedir.

Sadece Sancak (Liva) Adıyla Geçenler; Çermik, Sağman, Pertek, Mazgirt, Kulp, Atak, Mihrani, Çapakçur, Siirt, Görgil, Ağakis, Meyyafarikin, Hemkürdkan ocaklık statüsündedir.

Çemişgezek, Siverek, Ergani arpalık statüsündedir. Bunun dışında Diyarbakır'da Hasankeyf, Harput, Zilan, Bohran, Akçakale, Sincar, Zaho sancakları da yer almaktadır.

Van'da

Hükümet Adı Altında Geçen Sancaklar; Bitlis, Hizan, Hakkârî ve Mahmudi olup, hepsi ocaklıktır.

Sadece Sancak Adıyla Anılan Livalar ise; Deriki, Şervi, Müküs, Keşab, Şıtak, Albak, Kotur, ESYabert, Bargiri sancakları ocaklıktır. Şikak sancağı aşiretlik olup, bunlar dışında eyalette Kesan, Adilcevaz, Bargiri sancakları da yer almaktadır.³¹

Bu sancaklar da kendi içlerinde; doğrudan sancakbeyinin tayin edildiği Klasik Osmanlı Sancağı, idaresi bölgenin nüfuzlu beylerine verilen Ekrad Sancakları ve Ekrad Sancakları'na bağlı olan Hükümet Sancakları şeklinde sınıflandırılmaktadır. Doğu Anadolu'da bir de sancak biriminin dışında "Mir Aşiretlikler" kurulmuştur. "Hîn-i hizmet ve itaatleri mukabilinde" kendilerine yurtluk ve ocaklık verilen aşiretlere ve tasarruf ettikleri bölgeye mir aşiretlik adı verilmiştir. Zeamet ve timar şeklinde verilen bu dirlikler, yurtluk ve ocaklık hükmünde olup, aşiret sahibinin ölmesi ya da hizmet edememesi durumunda oğluna ya da akrabasına verilirdi. Tanzimat'la birlikte yavaş yavaş bu sistemden vazgeçilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti içerisindeki statüleri Tanzimat'ın ilanından sonra değişmeye başlayan Kürt aşiretleri merkezileşmeye karşı çıkararak eski düzenlerinin devam etmesini istemişler-

³⁰ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.12-13.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. B.Ögel, H.D.Yıldız....*a.g.e.*,s.35;Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi Yayınları 1961 Yılığ*, Erzurum 1962, s. 201-232.

dir. Fakat zamanla bölgedeki aşiret ağalarının nüfuzları iyice azalmıştır. Aşiret reislerinin yeniden önem kazanması Sultan Abdülhamit'in tesis ettiği Hamidiye Alayları ile gerçekleşecektir. Çünkü Sultan, eskiden sancaklardan tasarruf eden beyleri ve reisleri alaylarda görevlendirecektir.³²

Doğu Anadolu'da yaşayan Kürtler ve Ermeniler Osmanlı millet sistemi içerisinde ele alındığında toplumun “müslüman” ve “gayrimüslim” şeklinde iki temel gruptan oluştuğu görülmektedir. Dolayısıyla bireylerin toplumdaki statülerini belirleyen en önemli faktör dindir.³³ Devletin egemenliği altındaki toplulukları din ya da mezhep tercihine göre yönetimi “millet sistemi” olarak adlandırılıyordu. Osmanlı'da millet sistemi esas itibarıyla İslam hukukuna bağlıydı. Bu yüzden millet kavramı bugünkü manasından uzak olarak bir etnik grubu, ırkı ya da ortak bir dile sahip toplulukları ifade etmek için kullanılmıyor, yalnızca aynı din ya da aynı mezhebe mensup toplulukları ifade ediyordu. Yani Osmanlı Devleti'nde millet kavramı içinde yer alan toplulukları birliğine sahip olmaksızın, farklı dilleri konuşabilir ya da farklı bölgelerde yerleşebilirdi. Tek ortak yanları aynı dine ya da aynı mezhebe mensup olmalarıydı.³⁴

Osmanlı toplumunda farklı etnik gruplardan olan Müslümanları; Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Gürcüler, Çerkezler, Çingeneler oluşturuyordu.³⁵ Devletin aslı unsuru sayılan bu Müslüman gruba Pomak denilen Bulgarca ve Rumca konuşan Müslümanlar, Boşnaklar ile 16. yüzyıldan sonra Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki diğer Müslüman etnik gruplar da dahil olmuştur.³⁶ Osmanlı sınırları içinde farklı etnik gruplardan olan gayrimüslimler ise; Rumlar, Yunanlar, Bulgarlar, Sırpalar, Bosnalılar, Hırvatlar, Karadağlılar, Romenler, Macarlar, Ermeniler, Gürcüler, Süryaniler, Keldaniler, Araplar, Yahudiler, Kıptiler, Habeşler'dir.³⁷

İmparatorluk içerisinde yaşayan Hristiyan tebaa için genel olarak Rum, Ermeni, Katolik etnik tabirleri kullanılırken, Yahudilere nadiren Musevi deniliyor fakat genellikle “gebrân” ya da “zimmî” tabirleri kullanılıyordu.³⁸ Osmanlı topraklarında devlet tarafından kabul edilen Yahudi, Ermeni ve Rum toplumlarına Tanzimat'tan sonra Katolik ve Protestan cemaatleri de eklenmiştir. Fakat Aleviler, Yezidiler, Kürtler gibi millet olmayan kolektif topluluklar henüz ayrı bir etnik sınıf oluşturmamaktadırlar.³⁹ Gayrimüslim gruplar içerisinde Ermenilerin hepsi tek bir millet olarak görülüyordu.

³² B. Kodaman, *a.g.e.*, s.15-18.

³³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 11.

³⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.17-18.

³⁵ Yavuz Ercan, *Rumlar ve Diğer Müslüman Olmayan Topluluklar*, Ankara 2007, s. 74.

³⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, S. 32, s.997.

³⁷ Y. Ercan, *a.g.e.*, s.77-78.

³⁸ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi/Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s.39.

³⁹ H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.53-54.

Bunlar başlangıçta Gregoryen Ermeniler halinde sınıflanırken,⁴⁰ 1830'da Katolik Ermeniler tanınmış,⁴¹ 1850'den sonra Protestan taifesi içinde yer alan Protestan Ermeniler şeklinde üçüncü bir sınıf daha ortaya çıkmıştır.⁴² Osmanlı Devleti'ni oluşturan topluluklar itibar sırasına göre sıralanırsa, bu grupların imtiyazları da birbirinden farklı olurdu. İtibar sıralamasında en üst grubunu aslı unsur sayılan Müslümanlar oluşturur, ardından sırasıyla Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gelirdi.⁴³ Bu minvalde Kürtler ve Ermeniler arasında söz konusu dönemdeki başlıca fark; Kürtlerin müslim, Ermenilerin ise gayrimüslim oluşudur. Bu farklılık iki millet arasındaki ilişkilerde ve devletin bu iki gruba yaklaşımında belirleyici rol oynayacaktır.

Anadolu'da yaşayan Müslüman grupların coğrafi dağılımlarına bakıldığında Araplar güneydoğuda, Kürtler doğuda, Lazlar kuzeyde yaşamakta iken Çerkezler, Gürcüler gibi Kafkasyalı azınlıklar ise Anadolu'nun bütün bölgelerinde bulunmaktaydılar. Siirt, Van, Mardin ve Hakkâri gibi, güneydoğuda Kürtlerin yaşadığı bölgeler haricinde Müslüman toplum içerisinde Türkler çoğunlukta idi.⁴⁴

Bu coğrafyada Kürt ve Ermeni unsurun dağılımına bakıldığında; 19. yy. da Kürtlerin özellikle Van, Hakkâri, Bitlis, Musul, Diyarbakır, Irak, Mamüretülaziz ve Erzurum vilayetlerinde meskûn olduğu göze çarpmaktadır. Bu vilayetlere ek olarak Bitlis, Muş, Sason, Kulp, Kavara ve Talori civarlarında da Kürt aşiretlerinin var olduğu bilinmektedir.⁴⁵ 19 yüzyılın son çeyreğinde bu bölgede yaklaşık 1.240.000 Kürt yaşadığı bilinmektedir.⁴⁶ Buna karşın Ermeni nüfusunun büyük bir bölümünün de Vilayat-ı Sitte adı verilen Harput, Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum ve Sivas'ta yer aldığı bilinmektedir.⁴⁷ Nüfus dağılımı bu iki unsurun uzun yıllar boyunca aynı coğrafyada bir arada yaşadığı sonucu göstermektedir. İşte bu durum Kürt ve Ermeni münasebetlerinin kaderini tayin edecek, taraflar arasındaki başlıca

⁴⁰ İlber Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, s.66.

⁴¹ Katolik Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından bir millet olarak tanınmaları süreci için Bkz. Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, (Yay. Gönül Alpay Tekin, Şinasi Tekin), Cambridge 1995, s.21-36; Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, İstanbul 2018, s.95-102.

⁴² İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s.66; Protestan Ermenilerin tanınma süreci için Bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.103-107.

⁴³ Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, Ankara 2000, C. 6, S. 32, s.409.

⁴⁴ J. McCarthy, *a.g.e.*, s.6.

⁴⁵ Melek Sarı Güven, *Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s.153-154.

⁴⁶ Sakine Özten, *Early Awakening of the Kurdish National Sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.55.

⁴⁷ J. McCarthy, *a.g.e.*, s.65.

arazi, mera, çetecilik, gasp, tecavüz, yağmalama, kervan saldırıları, köy baskınları gibi tedhiş olaylarına zemin hazırlayacaktır.

19. Yüzyılın Başlarında Kürt-Ermeni İlişkilerine Genel Bakış

Uluslararası arenada başta Çarlık Rusya olmak üzere büyük güçler tarafından diplomatik bir araç olarak kullanılan Ermeniler ve Anadolu'da yaşadıkları doğu vilayetleri stratejik bir öneme sahipti. Osmanlı Devleti'nin boyunduruğu altında yaşayan Hristiyan tebaayı kurtarma projesi adı altında Türk toprakları işgal edilmek isteniyordu. Söz konusu güçlerin amaçlarına ulaşabilmesi için Balkanlar'da yaşayan Slavlar ve Anadolu'daki Ermeniler arasında milliyetçi ve ayrılıkçı faaliyetler organize ederek, bu topluluklar ile devlet arasında sorun yaratmak gerekiyordu. Bunun için ideolojik kalkan olarak "bağımsız bir Ermeni devleti kurmak" fikri ortaya atıldı. Fakat Anadolu'nun doğusunda, bilhassa Kürtler arasında yaygın olan feodal yaşam şartları Ermenilerin bu amaca ulaşmasını engelliyordu. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yerleşik ahali üzerinde bir baskı unsuru olan göçebe Kürt aşiretlerini yerleşik yaşama geçirerek, köy yağmaları, ticaret kervanlarına saldırı gibi tedhiş olaylarını önlemek amacıyla izlediği iskân siyaseti, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler ile Kürtler arasında bir takım problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. 19. yüzyılda Ermeniler ve Kürt aşiret reisleri arasında özellikle arazi davaları, toprağa sahip olma mücadeleleri artmıştır. Nitekim bu dönemde yayınlanan Ermeni gazetelerinden Masis, Hayastan, Artsvi Vaspurakan ve Mşak'ta iki unsur arasındaki en önemli sorunun toprak uyuşmazlığı olduğunu doğrulamaktadır.⁴⁸

19. yüzyılda Doğu Anadolu'daki sosyal yaşam ve ekonomik durum ele alındığında, feodal üretim tarzının egemen olduğu Doğu Anadolu'da Kürtlerin aşiret⁴⁹ şeklinde örgütlendiği görülmektedir. Bu yapı içinde gerek

⁴⁸ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914)*, Ankara 2009, s.60-61.

⁴⁹ Aynı kökten gelen, birlikte yaşayan ve birlikte konan-göçen halk, oymak ya da kabile anlamına gelmektedir. Günümüzde Anadolu'da yaşayan birçok göçebe cemaat için aşiret terimi kullanıldığı gibi, göçebelikten kurtulup yerleşik hayata geçen boy ve oymaklara da aşiret adı verilmektedir. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979, s.17.

Türkiye Kürtlerinden, Ağrı Dağı etrafında Celali, Zilanlı, Sübhanlı, Haydaranlı aşiretlerine; Van Gölü çevresinde Şikaki, Muhtan aşiretlerine; İran sınırına doğru Şavlı, Takuri, Milanlı, Makuri, Şekiya, Şedanlı, Alac, Adamanlı, Şamsıkı, Hasanlı, Peniyan aşiretlerine; Hakkâri bölgesinde Orvarı'l-Bala, Gili-Goyan, Girki, Punianiş, Oramar, Tovi, Destiki, Gidi; Zap Suyu çevresinde Hakkâri, Revanduz, Şerifan, Zeydki, Gavdan, Artuşî, Mehmedan, Sidan, Ceravi, Zirki, Kahuri, Hacan, Herki, Haylani, Piran, Aka, Boli aşiretlerine; İran sınırı arasında Bilas ve Hosnov aşiretlerine; Dicle ve Fırat vadisinde Mecerihan; Cezire sırasında Bohtan; Diyarbakır çevresinde Aşita, Urik, Zaza, Silivi, Milli; Urfa yakınlarında Dugerli, Brazi aşiretlerine; Maraş, Pazarcık, Kilis ve İslahiye civarında Melikanlı, Celikanlı, Sineminli, Alikanlı cemaatlerine rastlanılmaktadır. Ayrıca Anadolu'da sınırlı sayıda yer almakla birlikte, Tuz Gölü ve çevresinde Cihanbeyli aşiretine, Dersim Kürtlerini oluşturan Dujik aşiretine ve Haymana Kürtlerine rastlanılmaktadır.

yerleşik gerekse göçebe ya da yarı-göçebe unsurlar arasındaki aşiret ilişkileri toplumun tümünü kapsıyordu. Aşiret üyelerinin büyük çoğunluğu çiftçilik ve çobanlıkla, az bir kısmı ise zanaatla uğraşıyordu. Göçebe aşiretler nüfusa kayıtlı olmadıkları için vergi ve askerlik konusunda yerleşik aşiretlerden avantajlı idi. Fakat göçebe aşiretlerin zaman zaman konaklama, otlatma gibi ihtiyaçları nedeniyle yerleşik aşiretlerin yaşam alanına girmesi iki grup arasında çatışmalara neden oluyor, bu iç çatışmalar devlet tarafından çoğu zaman engellenemiyordu.⁵⁰ Büyük sürülerine otlak, mera bulamayan konargöçerler yok olma tehlikesi karşısında başka bir aşiretin sahasını sık sık ihlal etmekteydi. Bu eylem onlar için bir çeşit hayat kavgası idi.⁵¹ Kürt aşiret liderlerine “ağa” adı veriliyordu. Ağa köyde adeta devlet fonksiyonlarını yerine getirirdi. Köyün güvenliğinden sorumlu olan ağa geleni-gideni ağırılar, üretimi kontrol eder, haberler bizzat kendi tarafından ya da adamları tarafından getirilir, götürülür ve yayılırdı. Toprağı işletebilmek için, toprağı olmayan birçokköylüyü barındıran ağaların bazıları bir köyün tamamına sahip iken, bazıları ise mülkiyetin büyük bir kısmına sahiptiler.⁵²

Söz konusu vilayetlerde Kürtlerle birlikte yaşayan Ermeniler bağlı oldukları Kürt ağalarına aynî ya da nakdî olarak “Hevir-Hefir” adı verilen bir tür vergi ödüyorlardı. Kürtçede “Gayi Ağê” denilen bu vergiye ek olarak yılda bir kez de “Pûr” adı verilen verginin ödenmesi zorunluuydu. Bu vergiler haricinde bayramlarda Kürt ağalarına öküz ya da koç götürme adeti vardı. Ayrıca evlenen Ermeniler “Helal” denilen belli miktardaki parayı Kürt ağalarına ödemekle mükellefti. Miktarı kişilerin maddi durumuna göre belirlenen bu vergileri ödemek zorunlu idi. Vergiden cayan tek bir Ermeni olsa bile her türlü zorlama ile vergi mutlaka tahsil edilirdi. Bitlis civarının en büyük Kürt ağalarından olan Talori ve Kavara ağalarına vergi ödeyen Kürtlerle Ermeniler ayrıca devlete vergi ödemezlerdi.⁵³ Bunun yanı sıra doğu vilayetlerindeki Ermeni köylülerin bazıları kendilerini hükümetten çok Kürt aşiret beylerine bağımlı hissediyorlardı. Zira vilayetlerin merkeze uzak ve ulaşılması güç bölgelerinde Kürt aşiretlerinin otoritesi hükümet temsilcilerinden daha fazlaydı. Osmanlı Devleti bölgede ulaşılması zor olan bu alanlardaki

Ayrıntılı bilgi için bkz. Azmi Süslü, Mesud Fani Bilgili'ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişimleri, Ankara 1993, s.14-15.

⁵⁰ Maira Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul 1994, s.161.

⁵¹ B. Ögel-H.D.Yıldız..., *a.g.e.*, s.72.

İsmail Fazıl Paşa göçebe Kürtleri tanımlarken şu ifadeleri kullanmıştır: Kürtler çevik, dağlarda vadilerde cevval ve seyyardır. Genellikle hayvanların, koyunların sütünü içerek kıllarından elbise yapar, kurallara uymaz ve ilkel tarzda hayat yaşarlar. Diğer zaruri ihtiyaçlarını ise Türk ve Ermeni köy-kasabalarından tesadüfen veya gasp ederek sağlarlar. Bunlar hükümetin tüm çabasına rağmen itaat altına alınamamış ve iskân edilememiştir. Bkz. İ. Türkmen, *a.g.e.*, s.182; T. Ercoşkun, *a.g.m.*, s.191.

⁵² İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara 1969, s.97.

⁵³ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.153.

soyguncu Kürt aşiretlerini düzenli birlikler ya da kolluk kuvvetleri sayesinde kontrol ediyordu. Fakat özellikle savaş dönemlerinde bölgeye gönderilen bu düzenli birliklerin cephelere sevk edilmesi nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı Kürt aşiretlerinin saldırılarının engellenmesi pek de mümkün olmuyordu.⁵⁴ Bu bölge Osmanlı Devleti için aynı zamanda kontrolü en zor yerlerden biriydi. 19. yüzyılda yapılan ve merkezileştirmeyi amaçlayan tüm reformlara rağmen bölgeden vergi ve asker toplanılması oldukça çetrefilli, bazı alanlarda ise neredeyse imkânsızdı. Bilhassa kırsal kesimlerde halk, Kürt aşiret reislerinden ve şeyhlerden oluşan kendi cemaat önderlerini Osmanlı yöneticilerinden daha fazla dikkate alıyordu. Çok sayıda gezginin ve gözlemcinin de ifade ettiği üzere birçok mahalde memleketin gerçek efendileri bu ileri gelenlerdi.⁵⁵

Bölge sosyo-kültürel bakımdan incelendiğinde belirginleşen iki yapı, somut bir şekilde göze çarpıyordu. Bunlardan ilki "Ağalık Düzeni" olup, temeli servet esasına ve toprak mülkiyetine dayanıyordu. Herkesin kendisine göre daha zengin olanın nüfuzu altına girmesiyle oluşan bu zincirleme bağda baş kahraman, en zengin-en kuvvetli olan kimse idi. İkinci yapılanma olan "Şeyhlik Düzeni" ise; mezhep ya da tarikatların yani dinî duyguların hakim olduğu bir tabakadan ibaretti. Daha ziyade aşiretler ve kırsal bölgelerde yaşayan halk üzerinde etkili olan bu gruplardan ağalar maddi yönden, şeyhler ise dinî, manevi yönden halkı tesirleri altında tutuyorlardı. Bu gruplar haricinde vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde "eşraf tabakası" mevcuttu. Tanzimat'tan itibaren politik-idarî-kültürel yönden şehirlerde egemen duruma gelen bu tabaka ise; vali, mutasarrıf, kaymakam, müdür-kadı gibi otoriteleri kolayca etkileri altına alabiliyor, reformlarda söz sahibi olabiliyor ve reformlarla ilgili heyetlere katılabiliyorlardı. Kırsal bölgelerdeki ağalara ve aşiret reislerine baskı yaparak kendi nüfuzlarını arttıran bu gruplar, imtiyazlarını kaybetmemek için merkezi otoritenin fazla güçlenmesini istemiyorlardı.⁵⁶ Doğu vilayetlerinde genellikle Kürtler ve Ermenilerin iskân edildiği kırsal alanlarda hiçbir zaman başkenttekine benzer bir şekilde işleyen millet sistemi var olmamıştı, ilişkiler açıkça bir hiyerarşiye dayanıyordu. Kürt emirlerin himayeleri altındaki gayrimüslimlerden geleneksel vergileri alması sonucunda, reaya hem devlete hem de yerel güçlere olmak üzere çifte vergilendirme ile karşı karşıya kalıyordu.⁵⁷

Kürt ağalarının vergi tahsil etmek ve zaman zaman saldırmak suretiyle Ermeniler üzerinde baskı kurduğu bilindiğinden meydana gelen olaylarda

⁵⁴ S. Sertçelik, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁵ Janet Klein, *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), İstanbul 2013, s.19.

⁵⁶ B. Kodaman, *a.g.e.*, s.26-27.

⁵⁷ H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.56.

Ermenilerin mecburen de olsa daha ılımlı davrandığını söylemek mümkündür. Bu durumu Vladimir Teofiloviç şu şekilde izah etmektedir:⁵⁸

“Kürt ve Ermeni ahalinin yoğun olarak bir arada yaşadığı yerlerden Bitlis’te Ermeni köylerinin bir bölümü Sason, Siyan ve Kulp civarından birçok Kürt köyüyle çevriliydi. Yaz aylarında buralara Bekiranlı, Badikanlı aşiretlerinden başka, Diyarbakır ve Silvan tarafından yarı göçebe yaşayan Kürt aşiretleri gelerek yaylaklara yerleşirdi. Arazinin engebeli olması ve Kürt-Ermeni köylerinin birbirine yakın olması sebebiyle bu iki unsur arasında zaman zaman mera problemleri ve hoşnutsuzluklar meydana gelirdi. Fakat Ermeniler bölgedeki Kürt ağalarına vergi verdikleri için genellikle ilişkileri iyi tutmak ister ve problemlerini sulh yoluyla neticelendirmeye gayret ederlerdi.”

İngiliz Kinner 1813 yılında bölgede yaptığı geziyi anlatırken; “Ermeniler kısmen Osmanlıların kısmen de Kürt beyliklerinin tebaasıdır ve aynı zamanda ikisi tarafından da sömürülmektedirler” ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁹

Bazı Ermeni kaynakları ise Ermenilerin, Kürt halkıyla kardeşçe yaşadığını fakat 5-6 kişiden oluşan ağalarla yaşamının mümkün olmadığını savunuyordu. Çünkü ağalar zaman zaman sahte evrak düzenlemek kaydıyla bazı köyleri kontrol altına alıyor ve bu suretle köylülerden arazi kirası tahsil ediyordu. Nitekim Ermeni yazar Gegam Ter-Karapetyan, Ermeni ve Kürt köylülerin arazi meselelerinden dolayı husumet içinde olmadığını, Ermenilerin Kürt ağa, bey ve onların adamlarından kaynaklanan sorunlardan rahatsız olduğunu dile getirmiştir. Bölgede Kürt ağalarından yalnızca Ermeniler değil Müslüman köylüler de nasibini alıyordu. Karşılaştıkları kötü muamele ve saldırılar nedeniyle resmî makamlara şikâyetle bulunan Müslümanlar çoğu zaman devletten olumlu bir sonuç alamıyordu. Ermeni Patriği Hirimyan Hayrik’in padişaha başvurarak Muş yöresindeki Kürt ağalarının yalnızca Ermenileri değil, Müslümanları da tehdit ettiğini, artık bu olayların önlenmesi için gerekli adımların atılması gerektiğini vurguladığı bilinmektedir.⁶⁰

Babanzade İsmail Hakkı da, Kürtlerle Ermeniler arasında zıtlık gibi görünen hususların aslında birbirini tamamlayıcı nitelikler olduğuna dikkat çekmektedir. Babanzade’ye göre Kürtler; cengâverdir fakat hükümetin emirlerine karşı mutidir. Son derece dindardır fakat başkasının inancına tecavüz etmezler, mizaçları sert olmakla beraber kindar değildirlir ve kötülükleri hemen unuturlar. Ermeniler ise; ticarete açık gözdür fakat buna mukabil Kütlerin çobanlık ve ziraata ırsî kabiliyetleri vardır. Ermeniler mektepleriyle,

⁵⁸ Vladimir Teofiloviç Mayevsriy, *19.Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Çev.Haydar Varlı), İstanbul 1997, s.213.

⁵⁹ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev.Bedros Zartanyan-Memo Yetkin), İstanbul 1992, s.44.

⁶⁰ S. Serçelik, *a.g.e.*, s.64-65.

servet ve ticaretleriyle, başka türlü meziyetleriyle iktisab etmişken, Kürtler henüz bu meziyetlere nail olamamıştır. Dolayısıyla Kürtler ve Ermeniler birbirleriyle yardımlaşarak rahatça geçinebilirler.⁶¹

Pek çok Kürt kaynağı, Kürtlerin Hristiyan komşularıyla ilişkilerinin temelde olumlu olduğunu vurgulamaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinde kaleme aldığı eserinde Mela Mahmud Bayazidi, Kürt aşiretlerinin yerleşik Hristiyanlarla aralarında yardımlaşmaya dayalı bir bağ olduğunu, hatta uzun kış gecelerinde birlikte şarkı söyleyerek, hikâyeler anlatarak eğlendiklerini belirtmektedir. Yine Bayazidi'nin naklettiğine göre; sert kış aylarında Hristiyanlar da çoğu zaman göçebe Kürt yörüklere ev sahipliği yapmış, bu ağırlamanın karşılığında ya bahar aylarında bir fatura tahsil etmişler, ya da hangi grubun ürün fazlası olduğu tespit edilerek, Kürtler de kışın Hristiyanların karnını doyurmuştur. Bu dayanışmayı muhafaza etmek uzun yıllar boyunca ister konargöçer, ister yerleşik olsun bütün Kürt grupları ve Hristiyan Ermenilerin çıkarına olmuştur.⁶²

Kürtlerin Ermenilerle iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olduğunu vurgulayan bir diğer isim ise meşhur Kürt aydınlarından Seyit Abdülkadir'dir. Abdülkadir, bin seneyi mütecevaz aynı topraklarda bir arada yaşayan Kürtler ve Ermeniler arasında ciddi sorunlar olmadığına dikkat çekerek, Kürdistan dağları içerisinde Ermenilerin adet, lisan ve dinlerini tamamıyla muhafaza ederek mevcudiyetlerini idame ettirmelerinin bunun en somut delili olduğunu vurgulamaktadır. Abdülkadir ayrıca, Kürt köyleri içinde Ermenilerin, Ermeni köyleri içinde Kürtlerin meskûn olduğunu, irken, dinen, lisanen ayrı olan bu kavimlerin hoş ilişkiler içinde olduğunu ifade etmiştir.⁶³

Amerikalı Yazar Justin McCarthy ise konuya başka bir açıdan yaklaşarak; "Kürt çapulcularının tek hedefinin Ermeni köyleri olduğunu sanmak

⁶¹ Babanzade İsmail Hakkı "Siyasiyat; Türkler, Kürtler, Ermeniler", *Tanin* (22 Haziran 1326).

⁶² "Kışın Kürtler sabahları ve öğleden sonraları ağalarının evine gider, iki üç saat oturur, hikâyeler anlatır ve savaşlar hakkında konuşurlardı. Öğlen olduğunda eve gidip yemek yerlerdi... Gençler, oğlanlar, kızlar ve gelinler kışın her akşam (?) evinde toplanırlardı. Ortada saz varsa çalarlardı. Saz yoksa şafağa kadar hep birlikte oğlanlar şarkı söyler, yeni gelinler ve genç kızlar müzik çalar ve dans ederlerdi.... Eğer güvende olan Hristiyanlar varsa, onlar da Kürtlere katılır ve birlikte çalıp oynarlardı." Ayrıntılı bilgi için bkz. Janet Klein, "Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu, Norman Itzkowitz Armağanı*, (Çev. Zeynep Nevin Yelçe), İstanbul 2012, s. 184-185.

⁶³ Seyit Abdülkadir iki unsur arasındaki ilişkilerin son dönemlerde bozulduğunu da ifade etmiştir. Bu yıpranmanın, ecnebi mamulât ve mahsulâtının Osmanlı pazarlarına girmeye başlamasıyla başladığını ifade eden Abdülkadir; nakit sel gibi ecnebi memleketlerine aktı, bunun sonucunda hem Ermeniler hem de Kürtler zarar görmeye başladı. Ecnebilerin ticarete egemen olmaya başlamasıyla birlikte Ermenilerden bir kısmı ticaret için Avrupa ve Amerika'ya gittiler. Bu süreçte Kürtler bu haktan da mahrum kaldılar. Bir süre sonra geri dönen Ermeniler görüp öğrendiklerini kendi cemaatine anlattı ve bazı taleplerde bulunmaya başladılar. Bu suretle Kürtlerle aralarına soğukluk girdi şeklinde bir tespitte bulunmaktadır. Bkz. Seyit Abdülkadir, "Kürtler-Ermeniler", *İkdam* (30 Ağustos 1329).

yanlış olur; bunlar kurbanlarını seçmekte öylesine ayrımcı değillerdi” sözleriyle Kürtlerin eylemlerinden Müslümanların da huzursuz olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴ Benzer şekilde İsmail Fazıl Paşa da, Kürt beyleri ve göçebe aşiretlerinin saldırılarına Türk-İslam köylerinin de uğradığını, dolayısıyla şark vilayetlerindeki asayişsizliğin din ve mezhep farklılığından değil, çalışmayan Kürtlerin çalışanları gasp etmesinden kaynaklandığını savunmaktadır.⁶⁵

Kürtlerin bölgedeki faaliyetlerini incelemek maksadıyla görevlendirilen İngiliz Diplomatı H. Rassam, 15 Ekim 1877’de Büyükelçi Henry Layard’a yazdığı raporda aynı konuya dikkat çekerek; “İşittiklerim ve gördüklerimin tamamından şu sonuca vardım ki, Diyarbakır’dan Süleymaniye’ye kadar uzanan yörede bulunan, yaylalara yayılmış bütün Kürt aşiretleri, az ve ya çok kontrol edilemez unsurlardır. Bunlar keyiflerinin istediği gibi talan edip, adam öldürüyorlar. Onların istediği bir şeyi yapmaz, vermez ise; malından olacağı gibi canından da olacağı muhakkaktır. Fakat yolculuğum esnasında gözüme çarpan pek çok örnekte, Kürtlerin çapulculuğundan Hristiyanlar kadar Müslümanların da zarar gördüğüne şahit olduğumu söylemeden geçemem. Diyarbakır ve Muş arasındaki dağlarda yaşayan Rushkootan, Şeyh Dodan, Sason ve Mutki aşiretleri ne Hristiyan’ı ne de Müslüman’ı birbirinden ayırt ediyor..”ifadelerini kullanmıştır.⁶⁶

Bölgedeki Kürt aşiretlerinin inanç ayrımı yapmaksızın gerçekleştirdiği tehditkâr eylemler Bakü’de yayınlanan Kaspiy Gazetesi’nde “Ermeniler ve Kürtler” adlı bir makalede ele alınmıştır. Söz konusu makalede Kürtlerin fanatik bir millet olmadıkları, Ermeni komşularıyla huzur içinde yaşayabilecekleri fakat Kürtler ve Ermeniler arasındaki arabozan üçüncü sınıfın feodal beyler olduğu savunuluyordu. Bu beyler Ermeniler kadar, Kürtleri de sömürüyor, hatta zaman zaman kendi hükümetlerine karşı da isyanlar çıkarıyordu. Dolayısıyla doğu vilayetlerinde Ermeniler ve Kürtler arasındaki sorunların reaya arasında değil, genelde Kürt aşiretlerinin ve Ermeni çetelerinin birbirleriyle olan olumsuz ilişkilerinden kaynaklanıyordu. Kürt ağalarının Müslüman Kürtler üzerinde kurduğu baskıların aynısını 1890’lı yıllarda Hınçak ve Taşnak komitelerinin kendilerine yardımcı olmayan Ermeniler üzerinde gerçekleştirdiği saldırılarda da görmek mümkündür.⁶⁷

Görüldüğü üzere bölgede yaşayan bütün Kürtleri karışıklık çıkarıcı unsurlar olarak görmek doğru olmadığı gibi, bölgedeki bütün aşiretleri de soyguncu olarak nitelemek doğru değildir. McCarthy, “...bütün Kürtleri karışıklık çıkarıcı bir öge olarak nitelemekte ihtiyatlı davranmalıdır. Karışıklık çıkarıcı bir güç kimliğinde olanlar, aşiret topluluklarıydı ve onların bağlı-

⁶⁴ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Fatma Sarıkaya), İstanbul 1998, s.53.

⁶⁵ İ. Türkmen, *a.g.e.*, s.184-185; T. Ercoşkun, *a.g.m.*, s.192.

⁶⁶ Bilal Şimşir, *British Documents On Ottoman Armenians I (1856-1880)*, Ankara 1982, s.97.

⁶⁷ S. Sertçelik, *a.g.e.*, s.66.

lıkları kendi aşiretleri çerçevesinde idi. Aralarında Kürt kimliğine dayanan bir bağlılık yoktu. Aşiretler işbirliğine girmiş iseler, bu varlığı hakkında hiçbir kanıt bulunmadığı bir etnik bağlılık yüzünden değil, karşılıklı çıkarları nedeniyle idi. Diğer yandan Kürtçe konuşanların büyük çoğunluğu hiçbir zaman herhangi bir ayaklanmaya bulaşmamışlardı. Onlar dine ve devlete ilişkin duyguları, tıpkı etnik Türk toplumundan olan toprak işleyicilerin ve sürü besleyicilerin duygularının öz yönünden aynı olan, toprak işleyiciler, sürü besleyicileri idi. Ayaklanmış aşiretler, Türkçe konuşan halkın olduğu kadar onların da (Kürtlerin) yaşamları ve geçimleri için bir düşmandı. Bu kitapta karışıklık çıkarıcı Kürtlerden söz edilirken kastedilen, elbette ki, çoğunluğu oluşturan o gibi Kürtler değildir.” sözleriyle bu durumu açığa kavuşturmaktadır.⁶⁸

Ermeni yanlısı olarak nitelendirebileceğimiz kaynaklar aşiret saldırılarının çoğu zaman haraç tahsil etme şeklini aldığı bildirmektedir. Erzurum İngiliz Konsolosu Clifford Lloyd 2 Ekim 1890 tarihli raporunda “Kürtlerin gerçekleştirdiği soygunlar nedeniyle Ermeni köylülerin vergilerini ödeyemediklerini” bildirmiştir. Ayrıca Kürt aşiretlerinin saldırıları nedeniyle bölgedeki Hristiyanların fakirleştikleri öne sürülerek, bilhassa Ermenileri bu saldırılardan korumanın oldukça önemli olduğunu vurgulamıştır. Zira 1890’da Kürt çetelerinin saldırılarından ötürü yoksul kalan birkaç yüz Eleşkirt Ermenisi İran’a göç etmeye teşebbüs etmiş fakat sınırda Türkler tarafından durdurulmuştur. Lloyd bunlara ilaveten Ermenilerin bu hoşnutsuzluklarının ve protestolarının devlet tarafından isyan olarak algılandığını yazmıştır. Rus makamları tarafından hazırlanan bir rapordan Kürt ağalarının söz konusu haraç tahsili ve göçe zorlama politikası hakkında şunlar öğrenilmektedir:

“Etrafına 10-12 silahlı kişi toplayan ve bu kişilerin işesini sağlayan herhangi bir Kürt, “ağa” olarak adlandırılıyordu. Etrafındaki adamların kendisini terk etmemesi için ağa, sürekli olarak maiyetinin işesini karşılamak zorundaydı. Gelir elde etmek isteyen ağalar genellikle civardaki Hristiyan köylerinden birine giderek, oradaki köylülere kendilerinin işeslerini karşılamak zorunda olduklarını bildirirdi. Silahsız köylüler ağanın isteklerini kabul etmek zorunda kalırlardı. Ağanın istekleri kabul edilmezse, köylüler sert bir şekilde cezalandırılırdı. Bu olaylar karşısında çeşitli tecrübelerle sahip köylüler, boyun eğmekten başka yapabilecekleri bir şey olmadığını biliyordu. Ağa, silahlı gücü sayesinde köylülere kendisine taştan iki katlı bir ev yaptırır ve köylülerden buğday, yağ, peynir gibi gıda maddeleri alırdı. Bu eylemlerden başka ağa zaman zaman köylülerin topraklarına el koyduğunu ilan ederdi. Ağaların tecavüzlerinden bıkan köylüler, köylerini terk ederek şehirlere göç ederlerdi. Gayrimüslimlerce terk edilen köylere ise Kürtler yerleşirlerdi.”

⁶⁸ J. McCarthy, *a.g.e.*, s.46.

Bölgede Ermenilerin varlığını tehdit eden tek unsur Kürt aşiretleri değildi. Kafkasya'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra Doğu Anadolu'ya yerleştirilen bazı Çerkez topluluklarının da Ermenileri kendi topraklarından kovarak, arazilerine el koydukları bilinmekteydi. İngiliz diplomatlarının yazışmalarına sık sık konu olan bu Çerkez saldırılarına "Doğu Anadolu'da geniş ölçüde yaşam sürdürebilmek için zorda kalmışlığın etkisiyle, bazı Çerkez sığınmacılar gerek Müslüman gerek Hristiyan köylerine saldırıp bunları talan ettiler. Kürtlerin bile Çerkezlerden çekinir oldukları bilinmektedir." şeklinde değinilmektedir. Öte yandan bazı Ermeni yazarların iddia ettiği gibi Çerkezlerin doğudaki Ermenileri kontrol altına almak için bölgede iskân edildikleri bilgisi doğru değildir. Çünkü Çerkezlerin büyük çoğunluğunun Ermeni nüfusunun çok fazla olmadığı şehirlerde meskûn olduğu görülmektedir.⁶⁹

Bölgedeki Kürt aşiretlerinin hükümetle olan münasebetlerini ise Vali Vekili ve Siirt Mutasarrıfı Cevdet Bey'in Dahiliye Nezareti'ne sunduğu bir rapordan tespit edilmektedir.⁷⁰ Buna göre; doğu vilayetlerinde muhtelif isimlerde büyük ve küçük aşiretler bulunmaktadır. Bir reis ya da beye tabi olarak yaşayan bu aşiretler, onlar tarafından verilen emirleri icra etmektedirler. Reisler mıntıkları dahilinde bulunan köyleri rüsum ve tekalife bağlar; zahire, hayvan ve eşya satarak geçinirlerdi. Köy ahaliyi aşiretlerden çok korkar ne isterlerse verirlerdi. Eğer vermezlerse haneleri, eşyaları, hayvanları, evlatları imha ve katlolurdu. Bu baskı yüzünden Kürdistan'da mal ve canlarının emniyet ve muhafazası olmayan birçok köylünün terk-i diyar eylediği görülmüştür. Bunun yanı sıra vatanlarından ayrılmak istemeyerek, aşiretlerin her türlü zulmüne katlanan köyler de bulunmaktadır. Aşiret baskısının yanı sıra köylüler çoğu zaman aşiretler arasındaki ihtilaflar ve çatışmalara maruz kalmaktadır. Siirt'in Garzan kazası dahilindeki aşiretlerin zulmünden firara mecbur olan köylülerin miktarı oldukça fazladır. Buradaki aşiretin reisi Cemil Çeto namında bir şahıs olup, defalarca kez hükümetçe takibata uğradığı halde ve hatta bir keresinde jandarma kumandanı Halim Bey ile çatışmaya girdiği halde kendisine bir şey yapılamıyor. Bu adama bir şey yapılmadığını bilakis serbestçe dolaştığını gören köylüler doğal olarak onun bütün isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. Gerek Cemil Çeto gerekse diğer aşiret reisleri harbe katılmak bahanesiyle bir iki defa Osmanlı ordusuna katılmışsa da sıkıştıkları zaman firar edip memleketlerine geri dönmüşlerdir. Şırnak ve Eruh kazasındaki aşiretler ise savaşa ne asker göndermişler ne de tekâlif-i emriyeye uymuşlardır. Aşiretler harbe iştirakten kaçınırken aynı zamanda menfaatlerini temin maksadıyla hükümetin başına çeşitli gaileler açmışlar, firar ederken tüfekleri de beraberinde götürmüşlerdir. Bölgeye gönderilen

⁶⁹ S. Sertçelik, *a.g.e.*, s.62-68.

⁷⁰ BOA.DH.EUM.2.Şb.54/51 lef.1.

jandarmalar ya da yerli jandarmalar aşiret ağalarına ve kasaba ve karyelerin ileri gelen kimselerine mensup olmadıklarından ve itaat etmediklerinden ötürü onların imkânlarından asla yararlanamaz ve iş göremezler. Cevdet Bey bu durumun düzelmesi için şu önerileri getiriyor. Aşiretler Memalik-i Osmanî'den uzak bir cihette ikamete mecbur tutulursa bölgede durum düzelir. Nitekim reislerinden ayrılan aşiret efradı doğal olarak hükümetin ağışuna iltica eder, bunları devlete tabi bir şekilde sokmak kolay olur. Mesela, mektepler açarak Kürtler arasında maarifi neşr ve talim eylemek suretiyle bu cehalet-i halka memlekete faydalı bir hale getirilebilir. Kürtlere en ziyade tesir edecek bir başka şey ise adaletin getirilmesidir. Fakat şu an bölgedeki nahiye müdürleri ve kaymakamları arasında bu meziyete sahip olan oldukça az olduğu gibi bunların ekseriyeti yerlilerden, aşiret mekteplerinde okuyan kimselerden yani kendilerinden oluşmaktadır. Bunlarla icraat yürütülemez, bu havaliye için erbabi müdür ve kaymakamlar götürmek şarttır. Ciddiyetten ve kanunlardan ayrılmayarak samimi bir şekilde çalışan bu memurlara şüphesiz Kürtler de hayran olacak ve şimdiden ağalardan kurtulduklarına şükrederek, hükümetin her emir ve isteğine riayet edeceklerdir. Bu şekl-i idare bir kere tesis edilirse Kürdistan'da ve bütün memlekette ümran ve terakki hasıl olacaktır.⁷¹

Doğu vilayetlerinde bir arada yaşayan Kürtler ve Ermenilerin iktisadî durumlarına bakıldığında ise; Ermenilerin Kürtlerden çok daha fazla refah içerisinde yaşadığı gözlemlenmektedir. Rus General Vladimir Teofiloviç Mayevsky'in "Ermeni köylülerin her zaman Kürt ağalarının tehdidi altında yaşadıklarını söylemek mümkün değildir. Bazı Batılılar ve Ermeni yazarların ileri sürdüğü gibi Ermeniler çok ağır şartlarda yaşamış olsalardı, belki de soylarının tamamen ortadan kalkarak yok olmaları gerekirdi. Gerçekte Ermeni köylüler, Kürtlere göre daha varlıklı yaşam sürmüşlerdir." sözlerinden Ermenilerin ekonomik durumlarının Kürtlere kıyasla daha iyi olduğu anlaşılmaktadır.⁷²

Bunun yanı sıra 1870'li yılların sonu ve 1880'lerin başlarına ait Avrupa kaynaklar göstermektedir ki, her iki grup arasında ekonomik etkileşim ve ticarî bağ oldukça gelişmiştir. Örneğin; Hristiyan ahali ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerin normal seyirde devam ettiği Mardin'de, iki tabaka genellikle aynı mahallelerde karma halde yaşamakta olup, ticarî anlamda birbirlerine bağımlı bir sistem geliştirmişlerdir. Konsolos, bölgedeki zengin Müslü-

⁷¹ BOA.DH.EUM.2.Şb.54/51 lef.2.

⁷² Bayram Bayraktar, *20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'in Türkiye Gözlemleri: Van-Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, İstanbul 2007, s.5-6.

Ermenilerin ekonomik düzeylerinin ve hayat standartlarının Kürtlerden daha iyi olmasında Avrupa devletlerinin himayesi, misyonerlerin desteği ve ticaretin yanı sıra, Ermenilerin tarım ve hayvancılıkta oldukça maharetli olmalarından kaynaklanmaktadır. Bkz. Mary Kilbourne Matossian, *Susie Hoogasian Villa, 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul 2006, s.65-69.

manların direk ticarete bizzat girmektense, ellerindeki sermayeyi Hristiyan komşularına verdikleri, onların da bu sermayeyi işletip yarısını kâr payı olarak aldıkları, böylelikle aralarında karşılıklı çıkara dayanan ticarî bir bağ bulunduğunu açıklamaktadır. Ayrıca, köylüler arasında çiftlik ve ziraat işlerinde de bilhassa kriz dönemlerinde karşılıklı yardımlaşmaya dair birçok rapor bulunmaktadır. İngiliz konsolosu, Bitlis yöresinde bir Ermeni köyünün, Kürt komşuları tarafından köylülere ekmek dağıtmak suretiyle açlıktan kurtarıldığını vurgulamaktadır. 1894-1896 Sason olaylarından sonra dahi, bölgedeki Kürtler, Ermenilerin yeniden yerleşmelerine yardım ederek, tarlalarını sürmek için hayvan vermek, ekmek için tohum vermek şeklinde Ermenilere sahip çıkmanın kendi çıkarlarına daha uygun olduğunu düşünmüşlerdir. İki grup arasındaki ilişki yalnızca ticarî düzeyde kalmamıştır. Gruplar zaman zaman siyasî ya da genel manada ortak şikâyetleri için de birlikte hareket etmişlerdir. Mesela, Erzurum'daki Ermeniler ve Müslümanlar devlete ortak bir arzda bulunarak, "Rüşvetçi görevlilerin görevlerinden alınarak, iki toplum arasında huzuru ve iyi ilişkileri teşvik eden iyi niyetli yetkililerin muhafazasını ve gözetimini" talep etmişlerdir. Yine, bilhassa Eleşkirt ve Beyazıt'ta vuku bulan açlık nedeniyle her iki tarafın da çok sayıda insan kaybetmelerinden ötürü bir araya gelerek devletten kıtlık yardımı istedikleri bilinmektedir.⁷³

Ermeni Yazar A-do; "Kürt ağa için milliyetin önemi yoktu. Kürt maraba, hukukî ve ekonomik olarak Ermenilerden daha kötü bir durumdaydı. Benzer durumdaki bir Ermeni ile karşılaştırılırsa Kürdün durumu daha ağırdır" ifadeleriyle Kürtlerin Ermeniler karşısındaki maddi gücünün zayıflığını açıkça gözler önüne sermektedir. Ayrıca Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler de dahil olmak üzere bütün Hristiyan toplulukların, Avrupalı devletlerde yaşayan Hristiyan halka nazaran daha iyi durumda olduğu bilinmektedir. Nitekim Sovyet Ermenistan'ı devlet adamlarından A. Karinyan, Kafkasya'da yaşayan Rus Ermenilerinin durumunun, Türk vilayetlerinde yaşayan soydaşlarından daha iyi olmadığını, hatta Osmanlı Ermenilerinin daha zengin ve varlıklı olarak yaşadığını ileri sürmektedir. İngiliz seyyah Henry Blossie Lynch ise; Ermeniler ile yaptığı sohbetlerde halkın çoğunluğunun Osmanlı hükümetini Rusya'ya tercih ettiğini bildirmektedir. Bununla birlikte oldukça engebeli, ulaşımı zor olan kırsal kesimlerde yaşayan ve sık sık Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayan Ermenilerin yaşam şartlarının şehirlerde yaşayan Ermenilerden oldukça farklı olduğunu söylemek mümkündür. Şehirlerde yaşayan Ermeniler oldukça hür ve güvenlik içindeydiler.⁷⁴

⁷³ J. Klein, *a.g.m.*, s.185-186.

⁷⁴ S. Sertçelik, *a.g.e.*,s.67-71.

19. ve 20. Yüzyılda Kürt-Ermeni Çatışmalarının Muhtevası

Kürtler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Arazi Sorunları

Ermenilerle Kürtler arasında yaşanan kız kaçırma, köy baskınları, asayişsizlik, cinayet gibi sorunlar arasında devleti en fazla meşgul eden arazi meselesi olmuştur. Özellikle yerel güç yapılanmasında izlenen dönüşüm ve iltizam sisteminin doğasında meydana gelen bir takım değişimler iki grup arasındaki toprak meselesini, ya da Avrupa'nın tanımıyla "tarım meselesini" ön plana çıkarmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerindeki hakimiyeti sağlama almak, tarıma teşvik ederek hazineye yüksek gelir sağlamak ve yörükleri iskan etmek için başlattığı girişimler toprağın değerine tesir eden bir takım gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bilhassa 1858 Arazi Kanunnamesi'nden sonra yeni iltizam sistemiyle birlikte toprak giderek kıymetli bir kaynak haline gelirken, önde gelen aşiret mensupları yeni güç rejiminin toprak ve tarımsal üretim üzerinde doğrudan tasarruftan geçtiğini anlamaya başlamış ve bu kavrayış toprak kapma mücadelesini arttırmıştır. Kürt aşiret reisleri için toprak kapmak doğal hayatın bir parçası olmakla beraber bölgedeki vahşetin artmasına yol açmıştır.⁷⁵

Evvelce sahip oldukları toprakları; Kürtlerin baskı ve yıldırma hareketleri, Ermeni komitelerinin baskıları, ekonomik sorunlar, emperyalist devletlerin propaganda meseleleri, bölgede yaşanan asayişsizliklerin etkisi, Ermenilerin kendi aralarında var olan anlaşmazlıklar, ABD'ye yapılan göçler,⁷⁶ Rusya'ya yapılan göçler⁷⁷ gibi sebepler dolayısıyla terk eden Ermenilerin,

⁷⁵ J. Klein, *a.g.m.*, s.187-188.

⁷⁶ 19. yüzyılın son çeyreğinde ABD'ye kitlesel bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermenilerin bilhassa 1880'li yıllardan itibaren ABD'ye göç etmeye başladığı gözlemlenmiştir. Göç hadisesinde ekonomik, siyasî ve sosyal sebepler rol oynamıştır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde işsizlik gibi bir problem olmadığı hatta işçi azlığı sıkıntısı var olduğu göz önüne alınırsa ekonomik faktörlerin çok da etkili olduğu iddia edilemez. Nurdan Şafak, Ermenilerin ABD'ye göçündeki temel sebebin "serbest hareket etme düşüncesi" olduğunu vurgulamaktadır. Osmanlı Devleti bünyesinde kurduğu bölücü dernek ve cemiyetlere karşı devletin almış olduğu olumsuz tavır nedeniyle Ermeniler ABD'de daha rahat örgütleneceklerini düşünmüşlerdir. Nitekim giden Ermenilerin ABD vatandaşlığını elde ettikten kısa bir süre sonra Osmanlı topraklarına geri dönmeleri bu tezi kuvvetlendirmektedir. Bkz. Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003, s.81-82.

ABD'ye göç ederek Amerikan tabiyetine geçen ve Osmanlı ülkesine bir daha dönmeyeceklerini taahhüt eden Ermeniler Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte geri dönüş yapmak istemiştir. Ermenilerin geri dönüşü ile Anadolu'da bir Amerikan kolonisi oluşması riskine karşı, talepte bulunan kişilere ancak Amerikan vatandaşlığından çıktığını belgelemeleri durumunda Osmanlı vatandaşlığına kabul edilebilecekleri bildirilmiştir. Yazışmalar için Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919)*, Ankara 2007, C.II, s.192-194.

⁷⁷ 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra Doğu Anadolu'daki Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kemal Beydilli, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988, s.383-393.

Benzer şekilde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra da Ermenilerin Rusya'ya hicret ettikleri bilinmektedir. Bu konuda en çarpıcı örneklerden birisi 1888 yılında yaşanmıştır. Sayıları 1000'i bulan Erzurumlu Ermeni, Rusya'ya göç etmek amacıyla şehirlerindeki Rus konsoloslu-

bir süre sonra buralara yeniden sahip olma arzuları arazi meselesinin özünü teşkil etmektedir. Bu gibi sebeplerle yaşadığı toprakları terk eden Ermenilerin arazilerine, II. Abdülhamit ile İttihat ve Terakki hükümeti döneminde bölgede yaşayan Kürtler başta olmak üzere, Kırım ve Kafkasya'dan gelen Türklerin ve Çerkezlerin iskân ettirildiği bilinmektedir.⁷⁸ Ayrıca J. Klein'in iddialarına göre; bu araziler Kürt gruplar arasında bilhassa Hamidiye Alayları reislerine aktarılmıştır. Ermenilerin, Kürt grupların saldırıları nedeniyle terk ettikleri arazilere Malatya vilayeti misal gösterilebilir. Malatya'da bazı köylerde artık gâvurlara borçlarını ödemeyeceğini ilan eden Kürt grupların Ermenilere ait arazilere ve ekinlere el koyduğu bilinmektedir. Ayrıca, İngiliz konsolosu 1896 olaylarından sonra Van Erciş'te köylülerin çoğu kaçtıktan sonra, arazilerin Kürtler tarafından işgal edildiğini bildirmektedir. Buna göre, olaylar sonrasında kaçan Ermenilerin arazileri, bölgedeki Kadastro Dairesi tarafından "mahlûl" yani varissiz ve sahihsiz varsayılarak, ya Müslümanlara verilmiş ya da satılmıştır. Mamüretülaziz'deki yerel İngiliz görevlisi de aynı olaydan sonra Müslümanların İliç Köyü'ne zorla el koyduklarını bildirmektedir. Bunun yanı sıra birtakım kimselerin şahsi olarak adeta toprak avcılığı yaptığı bilinmektedir. Büyük Haydaran aşiretinin Hamidiyeli Reisi Hüseyin Paşa bu minvalde zikredilecek kişilerin başında gelmektedir. 1895'te Adilcevaz ve kısmen de Erciş'teki Ermenilerin yağmalanmasından Hüseyin Paşa'nın sorumlu olduğu söyleniyordu. Öyle ki Van'daki İngiliz Konsolosu, 1897'de Ahlat'taki Hersonk köyüne yardım olarak gönderilen 21 öküzün çalındığını, bunlardan 14'ünün Hasenan aşiretinden Süleyman Ağa'nın, 7 tanesinin ise Hayderanî Hüseyin Paşa'nın hizmetkârları tarafından alındığını, yardım amacıyla gönderilen 166 öküzün 113 tanesini ise Kürtlerin aldığını bildirmektedir. Aynı şekilde Adilcevaz'daki bir Ermeni temsilcisi de, olaylardan yaklaşık on yıl sonra, Hüseyin Paşa'nın Ermenilerin mallarına, gelirlerine, mülklerine ve tarlalarına el koyduğunu bildirmektedir. Arazilerine cebren el konulmamış olan Ermeniler bu olayların etkisiyle, korkularından mülklerini, koruma gerekçesiyle Haydaranlı ağaya ve Kürt aşiret reislerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Bu uygulama ile Ermeniler kısa bir süreliğine topraklarının korunmasını sağlamışlarsa da zamanla tamamen topraklarını yitirmelerine neden olmuştur. Hamidiye reislerinin yalnızca Hristiyan ahaliye değil, Müslüman köylüye karşı da benzer faaliyetlere giriştiği bilinmektedir. Örneğin, Dersim Alevilerinin birçoğu tıpkı Ermeniler gibi adeta kiracıya dönüştürülmüştü. Fransız Konsolosu Varto'dan bu konuyla ilgili olarak; Ermenilerde sonra, Hamidiye reislerinin Alevilerin köylerine göz diktiklerini, birçok Kürt aşiretinin Alevilere ait bostan, otlak ve tarlayı ele geçirdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca Hüseyin Paşa'nın, Van eyaletindeki

na müracaat etmiştir. Bkz. Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasî ve Sosyal Problemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s.69-70.

⁷⁸ Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, İstanbul 2007, s.328.

Kürt reyanın otlaklarına el koyarak, Pelak, Celal, Zorvan ve Adam aşiretlerine karşı savaş açtığı bilinmektedir.⁷⁹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkeyi terk eden Ermenilerin çoğu eski topraklarına geri dönerek bu alanları işletmek için yeniden hükümete müracaat etmeye başlamışlardır. Göç etmeden evvel tapusuz bir şekilde kullandıkları ya da hakiki değerine bakmaksızın satış yaptıkları arazilere yeniden sahip olmak isteyen Ermeniler genellikle şu yollara başvurmuştur.⁸⁰

- Ecdadından kalan malları kimin kullandığını tespit ederek, toprakları az fiyatla ya da zorla kapattıklarını iddia etmek,

- Tarıma elverişsiz kullanım alanlarını ihya için çalışanlara devletin resmî belge vermesi üzerine, bu alanların kendi topraklarına sınır olduğu gerekçesiyle kendilerine verilmesini istemek, şayet tapusuz ise hak iddiasında bulunmak,

- Ecdadlarının satmış olduğu arazilerin zorla veya kandırma suretiyle alındığını iddia ederek ziraatı engellemek,

- Çok ortaklı alanlarda ortaklardan birisi kendisi ise, rızası dışı olduğu gerekçesiyle satışa itiraz etmek.

Ermeniler bu gibi iddialarla başvurularını tek tek yapabildikleri gibi, patrikhane vasıtasıyla toplu bir şekilde de şikâyetlerini dile getirmişlerdir. Muş'un Vartinis ahalisinden Mardirus isimli bir Ermeni, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçede bu konudaki talebini şu şekilde iletmektedir:⁸¹

“Tapu senedatı yeddimizde iken muhacirlere verilen arazilerimizi tarafımıza teslim etmiyorlar. Mezsım-i ziraat hulul eylediği cihetle arazilerimizi her halde ziraate mecburuz. Lütfen arazilerimizin ziraati için vuku bulacak müdahalenin men'i hususunda hükümet-i mahalliyeye evamir-i katiyenin itasını istirham eyleriz.”

Akdamar Katolikosu'nun İstanbul'daki Ermeni Patriği'ne yazdığı bir mektupta ise; 1896 olayları esnasında olmakla beraber aslında Hamidiye Alaylarının kuruluşundan beri, sadece Ermeni köylerine değil, kiliseye bağlı çeşitli kurumlara da Kürt beyleri tarafından el koyulduğu bildirilmiştir.⁸²

Bu gibi binlerce şikâyetin yer aldığı davaların bazıları yakından incelendiğinde, arazilerin iadesi için yapılan başvuruların birçoğunun da propaganda maksatlı olduğu göze çarpmaktadır. 1880'li yıllarda Amerika'ya gö-

⁷⁹ J. Klein, *a.g.m.*, s.188-191.

⁸⁰ C. Eraslan, *a.g.m.*, s.90.

⁸¹ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.328.

⁸² Akdamar Katolikosu'nun İstanbul'daki Ermeni Patriği'ne yazdığı mektubun tercümesi şu şekildedir: “1896 katliamlarından önce, Van'daki Ermenilerin hali vakti yerindeydi ve servetin hepsi neredeyse onların elindeydi. Güvenlikte sorun yoktu; tarım, sanayi ve ticaret geliyordu. Köylülerin pek çok sürüsü vardı, tarlalarını ekiyorlardı. Ermenilerin, Kürtlerin ve Türklerin arası iyidi, hatta kardeşçeydi. Fakat 1896 katliamları her şeyi değiştirdi. Ermeniler yerlerinden edildi, evlerinin çoğu yakıldı ve servetleri Kürtlerin eline geçti. Bu dönem zarfında Ermeni nüfusu, özellikle de kırsal kesimde kendini toplayamadı.” J. Klein, *a.g.m.*, s.188-189.

nüllü bir şekilde göç etmiş ve Amerikan vatandaşlığına geçmiş olan Ermenilerin, Osmanlı'dan arazilerinin iadesini istemeleri hem Osmanlı hukukuna aykırılık göstermekte, hem de mantıklı bir şekilde izah edilememektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, tarafları mağdur etmemek amacıyla bu konuda çalışmalar başlatarak, evvela meseleleri iyi tetkik etmek üzere bir komisyon kurulmasını öngörmüştür. Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamüretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinde askerî memurlar ile birer Kürt ve Ermeni temsilci ile meseleye vakıf iki kişiden oluşan komisyonlar, meseleleri yerinde tespit ederek, uygun çözüm yolları önermiştir. Meselelerin adilane bir şekilde çözülmesi için bir layiha hazırlanan komisyon⁸³ arazi meselelerinden muzdarip ve yabancı devletlere göç eden Ermenileri üç grup halinde sınıflandırmıştır. Buna göre; birinci grup kendi arzularıyla ve hükümete tahhüt senedi vererek vatandaşlıktan çıkıp göç etmiş olanlardır ki, artık bu grubun şikâyetlerinin devlet nezdinde bir ehemmiyeti yoktur. İkinci grup; Osmanlı vatandaşlığından çıkmadan firar edenlerdir ki, bu grup da devlet tarafından vatandaşlıkta çıkarılmıştır. Üçüncü grup ise, devletin vatandaşlıktan çıkarmadığı Ermenileri kapsamaktadır. Bu son iki grup aynı muameleye tabi tutulacaktır. Yapılan çalışmalara göre eğer arazi devlet tarafından satılmışsa bedel sahibine iade edilecekti. Para istemeyenlere ise, kendi arazilerine muadil alanlar verilecekti. Arazileri hükümet tarafından satılmayanlar için, eğer arazileri olduğu gibi duruyorsa bir sorun yoktu. Fakat araziler başkalarının hakimiyetinde ise firar edenlerden elinde arazi tapusu bulunanlara meclis kararıyla söz konusu araziler iade edilecekti.⁸⁴

Hükümet bu hususta şahısların mağduriyetini gidermek adına çeşitli yollar aradıysa da muallâkta kalan ve çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığı birçok arazi olmuştur. Mesela Bitlis'te bulunan bir arazi davasında mahkeme araziye elinde bulunduran Kürtleri haksız bulmuştur. Kürtler araziye vermeye yanaşmadığı gibi köyün papazını da öldürerek yeni bir sorunun başlangıcına neden olmuşlardır. Bu sorunlara bir de Ermeni komiteleri ve patrikhanenin uzlaşmaz tavrı ile istismar alışkanlıkları eklenince meseleler halli imkânsız bir noktaya taşınmıştır. Özellikle Taşnakların bu yöndeki faaliyetleri dikkat çekicidir. 1911 yılında Erzurum'da topladıkları bir kongrede, arazi davalarıyla ilgili tahrik ve tehdit içeren kararlar almışlardır. Eğer arazi meseleleri ilkbaharda hallolmazsa birtakım çeteler aracılığıyla asayiş ihlal için ayaklanacaklarını bildirmişlerdir. Buna rağmen hükümet, tapu tahrir düzenlemeleri için gayret göstermeye devam etmiştir. Bu gibi meseleler kimi zaman da hükümetin bölgeye atadığı yetkililerin özel çabalarıyla halledilmiştir. Van Valisi Tahsin Bey, benzeri birçok şikâyeti kendi inisiyatifine dayanarak çözümlenmiş ve bu suretle olası birçok çatışmanın da önüne geçmeyi başarmış-

⁸³ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.329-331.

⁸⁴ Hüseyin Cahit, "Şarkî Anadolu'da Arazi Meselesi", *Tanin* (10 Kanun-ı Sani 1326); E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.330.

tır.⁸⁵ Fakat ilerleyen bölümlerde de ele alınacağı üzere arazi meselesinde tarafları memnun edici ve kesin çözümlere ulaşmak mümkün olmamıştır.

Kürtler ve Ermeniler Arasında Yaşanan Diğer Sorunlar

Doğu Anadolu'da 19. ve 20. yüzyılda Ermeniler ve Kürtler arasında yaşanan ve bölgede asayişsizliğin sebep olan diğer sorunlar şunlardır:⁸⁶

- Kürtler tarafından işlenen hırsızlık, yol kesme, adam öldürme gibi adi suçlar,

- Ermeniler tarafından gerçekleştirilen siyasi maksatlı suçlar ve propagandaların fiiliyata geçmesi,

- Kürtlerin tertip ettiği maksatlı ayaklanmalar,

- Rus ajanlarının kışkırtma ve tertipleri,

- İngiliz ajanlarının kışkırtma ve tertipleri,

- Aşiretler arasında vuku bulan anlaşmazlıklar,⁸⁷

- Hükümetin coğrafi, ekonomik, sosyal nedenlerle yeterince tedbir alamaması,

- Sosyo-ekonomik sıkıntıların sebebiyet verdiği olaylar,

- Diğer azınlıkların çalışmaları ve tertipleri.

Vilayat-ı Şarkıye'de meydana gelen asayişsizlik ve güvensizlik meselelerin temelinde Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen bu olaylar yatmaktadır. Ermenilerin ve emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine kullandıkları bu problemler hakkında Ermeni Patrikhanesi de çeşitli girişimlerde bulunarak sık sık hükümete takrirler vermiştir. 1871 yılında Ermeni Patrikhanesi Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilere karşı işlenen suçları araştırmak üzere bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon üyeleri, 1851-1871 yılları arasında Ermenilerin vilayetlerden gönderdikleri şikâyetleri göz önüne alarak, halkın rahatsızlık duyduğu eylemleri belirlemeye çalışmıştır. Üyeler-

⁸⁵ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.330-331.

Tahsin Bey, bu konuda yaptığı çalışmayı raporunda şu şekilde izah etmektedir: "6 Haziran 329, vilayette nakden mühim fedakârlıkları mucib arazi meselesi olmadığını anladım. Gevaş kazasının Pigates karyesi, Kürd ve Ermeni ahalisiyle Osman Ağa ve biraderleri arasındaki köy davası, köylünün teslim-i hukukuyla idareten neticelendirilmiştir."

⁸⁶ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.151.

⁸⁷ Hüseyin Cahit, Kürdistan ve Suriye arasında yer alan ve anlaşmazlık içinde olan aşiretlerin idaresinin ne şekilde yapılması gerektiğine dair bir İngiliz seyyah ile sohbetinde bulunmuştur. İngiliz seyyah, kabile reislerinden mürekkep bir meclis kurulmasını ve bu meclis riyasetinde tarafsız bir hakemin kararlarıyla bölgedeki asayişsizliğin son bulacağını savunmuş ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Bey'i örnek olarak sunmuştur. İbrahim Bey'in çadırında bir hafta süreyle misafir olan İngiliz seyyah, burada sükûn ve intizamın olduğunu, katl ve sirkatin yok denecek kadar az olduğunu bu gibi suçlara cüret eden olursa ceza göreceğini söylemiştir. Hatta silahsız iki Ermeni'nin yanlarında İbrahim'in mührünü taşıyan bir kâğıt ile İbrahim'in nüfuzu altındaki yerlerde rahatça dolaştıklarını ve taarruza uğramadıklarını dile getirmiştir. Bkz. Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Uzak Vilayetler", *Tanin* (19 Mart 1325).

ce yapılan çalışma sonucunda toplam 479 şikâyet konusu belirlenmiştir. Ermenilerin ülke genelindeki şikâyetleri şu şekildedir.⁸⁸

- Haraç ve diğer vergilerin belirlenmesi sırasında karşılaşılan suiistimallere dair; 76 şikâyet,

- Kamu görevlilerinin kötü muamelesi, kadınlara karşı kötü muamele (tecavüz), küçük çocukları Müslümanlaştırma hakkında; 154 şikâyet,

- Zorla vergi almak, soygunlar, küçük kız çocuklarının ve kadınların kaçırılması, adam öldürme, defin işlemi, kilise inşasına engel olma ve bazı dinî merasimlerde çan çalınmasına engel olmaya dair 249 şikâyet mevcuttur.

Oluşturulan raporun dördüncü bölüm başlığı “Özel Zulüm” olup, bu bölüm Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir:

“Bu zulümler bütün bölgelerde değil, ancak büyük kısmıyla Kürdistan, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerinde, diğer bir deyişle Van, Kiği, Guzulcan, Tercan, Bitlis, Muş, Çarşacak, Diyarbakır ve Siirt yörelerinde olmaktadır. Zulüm edenlerin isimleri açıkça belirtilmekte ve onların yapmış oldukları zulümler anlatılmaktadır. Öyle olaylar yaşanmıştır ki, bunları okuyanı dehşete düşürür. Zulme uğrayanların bize sorulduğunda tam aksini anlatacağız, yapılanları inkâr edeceğiz, çünkü sonra onların elinden nasıl kurtulabiliriz? şeklindeki sözlerinden bunların bir baskı altında tutuldukları görülmektedir. Harput, Erzincan, Eğin, Bayburt, Yozgat ve Bağrewand bölgelerinde beylerin, Çerkezlerin, Kürtlerin ve diğer İslam ahalisinin dinî bağnazlıklarından şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır.”

Komisyon bu eylemlerde bulunan şahısların isimlerini vermiyordu, çünkü şikâyet sahipleri bu zalimlerin kendilerini daha ağır cezalara çarptırmasından korkuyordu.⁸⁹

Ermeni Patrikhanesi şikâyetleri Osmanlı Devleti’ne bildirerek olaylara engel olmasını istediği gibi, bu şikâyetleri aynı zamanda ülkedeki bütün Ermeni piskoposlarına göndererek onlardan bu eylemlerin nasıl önlenebileceğine dair çözüm önerileri istiyordu. Piskoposların komisyona bildirdiği cevaplarda şu hususlar dikkat çekmektedir:

- Haraç ve diğer vergilerin belirlenmesi esnasındaki suiistimaller için, bedel karşılığında askerlikten muafiyetin Ermenilere de uygulanması ve emlak-temettü benzeri vergilerin oranlarının belirlenmesi için yeni bir nüfus sayımı yapılarak, tahrir defterlerindeki yanlış kayıtların düzeltilmesi önerilmiştir.

- Kamu görevlilerinin kötü muamelesi hakkında ise, devlet memurlarının yasalar hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığından yasaları ihlal ettiği ve halkı vergilerle ezdiği savunularak, hükümetin taşraya müfettişler göndermesi, halkın her kesimi ile temasa geçmesi önerilmiştir. Ayrıca suçlu olan bürokratların görevlerinden alınarak, bu şahısları bir vilayetten diğerine gön-

⁸⁸ S. Sertçelik, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁸⁹ G. Sasuni, *a.g.e.*,s.98.

dermek yerine cezalandırılması gerektiği savunulmuştur.

Oldukça fazla önerinin yer aldığı metinde konumuzun esasını teşkil eden Kürt saldırıları ve soygunlarına karşı ise şu teklif getirilmiştir:

“Kürtler ve diğer dağlı kabileler ile son zamanlarda bunlara ilaveten Çerkezler, Ermeni halkı için gerçek bir felaket (afet) kaynağıdır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun sürekli olarak malî kayıp vermesinin sebebidirler. Daima silahlı olan, hiçbir vergi ödemeyen, askerî hizmetten kaçan söz konusu barbarlar hemen hemen her zaman açık bir infial halindedirler. Ermeniler ödemekle yükümlü oldukları ağır vergileri yalnızca Türk hükümetine değil, bir de bu vahşilere haraç vermeye mecburdurlar. İmparatorluk hükümeti ya bu orduları silahsızlandırmalı ya da kamu düzeni düşmanlarına karşı, kendi canlarını, şereflerini ve varlıklarını koruyabilmek için, Ermenilere de silah taşıma izni vermelidir.”

- Ayrıca isimleri hükümetçe bildirilecek olan canilerin doğu vilayetlerinden uzaklaştırılması gerektiği vurgulanarak, özellikle Türk-İran sınırının korunması talep ediliyordu.

Patrikhanenin uzun bir çalışma sonucunda oluşturduğu bu raporu 1876 yılında Osmanlı Devleti'ne sunduğu, hükümetin de raporu inceleyerek bazı düzenlemelere gittiği bilinmektedir. Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen ve ceza gerektiren olaylar yalnızca Ermenilere karşı vuku bulmuyordu. Müslümanlar arasında da benzer olaylar yaşandığı gibi, Hristiyan uyruklulardan bilhassa Ermenilerin Müslümanlara karşı işlediği bu tür adi suçların var olduğu da ortada idi.⁹⁰

Osmanlı arşiv belgelerinde yansıyan ve zaman zaman İngiliz belgelerinde de yer alan bu anlaşmazlıklar daha yakından incelendiğinde; 1854 yılının Aralık ayında Harput Sancağı'na bağlı Behisni kazasında yaşanan bir olay şu şekilde cereyan etmiştir. O civarlarda yaşayan Çakallı, Mihmanlı ve Kösepatlı aşiretleri koyunlarıyla ve davarlarıyla birlikte kışlaktan yaşadıkları yere dönerken Behisni dışında bir yol daha bulunmasına rağmen Behisni üzerinden geçmeyi tercih etmişlerdir. Buradan koyunlarıyla birlikte geçerken de Müslim ve gayrimüslim ahalinin mezra ve tarlalarına zarar vermişlerdir. Yaşanan bu olay üzerine aşiretlere tembihte bulunularak kışlaktan dönüşlerinde kendi yollarını kullanmaları ve ahalinin malına yada tarlasına zarar vermemeleri istenmiştir.⁹¹

19 Aralık 1856 tarihinde Artin ve Bedros isimli iki rahiple birlikte Harput'tan İstanbul'a gitmekte olan yirmi kişilik bir ticaret kervanı Sivas'ın Alacahan köyüne geldiklerinde Kürtlerin saldırısına uğramış, malları yağmalanmış ve saldırıda Rahip Artin hayatını kaybetmiştir. Ermeni Patrikhanesi'nin ve cemaat meclisinin şikâyeti üzerine 2 Ocak 1857 tarihinde olayda ihmali görülen kimselerin cezalandırılması ve talan edilen malların sahiplerine ödenmesi için Sivas vilayetine bir emir verilmiştir.⁹²

⁹⁰ S. Sertçelik, *a.g.e.*, s. 74-77.

⁹¹ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.157.

⁹² M. S. Güven, *a.g.t.*, s.173-174.

1857 yılının Temmuz ayında Muş sınırları içindeki Varitnes isimli Ermeni köyüne saldıran Kürtlerin, Ermeni tarlalarını zapt ederek zirai faaliyetlerde bulunmalarına engel olduklarını görülmüştür. Ermeni Patrikhanesi'nin şikâyeti üzerine Muş Kaymakamlığı'na gönderilen bir yazıyla bu gibi saldırıların engellenmesi talep edilmiştir.⁹³

1859 yılında Erzurum eyaletine bağlı Muş sancağında Kürtler tarafından Ermenilerin can, mal ve ırzına tecavüz edildiğine dair şikâyetler yapılmış fakat Muş idare meclisi üyeleri ile muhtarlar ve sergerdeler tarafından bu şikâyetler pek önemsenmemiştir. Ermeni Patrikhanesi ve cemaat meclisinin ortak bir dilekçe vererek olayların önlenmesine yönelik talebinden sonra Erzurum Valiliği'ne bu olaylara sebep olanları yakalanmasını ve cezalandırılmasını bildiren bir emir gelmiştir.

1860 yılının Eylül ayında ise yine Muş sancağına Kürdistan Eyaletine tabi Bekranlı aşiretinden bazı kimselerin gelerek ahalinin mallarını ve canlarını gasp etmesi üzerine bazı şikâyetler alınmıştır. Bu kimselerin belirlenmesi akabinde Muş kaymakamı Diyarbakır vilayeti ile derhal irtibata geçerek aşiretlerin gasp ettiği eşyaların sahiplerine iadesi ve sorumluların muhakeme edilmesini kararlaştırmıştır. 1865 yılının Eylül ayında Erzurum vilayeti dahilindeki Beyazıt sancağına her yıl süregeldiği gibi yine “yaylaknişin aşair” gelmiş ve ahalinin mahsulüne ve mezrasına zarar vermiştir. Bu durumun önüne geçebilmek için meclis azasından Muhammed Ağa 500 kuruş maaşla kır serdari tayin edilerek ahalinin canını ve malını eşkıyadan korumak amaçlanmıştır. Ayrıca Muhammed Ağa'ya yardımcı olmak üzere 100'er kuruş aylıkla 40 nefer zabıta askerî daha tayin edilmiştir.⁹⁴

Görüldüğü gibi iki unsur arasında karşılıklı olarak sık sık arazi, can, mal, ırz davaları yaşanmıştır. Bölgede 1880'lerden itibaren başlatılan terör eylemleri halkı canından bezdirmiş, Kürt-Ermeni ilişkilerinin zedelenmesinde büyük rol oynamıştır. Bu süreçte Ermenilere destek veren batının, bu dönemden başlayarak ilerleyen yıllarda da Kürtleri tanımlarken sık sık; “hırsız, yağmacı, yol kesen, yabancı” gibi sıfatları kullanmaları⁹⁵ bölgedeki güvensizlik sendromunu tetikleyerek, mevcut durumu daha vahim hale getirmiştir.

⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, C. I, 1691-1870, İstanbul 1987, s.209-210.

⁹⁴ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.164-165.

⁹⁵ Oysaki bölge Rus işgaline girdikten sonra komiteci Ermenilerin Kürtlere yönelik saldırılarını artmıştır. Bu minvalde Kazım Karabekir'in de belirttiği gibi; “Eğer Kürtler onların iddia ettikleri gibi olsaydı, Kürtler arasında Ermeni olmayan milletlerin hiçbiri yaşayamazdı. Hâlbuki Kürtler arasında yaşayan başka Hristiyan halklara da çok rastlanır. Bunlar Kürtlerin arasında bir lokma gibi yutulabilirlerdi. Ayrıca Kürtlerin esir olabilir ve birlikme etmek tedarikinden aciz kalarak göç etmek zorunda kalırlardı ki bu şıkların ikisi de mevcut değildir. Tersine doğu vilayetlerini iyi tanıyan her şahıs itiraf eder ki bu havalideki Hristiyan köyleri Kürt köylerinden her bakımdan daha zengin ve daha rahattır. Kürtler eğer Avrupalıların dediği gibi hırsız ve eşkıya olsaydı bunlar hiçbir vakit mümkün olmazdı.” Bu bakımdan bölgedeki olayların müsebbibi yalnızca Kürtlerdir şeklindeki yaklaşımlar elbette doğru olmayacaktır. Bkz. Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, İstanbul 2000, 135-136; V. T. Mayevski, *a.g.e.*, s.183.

I. BÖLÜM

19. YÜZYILDA MERKEZİ OTORİTEYİ GÜÇLENDİRME ÇABALARI

Kürt Emirlerinin Tasfiyesi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti yalnızca savaşlarda toprak kaybederek üstünlüğünü yitirmemiş aynı zamanda merkezi yönetimin taşra üzerindeki otoritesinin iyice zayıflamasıyla birlikte oldukça zor durumda kalmıştır.⁹⁶ Devlete yeniden eski kuvvetini kazandırmak için çeşitli girişimlerde bulunan II. Mahmud öncelikle taşradaki ayana boyun eğdirmeyi amaçlamıştır. İmparatorluk eski gücünü yitirmeye devam ettikçe kenar eyaletlerde olduğu kadar Anadolu'da da bağımsız eylemler güçlenmeye başlamış, bu tehdidin imparatorluk için öncelikli problem olduğunu düşünen II. Mahmud 1812-1817 yılları arasında Anadolu'daki, 1814-1820 yıllarında ise Balkanlar'daki ayayı itaat altına almayı başarmıştır.⁹⁷

Balkanlarda ve Anadolu'da ayanların gücünün büyük ölçüde kırılmasının ardından merkezi hükümet yönünü doğu bölgelerine çevirmiştir. Nitekim bu yıllarda doğu vilayetleri hanedanlar, aşiretler ve eyalet valileri arasındaki iktidar mücadelesine sahne oluyordu. 1826'da Sivas Valisi Gözlüklü Reşit Paşa, doğu vilayetlerindeki yerel beylerin nüfuzunu kırıp yerlerine devlet tarafından atanacak görevliler getirmek maksadıyla bölgeye bir sefer düzenledi. Fakat Mısır'da Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın ortaya çıkmasıyla bu seferde başarıya ulaşamadı. Mısır krizi atlatıldıktan sonra Reşit Mehmet Paşa yeniden bölgeye sefer düzenlemiş ve neticede Revanduz'da hakim olan ünlü aşiret beylerinden Mir Muhammed⁹⁸ kendisine teslim olmuştur. Reşit Paşa'nın düzenlemiş olduğu seferde ele geçirilen bütün Kürt aşiret reisleri (Revanduz, İmadiye, Süleymaniye Beyleri) aileleriyle birlikte Balkanlara sürgüne gönderilmiştir. Reşit Paşa'nın 1834-1836 yıllarındaki seferlerinde bölgedeki bazı hanedanlara dokunulmamıştır. Mesela Cizre'de Bedirhan Bey ile Hakkâri'deki Nurullah Bey yerlerinde bırakılmıştır. Bunun en önemli nedeni devletin doğuda büyük bir isyana yol açmamak kaygısıdır.⁹⁹

Bu yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kürtlerin meskûn olduğu bölgelere uygulamış olduğu merkezileştirme girişimi doğrudan bir etno-politik içerik taşımıyordu, yani devletin hedefinde Kürtler değil, taşranın özerkliği yer alıyordu.¹⁰⁰ II. Mahmut'un vefatından sonra başlayan Tanzimat döneminde de merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik çalışmalara devam edildi ve

⁹⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Babür Turna), Ankara 2000, s.37-38.

⁹⁷ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul 2000, s.51.

⁹⁸ Revanduz Emiri Mir Muhammed'in İsyanı hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzylında Kürtler Modernleşme, Merkeziyetçilik ve İsyan*, İstanbul 2017, s. 248-258.

⁹⁹ Mehmet Mert Sunar, "Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: II. Abdülhamit'ten II. Meşrutiyet'e", *Kebikeç, İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S.10, Ankara 2000, s.118-119.

¹⁰⁰ Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul 2003, s.232.

birçok Kürt beyi ile aşiret sahibi Mir'lerin gücü kırıldı.¹⁰¹ Fakat babadan oğla geçen Kürt emirliklerini ortadan kaldırmaya yönelik bu girişimler Kürtlerde “büyük bir güvensizlik ve hayal kırıklığının” oluşmasına neden oldu.¹⁰² Nitekim Arnold Toynbee ve Kenneth Kirkwood Kürtler arasında Türklere hoşlanmama ve milliyetçilik duygusunun 1834’de başlayan Kürtleri kontrol altına alma girişimleriyle ortaya çıkmış olabileceğini savunmaktadır. Kısacası 19. yüzyılda yapılan reformlar gayrimüslimleri ve tabii ki Ermenileri sevindirirken, nüfuzları ve toprakları ellerinden alınan Kürtlerin merkezle arasının açılmasına neden olmuştur.¹⁰³

Belli bir özerklik çerçevesinde bazı şehirlerin idaresini ellerinde bulduran ve bölgedeki diğer aşiretler tarafından yöneticilik konumları kabul edilmiş olan Kürt emirlerinin merkezileştirme çabaları sonucunda tasfiye edilmesi beklenenin aksine doğuda bir karmaşaya yol açmıştır. Şöyle ki: “Doğu vilayetlerinin geleneksel egemenlik düzeni, en yüksek hiyerarşi basamağının doğrudan sultana bağlı olduğu ağalar, beyler ve emirler tarafından belirleniyordu. Sultan Mahmut’un ve Tanzimat’ın zor kullanarak uygulamaya koyduğu tedbirler bu düzeni büyük ölçüde parçalamış, ancak yerine kurulması planlanan yeni Müslüman-modern düzen tam olarak tesis edilememişti. Doğu vilayetlerinin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkenttekine benzer işleyen bir millet sistemi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belirli bir yaşam biçimi sağlanmıştı. Bu tahammül edilebilir birlikte yaşam Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip buldukları ve himayeleri altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti. Tanzimat Devleti de vergi talep ediyordu. Bunun sonucu olarak reaya pratik olarak devlete ve yerel egemenlere olmak üzere bir çifte vergilendirmeye karşı karşıya kalmıştı. Devlet doğu vilayetleri topraklarında Rusya karşısında aldığı mağlubiyetle, söz konusu bölgede geçici olarak neredeyse tüm güvenilirliğini yitirmişti.”¹⁰⁴

Osmanlı Devleti beylerin tasfiyesi sonucunda oluşan boşluğu dolduracak bir sistemi kısa zamanda geliştiremeyince bölgede kanunsuzluk ve düzensizlik baş gösterdi. Hükümetin Kürtler üzerinde etkin bir rol oynayamaması, artık aşiret reislerinin her türlü kanunsuzluğa karışmasına sebebiyet vermişti.¹⁰⁵ Yerli derebeylerin ortadan kaldırılmasıyla başlayan ve “anarşi hakimiyeti” olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı güçleri ile Kürtler ara-

¹⁰¹ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.51.

¹⁰² H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.24.

¹⁰³ Özlem Güneş, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.29.

¹⁰⁴ H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.33-34.

¹⁰⁵ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. Alper Duman, İsmail Çeken. Haz. Nevzat Kıracı) İstanbul 2001, s.143.

sında kanlı çatışmalar vuku buldu. İşte bu çatışmalar Kürtlerin Türklere karşı büyük bir kin duymasına neden oldu.¹⁰⁶ Öncelikli olarak Kürt beylerinin yerini merkezden atanan yöneticiler aldı.¹⁰⁷ Fakat bölgenin kontrolü bu şekilde sağlanamayınca bir anda ağa sınıfının önemi arttı. Ağaların sorumlulukları; tarım alanlarının tahsisi ve muhafazası, suyun eşit dağılımı, köylerin ekonomik ve siyasî geçimlerini sağlamaktan ibaretti. Bu ağaların iktidar kaynağı ise kendi konumlarını kabul eden hükümete. Ağa hükümetin desteğini aldığı sürece gerek kendi kabilesine, gerekse komşu kabilelere karşı güçlü konumunu rahatça muhafaza edebilirdi. Fakat aynı zamanda devlete karşı da sorumlu olan ağa, eğer hükümetin isteklerini yerine getirmese yerinden olacağına da farkındaydı.¹⁰⁸ Bir süre sonra ağalar arasındaki çatışmaların artması üzerine bu kez mevcut otorite boşluğu, aşiret başkanları ve çatışmalarda arabuluculuk görevini üstlenen dinî önderler tarafından doldurulmaya çalışıldı.¹⁰⁹ Bilhassa şeyhler, aşiret reisleri üzerindeki nüfuzlarını arttırarak zaman içerisinde Kürtlerin yeni önderleri olarak ortaya çıktılar.¹¹⁰ Bu şeyhler çoğunlukla Kadiriye ve Nakşibendî tarikatlarına mensuptular. Uygun yeteneklere ve isteğe sahip olan birçok yoksul genç şeyh olabiliyor, hem dinsel hem de siyasal yetkileri elde edebiliyordu. Bir süre sonra hızla şeyhlik hanedanları oluştu.¹¹¹

Şeyhlerin doğuda liderlik konumuna yükselmelerinde Osmanlı idarî politikası da etkili olmuştur. Çünkü şeyhler Osmanlı idaresinin baskılarından kısmen de olsa uzaktılar. Devlet onları birer İslam memuru olarak kabul ediyordu. Bu durum şeyhlerin nüfuzlarını Kürtler üzerinde kullanarak, yavaş yavaş beylerin yerini almalarında onlara kolaylıklar sağlıyordu. Küçük-büyük aşiret reisleri şeyhlere bağlanıyor, onların emirlerine itaat ediyor ve bu suretle güç kazanarak kendi maiyetindeki Kürtlere baskı kuruyordu. Bu yıllarda Ermeniler Tanzimat'ın getirdiği haklardan faydalanarak kendi idarî mekanizmalarını oluştururken, Kürtlere böyle bir imkân tanınmadığı gibi ellerindeki yarı özerklikte alınmış oluyordu. Bu yüzden zaman zaman başlarında din adamlarının bulunduğu Ermeni mümessillikleri Kürtlerin kıskançlığına sebep oluyordu. Kürtlerin Ermenileri kıskanmasına neden olan sebepler bununla sınırlı değildi. Osmanlı Devleti zaman zaman kendi taraftarı olan Ermenileri bölgeye yerleştirebilmek için Kürtlerle Ermeniler arasındaki ger-

¹⁰⁶ Pyotr İvanoviç Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19.Yüzyıl)*, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul 2010, s.47-49.

¹⁰⁷ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.51.

¹⁰⁸ Kreyenbroek-Sperl, *Kürtler (Güncel Bir Araştırma)*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul 1994, s.19-20.

¹⁰⁹ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.52.

¹¹⁰ Bu şeyhlerden birisi de 20. yüzyılın başlarında İngilizlere karşı sürekli başkaldıran, Kürt milliyetçi hareketinin önderlerinden Şeyh Mahmud'dur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Martin Van Bruinessen, *Ağa-Şeyh-Devlet*, (Çev. Banu Yakut), İstanbul 2013, s.327.

¹¹¹ Kreyenbroek-Sperl, *a.g.e.*, s.20.

ginliği bahane ediyor ve rahatsız olduğu bir Kürt beyini Ermeniler tarafından şikâyet edildiği bahanesiyle sürgün edebiliyor ya da tutuklayabiliyordu. Fakat 1885 yılından sonra devlet bu bölgeyi eskisi kadar sıkı kontrol etmediğinden bölgede yaşayan Ermenilerin işi zorlaşmıştır. Çünkü topraklarını genişletmek isteyen şeyhler, dini bir silah olarak kullanıyor ve Ermenileri ya göç etmek zorunda bırakıyor ya da Kürt ağalarına bağlı topraksız köylüler haline getiriyordu.¹¹²

Şeyhlerin dinî fanatizmi zamanla iyice artarak Ermenilere ve gayrimüslim ahaliye zor zamanlar yaşattır. Bedirhan Bey döneminde Fizan ve çevresinde fetihlerde bulunarak, dinî özgürlüğe karşı olduğunu açıklayan Şeyh Sabadullah, Hristiyanların yüzünü görmeyen ve onların da kendi yüzünü görmesinin haram olduğunu düşünüyor ve Ermeniler arasında yüzünü kapatarak dolaşıyordu.¹¹³ Bu dönemde şeyhlerin yalnızca Hristiyanları değil; Yezidi, Şii, Alevi, Yahudi ve Babailere yönelik tavır ve tutumları da bilinmektedir.¹¹⁴ Şeyhlerin Hristiyanlara karşı bu tutumunda, yabancı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesinin yanı sıra, misyonerlik faaliyetleri yüzünden güç kaybedecekleri korkusunun da etkili olduğu düşünülmektedir.¹¹⁵

Tanzimat Fermanı'nın Kürt-Ermeni İlişkilerine Etkisi

Kavram olarak Türk siyasî, idarî, iktisadî ve sosyal hayatında topyekûn bir değişmeyi, yeni bir yapılanmayı ihtiva eden Tanzimat, "düzenleme, nizamlama, yapılanma ya da reorganizasyon" anlamlarına gelmektedir.¹¹⁶ 3 Kasım 1839 Gülhane-i Hattı Hümayunu'ndan 1876 yılına kadar devam eden süreci kapsayan Tanzimat Dönemi, fermanı bizzat kaleme alan Mustafa Reşit Paşa'nın ferman hükümlerini Gülhane Meydanı'nda yerli ve yabancı halka duyurması ile başlamış ve ülkenin her yanında büyük bir yankı uyandırmıştır. Her zümrenin kendine göre yorumladığı ferman hükümleri, bilhassa gayrimüslim tebaada büyük ümitler oluşturmuştur.¹¹⁷

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat Fermanı ile Türk tarihinde ilk defa sultanın egemenliğini düzenleme ve denetleme denemesi yaparken aynı zamanda tebaanın hayatı, namusu, mülkiyet güvenliği, suçluların adil ve açık muhakemesi, düzenli ve sürekli asker alımı gibi hususlarda bütün tebaanın eşitliği ilkesini de ilan etmiş bulunuyordu.¹¹⁸

¹¹² G. Sasuni, *a.g.e.*, s.90-95.

¹¹³ Hagop Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, (Çev. Ferit M. Yüksel), Ankara 2005, s.71.

¹¹⁴ Mehرداد R. Izady, *Kürtler: Bir El Kitabı*, (Çev. Hasan Cuni), İstanbul 2004, s.127.

¹¹⁵ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.347.

¹¹⁶ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul 1992, s.91-92.

¹¹⁷ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. 28, S. 109-112, Ankara 1964, s.623.

¹¹⁸ Yuriy Asatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974, s. 43.

Fakat Tanzimat Fermanı muhtevası itibarıyla Osmanlı Devleti ile Kürtler arasında bir takım problemler yaratabilecek maddeler içeriyordu. Şöyle ki;¹¹⁹

- Her valinin yanına bölge kuvvetlerini komuta edecek bir muhafız ve malî işler için bir defterdar verilmesi,
- Eyalet ve sancaklarda yerel meclisler kurularak Hristiyanların ve Müslümanların nüfus oranlarına göre bu meclislerde temsil edilmesi,
- Aşar vergisinin maliye memurları cizyenin ise patrikhaneler aracılığıyla toplanması,
- Eyalet, sancak ve kazalarda yapılacak bir takım idarî düzenlemeler yapılmasına dair mevcut maddeler Kürtler ile hükümetin arasını gerginleştirecek potansiyele sahipti.

II. Mahmut'un başlattığı merkezileştirme politikasından zaten rahatsız olan Kürt beyleri Tanzimat'ın getirdiği bu yeni hükümlerden huzursuz olmuştur. Tanzimat, II. Mahmud'un reform çabalarının devamı olarak kabul edilmiştir.¹²⁰ Bölgedeki gayrimüslimlerden alınan vergiler önceden Kürt beyleri tarafından toplanırken şimdi patrikhanenin gözetiminde olacak ayrıca bölgede kendi kuvvetlerini kurarak adeta doğal bir kumandan haline gelen beylerin başına artık bir muhafız verilecekti. Buna ilaveten eyalet sınırlarında yapılan birtakım düzenlemeler de Kürtleri rahatsız etmiştir. Bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden ayrılmış ve yeni eyaletler oluşturulmuştur. Sancaklarda güvenliğin sağlanması için müşirler tarafından belirlenen ferik ya da mirliva rütbesinde yöneticiler atanarak maliye işlerinin ise merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görülmesi kararlaştırılmıştır.¹²¹ Bu yeni yapılanmalar doğrultusunda Diyarbakır eyaleti başta olmak üzere Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek 5 Aralık 1847 yılında "Kürdistan Eyaleti" adında yeni bir eyalet kurulmuştur. Kürdistan Eyaleti'ne eski Musul Valisi Esad Muhlis Paşa vali olarak atanmıştır. Esad Paşa dışında, Mehmet Reşit Paşa Van kaymakamlığına, Süleyman Paşa ise Diyarbakır kaymakamlığına atanmıştır. Birleştirilen Cizre, Bohtan, Mardin sancaklarına ise Mustafa Paşa tayin edilmiştir. Bu atamalar ile Sultan Abdülmecit uzun zamandır devam eden Kürt direnişlerinin bastırılacağını düşünmüş ve atanan yöneticiler vasıtasıyla bölgede merkezi yönetimi güçlendirmeyi amaçlamıştır.¹²² Fakat tımar sisteminin kaldırılması, devletin tümüyle merkezileşmiş bir vergi toplama ve askere alma

¹¹⁹ Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul 2007, s.121.

¹²⁰ H.L. Kieser, *a.g.e.*, s.55.

¹²¹ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.90-91.

¹²² S. Hakan, *a.g.e.*, s.253-260.

usulünü¹²³ uygulamaya koyma düşüncesi Doğu Anadolu'daki eşrafın ve aşiret beylerinin direnişini beraberinde getirmiştir. Bu minvalde Cizre Emiri Bedirhan Bey hoşnutsuz grupların odağı haline gelmiştir. Yerel eşraf ve tımar sahiplerini etrafında toplayan Bedirhan Bey, bir süre sonra büyük bir isyanın öncülüğünü üstlenecektir.¹²⁴ Dolayısıyla Tanzimat'ın uygulanmasına en büyük tepki Hakkâri ve Cizre yöresinden gelmiştir. Tanzimatın ilanından evvel bölgede mütesellimlik yapan ve yüzyıllar boyunca bölgede etkin olan mühim bir sülaleden gelen Bedirhan Bey'in isyanı 1843-1848 yılları arasında devleti uzun süre meşgul eden meseleler arasında yerini almıştır.¹²⁵

Fermanın, Ermeni tebaa üzerindeki etkilerine bakacak olursak; Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1847'de bir ferman ile patrikhanede çeşitli işleri düzenlemek üzere iki ayrı meclisin oluşturulmasına izin verilmiştir. Buna göre meclislerden biri 14 din adamından oluşacak diğeri ise; 20 kişiden mürekkep olup milletin işlerini düzenleyecekti. Her iki meclisin de başkanı Patrik idi. 1863'te yürürlüğe girecek olan "Ermeni Milleti Nizamnamesi"¹²⁶ ortaya çıkıncaya dek Ermeniler bu fermana göre yönetilmiştir.¹²⁷ Tanzimat döneminde gayrimüslimlere verilen haklar neticesinde milliyetçilik akımının etkisinde kalan Ermeniler, yabancı misyonerlerin de desteği ve yardımıyla dinî kimliklerini geliştirmek için önce dinî teşkilatlarını ve kiliselerini güçlendirme yoluna gitmiştir. Buna paralel olarak gerek kendi okullarında gerekse misyoner okullarında verilen eğitimle ve yapılan milliyetçilik propagandasıyla, genç Ermeni kuşaklara millî kimlik aşılanmıştır. Başlangıçta millî şuur ile başlayan bu süreci taviz, imtiyaz, reform, muhtariyet ve nihayet istiklal elde etme arzusu takip etmiştir. Bu hedefler doğrultusunda birtakım siyâsî faaliyetlere girişen Ermeniler, yaşamakta oldukları meşru devletleri Osmanlı'ya karşı Düvel-i Muazzama misyonerleri, konsolosları ve ajanlarıyla işbirliğine girmiştir. Bu süreç millî ve dinî kutuplaşmayı beraberinde getirmiş ve ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. İlk önce entelektüel seviye-

¹²³ Tanzimat'ın ilanı ile birlikte askerlik "vatanî görev" haline gelmiştir. Asker-i Redife Miralaylığı kurularak ülkenin her yerinden bölgenin genişliğine ve nüfusuna göre asker toplanılması uygun görülmüştür. Fakat dağlık bölgelerde göçebe ve yarı bağımsız halde yaşayan topluluklar bu görevi kabul etmek istememiştir. Bu yüzden Anadolu'nun dağlık bölgelerinde ve Rumeli'de çeşitli ayaklanmalar olmuştur. Bkz. Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Isparta 2010, s.19.

¹²⁴ M.M. Sunar, *a.g.m.* s.119.

¹²⁵ C. Doğan, *a.g.m.*, s.17.

¹²⁶ Nizamname-i Millet-i Ermeniyân 6 bend, 95 maddedir. Ermenilere bu nizamname ile sosyal ve hukukî alanlarda geniş yetkiler verilmiştir. Bkz. Necati Fahri Taş, Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı), Erzurum 2006, s.27. Ayrıca Bkz. Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlanı ve İçeriği", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Bursa 2016, s.25-43; R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.134-139.

¹²⁷ Gülnihal Bozkurt, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989, s.181.

de İstanbul'da başlayan bu kutuplaşma daha sonra Anadolu'ya ve Vilayet-i Sitte'ye sıçramıştır. Tanzimat'la başlayan bu yeni süreçte Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerine karşı bakış açıları değişmiş ve karşılıklı güven bunalmı doğmuştur.¹²⁸

Merkezileşmenin Etkileri ve Bedirhan Bey İsyanı

Doğu Anadolu'da merkezi otoriteyi sağlama sürecinde bölgedeki Kürt reislerinin belli bir politika izlediğini söylemek güçtür. Devletin bu çalışmalarına bazı Kürt beyleri şiddetle direniş gösterirken etrafındaki diğer beyliklerden destek almış, bazı beyler ise tam tersine nüfuzunu arttırmak için komşu Kürt beylerine de saldırmıştır. Benzer şekilde aynı bölgede ikamet eden gayrimüslimlere karşı izlenen politikada da birlik gösterilmemiş, kimi durumlarda gayrimüslim cemaatler Kürt beylerinin öfkesinin kurbanı olurken, kimi zamanda Osmanlı'ya karşı Kürt beylerinin yanında yer almışlardır.¹²⁹

Gayrimüslim cemaatlere olumsuz davranışlarıyla tanınan 1820'li ve 1830'lu yıllarda topraklarını genişletmek için komşu emirliklere saldırarak kontrolden çıkan ve devlete adeta meydan okuyan Revanduzlu Mir Muhammed Paşa Kürt-Ermeni ilişkileri adına zikredilebilecek önemli şahıslardan biridir. Bu yıllarda Bahdinan'da Mzuri aşireti reisi Yezidiler tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Bahdinan Emiri Yezidileri cezalandırmak istemiştir. Bunun üzerine Mzuri aşireti ulemasından Molla Yahya, o yıllarda gücünün zirvesinde olan Revanduz Paşası Mir Muhammed'den Müslümanları zalim Yezidilerden kurtarmasını istemiştir. Sefere dinî bir nitelik vermek isteyen Mir Muhammed, Müftü Molla Hati'den bir fetva alarak cihat ilan etmiştir. Daha sonra Yezidi köylerine saldırarak birçok kişiyi öldüren Mir Muhammed, sefer dönüşü yol üzerindeki Hristiyan cemaatlerini de yok ederek mallarını yağmalamış ve ardından başlangıçta kendisinden yardım isteyen Bahdinan Emirliği'ne saldırarak bu emirliğe de son vermiştir. Mir Muhammed'in bölgede fazla güçlenmesinden rahatsız olan II. Mahmut, daha önceden bölgeye Kürt beylerinin kontrol altına alması için gönderdiği Reşit Paşa'yı büyük bir kuvvetle Mir Muhammed üzerine göndermiştir. Reşit Paşa Mir Muhammed'i diplomasi yoluyla 1834'de teslim olmaya ikna etmiş ve bu mesele kapanmıştır. Mir Muhammed bölgedeki gayrimüslimlere karşı saldırgan bir tutum takınırken, özellikle Sason Mafkan bölgesinde Reşit Paşa'nın Kürt Beylerine karşı mücadelesinde, hem Kürt aşiretlerinin hem de Ermeni halkının Kürtlere destek verdiği bilinmektedir.¹³⁰

Tanzimat öncelikle Rumeli'de, "Elviye-i Selase" denilen Yanya, Tırhala ve Manastır eyaletlerinde, Anadolu'da ise; Diyarbakır ve Erzurum eyaletle-

¹²⁸ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s. 133.

¹²⁹ Ö. Güneş, *a.g.t.*, s.30.

¹³⁰ Ayrıntılı bilgi için Bkz. W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.105-119.

rinde uygulamaya koyulmuştur. Tanzimat'ın 1845 yılında Van ve çevresinde yürürlüğe konmasıyla birlikte bölgede merkezileştirme politikasına karşı koyan güçler tarafından bir isyan hareketi baş göstermiştir. Ortaya çıkan tepkiler üzerine buradaki uygulamaların bir süre ertelenmesi kararlaştırılmışsa da bu karar ayaklanmayı engellememiştir. Van merkezindeki bu isyan hareketini Tanzimat'tan önce bölgede Müküs Emiri olarak görev yapan Han Mahmud yönetmiştir. Tanzimat'la birlikte sahip olduğu gücü ve nüfuzunu kaybedeceğinden korkan Han Mahmud, bazı Kürt beylerini de yanına alarak büyük bir isyan hareketine girişmiştir. Bu olay üzerine Meclis-i Vala üyelerinden Kamil Paşa, olayların incelenmesi ve Tanzimat'ın asıl amacının halka huzur ve mutluluk getirmek olduğunu buradaki ahaliye anlatmak üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca vali ve defterdara uygulamayı nasıl yapacaklarına dair ikinci bir talimatname gönderilmiştir.¹³¹

Tanzimat'ın ilanından sonra bölgede yaşanan ilk ciddi Kürt ayaklanması Cizre'deki Botan Emiri Bedirhan Bey'in önderliğinde gelişen ayaklanma olmuştur. 19. yüzyıldaki Kürt beyleri arasındaki en tanınık simalarından olan Bedirhan Bey, Cezire (Cizre) merkezli Botan hanedanının Mir'lerindedir.¹³² Botan Hanedanlığı, Kürt Tarihçi Şerefhan El-Bitlisi'ye göre; Kürdistan'daki en eski hükümler ailelerinden birisi olup, Peygamberin sahabelerinden büyük komutan Halid bin Velid'in soyundan gelmektedir. Hartman ise, bu hanedanlığın bir zamanlar Yezidi olduğunu öne sürmektedir.¹³³ Botan emirliğinin varisi olan Bedirhan Bey'in hakimiyet bölgesi olan Büyük Zap Vadisi, Kotur tepelerinden başlayıp Van vilayetini bütün İran sınırı boyunca takip ederek Hakkâri'ye giriyor, Çölemerik üzerinden Musul dolaylarında Dicle'ye karışıyordu.¹³⁴

Tarihe Bedirhan Bey Ayaklanması olarak geçecek isyanın başkahramanı olan bu zatın, öncelikle Bohtan'da (Botan) kendini güçlendirerek, yaklaşık 800 Ermeni ailesinin de desteğiyle Ermeni ve Kürtlerden müteşekkil bir ordu meydana getirdiği bilinmektedir.¹³⁵ Siyasî olarak Kürt-Ermeni birliği

¹³¹ Han Mahmud İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cabir Doğan, "Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı", *History Studies International Journal of History*, C.III, S.II, Samsun 2011, s.147-162.

¹³² G. Sasuni, *a.g.e.*, s.69.

¹³³ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.134.

¹³⁴ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.69.

¹³⁵ Ermeni ve Kürt birleşik kuvvetlerine ait örneklerden birine 16. yüzyılda rastlanılmaktadır. Van'da kurulmuş olan ve Van kulu manasında "Vanguli Teşkilatı" adıyla kurulan bu kuvvet Ermeni ve Kürtlerden oluşmuş bir süvari birliği olup, Osmanlı idaresi altında, İran'a karşı kullanılmak için oluşturulmuştur. Vanguli'lerin görevi; savaş zamanında İran'a karşı öncü vazifesi görmek, normal zamanlarda ise Kürdistan ve Ermenistan'ı İran istilalarına karşı korumaktır. Yaklaşık 2000 kişiden oluşan bu süvari birlikleri, devlete güven vermek için İstanbul'da rehinelere bırakır, herhangi bir sadakatsizlik durumunda Sultan rehinelere başını kesebilir. Bilinen Ermeni Vangulilerinden başlıcaları şunlardır; Boçovyanlar, Kareseferyanlar, Toromanyanlar,

kurmak isteyen Bedirhan Bey her iki halkın bağımsızlığına hizmet etmek için gerektiğinde zorbalık, soygunculuk eylemlerinden kaçınmadığı bilinmektedir. Bu dönemde güçlü bir konumda bulunan Bedirhan Bey, akıllıca hareket ederek Bohtan yöresindeki bütün paşalıkları kendi hakimiyetine almıştır. Söz konusu paşalıklardan Cezire, Zaho, Hakkâri ve Amadiye gibi birçok kabile Bedirhan'a itaat ederek onunla müttefik olmuştur. Büyük siya-sî amacı için yöredeki bütün güçlerin birleşmesi fikrinde olan Bedirhan Bey, daha sonra gözünü Çölemerik ve daha kuzeydeki Süryani kalelerine çevirmiştir. Süryaniler taviz vermeye yanaşmayınca, Çölemerik'i işgal ederek pek çok Süryani'yi öldürmüş, sağ kalan diğer Süryanileri ise Müslümanlığa zorlayarak, ordusuna katmıştır. Bedirhan Bey'in bu sert tutumu sadece gayrimüslimler için değildir. Nitekim Süryanilerden sonra kendisine direnen Müküs Kürt Emiri Abdal Bey'e de aynı zulmü reva görerek, müttefiki olmaya zorlamıştır.¹³⁶

İsyandan önceki faaliyetleri hakkında net bilgiler bulunmamakla birlikte II. Mahmut'un Kürt beylerini kontrol altına almakla görevlendirdiği Reşit Paşa'nın 1838'de Bedirhan Bey üzerine bir saldırı gerçekleştirdiği bilinmektedir. Saldırıya karşı Bedirhan'a destek vermek isteyen Müküs'lü Mahmud Han'ın Kürt, Ermeni ve Asurîlerden oluşan büyük bir kuvvet toplamış fakat başarılı olamamıştır.¹³⁷ Sonuçta Reşit Paşa muvaffak olarak Bedirhan Bey'i yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra Bedirhan Bey devletle anlaşarak bir Osmanlı alayının başına getirilmiş ve 1839'da Nizip'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa ile savaşmıştır. Devletin bu savaşta yenilgiye uğramasıyla birlikte yeniden harekete geçen Bedirhan Bey, komşu beyliklerin topraklarına seferler düzenleyerek gücünü arttırmaya yönelmiştir.¹³⁸

Bir süre sonra Hakkâri'nin dağlık bölgesinde oturan ve aslen Hristiyan olan Nasturiler üzerine harekât düzenleyen Bedirhan Bey'in bu girişimi kendisinin sonunu hazırlayan en önemli sebeplerden biri olmuştur.¹³⁹ Bedirhan Bey'in nüfuzunun artmasından zaten rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti Cizre'ye Müşir Topal Osman Paşa komutasında Anadolu ordusunu göndermiştir. Osman Paşa savaşa devam ederken Bohtan ordusunun sol kol kumandanı ve aynı zamanda Bedirhan'ın yeğeni Yezdanşir'den destek almıştır.¹⁴⁰ Yezdanşir'in Osmanlı ordusuna verdiği destek büyük bir zafer olarak nitelendirilmiş ve kendisine Rikab-ı Hümayun Kapıcıbaşılığı rütbesi ile yüksek

Baron Garabet. Bohtan Emiri Bedirhan Bey'in bu Vangulilerden kalanları kendisine bağladığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Sasuni, *a.g.e.*, s.77.

¹³⁶ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.70-71.

¹³⁷ Ö. Güneş, *a.g.t.*, s.30.

¹³⁸ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.275-276.

¹³⁹ C. Doğan, *Bedirhan Bey*..., s.24.

¹⁴⁰ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.78.

nişan verilmiştir. Yezdanşir'in de yardımlarıyla ard arda yenilgiye uğrayan Bedirhan Bey daha fazla direnemeyerek 1847 yılının Haziran ayında iki oğluyla beraber teslim olmuştur. Osmanlı ordusu bu isyanda 115'i yaralı 29'u ölü olmak üzere toplam 144 kayıp vermiştir. Bedirhan Bey'in kayıpları ise kayda alınmamıştır.¹⁴¹ Topal Osman bundan sonra Kürdistan'daki önemli merkezleri tarayarak, geriye kalan bağımsız beyliklerin çoğunu yok etmiş ve bu beyler İstanbul, Silistre, Arabistan ve çeşitli Ege adalarına sürgüne gönderilmiştir. Bedirhan'a yardım eden Dıh bölgesi Ermenilerinin bir kısmı zindana atılmış, bir kısmı ise sürgüne gönderilmiştir.¹⁴² Bedirhan Bey'in yenilgisi Kürdistan'ın tamamının fethi anlamına gelen hayırlı bir olay olarak değerlendirilmiş ve isyanın tüm safhaları Sultan Abdülmecid'in emri üzerine 1842'den itibaren "Mesail-i Mühimme-i Kürdistan" başlıklı müstakil bir defterde toplanmıştır. Ayrıca Bedirhan Bey isyanında yararlılık gösterenler çeşitli şekillerde ödüllendirilmiş, Sultan Abdülmecid'e "Kürdistan Fatihî" ünvanı verilmiştir.¹⁴³

Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı acımasız tavrında kısmen de olsa Amerikan misyonerlerinin etkisi olduğu ileri sürülmektedir. Buna göre İngiliz ve Amerikan misyonerler Kürdistan'daki Nasturi varlığını keşfettikten sonra onları kendi kiliselerine bağlayabilmek için yarışa girdiler. Bu amaçla bölgeye gelen misyonerler Kürt ağalarının tepkisini çekiyordu. Çünkü misyonerlerin varlığı Osmanlı askerlerini bölgeye çekebilirdi. Kürt ağalarının egemenliğinden kurtulmak isteyen Nasturiler misyonerlerin gelişini hoş karşılasa da, bölgede misyonerlik faaliyetleri güden kurumların oluşturulması Kürt ağalarını endişelendiriyordu.¹⁴⁴

Bedirhan Bey kendi hakimiyet bölgesinde yapılacak misyonerlik faaliyetlerine hoş bakmadığından esasında Nasturilere karşı başlattığı mücadelenin dinî bir fanatizmden çok egemenlik çatışması olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Çünkü Nasturi harekâtından önce Bedirhan Bey'in maiyetindeki gayrimüslim unsurlara oldukça hoşgörülü yaklaştığı bilinmektedir. Muhtelif kaynaklarda Bedirhan Bey'in farklı milliyetteki kullarına "gerçek bir Kürt prensinin geleneksel iyilikseverliği" ile yaklaştığı ve himayesindeki Ermeni, Asurî, Keldani ve Müslüman Kürtlere eşit davrandığı belirtilmektedir.¹⁴⁵ Öyle ki Nasturi harekâtından sonra bile, bazı misyonerlerin Bedirhan Bey yönetimindeki Nasturiler hakkındaki raporlarında olumlu ifadeler kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁶ Bedirhan Bey'in torunu da dedesinin Hristiyanlara

¹⁴¹ N. Karademir, *a.g.e.*, s.282.

¹⁴² G. Sasuni, *a.g.e.*, s.79.

¹⁴³ N. Karademir, *a.g.e.*, s.285-286.

¹⁴⁴ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.134-135.

¹⁴⁵ M. R. Izady, *a.g.e.*, s.124.

¹⁴⁶ H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.98.

hoşgörü ile yaklaşılması için çeşitli tedbirler aldığını ve bu yüzden onların hoşgörüsünü kazandığını dile getirmektedir.¹⁴⁷

Bedirhan Bey özellikle Ermeni ve Kürtlerin eşit hatta kan kardeş olduklarını fakat tarihte bir şekilde aşiret ve dinlerle birbirinden ayrıldığını iddia ediyordu. Ayrıca kendi önderliğinde kurulacak devlette Kürt ve Ermenilerin eşit olacağını hiçbir şekilde din, milliyet gibi kavramların önemli olmayacağını vurguluyordu.¹⁴⁸ Zaten Bedirhan Bey kuracağı devletin başına kendi geçmeyi planlıyor, iktisadî hayatın idare vazifesini ise Ermenilere vermeyi planlıyordu. Askerî gücü ise hali hazırda olduğu gibi Ermeni ve Kürtlerden müteşekkil kuvvetler oluşturacaktı. Bu iki halkın bağımsızlığına hizmet eden Bedirhan Bey zamanla Ermeni ve Kürtlerin ailevi birliklikler kurmasını da destekliyordu. Kürt ve Ermeni din, ırk farkı gözetmeksizin birbirlerine kız alıp verecekler fakat kendi içlerinde etnik kişiliklerini koruyabileceklerdi. Kuracağı devletin içinde bir silah fabrikası da tesis etmeyi planlayan Bedirhan Bey, Avrupa'ya bu konuda bildi sahibi olmak ve mekanik bilgilerini geliştirmek üzere talebeler yollamayı düşünmüştür. Bunlar geri döndüklerinde Van Gölü üzerinde yelkenliler yerine muntazam gemiler yapabilecekler, böylelikle gölün kıyısındaki şehir ve köylerle de hızlıca irtibata geçilebilecekti.¹⁴⁹ Buna karşılık Ermenilerin büyük çoğunluğu da Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Bedirhan Bey'e destek veriyordu.¹⁵⁰

Bu bilgilerin yanı sıra Bedirhan Bey'in Ermenilere karşı olan bu hoşgörü ve iyi niyetinin tamamen çıkarıcı bir tutum olduğunu ve Botan'daki Ermenilerin tümünün Bedirhan Bey'in yanında olmadığını savunan kaynaklar da mevcuttur.¹⁵¹ Bedirhan Bey, her ne kadar Kürtleri ve Ermenileri eşit tuttuğunu söylese de Osmanlı kuvvetleri bölgeye girdiği zaman Ermeniler, Bedirhan Bey'in yönetiminden kurtulmak için Osmanlı'ya yardım etmiş ve O'nu devlete teslim etmiştir.¹⁵²

Esasında o dönemde Ermeniler ikiye ayrılmıştı. İstanbul Ermeni Patrikliği, şehirlerde yaşayan ruhani liderler ve varlıklı Ermeniler Osmanlı taraftarlığı yaparken, dağlık bölgelerde yaşayan Ermeniler ise Kürt beylerinden yana olup kendi yarı bağımsızlıklarını koruyabiliyorlardı. 1871'de Ermeni Patriği Matteos'un, Bedirhan Bey'i Osmanlı'ya şikâyet ettiği ve nüfuzu altına aldığı Vaspurakan Ermenilerin desteğiyle Bedirhan'ın kuvvetlerini sıkıştırarak Bedirhan'ın teslim olmasında etkili oldukları bilinmektedir. Pat-

¹⁴⁷ Abdurrezzak Bedirhan, *Otobiyografya*, İstanbul 2000, s.11.

¹⁴⁸ H. Şahbazyan, *a.g.e.*, s.79.

¹⁴⁹ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.73-74.

¹⁵⁰ Garabet Krikor Moumdjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)", *BAZMAVEB* (Armenological Journal of the Mkhitarist Fathers, an Armenian Order in Venice, Italy), 1999, Vol.CLXII, s.11.

¹⁵¹ Maira Kalman, *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul 1994, s.25.

¹⁵² H. Şahbazyan, *a.g.e.*, s. 71.

rik Matteos, Bedirhan Bey ve maiyetini, iki defa Babiâli'ye şikâyet ettikten sonra, son şikâyetine şunları eklemiştir:

“Van bölgesinin ahali si artık Marların (Kürtlerin) sebep oldukları eziyetlere dayanamayacaklarına kanaat getirerek kitle halinde Rusya'ya göç etmeye karar vermişlerdir. Yüksek makamınız tarafından bana verilen vazifeye uyarak onları korumak ve gelecekte onların önünde kabahatli çıkmamak için durumu size bildirmek istiyorum.”

Buna ilaveten Patrik Matteos'un sefer başlarken, Diyarbekir, Bitlis, Palu, Erzurum ve Van Ermeni ruhani liderlerine mektuplar yollayarak, bu zamana kadar yaşadıkları felaketlerin intikamını almak için harekete geçmelerini ve her türlü olanaklarını kullanarak Osmanlı ordusuna yardım edip, sultana sadakatlerini bildirmelerini istemiştir. Sefer sonucunda Topal Osman'ın zafer haberini alan Patrik, kilisede dualar okutarak Tanrı'ya şükretmiştir. Patriğin bu hareketi Babiâli tarafından oldukça olumlu karşılanmıştır. Bundan sonra taşraya bir genelge gönderen Patrik, bütün Ermenileri “sultana ve onun güçlü devletine şükran duymaya” davet etmiştir. Kolayca anlaşılması için halk diliyle yazılan bu genelgenin bizi ilgilendiren bölümü ve padişahın genelgeye verdiği karşılık şu şekildedir:¹⁵³

“..... Tanrı kutsaldır ve O'nun her şeyden güçlü olan sağ kolu da yenilmezdir. O günahsız kilise korosu çocuklarının dinî isteklerini, rahiplerin güçlü bir inançla dolu ve ağlamaklı olarak kolları açık bir şekilde arzularını duyduktan sonra düşmanların içine bir korku ve dehşet düşürdü ve onlara aman! dedirtti ve o despotların lideri olan Han Mahmud ve Bedirhan Beylerini Osmanlı Paşasının eline utançlı ve umutsuz bir şekilde düşürdüktan sonra hayatlarının bağışlanmasını rica ettirdi ve bu görülmemiş galibiyeti Sultanın yüksek şahsiyetleri adına ve güçlü buyruklarına adadı. Böylelikle Ermenistan bu acıklı durmadan ve çekilmesi imkânsız esareten kurtulmuş oldu. Umud ederiz ki bundan böyle yapıcı, iyi kalpli, lütufkâr ve insancıl bir kişiliğe sahip olan kralımızın sayesinde Ermenistan gelişsin, yenilensin ve zenginleşerek eskiden sahip olduğu şahane görüntüsüne kavuşsun.

Görün ve düşünün şimdi şu sözlerin anlamını! Ne denli düşünürseniz o kadar hayret edeceksiniz ve o haşmetli Sultanımızın Ermeni ulusuna karşı taşıdığı eşsiz sevgi ve özel ihtimamına şaşıracaksınız. Çünkü O'nun yüce iyilikseverliği -kollarım açık olarak bu zaferler için yaptığım duaları, ricaları duyarak- sevincimizi ve anlatılmaz memnuniyetimizi daha da fazla laştırmak isteyerek, kendileri de bizlerle birlikte Kasım ayının 27'si Cumartesi günü huzurunda en güvendiği dostlarından birisiyle Hak-i payeleleri olan Patriarlık (piskoposluk) makamına aşağıdaki emri yolladı:

Olumlu sonuçlarına bu zaferim için yapmış olduğunuz dua ve istekleri Tanrı işitti, kabul etti ve krallığıma bu görülmemiş galibiyeti adadı. Bu galibiyeti Tanrı'nın bana emanet ettiği uyruklarımın tam rahatını temin

¹⁵³ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.74-85.

etmek için çok arzuluyordum. Patriark! Şimdi sen bütün ulusuna benim sizinle birlikte sevinç içinde olduğumu bildir! Sizin kraliyetime karşı olan tam bağlılığınızı, sevginizi ve arzularınızı kabullendim ve muhteşem krallığım önünde bana temennilerde bulunma ayinlerinizi görün gibiyim. Cenab-ı Allah kendi gücüyle sizleri korusun.

Bakınız ve bu insancıl haşmetli Sultanımızın kendi uyuğuındaki uluslara karşı gösterdiği bu benzersiz hakimiyet duygusuna şaşınız! Bu günü hürriyet bayramı yapıp, birlikte Tanrı'dan isteklerde bulunup Sultanı överek O'na şükrediniz ve deyiniz ki:

Yaşasın insafılı, muzaffer, iyiliksever ve dayanağa muhtaç olmayan İmparatorumuz ve Kralımız Sultan Abdülmecit Han! Yaşasın güçlü ve adil Valide Sultan! Yaşasın imparatorun çocukları, O'nun aile mensupları, Sultanımızın ve güçlü Osmanlı krallığının övücü olan Tanrı'nın sağ kolu asil şehzadeler! Tanrı bu yüksek kişilere yardımcı olsun ve devletin çok sayın şahsiyetleri olan vezirlerini yüce vazifelerinin görkemi içinde güçlendirip, Ermeni ulusunu Sultanımızın tatlı gözü önünde haklı göstererek koruyup, sahibimiz ve kurtarıcımız İsa Allah'ın selamına, lütuflarına ve insancılığına layık kılsın. Sonsuza kadar Amin!"

Bedirhan Bey ve isyanını diğer feodal isyanlardan farklı kılan nokta, onun bölgede elde etmiş olduğu güce, içeride ve dışarıdaki bazı bölücü odaklar tarafından farklı bir mahiyet yüklenmesidir. Bu bölücü çevreler isyanı her ne kadar Osmanlı'dan bağımsız bir Kürt Devleti kurmak şeklinde millî bir kimliğe bürümek isteseler de, isyanın asıl nedeni esasında onun bölgedeki nüfuzunu kırmayı amaçlayan yeni idarî yapılanmadan kaynaklanmaktadır. Ayrıca bazı yazarlar Cizre Emirliği'ne siyâsî statü kazandırmaya çalışmaktadır. Fakat feodal bir ayan olan Bedirhan Bey'in konumu Osmanlı Devleti nezdinde diğer ayanlardan farklı olmamıştır.¹⁵⁴

Kırım Savaşı ve Yezdanşir İsyanı

Kırım Harbi'nden evvel birçok kez Kürtlerle temasa geçen Rusya, Kırım Harbi sırasında da Kürtlerden yararlanma yoluna gitmiştir. Savaş esnasında bilim kurulu oluşturarak Kürtler hakkında detaylı çalışmalar yapan Rusya bu yıllarda, yalnız sınırdaki Kürtlerle değil Van Gölü'nün güneyindeki Kürtlerle de münasebet kurmuştu. Rus Çarı mektuplarında, bu münasebetin devamını istiyor, İran'daki Rus elçisi Dolgorkof'tan Kürtlerin isyan ettirilmelerini, Kürt ileri gelenlerine para ve hediye gönderilmesini tembihliyordu.¹⁵⁵

Bu faaliyetler semeresini verdi ve bir süre sonra Yezdanşir, Rusya'nın tahriki ile savaş yıllarında isyan çıkararak Musul'a kadar birçok doğu vilaye-

¹⁵⁴ C. Doğan, *a.g.m.*, s.35.

¹⁵⁵ İbrahim Caner Türk, Meriç Aybar, "Kırım Harbi'nde İzzeddin Şir (Yezdanşir) İsyanı ve Dış Müdahaleler", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.32, Kasım 2016, s.151.

tini ele geçirdi.¹⁵⁶ Ayaklanmanın merkezi Bohtan ve Hakkâri idi. Bedirhan Bey'in oğulları da Yezdanşir'e destek verdiler. Bu sırada Rusya'nın savaştan galip çıkacağını ve kendilerini tanıyacağını düşünen Asurlular da ayaklandı. 1855'te Yezdanşir, Van Gölü'nün güneyini de ele geçirirken bir süre sonra Yezidiler de Yezdanşir'e katıldı. İsyancılara Güneydoğu Anadolu'daki Arap ve Rum ahali de destek verdi. Ve nihayetinde Ermeniler de bu isyanı destekledi.¹⁵⁷ Kırım Harbi'nin kritik olduğu dönemde Osmanlı Devleti zaman kazanmak amacıyla Salih Zeki Bey'i Yezdanşir ile görüşmeye gönderdi. Salih Bey, Yezdanşir'in çeşitli hilelerle bu fesat hareketini daha da büyütme niyetinde olduğunu ve ancak üzerine kuvvet gönderilerek bertaraf edilebileceği kanaatine varmıştı. Fakat yine de aldığı talimat gereği bölgeye sevk edilecek birliklere zaman kazandırmak için görüşmeyi uzattı. Yezdanşir isyandan vazgeçerek Siirt'i terk eder ve elindeki beş denk akçeyi devlete teslim ederse, kendisine Cizre Bohtan kazası, kardeşi Mansur Bey'e Hacı Behram kazası ve Şirvanlı Said Bey'e Şirvan kazası müdürlükleri verilecekti. Ayrıca Musul'daki ailesinin kendi yanına gelmesine de müsaade edilecekti. Bu vaatler ile görünürde anlaşmaya varılsa da taraflar arasında karşılıklı güven ortamı oluşmamıştı. Askeri harekâtın kaçınılmazlığı anlaşılıyordu. Mir-liva Mehmet Paşa komutasında hazırlanan kuvvetler 10 Şubat 1855'te harekete geçerek hızla ilerledi ve asileri yenilgiye uğrattı.¹⁵⁸ Osmanlı kuvvetleri isyanı kısa sürede bastırarak Yezdanşir'i yargılanmak üzere İstanbul'a gönderdi.¹⁵⁹ İstanbul'dan Vidin'e sürgüne gönderilen Yezdanşir kısa bir süre sonra Vidin'den firar etse de Bosna'da yakalanarak yeniden sürgün yerine gönderilmiştir. Sultan Abdülmecid Bedirhan Bey İsyanı'nda olduğu gibi bu isyanın bastırılmasında devlete destek veren Kürt reislerini nişan ve madalyalar ile taltif etti.¹⁶⁰

Yezdanşir'in ayaklanmasından sonra Nasturi Patriği Uraham, 1855 yılında Rus askerî yetkililerine yazdığı mektuplardan birinde, Yezdanşir'e bağlı Kürtlerin Nasturi Patrikliğine sığındığını, kendisinin de onlara "Türklerle karşı istediğiniz şekilde hareket edin fakat Hristiyan ahaliye dokunmayın" dediğini, Kürtlerin de kendisinin sözlerini dinleyerek uygunsuz bir harekette bulunmadığını bildirmektedir. Patrik bir başka mektubunda ise, Asurların meskûn bulunduğu sekiz vilayet olduğunu ve bu vilayetlerin halkının Rus askerî birliklerinin gelmesini beklediğini vurgulamaktadır. Ayrıca Türk paşalardan çekindiğinden Kürtleri Ruslar tarafına çekmek için açıkça bir faali-

¹⁵⁶ Vedat Şadillili, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, 1980, s.30.

¹⁵⁷ Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 30-31; M. Kalman, *Osmanlı-Kürt İlişkileri...*, s.130.

¹⁵⁸ İ. C. Türk, M. Aybar, *a.g.m.*, s.154.

¹⁵⁹ V. Şadillili, *a.g.e.*, s.30.

¹⁶⁰ N. Karademir, *a.g.e.*, s.291.

yette bulunamayacağını fakat hem Ermeni hem de Kürt halkının Rus askerlerini heyecanla beklediğini ve gerekirse bir işaretle onlara katılmaya hazır olduklarını bildirmektedir.¹⁶¹

Kısa sürede bastırılan bu isyan hareketinden sonra Şeyh Ubeydullah İsyanı'na kadar bölgede büyük bir isyan meydana gelmemiştir. Fakat Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan bu eylemlerde belli başlı aşiretlerin mühim rol oynadığı görülmektedir. Bu aşiret aileleri; Şemdinan aşiretinden Şeyh Ubeydullah, Bedirhan aşiretinden Bedirhan Paşa ve oğulları, Baban aşiretinden ise Babanzadeler'dir. Gizli dernekler ve cemiyetler kurulmasında, devlete karşı çıkarılan ayaklanmalarda bu üç Kürt ailenin çoğunlukla lider konumunda olduğu saptanmıştır.¹⁶²

İslahat Fermanı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı ise gayrimüslim tebaaya 3 yeni hak getiriyordu. Vilayet, belediye meclislerinde müslim ve gayrimüslimlerin belli oranlarda temsilci bulundurması, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gayrimüslimlerin de üye olarak alınması ve son olarak gayrimüslimlerin meclislerine kendi din adamlarından başka halktan bazı temsilcilerin de katılması kararlaştırılıyordu. Bu hükümlerin yürürlüğe girmesinden sonra 1857, 1858 ve 1860 yıllarında toplanan meclislerde Ermeni Anayasası olarak adlandırılan "Ermeni Milleti Nizamnamesi" hazırlanmıştır.¹⁶³

Hazırlanan taslak bir komisyon tarafından incelenmek üzere Babiâli'ye sunulmuştur. Babiâli, metin üzerinde çalışıp gerekli değişiklikleri yapmak için patrikhaneden bir komite atmasını istemiştir. Patrikhane tarafından atanan yedi kişilik "Milli Komite" ile Babiâli'nin atadığı komite birlikte çalışarak gerekli değişiklikleri yaptıktan sonra yeni nizamnameyi hükümete sunmuştur. Bu zaman zarfı içerisinde anayasanın onayının gecikmesini protesto eden yüzlerce kişi patrikhaneyi basarak, nizamnamenin derhal yürürlüğe koyulmasını istemiştir. Neticede çeşitli değişikliklerle Babiâli, anayasayı 17 Mart 1863 tarihinde onaylamıştır. 1863 Nizamnamesi'ne göre 140 kişilik Umumi Meclis'in 20 üyesini ruhaniler, geriye kalan 140 üyeden 40'ını taşradan gelen milletvekilleri, 80'ini ise İstanbul kilise cemaatleri tarafından seçilen milletvekilleri oluşturacaktı. Seçme ve seçilme hakkına sahip olmak için millî vergi ve kişisel özellikler ele alınacaktı. Bu hakkı elde etmek için en az yetmiş beş kuruş vergi ödüyor olmak gerekiyordu. Suçlular ve akıl hastaları bu haktan mahrum olup; devlet memurları, doktorlar, yazarlar, öğretmenler, millete faydası olan kimseler seçilmeye uygundu. Seçme yaşı 25,

¹⁶¹ P.İ. Averyanov, *a.g.e.*, s. 88. Yezdanşir İsyanı için ayrıca Bkz. G. K. Moundjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of....", s.12-14.

¹⁶² Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara 2007, s.251-253.

¹⁶³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 156-157.

seçilme yaşı ise 35 olarak belirlenmiş olup, meclis üyeliği 10 yıldır. Ancak üyelerin beşte biri iki yılda bir yenilenecekti.¹⁶⁴

Ayrıca yasa ile Ermeniler geniş bir özerklik elde ederek İstanbul'un en ücra köşesine kadar oylarla göreve getirilmiş, Mebusan Meclisine, Patriarklığa, ruhanî ve idarî meclislere sahip olmuşlardır. Bu yasa Ermenilerin reformlardan beklediklerinin bir kısmını karşılıyordu. Bu sayede İstanbul'da bir merkez meydana getiren Ermeniler, taşradaki bütün kurumları buraya bağlıyordu. Eğitim faaliyetleri hızla ilerlerken, Ermeni halkı hızla birbirine daha çok bağlanıyordu. Anayasanın etkisiyle Ermeniler her yerde toplantılar düzenliyor, kendi kilise mümessilliklerini seçiyor veya Patriarklık tarafından tayin ediliyordu. Bu liderler yalnızca söz konusu bölgelerdeki Ermenilerin lideri olmakla kalmıyor, aynı zamanda Kürtlerin ve Türklerin gözünde de Osmanlı valisi ya da mutasarrıfı düzeyinde, Ermeni valisi ya da kaza müdürü olarak kabul görüyordu. Böylelikle başarılarında din adamı bulunan Ermeni mümessillikleri, Kürtlerin kıskançlığına neden oluyor, zaman zaman Kürt aşiret reisleri de Osmanlı idaresinin izni olmadan Ermeni din liderleri gibi kendi bölgelerinin lideri haline geliyor ve Kürtlerin sempatisini kazanıp kendilerini bir nevi Kürt Patriarkı ilan ediyorlardı. Bununla birlikte Kürt şeyhinin dinî merkezi Kürdistan'da iken, Ermenilerin merkezi İstanbul'da idi. Ayrıca Kürt liderlerinin emri altında on binlerce silahlı aşiret kuvveti var olup gerektiğinde bu gücü kullanabilirken, Ermenilerin tek silahı Osmanlı yüksek makamlarına gönderdikleri şikâyetler ve gizli raporlardı.¹⁶⁵

Ozanyan, nizamname ile Ermenilerin elde ettiği hakları şu şekilde değerlendirmektedir:¹⁶⁶

- Batı uygarlığı ve eğitimine doğru bir adım atıldı.
- İstanbul'da ve diğer birçok ilde, pek çok okul ve kültür kurumları açıldı.
- Ermeni dil ve kültürü gelişti.
- Yayınlanan dergi ve gazetelerin sayısı arttı.
- Ermenileri seçim usullerine ve mücadelelerine alıştırdı.
- Kilise mensuplarının hukuku sınırlandı.
- Ermenilere toplu bir şekilde şikâyette bulunmak ve uygulamaya geçmek kuvvetini verdi.
- Katolik, Protestan, Lusavorçagan Ermenilerin hassas dönemlerde birleşmesini sağladı.
- İhtilal ruhu uyandı ve millî Ermeni sorunu masaya yatırıldı.

¹⁶⁴ Vartan Artıman, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, (Çev. Zülâl Kılıç), İstanbul 2004, s.170-172; Arus Yumul, "Osmanlı'nın İlk Anayasası", *Toplum ve Bilim*, S.83, (Kış-2000), s.338-349.

¹⁶⁵ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.92-93.

¹⁶⁶ E. Uras, *a.g.e.*, s.176.

Dolayısıyla bu nizamname ile Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendini yöneten bir ulus statüsü ve kültürel dinsel özerklik güvencesi verilmiştir. Ermeni milleti artık kendi anayasası ve hukuk kurallarına göre yönetilen ayrı bir millî toplum haline gelmiş ve bu durum Ermeni milliyetçiliğinin gelişim sürecine katkıda bulunmuştur.¹⁶⁷

Ermeni Anayasası'nın yürürlüğe girmesi Kürt-Ermeni ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Daha önceden Ermenilerin meskûn bulunduğu bölgeler bir Kürt beyinin idaresi altındaydı ve Ermeniler Kürt aşiretlerinden korkuyorlardı. Artık bu yeni koşullar altında Ermeniler, Osmanlı idaresine bağlı ve onlara vergi veren bir topluluk haline gelmişti. Kürtler artık Ermenileri sömürülmesi olağan fakat başkasına tabi olan bir kitle olarak görmeye başladı.¹⁶⁸ Kürtler daha önce denetimleri altında olan Ermeni ve Asurluların kendileriyle eşit bir konumda olmasını kabullenememişti. Tanzimat ve Islahat Fermanları Kürtler açısından daha çok “merkeziyetçi yapının dayatılması” şeklinde algılanmıştı. Islahat Fermanı'ndan sonra 1858'de çıkarılan yeni bir toprak yasası ile bu dayatma daha açık bir şekilde hissedilmiştir. Günümüzdekine benzer bir tapu uygulamasını öngören yasa gereğince devlet, bir köyün ya da kasabanın toprağını bir zümreye veyahut birkaç kişiye veriyor, toprağın ayrı ayrı parçalar halinde satılmasını öngörüyordu. Bu kanun ile zenginler yeni topraklar satın alarak daha fazla güçlenirken, küçük toprak sahipleri büyüklerin yanına maraba olarak çalışmaya başladı. Konargöçerlerin yerleşik düzene geçmesi maksadıyla hazırlanan yasa, aşiretler arasında mülkü ön plana çıkarmış; aşiret reisliği yavaş yavaş toprak ağalığına dönüşmeye başlamıştır.¹⁶⁹ Sonuç olarak 1858 Arazi Kanunnamesi, devletin düşündüğü gibi ayanların ve aşiret reislerinin gücünü kırmamış, aksine onlara büyük avantajlar sağlamıştır.¹⁷⁰

1858 Nizamnamesi ile taşradaki düzensizliklerin giderilmesi için ciddi çabalar sarf edilmişse de, sorunlar tamamen bertaraf edilememiştir. Bu nedenle devlet, daha köklü bir yapılanmaya ihtiyaç duyarak 1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerini yürürlüğe koymuştur. 1864 Tuna Vilayet Nizamnamesi ile eyaletler kaldırılarak, yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kurulmuştur. Başlangıçta Tuna Vilayeti'nde uygulanan nizamnamenin olumlu sonuç-

¹⁶⁷ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s.55.

¹⁶⁸ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.94.

¹⁶⁹ M. Kalman, *a.g.e.*, s.135.

¹⁷⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005, s.120-121.

1858 Arazi Kanunnamesi ardından kısa sürede zenginleşen aşiretlere örnek olarak Yüksekvali Şeyh Seyyid Taha ailesi gösterilebilir. Hakkâri'de Bedirhan Bey ve mütefiki Nurullah Bey'in sürgüne gönderilmesinin ardından yükselişe geçen Şeyh Seyyid Taha kendisine merkez olarak Şemdinli'yi seçmiştir. Etrafındaki küçük aşiret reislerini etkisi altına alarak gücünü arttırmış, II. Abdülhamit döneminde hatırı sayılır bir zenginliğe ulaşmıştır. Bkz. M.M.Sunar, *a.g.m.*, s.121

lar vermesi üzerine bu teşkilatlanmanın imparatorluğun diğer bölgelerine de teşmil edilmesine karar verilerek, 1865 yılından itibaren Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da yeni vilayetler kurulmaya başlanmıştır.¹⁷¹

1860'lı yıllarda taşradaki düzenlemeler kapsamında başlatılan çeşitli nahiyelerin kurulması sistemi, daha çok Doğu Anadolu'da aşiretler arasında çıkan asayişsizlikleri önlemek adına öngörülmüştür. Nitekim Diyarbekir eyaletinde 1860'lı yıllarda bölgenin iki etkin aşiretinden Milli ve Kiki aşiretleri arasındaki huzursuzluklar devlet nezdinde aşikârdı. İstanbul'dan gelen bir emirle, bölgede nahiyeler oluşturulmaya başlanılmış ve idarî amaçla nahiyeye müdürleri tayin edilmiştir.¹⁷² Yaylak ve kışlaklarda yaşamlarını sürdüren konargöçer halk ile yerleşik unsurlar iyi geçinemiyordu. Devlet, vergi alamadığı ve askerlik hizmetinden yararlanamadığı bu göçebe grupları, Anadolu'da çeşitli karışıklıklardan ötürü boşalan yerlere yerleştirerek hem tarımsal geliri arttırmayı amaçlıyor, hem de bu konargöçer aşiretleri iskâna tabi tutarak, yerleşik unsurla aralarındaki meseleleri çözüme kavuşturmak istiyordu. Fakat aşiretlere nahiyeye statüsü verilerek kurulmaya çalışılan bu kontrol sistemi ilerleyen yıllarda, aşiretlerin hükümete karşı çıkaracağı isyanlara zemin hazırlamış ve çeşitli tedbirler alınmasını gerektirmiştir.¹⁷³

1869 yılında ıslahat çalışmaları kapsamında, uyruklu (tabiyet) ve uyrukluğa kabul kanunu çıkarılarak, vatandaşlık sistemi yolunda önemli bir adım atılmıştır. Ne var ki devlet, vergi toplamak, yargı gibi önemli fonksiyonlarını hala cemaatler ya da aşiretler kanalıyla yerine getirmeye devam etmiştir. Devlet bireylerle değil, söz konusu birimlerle muhataptı ki, bu unsurlar şahıslarla devlet arasında adeta "idarî aracı" fonksiyonunu görüyordu. Bunun yanı sıra hala dinî cemaatlerin ayrı yasalarla örgütlenmelerine izin veriliyordu. Dolayısıyla 19. yüzyılda "Tanzimat İkiliği" olarak adlandırılan farklı hukuk sistemleri mevcuttu.¹⁷⁴

1871 yılında ise; İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılarak Osmanlı Devleti idarî bakımdan 27 vilayet ve 123 sancağa bölündü. Yeni düzenleme gereği Rumeli'de; 10 vilayet ve 44 sancak, Anadolu'da; 16 vilayet ve 74 sancak, Afrika'da ise; 1 vilayet ve 5 sancak ihdas edilmiştir.¹⁷⁵ 1871 nizamnamesi ile nahiyeye idareleri daha etraflı bir şekilde düzenlenerek, bu konuda önceki yıllarda oluşan keşmekeşliğe son verilmek istenmiştir.

¹⁷¹Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.2, S.1, Bahar 2011, s.33.

¹⁷²İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbekir Eyaleti'nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, S. 38, Kış 2009, s.379-380.

¹⁷³Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkışyalık Olayları", *Belleten*, C. LIV, S. 211, Ankara, 1991, s.965.

¹⁷⁴Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu İtihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara 2014, s.130.

¹⁷⁵M. Gençoğlu, a.g.m., s.35.

Fakat yaygın bir şekilde kurulamayan nahiyeler bir dizi yeni sorun meydana getirmiştir. Bu sorunlardan en önemlisi, nahije statüsü verilen aşiretler ve nahije müdürü olarak atanan aşiret reisleri arasında olmuştur. Nahije statüsü verilen aşiretlerin göçebe hayat tarzında yaşıyor olması, bazen bir nahiyede birden fazla nahije müdürü olması sonucunu ortaya çıkarmıştır ki, bu da başta vergi toplamayı aksatmanın yanı sıra çeşitli birçok sonra yol açmıştır.¹⁷⁶ 1871 nizamnamesinin uygulamaya koyulmasından sonra ortaya çıkan sorunların saptanması ve bilhassa jandarma teşkilatı ile ilgili araştırmalarda bulunmak üzere teftiş komisyonları oluşturulmuştur. Komisyonların Halep, Diyarbakır ve Erzurum bölgelerine gönderilmesine karar verilerek görevleri yönergeler ile belirlenmiştir. Ayrıca bir talimat hazırlanarak, Cizre, Midyat, Silvan ve Nusaybin kazalarıyla yakınlarındaki Kürtlerin ve Garzan ve Bitlis tarafındaki aşiretlerin Hristiyan halka baskı yaptıkları, kilise eşya ve malzemelerinin Siirt'te açıkça satıldığı, Kürt ileri gelenlerinin birkaç köyü denetim altına alarak vergi topladıkları, Hristiyanların bazılarının da kendi içlerinde birbirleri aleyhine çalıştıkları gibi konularda araştırma yapılarak suçluların mahkemeye sevki öngörülmüştür.¹⁷⁷

Bütün düzenlemelere rağmen 1870'li yıllarda Osmanlı Devleti, siyasî, sosyal ve iktisadî birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Siyasî ve sosyal buhranlar dönemi olarak nitelendirilen bu dönemde; 1873-1874 yıllarında Anadolu'da yüzyılın en büyük kıtlığı yaşanmış, 1875-1876 yıllarında ise moratoryum ilan ederek dış borç ödemelerini durdurmuştur. 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilanı ile devlet yeni bir buhran sürecine girmiştir.¹⁷⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve I. Meşrutiyet'in İlanı

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı akabinde Avrupalı devletlere verilen imtiyazlar, sarayın gereksiz harcamaları, dış borçlar gibi birçok sorun devlet içinde kendilerine "Genç (Yeni) Osmanlılar" adını veren muhalif bir kanadın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Bey, Ağâh Efendi, Ayetullah Mehmet, Şinasi gibi tamamını gazetecilerin oluşturduğu Genç Osmanlılar, 1867 yılında Mustafa Fazıl Paşa önderliğinde "Yeni Osmanlılar" adında bir cemiyet kurmuşlardır.¹⁷⁹ "Hürriyet, vatan, aydınlanma, meşrutiyet" kavramları üzerinde yoğunlaşan, Türkiye'de "aydın geleneğinin başlangıcını" oluşturan Yeni Osmanlılar,¹⁸⁰ Osmanlı modernleşme

¹⁷⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 63-64.

¹⁷⁷ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit'e sunulan Bir Layiha; Heyet-i Teftişye'nin Gest ü Güzar Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvaliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 3, Ankara 1992, s.414-415.

¹⁷⁸ Ş. Pamuk, *a.g.e.*, s.155-156.

¹⁷⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977, C. 7, s.313.

¹⁸⁰ İlber Ortaylı, "Bir Aydın Grubu; Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, s.1703

sürecinde Batı düşüncelerini İslamî bir söylemle yoğurarak bu değerlerin Osmanlı Müslümanları tarafından daha kolay bir şekilde kabul edilmesi için çaba göstermiş ve kendilerine devleti kurtarma misyonunu yüklemişlerdir.¹⁸¹

Sisteme karşı eleştirilerini halka duyurmak, fikirlerini yaymak maksadıyla kullandıkları araç, bir süre sonra iktidarın şimşeklerini üzerine çekmesine neden olacak¹⁸² ve Osmanlı Devleti'nde henüz yeni yeni gelişmekte olan gazetecilik idi. Genç Osmanlılar gazete aracılığıyla Müslüman halka ilk defa liberalizm, milliyetçilik gibi kavramları tanıtıyor, bu fikirleri İslamiyet'le uzlaştırarak halk tarafından daha kolay şekilde benimsenir hale getirmeye çalışıyordu.¹⁸³ Tanzimat yöneticilerine ve yüzeysel olarak kabul ettikleri Tanzimat dönemi Osmanlı modernleşmesine karşı ortak bir tavır geliştiren bu aydın grubu için meşrutî bir düzene geçmek elzemdi.¹⁸⁴ Bu dönemde yaşanan bir takım sıkıntılar Genç Osmanlıların bu isteğine ortam hazırladı. Abdülaziz yönetiminin kişisel ve keyfi uygulamaları, Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya destekli konumu, basına ilk kez sansür koyulması, dış müdahaleler, yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle "Talebe-i Ulum Hareketi" olarak adlandırılan bir ayaklanma neticesinde Sultan Abdülaziz, Mahmut Nedim Paşa'yı azletmiş fakat kısa bir süre sonra 30 Mayıs 1876 tarihinde kendisi de tahttan indirilmiştir.¹⁸⁵ Abdülaziz'in yerine geçirilen V. Murat'ın ruhsal durumunun bozuk olması hasebiyle, II. Abdülhamit anayasayı ilan etmek kaydıyla tahta geçirilmiştir. 23 Aralık 1876'da Sultan II. Abdülhamit söz verdiği üzere bir ferman ile Kanun-ı Esasiyi ilan etmiş ve böylelikle ara sıra gerçekleşen kesintilere rağmen Türkiye'de günümüze kadar devam edecek olan anayasal süreç başlamıştır.¹⁸⁶ Ne var ki iki meclisli parlamento ancak 13 Şubat 1878'e kadar işlevini sürdürebilmiştir. Nisan 1877'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla olağanüstü koşulları gerekçe gösteren padişah parlamentoyu dağıtarak anayasayı askıya almıştır.¹⁸⁷

Anayasanın askıya alınmasından itibaren başlayan istibdat dönemine karşı ilk ayaklanma 1878'de Genç Osmanlılardan Ali Suavi'nin önderliğinde gerçekleşmiştir. Çoğunluğunu Filibe'den gelen mültecilerin oluşturduğu bir grupla birlikte V. Murat'ı yeniden tahta geçirmek maksadıyla Çırağan'a doğru harekete geçen grubun eylemi 20 Mayıs'ta bastırılırken, isyan esnasında

¹⁸¹ Eric Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoglu), İstanbul 1995, s.34.

¹⁸² Sina Akşin, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, C. 3, İstanbul 2008, s.143.

¹⁸³ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.22-25.

¹⁸⁴ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, s.1700.

¹⁸⁵ Ahmet Oğuz, "Osmanlı İmparatorluğunda Hükümdarlık Anlayışının Değişmesi Açısından Abdülaziz'in Hal'i ve Meşrutiyet'in İlanı", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Kopruman'a Armağan*, Haz. E. Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 492-494.

¹⁸⁶ Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları*, C. 6, S. 2, 2005, s.153.

¹⁸⁷ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 185-188.

çıkan arbedede Ali Suavi hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁸ Bu girişimle muhalefet hareketi önemli ölçüde sindirilmişse de, Mülkiye, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye-i Askeriye gibi pek çok okulda yeni kuşaklara “vatan, hürriyet, anayasal özgürlük” gibi kavramlar aktarılmaya devam etmiştir. Nitekim on yıl gibi bir süre zarfından sonra ilk muhalefet grubu, bu okullardan dört Tıbbiye-i Askeriye öğrencisinin İttihat-ı Osmaniye Cemiyeti’ni kurmasıyla birlikte yeniden ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹

21 Mayıs 1889’da Sultan Abdülhamit’i tahttan indirmek gayesiyle kurulan cemiyet, nizamnamesinde kuruluş amacını şu şekilde belirtmektedir:

“Hükümet-i hâzırının adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-ı beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut itizabına düşüren usul-ı idaresini İslam ve Hristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.”

Daha sonra İttihat ve Terakki adını alacak olan cemiyet, Askerî Tıp Okulu öğrencilerinden Ohri’li Arnavut İbrahim Ethem (Temo), Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey, Arapkir ve Diyarbakır’dan iki Kürt Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti tarafından,¹⁹⁰ İtalyan Karbonarisi (Mason Tedhiş Örgütü) örnek alınarak kurulmuştur.¹⁹¹ Bazı kaynaklar cemiyetin kurucularına beşinci bir ismi; Rus Çarlığından Bakülü Hüseyinzade Âli’yi de ilave etmektedir.¹⁹² Hücreler halinde teşkilatlanmış örgüt, hücre içinde her üyeye bir sıra numarası vermekte idi. Yapılan ilk toplantıda cemiyetin başkanlığına Ali Rüşdi, kâtipliğine Şerefeddin Mağmumi, muhasip üyeliğine ise Asaf Derviş getirildi. Bilhassa İstanbul’daki sivil ve askerî okullarda büyük taraftar kazanan cemiyetin birinci hücresinin birinci üyesi ise İbrahim Temo idi.¹⁹³

İlerleyen süreçte yurt dışındaki çeşitli fırka ve gruplarla da irtibata geçen cemiyet hızla büyüdü. Cemiyetin önde gelen simalarından Bursa Maarif Müdürü Ahmed Rıza Bey, 1889’da Fransız İhtilali’nin 100. yıldönümü münasebetiyle Paris’te açılan bir sergiye katılmak bahanesiyle Fransa’ya giderek Avrupa’daki Jön Türkler grubuna katıldı. Burada cemiyetin fikirlerini yaymaya çalışan Ahmet Rıza Bey, 1889’dan 1894 yılına kadar Sultan II. Abdülhamit’e yedi kez mektup yazarak, O’nu anayasal rejime geri dönmeye davet etti.¹⁹⁴ Ahmet Rıza’nın güçlü kişiliği altında Avrupa’da hızla örgütle-

¹⁸⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, İstanbul 2010, s. 84.

¹⁸⁹ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s. 30-31.

¹⁹⁰ B. Lewis, *a.g.e.*, 195-196.

¹⁹¹ Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilali’nin Hazırlık Dönemi*, (Çev. Hacasan Yüncü), İstanbul 2009, s.27.

¹⁹² B. Lewis, *a.g.e.*, 195.

¹⁹³ E. E. Ramsour, *a.g.e.*, s.30-31.

¹⁹⁴ Y. A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.177.

nen cemiyetin adı Jön Türklerin de ısrarıyla “İttihat ve Terakki” koyuldu.¹⁹⁵ Cemiyetin resmî yayın organı olan Meşveret Gazetesi Paris’te yayınlanıyor, fakat zaman zaman gizlice yurda sokularak üyelere okutuluyordu.¹⁹⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu özellikleriyle kuruluşu bakımından iki devreye ayrılıyordu. Birinci devrede; 1889’da henüz olgunlaşmayan beş tıbbiye talebesi tarafından hürriyet ve vatanseverlik heyecanı ile İstanbul’da gelişen cemiyet birçok mektep talebesini içine almayı başarmıştır. İkinci devrede ise; İstanbul’dan uzakta Makedonya’da fikren olgunlaşmış sivil ve askerlerin öncülüğünde teşkilatlanmış ve zamanla güçlenerek istibdadı yıkıp meşrutiyeti yeniden tesis edebilen bir cemiyet halini almıştır.¹⁹⁷ İkinci devreden sonra Tıbbiye, Mülkiye gibi birçok okulda gizli kollar ve komiteler oluşturan cemiyet sultanı devirebilmek için bir darbe programı hazırladı. 1897 yılında tıbbiyeliler isyan hareketine giriştiler. Bu hareket şiddetle bastırıldı ve isyancılar gelenek üzere imparatorluğun uzak bölgelerine sürgün edildiler.¹⁹⁸

Bu arada cemiyetin içinde yavaş yavaş fikir ayrılıkları baş göstermeye başlamıştı. Kuruluşundan itibaren zaten tam manada bir birliğe sahip olmayan Jön Türkler arasında ilk ciddi farklılık 1902’de Paris’te toplanan büyük kongrede ortaya çıktı. Arap, Bulgar, Arnavut, Rum, Kürt, Ermeni ve Türkleri temsilen 47 kişinin katıldığı kongrede¹⁹⁹ Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin’in başını çektiği gruplar arasındaki fikir ayrılığı iyice belirginleşti. Ahmet Rıza, kongrenin amacını II. Abdülhamit’i devirerek meşrutiyeti ilan etmek şeklinde belirlerken; Prens Sabahattin bu uğurda yabancı müdahalesini alarak şiddet kullanmak ve reformları Ermenilerle birlikte uygulamaktan yana bir politika benimsiyordu.²⁰⁰ Tunaya’nın ifadesiyle “mesele adeta Türklük ve ekalliyet davasına” dönüşmüştü.²⁰¹

Kongreden sonra Prens Sabahattin “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet” adı altında kendi şahsi örgütünü kurunca cemiyetteki ilk resmî bölünme de ortaya çıkmış oldu. Ahmet Rıza ve arkadaşları cemiyetin adını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti şeklinde değiştirerek, Meşveret Gazetesi’ni yayınlamaya devam ettiler. Prens Sabahattin ve taraftarları ise buna karşın Terakki Gazetesi’ni çıkarmaya başladı. İttihat ve Terakki içindeki bu bölünme zamanla daha belirgin bir şekilde derinleşti.²⁰² Prens Sabahattin’in Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet cemiyetinin programındaki 4. ve 5.

¹⁹⁵ Ahmet Rıza, cemiyetin adını Auguste Comte’nin pozitivist felsefesinden esinlenerek “Nizam ve Terakki” şeklinde koymak istiyordu. Bkz. B. Lewis, *a.g.e.*, s.195.

¹⁹⁶ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 195-196.

¹⁹⁷ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul 2007, s.19.

¹⁹⁸ Yusuf Ziya İnan, *Jöntürk’lerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, İstanbul 1978, s.122.

¹⁹⁹ E. E. Ramsour, *a.g.e.*, s.79.

²⁰⁰ B. Lewis, *a.g.e.*, s.200-202.

²⁰¹ Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul 1952, s.106.

²⁰² E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.38-39.

maddeler oldukça önemliydi. 4. maddede; çeşitli hakları birbirinden ayıran kavga ve tartışmaları önlemek için, her halk illerde kendi temsilcilerini seçmek üzere gerekli önlemleri alacaktır denilirken, 5. madde ise; hangi halktan olursa olsun imparatorluğun tüm uyruklarının eşit hak ve görevlere sahip olduğunu, askerî okullar da dahil olmak üzere tüm yüksek okulların herkese açık olduğunu vurguluyordu. İmparatorluktaki bütün halkların eşitliği vurgusunu dile getiren ve Ermenileri destekleyen Prens Sabahattin, Kürtlerin yerel hak ve özgürlüklerine olumlu bakmamaktadır. Terakki Gazetesi'nin 16. sayısında yer alan ve Kürtlerin geleceklerine dair bir takım izlenimlerin yer aldığı "Kürtler" başlıklı makaleye, Prens Sabahattin "Bir İzah" başlıklı yazıyla karşı çıkarak, henüz yerleşik yaşama geçmeyen Kürtlere ve Araplara otonomi verilmeyeceğini vurgulamıştır.²⁰³

1900'lü yıllar Ahmet Rıza ve grubu için önemli gelişmelerin yaşandığı hayati bir dönem oldu. 1906'da Şam'da Mustafa Kemal'in de içinde yer aldığı "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" kuruldu. Kendine ait bir yayın organı olmayan bu örgüt, daha çok İttihat ve Terakki'nin gazete ve broşürlerini dağıtıyordu. II. Meşrutiyet'in ilanından evvel Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile birleşti.²⁰⁴ Bundan sonra faaliyetlerine hız veren cemiyetin 1908 yılına gelindiğinde artık harekete geçmek için birçok nedeni vardı. II. Meşrutiyet'in ilan süreci, çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1877-1878 Savaşı ve Sonrasındaki Gelişmeler

24 Nisan 1877'de başlayan ve "93 Harbi" olarak da adlandırılan bu savaş Osmanlı ile Rusya arasındaki en kısa fakat sonuçları bakımından en ağır olan harptir. Savaşın ilanı ile birlikte doğu cephesinde Ermeni kökenli Loris Melikof komutasındaki Rus kuvvetleri taarruza geçmiştir. Doğu cephesi komutanı olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa henüz savaş tertibatını almadan 30 Nisan'da Beyazıt, 17 Mayıs'ta da Ardahan Ruslar tarafından işgal edilmiştir.²⁰⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı hızla devam ederken Kürtlerin büyük bölümü bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır.²⁰⁶ Kürt kumandanlarından Şeyh Ubeydullah, Ubeydullah'ın küçük oğlu Şeyh Abdülkadir ve Şeyh Celalettin emirlerindeki 50.000 kadar Kürt ile Beyazıt civarında

²⁰³ Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, İstanbul 1991, s.86-87.

²⁰⁴ Y. A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.253-254.

²⁰⁵ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2008, s.151-152.

²⁰⁶ Kürtler Sultan Abdülhamit'in cihat çağrısına kayıtsız kalmayarak büyük oranda savaşa katılım gösterdiler. Dersim'in Alevi/Kızılbaş Kürtleri, Kars bölgesindeki Camadinli, Zilanlı ve Kaskanlı aşiretleri dışında Kürtlerin tamamı Osmanlı cephesinde savaşmıştır. Bu aşiretler başlangıçta Osmanlı ile savaşmayı reddetse de daha sonra yararlılık göstermişlerdir. Bkz. Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul 2016, s.34-35.

Osmanlı ordusunu desteklemiş fakat yenilgiye uğramışlardır.²⁰⁷ Savaşta Osmanlı'nın Kürtlerden aldığı en kayda değer destek Bedirhanilerden gelmiştir. 93 Harbi vesilesiyle Osmanlı ile yeni bir başlangıç yapma şansı yakalayan Bedirhaniler Kürtlerden gönüllü asker toplayarak Rusya'ya karşı savaşmıştır. Kürtlerin bu savaşta Osmanlı Devleti'ne yardımı yalnızca Osmanlı sınırları içindeki aşiretlerle kalmamış, Rusya'daki Zılanlı aşireti reisinin oğlu Eyüp Ağa da Osmanlı saflarına katılarak devlete destek vermiştir.²⁰⁸

Osmanlı-Rus Harbi sırasında bazıları üst düzey rütbelerde olmak üzere çok sayıda Ermeninin ise, Rus ordusu içinde yer aldığı ve Doğu Anadolu'nun içine yönelik harekâta Anadolu Ermenilerinin de Ruslara yardımcı olduğu bilinmektedir. Savaş sona erdiğinde ise; Ermeni Patriği Narses Varjabedian, Eçmiyazin Katogigosuğu aracılığıyla Rus çarından, Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği toprakları Osmanlıya geri vermemesini istemiştir. Ayrıca Ayastefanos'taki Rus karargâhında Başkumandan Grandük Nikola ile görüşerek Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından ilhakını, bu gerçekleşmezse Bulgaristan gibi özerklik verilmesini, eğer bu da mümkün değilse bölgede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını ve bu ıslahat tamamlanuncaya kadar Rus ordusunun bölgeden çekilmemesini talep etmiştir.²⁰⁹

1877-1878 savaşında Osmanlı'nın Rusya'ya yenilmesi üzerine, Ermeni Millet Meclisi Rusya'ya müracaatta bulunarak savaş sırasında kendilerine yardım ettiklerinden dolayı imzalanacak anlaşmada Ermenilerin durumunun da dile getirilmesini talep etmiştir.²¹⁰ Barışın temel ilkeleri Edirne'de kabul edilmişti fakat bu barış tutanağında Ermenilere dair hiçbir hüküm yer almıyordu.²¹¹ Bunun üzerine yukarıda belirtildiği üzere Ermeni Patriği Narses Varjabetyan bizzat Ayastefanos'a giderek Doğu Anadolu'da Ermeniler için acilen bazı reformların yapılmasını rica etmiştir.²¹² Varjabetyan ve diğer Ermeni liderleri ayrıca Sivas, Van, Muş ve Erzurum vilayetlerine özerklik verilerek bu vilayetlerin bir süre Rus işgali altında tutulmasını talep etmiş-

²⁰⁷ Sultan Hamid'in tahta geçişinden sonra Kürtler cesaret kazanmış fakat Ermenilerle aralarındaki uçurum iyice açılmıştır. Çünkü Kürtler, Rusya'nın Ermeni vilayetlerine hakim olması durumunda Hristiyan Ermenilere öncelik tanıyacağına inanıyordu. Bu şartlar, Kürtleri Osmanlı taraftarlığına iterken, Ermeniler ise yüzünü tamamen Rusya'ya çevirmiştir. Bkz. G. Sasuni, *a.g.e.*, s.100.

²⁰⁸ N. Karademir, *a.g.e.*, s.36-37.

Kürtlerin devlete verdiği bu destek Rusya'nın gözünden kaçmamıştır. Bazı Rus kaynakları bilhassa Bayezid bölgesi Kürtlerinin Osmanlı'ya karşı yükümlülüklerini eksiksizce yerine getirdiklerini, askeri birliklere bedava yağ ve koyun verdiklerini, Kürt kadınlarının ise askere çorap ördüklerini dile getirmektedir. Bkz. N. Karademir, *a.g.e.*, s.40.

²⁰⁹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu: Yüzyılın Kan Davası*, İstanbul 2003, s.128.

²¹⁰ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986, s.2.

²¹¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2007, s.522.

²¹² Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009, s. 20.

tir.²¹³ Neticede 3 Mart 1978’de imzalanan Ayastefanos Anlaşması’nın 16. maddesine “Ermenistan’da Rusya askerinin taht-ı istilasında bulunub Devlet-i Aliye’ye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebat-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i Aliye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icab ettiği ıslahat ve tensikatı bila-ifate-yi vakt icra etmeliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini istihsal etmeliği taahhüd eder.” şeklinde bir ibare eklenmiştir.²¹⁴ Ve bu madde ile üç önemli husus ortaya çıkmıştır:²¹⁵

1-Ermenistan adında bir memleket vardır.

2-Bu memleketin idaresi ıslaha, düzenlenmeye muhtaçtır.

3-Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkezler tarafından tehdit edilmektedir.

Osmanlı Devleti için tam bir yıkım olan bu anlaşma güçler dengesinin Ruslar lehine değişmesinden korkan İngiltere ve Avusturya’nın baskıları neticesinde Berlin’de yeniden masaya yatırılmıştır.²¹⁶ Ermeniler, Avrupalı devletler nezdinde faaliyetlerini sürdürmek ve yapılacak reformlar için onlardan destek almak adına Berlin’e bir heyetle katılmıştır. Söz konusu heyette eski Patrik Mıgırdıç Hrimyan, Beşiktaş Piskoposu Horen Narbey ve Ermeni Milli Konseyi’nden Minas Çeraz ve Stefan Papazyan gibi isimler yer almaktaydı.²¹⁷ Berlin Anlaşması 19. yüzyılın sonlarında özellikle Avrupa’nın gücünü göstermesi bakımından önemli idi. Çünkü bu dönemde Avrupa devletleri bütün isteklerini dünyaya dayatabiliyor, haritalara çektiği çizgilerle ulusların kaderini tayin edebiliyordu.²¹⁸ Adeta büyük devletleri güç gösterisine dönüşen kongrede İngiltere büyük ölçüde inisiyatifi ele almıştı. 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Anlaşması’nın 61. maddesi ile Ayastefanos’un 16. maddesi kontrol altına alınıyordu. Söz konusu madde ile Osmanlı Devleti Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahallerde ıslahat yapmayı ve ayrıca Kürt ile Çerkez saldırılarına karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyordu. Bu hususta alınacak tedbirler ile ilgili büyük devletlere bilgi veri-

²¹³ F. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 522.

²¹⁴ Reşat Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi*, İstanbul 1934, s.221.

İkdam Gazetesi yazarlarından Ali Kemal Bey, 1913’te İkdam’da neşr ettiği bir makalesinde Ayastefanos Anlaşması’nın 16. maddesine atıfta bulunmuştur. Batı’nın söz konusu ıslahatlar için ısrarlarına karşı, “ıslahatlar güçle yapılıyor, kuvve-i askeriyemiz muharebelerle meşgul oldukça ıslahatlar da gecikiyor” şeklinde açıklamalar yapmıştır. Bkz. Ali Kemal, “Ermeniler ve Islahat”, *İkdam* (29 Ağustos 1329).

²¹⁵ E. Uras, *a.g.e.*, s. 209.

²¹⁶ E. J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin...*, s.113-114.

²¹⁷ B. Bakar, *a.g.e.*, s.23; Patrikhane tarafından kongreye gönderilecek heyetin seçim aşaması hakkında detaylı bilgi için Bkz. R.E. Güllü, *a.g.e.*, s.67-74

²¹⁸ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2004, s.102.

lecek, gerekli icraatlar bu devletlerin kontrolü altında sağlanacaktı. Bu hükümler ile Ermeni meselesi uluslararası kamuoyunun gündemine taşınmıştır.²¹⁹ 19. yüzyılda Kürt-Ermeni sorununa dair artık duyulan en sık kelimeler “reform”, “yeniden düzenleme”, “ıslahat” terimleri olacaktır.²²⁰ Nitekim bu yolla müstakil bir Ermenistan kurmayı amaçlayan Ermenilerin bölgedeki tek handikapı 252.100 km² lik Vilayat-ı Sitte’de kendi nüfuslarına karşı Müslüman nüfusun çoğunluğu idi. Ermeniler bu yıllarda bölge nüfusunun ancak 1/3 veya 1/4’ni teşkil ediyorlardı. Bu yüzden Ermeniler Berlin Anlaşması’ndan sonra bazı yeni stratejiler belirlediler. Buna göre; Vilayat-ı Sitte diğer Ermeniler için cazip hale getirilecek ve onların bölgeye göçü sağlanacaktı. Bölgede yaşayan Ermenilerin ise imparatorluğun diğer bölgelerine göçü önlenecek ve bu suretle zamanla Müslüman ahaliye karşı nüfus üstünlüğü sağlanabilecekti. Doğu Anadolu’da paramiliter komiteler, çeteler teşkil edilecek ve teröre, sabotaja başvurularak bölgedeki huzur ve istikrar bozulacak, Müslüman halk bu yolla göçe zorlanacaktı. İstanbul’da dikkat çekici mitingler, baskın ya da suikast gibi eylemlerde bulunulacak, bilhassa doğuda yaşayan Ermeniler ikna edilebilirse bölgede millî bir isyan çıkarılacaktı.²²¹

Berlin Anlaşması’ndan sonra İngiltere ıslahat meselesini sahiplenerek Anadolu’da yapılacak ıslahata dair bir program belirlemiştir. İngiltere Dış İşleri Bakanı Salisbury’nin 8 Ağustos 1878’de Büyükelçi Layard’a gönderdiği talimatta ıslahat programının ayrıntıları yer alıyordu. Buna göre;

1-Babiâli’nin Anadolu’nun vilayetlerinde kurulacak jandarma kuvvetleri, Avrupalı subayların komutası altında olacaktır.

2-Anadolu’nun büyük şehirlerinde merkezi mahkemeler kurularak bu mahkemelere alt statüdeki diğer mahkemeleri de denetleme yetkisi verilecek, merkezi bir hakim tayin edilecek ve verilecek bir hüküm hakkında kendilerinin de fikri alınacaktır.

3-Her vilayete o bölgenin vergisinden sorumlu olacak bir tahsildar gönderilecek, bu görevli 10 yıl içinde tamamen kaldırılması düşünülen aşar vergisinin feshi için gerekli işlemlere başlayacaktı.

Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerden bir an evvel ıslahatın başlamasını isteyen Layard, bu talimatı bir nota ile Osmanlı Devleti’ne vermiştir. Layard’a verilen cevapta Osmanlı Devleti’nin jandarma sistemini zaten kabul etmiş olduğu belirtilerek, jandarma merkez idare meclisine sistem kuru-

²¹⁹ Berlin Anlaşması Madde 61: “Babiâli, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerdir.” Bkz. K. Gürün, *a.g.e.*, s.163; Ali Karaca, “Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s.9.

²²⁰ H.L. Kieser, *a.g.e.*, s.47.

²²¹ B. Kodaman, *a.g.m.*, s. 134-135.

luncaya dek liyakat sahibi birkaç ecnebi subayın kabul edilebileceğini ve bunlardan öğretmen olarak yararlanılabileceği bildirilmiştir. Ayrıca idarî ve adlî meselelerde bazı girişimler başlatılacağını fakat malî problemlerden ötürü bunların sonuçlanamadığı vurgulanarak İngiltere'den kredi talep edilmiştir. Bu cevap İngiltere'de Osmanlı'nın zaman kazanmak istediği ve bu maksatla bahaneler ürettiği izlenimi doğursa da, devlet aslında birkaç aydır memur maaşlarını dahi ödeyemeyecek kadar zor durumda idi. Başta İngiltere olmak üzere diğer devletler Osmanlı Devleti'ni söz konusu ıslahatların tatbiki için sık sık taciz etmiş fakat yine aynı cevabı almakla yetinmişlerdir.²²²

Hükümetin malî yetersizlikler dolayısıyla yeterince üzerinde duramadığı idarî reformların gecikmesi İngiliz Sefiri Layard'ın dikkatini çekmiş ve Hariciye Nazırı Lord Granvil'e konuyla ilgili olarak gönderdiği layihada şu sözleri zikretmiştir:²²³

“Berlin muahedesiyle Avrupa Devletlerine ve 4 Haziran mukâvelenâmesiyle İngiltere'ye Babiâli'den bu vilayetlerde mütemekkin Ermeniler hakkında muâmele-i muhikka ve bî-tarafâne icrasına kâfil nizâmât ve bununla beraber Kürd ve Çerkezlerin mezalim-i taddiyyâtından muhafazalarına kâfi tedâbir icrası taahhüd olunmuş ve Berlin ahnamesininin 61. Bendiyile dahi ol bâbda tedâbir-i mukteziye ittihâz olundukça düvel-i mumziyyeye malumat verileceği vad kılınmışdı ve düvel-i müşarünileyhimin dahi kendi taraflarından o makûle tedâbirin icraatına hakk-ı nezaretleri vardı. Ahdname imza olunalı 2 yıl olmuşken bu şeylere dair bir şey yapılmadı ve Ermenilerin hâli muharebe zamanından daha fena bulunduğu isbat olunuyor. Memûrîn-i Osmaniye'nin sû-i harekâtı ve Kürdlerin mezalimi dahi bunların üzerine munzam olmasıyla hâl-i meşakat ve ızdırapları tezâyüd etmiştir. Bi't-tab Ermeniler muâvenet ve sahâbet temennisi için Avrupa devletlerine ve bâ-husus İngiltere'ye atf-ı nigah ediyorlar. Bunlar hakkında bir şey yapılması ve hâl-i hâzırın devamı mümkün olmadığının dahi saltanat-ı seniyyeye tefhimi elzemdir. Mamafih ittihâz edilecek tedâbir güzelce tedkik-i mütâlaa olunmalıdır. İngiltere'de haklarında gösterilen teveccühten cesaret alarak ve memleketimizin Türkistan hakkında politikası tebdil edebileceğine istinad eyleyerek Ermeniler müstakil gibi, olmaz ise idare-i muhrareye hâvî bir Ermenistan teşkiline talib-i muntazırdılar.”

Osmanlı'nın 1877-1878 Rus Savaşı'ndan yenik çıkması devletin siyasî ve ekonomik bunalımını arttırdığı gibi bilhassa doğuda yaşayan Kürt ve Ermeni tebaayı da derinden etkilemiştir.²²⁴ Kürtler bir yandan can ve mal güvenliği hususunda tedirginlik yaşarken diğer taraftan Avrupa'nın Ermeni-

²²² C. Küçük, *a.g.e.*, s. 17-30.

²²³ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.134-135.

²²⁴ Celile Celil, M.A.Gasaratyan, O.İ.Jegalina, M.S.Lazarev, Ş.X.Mihoyan, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, (Çev. M. Aras), İstanbul, 1998, s.30.

lere yaklaşımı konusunda tedirginliğe düşmüştür.²²⁵ Ermeniler ise, Ermenistan'ın kurulacağı günü büyük bir umutla beklemeye başlamış ve kendi ulusal hareketlerinin ilerlemesi için büyük bir cesaret toplamıştır.²²⁶ Bu konuda hem İngiliz hem de Rusların desteğini alan Ermeniler çeşitli girişimlerde bulunmuş, Ermeni Patriği Narses 17 Mart 1878'de İngiliz elçisi Layard ile yaptığı görüşmede kendisine Ermenilerin Müslüman idaresinden şikâyetçi olduğunu ve Rusya'ya katılarak bağımsızlık elde etmek istediklerini bildirmiştir. Ayrıca Van ve Beyazıt'taki Kürtlerin kendilerine zulmettiğini belirten Narses elçiden yardım isteyerek, Van, Sivas ve Diyarbakır'ın büyük bir kısmının ve Antik Kilikya Krallığı'nın Ermenistan toprağı olduğunu iddia etmiştir.²²⁷ Ermeniler Berlin Anlaşması'ndan sonra bağımsızlıkları için dış desteğe muhtaç olduklarından bu gibi girişimlerini sürdürmüşler fakat Avrupa devletlerinin kendileri için ciddi bir faaliyette bulunmadıklarını idrak edememişlerdir.²²⁸

93 Harbi ve sonuçları Ermeniler üzerinde derin tesir yapmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Ermeni toplumu belirli bir siyasî bilince kavuşmuş, yabancı ülkelerde bulunan çeşitli siyasî gruplar zaman zaman Tiflis'te toplanır olmuştur. 1890 yılının sonlarına doğru Tiflis'teki toplantılardan bir sonuç elde eden bütün bu gruplar "Taşnak Partisi" adı altında büyük bir birleşik Ermeni partisi kurdu. Partinin amacı Ermenistan'ın siyasî ve ekonomik bağımsızlığını elde etmek ve birbirinden kopuk halde yaşayan Ermeni halkını bir ulus haline getirmektir. Taşnak Parti programı devrimin hangi araçlarla ve nasıl gerçekleştirilebileceğini anlatırken, komşu halklara ve Kürtlere karşı tutumlarını da şu şekilde açıklamaktadır:

"Taşnak, silahlı olarak amacına ulaşmak için, silahlı gruplar oluşturur, bunlar bir taraftan hükümete karşı sürekli ve amansız bir savaş verirken, aynı zamanda hem Ermeni ve hem de yabancı unsurları (Süryaniler, Yezidiler, Kürtlerin bir bölümü, Emekçi Türkler vs.) ezen her türlü şartları ortadan kaldırmaya çalışır. Bu prensip özünü diğer halkların bize taraftarlığını sağlamasına bile, hiç olmazsa onların bize karşı direnişini durdurabilir."

Dolayısıyla Taşnak Partisi, Osmanlı idaresi ve sömürücü Kürt unsurlara karşı amansız bir mücadele içinde olacağını belirtirken, Süryani, Kürt, Yezidi ve Türklerin emekçi tabakalarını devrime yanaştıracak ya da en azından bu grupları tarafsız kılacaktır.²²⁹

²²⁵ Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev. Levent Kafadar, Selda Somuncuoğlu, Bülent Peker, Halil Turansal, Nevzat Kıraç, Leyla Keskiner), İstanbul 2012, s.111-129.

²²⁶ C.Celil, M. A. Gasaratyan..., *a.g.e.*, s.40.

²²⁷ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s.159-160.

²²⁸ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.132.

²²⁹ G.Sasuni, *a.g.e.*, s.118-119.

Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ile vaat edilen reform taleplerine Babiâli'nin net ve aydınlatıcı bilgiler vermemesi şikâyetlere neden oluyordu. Avrupalı devletler hükümeti, Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunu Müslüman nüfustan az göstererek 61. madde hükümlerinin kapsamını daraltmakla suçluyordu. Ayrıca Babiâli'nin Kürtlere ve Ermenilere aynı kanunu uygulamak istemesini doğru bulmuyor, Ermenilere özgü olan bu reformlara Kürtlerin dahil edilmemesini savunuyor ve onların ilkel hayatlarına uygun ayrıca bir yönetim belirlenmesi gerektiğini düşünüyorlardı.²³⁰ Kürtler ise aynı yıllarda Ermenilere verilecek ıslahatlara benzer taleplerde bulunuyordu. Bu dönemde Kürtçü bir aydın olarak birçok cemiyette çeşitli görevler üstlenen Şükrü Mehmet Sekban, Kürtlerin Vilayat-ı Şarkiye'de öncelikle şunları talep ettiğini bildiriyor:²³¹

“Hepimiz altı doğu vilayetinde bir reform yapılması hususunda mutabık idik. İşte istedikleri reform: Muktedir ve namuslu valiler tayin edilmesi, birkaç ana yol inşası, adaletin iyi bir şekilde uygulanması için mahkemelerin yeniden ele alınması.”

Anlaşma ile Ermenilere verilen ayrıcalıklar Kürtlerin karşıt tepkiler geliştirmesine neden olmuş, çok geçmeden Kürtlerin de örgütlenmesine ve Kürt birliği gibi milliyetçi söylemlerin geliştirilmesine neden olmuştur.²³²

Bu sırada Berlin Muahedesi'nden doğan sorumlulukların gecikmesi Kürt-Ermeni ilişkilerini olumsuz yönde etkiliyordu.²³³ Bu durum Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır, dönem belgeleri incelendiğinde 93 Habi'nden sonra Kürt ve Ermeniler arasındaki tedhiş olaylarının arttığı gözlemlenmektedir. Nitekim 1878'in Şubat ayında Trabzon konsolos vekilinin İngiliz sefaretine gönderdiği bir takrirden, Arapgir'deki Kürt ahalinin Ermenilere saldırdıkları belirtilirken, aynı yıla ait bir başka belgede Bitlis'e yakın bir karyede Kürtlerin zorla Ermeni evlerine girip vergi aldığı ve düşmanlık yaptığı ortaya çıkmaktadır. Kürtlerin Ermenilere yaptığı bu saldırıları Kürt asıllı Erzurum Valisi Hakkı Paşa'nın bilerek engellemediği öne sürülmüştür.²³⁴ Bu arada Tiflis'de yayınlanan ve bir Ermeni gazetesi olan Mişak'ta, Berlin Kongresi'nden sonra Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine baskın yaparak halka zarar vermesi sebebiyle Kürtlerin Hristiyan ahaliye yaptığı zulme karşı önlem alınması gerekliliğinden bahsedilerek bu konuda hükümetin gerekli tedbirleri alması istenmiştir.²³⁵

1894'te Bitlis'in Sason ilçesinde Ermeniler tarafından çıkarılan ayaklanma bu konuda büyük devletlere bekledikleri fırsatı sunmuştur. II. Abdül-

²³⁰ C. Küçük, a.g.e., s.84-85.

²³¹ Mehmet Şükrü Sekban, *Kürt Meselesi*, Ankara 1979, s.28.

²³² W. Jwaideh, a.g.e., s. 162.

²³³ V. Minosky, a.g.e., s.116.

²³⁴ M. S. Güven, a.g.t., s.133.

²³⁵ M. S. Güven, a.g.t., s.166.

hamit derhal bir tahkikat komisyonu kurdurmuş, bu komisyona İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Erzurum'daki konsolosları da katılmıştır. Olaylarda Ermenilerin suçu sabit görülmesine rağmen, konsoloslar mahallî yetkilileri de ihmalkâr göyerek bu kimselerin görevlerinden alınmalarını istemiştir. Bu sırada İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve Rus elçiler Vilayat-ı Sitte için ön gördüğü 40 maddelik bir ıslahat projesini 11 Mayıs 1895'te hükümete sunmuştur.²³⁶ "Mayıs Projesi" olarak adlandırılan bu önerenin 24. maddesi, "Kürt Aşiretlerinin Denetlenmesi" başlığını taşımakta olup, göçebe Kürtlerin zapt edilmesi için her ilde valinin emri altında özel bir aşiret memuru bulunmasını öngörmektedir. Ayrıca Kürt aşiretlerinin yaylak ve kışlak sınırının açık bir şekilde ayrılmasını, göç esnasında diğer köylere ve ahaliye saldırımları durumunda bunların nakil ve yer değiştirmelerinin kesinlikle yasaklanması teklif edilmiştir. Babîâli'nin bu teklife cevabı şu şekildedir: Her ilde bir aşiret memurunun bulundurulması işi uygulanması mümkün olmayan bir husustur. Çünkü her aşiret reisinin bir başka aşirete söz geçirebilmesi uzak bir ihtimaldir. Yaylak ve kışlaklara göç esnasında vuku bulması muhtemel olayları engellemek için valiler tarafından seçilen jandarma subayları ve erlerin, göçleri geçiş nizamnamesine uygun bir şekilde sağlayacağı temin edilmiştir.²³⁷

Babîâli, tamamı 44 madde olan projeden ancak 6 hükmü kabul edebileceğini bildiren notayı büyükelçilere vermiştir. Bu hükümlere göre;

1-Elçilik tercümanları kurulacak ıslahat komisyonlarına ilgili hususlarda müracaat etme hakkına sahiptir.

2-Jandarma teşkilatında Hristiyan subay bulundurulabilir.

3-Nahiye müdürleri yerli olup vilayet nizamnamesine göre tayin edilecektir.

4-Nahiyelerde korucular bulundurulacaktır.

5-Hapishaneler hakkında mevcut nizamnameler uygulanacaktır.

6-Nüfus oranlarına göre Hristiyanlardan da memurlar tayin edilecektir.

Sultan Abdülhamit bu maddelerin uygulanması hususunda çok titiz davranmış ve elçilerin ıslahat konusuna müdahil olmalarına sıcak bakmamıştır.²³⁸

1897'de Yunan harbinin başlamasıyla Avrupa'nın gündeminden kısa süreliğine kalkan ıslahat talepleri Balkan Harbi'nden sonra yeniden gündeme gelmiştir. Balkan Harbi sona erdiğinde Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'daki ıslahat programı için harekete geçerek, Trabzon'un da Vilayat-ı Sitte'ye katılmasıyla oluşan doğu vilayetlerinde Nisan 1913 sonunda ıslahat programının uygulanmasına karar vermiş ve İngiltere'ye başvurarak, doğuda jan-

²³⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s.50.

²³⁷ E. Uras, *a.g.e.*, s.316-317.

²³⁸ A. Karaca, *a.g.e.*, s.50.

darma, tarım ve bayındırlık işlerde kullanılmak üzere teknik yardım talep etmiştir. İngiltere'den ayrıca ıslahat programının uygulanışını izleyecek müfettişler görevlendirmesini ve keza İngiliz danışmanlarca desteklenecek bir genel müfettiş atamasını istemiştir. Bu yıllarda İngiltere'de 1907'den itibaren Dışişleri Doğu Departmanı Başkanlığı görevinde bulunan Mallet, bu teklifi heyecanla karşılayarak, Osmanlı hükümetinin taleplerinin derhal karşılanmasını istemiştir. Osmanlı hükümetinin reformlar konusunda İngiltere ile birlikte çalışma isteği, İngiltere'nin önemli önemsiz her konuyu Rusya ile ilişkileri çerçevesine oturtması ve Antant optiği çerçevesinde değerlendirmesi nedeniyle gerçekleşmemiştir. İngiltere Rusya ile işbirliği hususunda ısrarcı devransa da Jön Türkler, Rusya'nın himayesi altında cennete girmektense bir başına cehennemde kalıp yanmayı tercih ediyordu. Jön Türkler açısından Rusya, Doğu Anadolu'da işbirliği yapılacak son ülke idi, doğuya ne Rus danışmanları ne de Rus jandarma uzmanları davet edilemezdi.²³⁹

Uzun süreli planlardan sonra 1913'te İngiliz ve Fransız elçilerle mutabakata vararak bir tasarı hazırlayan Rusya, doğu vilayetlerine tek bir Rus müfettiş atama yönündeki amacına ulaşamamıştır. Fakat Osmanlı Devleti iki kesime ayrılacak bölgede Batılı ülkelerden iki genel müfettişin atanması şartını kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁴⁰ Bu şartın kabulü Osmanlı Ermenileri nezdinde hoşgörülle karşılanmıştır. Çünkü Ermeniler ıslahatın bir teftiş tabi tutulmadıkça akamete mahkûm kalacağını düşünüyordu.²⁴¹ Rusya'nın Antant ortakları İngiltere ve Fransa ile hazırladığı plan gereğince; Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Harput ve Sivas vilayetlerinin tek bir vilayet haline

²³⁹ Osmanlı Devleti'nin bu teklifini oldukça önemseyen İngiltere Dışişleri Doğu Departmanı Başkanı Mallet, bu hususta şunları zikrediyor: "Biz Türkiye'nin Asya'da bir güç olarak kalmasını, Ermeniler için de reform yapılmasını istiyoruz. Reformların yerine getirilmemesi halinde Türkiye'nin gücünün zayıflayacağı ve bu doğu vilayetlerinde kıyımlar meydana geleceği, her türlü sıkıntıyla da karşılaşılacağı muhakkaktır. Bu vazifeyi üstlenebilecek ve bihakkın yerine getirebilecek tek ülke ise biziz. Diğer güçlerin bu yönde rızasını alabilecek tek güç de biziz. Zira defaatle görülerek kabul edilmiş olduğu üzere Doğu Anadolu'ya ilişkin hiçbir siyasî ihtirasımız bulunmamaktadır. Bu teklif, Ermeniler için bir şeyler yapabilmek yönünde bize ilk defa bir şans tanımaktadır. Elimizi uzatmaz ve bizim yerimizi başkalarının almasına izin verecek olursak, etki ve prestijimiz düşecek ve eleştiri okları üzerimize yönelecektir." Ayrıntılı bilgi için bkz. Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu*, İstanbul 2014, s.545-548.

²⁴⁰ Osmanlı Devleti'ne atanacak bu iki müfettiş Belçika, İsviçre gibi bîtaraf hükümetlerin tebaasından seçilecekti. Tarafsız devletler uygun gördükleri kişilerin isimlerini içeren bir listeyi Osmanlı Devleti'ne sunacak, Babıali bu isim listesinden seçtiği adayları müfettiş olarak tayin edecekti. Bkz. "Şarkî Anadolu ıslahatı", *Peyam* (01.01.1914); "Anadolu Şarkî İslahatı", *Peyam* (02.01.1914); "Rusya Sefiri İslahat Meselesi", *Peyam* (07.01.1914); "İslahat Meselesine Dair", *Peyam* (13.01.1914); "İslahata Dair" *Peyam* (15.02.1914); Ali Kemal, "Şarkî Anadolu İslahatı", *Peyam* (14.04.1914).

Ancak söz konusu listenin ilgili ülkelerce Osmanlı Devleti'ne kısa sürede ulaştırılmadığı dikkat çekmektedir. Bkz. "Ecnebi Müfettişler", *Peyam* (09.03.1914).

²⁴¹ "İslahat ve Türkiye Ermenileri", *Peyam* (27.12.1913).

getirilecekti. Bu vilayete 5 yıl süreyle büyük devletlerin muvafakatiyle padişah tarafından genel bir vali atanacaktı. Bu vali tercihen Avrupalı bir yabancı ya da Osmanlı tebaasından bir Hristiyan olacak ve vilayet meclisinde eş sayıda Müslüman ve Hristiyan üye bulundurabilecekti.²⁴² Bir süre sonra menfaatleri gereği konuya Almanya da müdahil olmuş ve 1913'te Rusya'nın hazırladığı tasarımı hayata geçirebilmek için başlattığı görüşmeler akim kalmıştır. Bunun üzerine Rusya yeni bir strateji belirleyerek Almanya ile ortak hareket etme kararı almıştır. Almanya ve diğer devletlerin elçilerinden onay alan Rusya Osmanlı ile tek başına görüşmeye devam etmiş²⁴³ ve neticede Şubat 1914'te Sadrazam Said Halim Paşa ile Rus Maslahatgüzarı Gulkeviç arasında Vilayat-ı Şarkıye ıslahatı ile ilgili Yeniköy Anlaşması imzalanmıştır.²⁴⁴ Anlaşmaya göre;²⁴⁵

- Islahat yapılacak alan bir tarafı Erzurum, Trabzon, Sivas; bir tarafı ise Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır olmak üzere ikiye ayrılacak ve bu bölgelerin başına iki Avrupalı genel müfettiş tayin edilecektir.

- Genel müfettişler sivil idare, adliye, polis ve jandarmayı kontrol altında tutacak, güvenliği sağlayacak kuvvetlerin yetersizliği halinde müfettişlerin emri ile hazırladıkları tedbirleri uygulayacak askeri kuvvetler emirlerine verilecektir.

- Genel müfettişler suçlu ya da yetersiz gördükleri memurları mahkemeye verebilecek ya da görevine son verebilecektir.

- Genel müfettişler acil durumlarda Adalet Bakanlığı'na bilgi vermek kaydıyla adliye personelini görevinden alabilecekti. Ayrıca valiler tarafından işlenen suçları İçişleri Bakanlığı'na bildirecek, bakanlık durumu Bakanlar Kurulu'na sevkedecek ve en geç dört gün içinde nihai karar verilecektir.

- On yıl içinde genel müfettişlik yerinin boşalması durumunda Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımıyla yeni müfettiş atayacaktır.²⁴⁶

²⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi II/III*, Ankara 1983, s.108-109.

²⁴³ Almanya ve Rusya'nın Babıali ile ıslahat projesi hakkındaki görüşmeleri için Bkz. "Şark İşleri; Vilayat-ı Şarkıye Meselesi", *Peyam* (05.12.1913); "Anadolu Şarkî İslahatı", *Peyam* (26.12.1913); "Şarkî Anadolu İslahatı", *Peyam* (06.01.1914); "Anadolu İslahatı", *Peyam* (09.01.1914); "Şarkî Anadolu İslahatı", *Peyam* (12.01.1914); "İslahat Meselesi", *Peyam* (23.01.1914); "İslahat Meselesi" *Peyam* (24.01.1914). Rusya ve Ermeni komiteleri arasındaki görüşmeler için Bkz. "Şark İşleri; Vilayat-ı Şarkıye Meselesi", *Peyam* 02.12.1913).

²⁴⁴ "Şarkî Anadolu İslahatı", *Peyam* (22.02.1914); B. Bakar, *a.g.e.*, s. 29; Zekeriya Türkmen, "İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", *Ermeni Araştırmaları*, C.3, S.9, Ankara 2003, s.60.

²⁴⁵ Y.H. Bayur, *a.g.e. II/III*, s.169-172; Z. Türkmen, *a.g.m.*, s.62-63; N. Fahri Taş, "Vilayat-ı Şarkıyye İslahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, Ankara 1998, s. 930-932; N. Fahri Taş, Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilayat-ı Şarkıyye İslahatı), Erzurum 2006, s. 144-146; Mehmet Hanefi Bostan, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul 1992, s.48-49.

²⁴⁶ "Müfettiş-i Umumiler", *Peyam* (29.05.1914).

- Kanunlar, resmî ilan ve emirler her bölgede mahallî dil ile yayınlanacaktır. Genel müfettiş uygun gördüğü taktirde mahkeme ve hükümete mürcaat eden taraflardan her birisi kendi dilini kullanma hakkına sahiptir. Mahkeme hükümleri Türkçe olarak yazılacak fakat mümkünse her iki tarafın dillerinde birer tercüme eklenecektir. Her unsurun genel eğitim bütçesinde payı, eğitim vergisine katılımı oranında ayrılacaktır.

- Cemaatlerin ve aynı mezhebe mensup olanların okullarını yönetmesine hükümet engel olmayacaktır.

- Osmanlı tebaasından herkes askerî görevini barış zamanında oturduğu müfettişlik bölgesinde yapacaktır. Hükümet yeni bir emre kadar Yemen, Asir, Necip bölgelerine nüfus oranına göre kara askerinden gönderecektir. Hamidiye Alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecek, bunların silahları depolarda bekletilip ancak seferberlik zamanında kendilerine verilecektir. Hamidiye Alayları Osmanlı subaylarından seçilecektir. Bu alayların erleri bir yıl askerî hizmete tabi olacak ve aynı bölgeden herkes ırk ve mezhep ayrımı gözetmeksizin bu alaylara girebilecektir. Hamidiye birlikleri de ordu askerinin tabi olduğu esaslara bağlı olacaktır.

- Vilayet genel meclislerinin yetkileri 26 Mart 1913 tarihli kanundaki esaslara göre tespit edilmiştir.

- Genel müfettişlerin gözetimi altında bir yılı geçmemek şartıyla kesin bir nüfus sayımı yapılacak, iki bölgedeki mezheplerin, milliyetlerin ve dillerin gerçek oranları tayin edilecektir. Şimdilik, Van ve Bitlis vilayetleri genel meclis ve komisyon üyeleri yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan seçilecektir.

- Erzurum vilayetinde seçim bir yılda bitmez ise; genel meclis üyeleri yukarıda olduğu gibi eşit oranda seçilecek, Sivas, Harput, Diyarbakır vilayetlerinde ise genel meclis üyeleri nüfus oranı kuralına uyularak seçilecek, şimdiye kadar İslam seçmenleri sayısı son seçime esas olan listelere göre belirli ve sınırlı kalacak, Hristiyanların sayısı da cemaatlerine verilecek listelere göre tespit edilecektir.

- Azınlıklar komisyonlarda temsil edilecek, idarî meclislerine seçilen üyelerin yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olacaktır.²⁴⁷

- Genel müfettişler uygun görürlerse boşluk olması halinde polis ve jandarma teşkilatına Hristiyan ve Müslümanlardan eşit alım yapabileceklerdir.

Uzun süren seçim müzakereleri sonucunda Norveç ordusundan Binbaşısı Hoff Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput bölümüne; Hollanda'nın Doğu Hindistan sorumlularından Westenk ise Trabzon, Erzurum, Sivas kısmına

²⁴⁷ Rus maslahatgüzarı Osmanlı sadrazamını ziyaret ederek şark vilayetlerindeki umumi meclis memurlarının, jandarma ve polislerinin Müslüman ve Hristiyanlardan eşit sayıda olmasına dair görüşmelerde bulunmuştur. Bkz. "İslahat Meselesi", *Peyam* (26.02.1914).

atanmıştır.²⁴⁸ Osmanlı Devleti ilgili şahıslarla 25 Mayıs 1914'te bir anlaşma imzalayarak ilgili bölgelerdeki müfettişliğini kabul etmiştir.²⁴⁹ Anlaşmanın 23. maddesi gereği reform uygulamasında müfettişlere yardımcı olmak üzere bazı memurlar bulunacaktı. Bu memurlar:²⁵⁰

- Başkâtip ile yeterli sayıda müsvedd, mübeyyiz ve kâtip,
- Birer mülkiye, polis ve jandarma müfettişi,
- Bir adliye müfettişi,
- Bir maarif müfettişi,
- Bir ziraat müfettişi (Osmanlı ve Avrupalı olabilir. Bir Ermeni atan-

mıştır.)

- Avrupalı jandarma subaylarından atanmak üzere bir emir subayı,
- Bir nafia müfettişi,
- Avrupalı hususi bir kâtip,
- Bir Kürtçe tercüman,
- Bir Ermenice tercüman idi.

Yine anlaşma gereğince Vilayat-ı Şarkıye'de valiler dışında görev yapan bütün memur, polis, jandarma gibi güçlerin inisiyatifi bu iki müfettişe verilmiştir. Anlaşma metnine ilk bakışta bölge valilerinin müfettişlere müdahale yetkisi var gibi bir anlam çıksa da, gerçekte durum farklı idi. Valilerin müfettişlere takınacakları herhangi bir olumsuz tavır karşısında müfettişler görevlerinden el çektiriliyor²⁵¹ fakat yeni atanacak müfettiş için Osmanlı Devleti büyük devletlerin yardımını istemek mecburiyetinde kalıyordu. Yeni müfettiş tayin isteği Osmanlı devleti için aşağılayıcı bir durum yaratacağın- dan bu konuma düşmek istemeyen devlet müfettişlerin görevlerinde kalması için aksine müfettişlerin şikâyet edeceği valileri görevinden almakta çekin- meyecektir. Şartlarından da anlaşıldığı üzere bu anlaşmanın bir Ermeni mu- vaffakiyeti olduğu açıktır.²⁵² Zaten Ermeniler de anlaşmayı muhtariyete gi- den yolda ilk adım olarak değerlendirmiştir. Katagigos'un Bogos Nubar'a

²⁴⁸“Şarkî Anadolu Islahatı”, *Peyam* (01.01.1914); “Müfettiş-i Umumiler”, *Peyam* (27.02.1914). Vilayat-ı Sitte'de ıslahatlar kapsamında yapılan düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Emel Demir Görür, *Vilayat-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstİtüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018, s.137-391.

²⁴⁹ B. Bakar, *a.g.e.*, s.30.

²⁵⁰ “Müfettiş-i Umumiler”, *Peyam* (27.05.1914); A. Karaca, *a.g.m.*, s.82.

²⁵¹ Şark vilayetlerindeki valiler ve ecnebi müfettişler arasında meydana gelebilecek husumetlerin çözümü meselesi taraflar arasında görüşülmüştür. Bu konu hakkında kısa sürede görüş birliğine varmak mümkün olmamıştır. Uzun görüşmeler neticesinde müfettişlerin mevcut sorunu önce Babıali'ye bildirmesi kararlaştırılmıştır. Babıali'den çıkacak karara umumi müfettişler karşı çıkmazsa mesele hakkında derinlemesine tahkikat yapılacaktır. Bkz. “Islahat Meselesi”, *Peyam* (16.01.1914); “Islahat Meselesi”, *Peyam* (20.10.1914).

²⁵²Öyle ki ilgili devletler ilerleyen süreçte projede “Ermenistan Islahatı Meselesi” başlığını kullanmak istemişler fakat Ermenistan tabirinin Osmanlı nezdinde ne siyasi ne de idari olarak bir anlam ifade etmediği vurgulanarak bu tabirin kullanımı kabul edilmemiştir. Bkz. “Anadolu Şarkî Islahatı”, *Peyam* (23.03.1914)

gönderdiği tebrik telgrafı bu zihniyeti doğrulamaktadır. Ayrıca Taşnaksut-yun'un merkezini Erzurum'a nakletmeyi ve büyük kongresini burada yapmayı planlaması, patrikhanenin müfettişlik bölgelerindeki bütün memurların yerine militan Ermeni komitecilerini getirmeye çalışması, başta İstanbul olmak üzere çeşitli ihtilal planlarının yapılması ve İttihat Terakki'yi devirme çabaları Ermeni muhtariyetine giden hareketlerin devamı niteliğindedir.²⁵³

Ne var ki 28 Haziran 1914'te Avusturya veliahdının bir Sırp tarafından öldürülmesiyle patlak veren I. Dünya Savaşı nedeniyle Westenenk ve Hoff sınırdaşı edilmiştir.²⁵⁴ Dahiliye Nazırı Talat Paşa bu konuda bir tezkere hazırlayarak Meclis-i Vükela'dan, I. Dünya Savaşı'nın çıkması nedeniyle iki müfettişin tazminatlarının ödenerek memleketlerin geri dönmeleri hususunda görüş istemiştir. Bu layiha mecliste görüşülerek şu sonuca varılmıştır: "Van, Bitlis ve Mamüretülaziz vilayetleri müfettiş-i umumisi Norveçli Hoff ve Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri müfettiş-i umumisi Westenenk Beyler ile kâtiplerine mukavelenameler mucibince tazminat itası ile memuriyetlerine nihayet verilmesi Meclis-i Vükela kararı ile tensib edilmiştir."²⁵⁵ Böylelikle uzun yıllardan beri devletin en önemli sorunları arasında yer alan ıslahat meselesi Osmanlı Devleti tarafından ustalıkla diplomatik başarıya dönüştürülmüştür. Bu başarıyı Rus diplomat Pol Milyokof, 2 Temmuz 1914 tarihinde "Reitsch" Gazetesi'ne verdiği "Ermeni Buhranı" isimli makalede şu şekilde dile getirmiştir:²⁵⁶ "Artık Türkiye için her arzu ettiği zaman Avrupa'nın murahasalarına münasip miktarda tazminat ile beraber yol vermekten başka bir şey kalmıyor. Babiâli bu ciheti dahi unutmayıp, müfettişlere kabul ettirdi."

Şeyh Ubeydullah İsyamı

Berlin Konferansı'ndan sonra, İngiliz konsolosluğunu E. Clayton ve Rus konsolosluğunu Albay K. Gamsaragan kendi devletlerinin gözlemcileri

²⁵³ F. Taş, *a.g.m.*, s.935-936.

Ermeni Hayırperver Cemiyeti anlaşmanın imzalanmasından bir süre sonra bölgede hem ıslahatın hükümet tarafından icrasını kolaylaştırmak adına hem de ziraat ehline yardımda bulunmak üzere havalide muhtelif ziraat şirketleri, ziraat mektepleri teşkiline karar vermiştir. Bkz. "İslahat Meselesi", *Peyam* (23.06.1914). Yurt dışında yayınlanan gazeteler de ıslahatın tatbikini kontrol için bir an evvel bölgeye umumi müfettişlerin tayin edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bkz. "Ermeni İslahatının Tatbiki", *Peyam* (24.02.1914).

²⁵⁴ Arsen Avagyan-Gaidz F.Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, (Çev. Mutlucan Şahan, Ludmilla Denisenko), İstanbul 2005, s. 202.

²⁵⁵ "Hoff ve Westenenk Beyler", *Peyam* (10.07.1914); "Hoff Bey Şerefine Ziyafet" *Peyam* (15.07.1914); E. Uras, *a.g.e.*, s.401-402; Z. Türkmen, *a.g.m.*, s.72-73.

²⁵⁶ Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005, s.94.

Avrupa kamuoyunda sanıldığı gibi aksine Osmanlı Devleti ıslahat meselesinin zaruriyetini kabul ediyordu. Devlet nezdinde sorun ıslahatın uygulanış şeklinde idi, ıslahat programının Avrupa'nın kontrolü ve murakabesi altında yapılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Bkz. "Şark İşleri; Vilayat-ı Şarkıye Meselesi", *Peyam* (01.12.1913), "Şark İşleri; Anadolu İslahatı", *Peyam* (11.12.1913); "Vilayat-ı Şarkıye İslahatı", *Peyam* (15.12.1913); "Anadolu Şarkî İslahatı", *Peyam* (17.12.1913); Ali Kemal, "Murakabe ve Şarkî Anadolu", *Peyam* (28.11.1913).

olarak Ermenilere vaat edilen reformların akıbetini izlemek üzere Van'a geldiler. Yabancı delegelerin Van'a geldiği bu yıllarda Kürdistan'da ard arda bir takım olaylar meydana geliyordu.²⁵⁷ 1880 yılında Mekke'den dönen Şeyh Ubeydullah Hakkâri'nin Şemdinan bölgesine gelerek neredeyse bütün Kürtleri kendi ruhani liderliği altında toplamaya başlamıştı. Şeyh Ubeydullah'ın kendilerine gönderdiği mektuplar neticesinde 220 kişiden fazla Kürt reisi, dini önder ve ağa Şemdinan'a geldi. Kürtlerin o güne kadar yaptığı en büyük buluşma olan bu toplantıya Kürdistan'ın Süleymaniye, İmadiye, Huraman, Botan, Sason, Siirt, Muş, Van, İran Kürdistan'ı gibi değişik bölgelerden hatta Sivas ve Amasya'dan dahi katılım olmuştu. Kongrede İran ve Osmanlı devletleri için aşağılayıcı ibareler kullanan Ubeydullah her iki devleti Kürtlerin gelişimine engel olarak nitelendirmişti.²⁵⁸

Kongreden sonra Şeyh Ubeydullah'ın bölgede muazzam bir Kürt ordusu kurarak Ermeniler üzerine sefere çıkacağı dedikodusu yayılmaya başladı. Bunun üzerine Süryani Patriarkı Mar Şimon, güvenilir adamlarından birini Van'a yollayarak Şeyh Ubeydullah'ın sefer hazırlığında olduğu bilgisini yabancı devlet temsilcilerine ulaştırdı. Rus konsolos Gamsaragan bu haberin doğruluğunu araştırmak üzere bir görevli tayin ederken, İngiliz konsolos ise direk Şemdinan'a gelerek Şeyh Ubeydullah ile görüşmek istedi. Şeyh konsolos saygıyla karşılayıp misafirperverlikle kabul ettikten sonra aralarında uzun bir konuşma gerçekleşti. Konsolos, Şeyh Ubeydullah'a doğu vilayetlerinde bir takım düzenlemeler yapılarak Ermeni ve Süryani Hristiyanlarının durumunun iyileştirileceğini ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin barış içerisinde kalmasını istediğini belirttikten sonra, Kürt ileri gelenlerini Şemdinan'da toplayarak bir isyan patlatacağı yönünde dedikoduların gerçek yüzünü öğrenmek istediğini belirtti. Tecrübeli ve diplomat bir kişiliğe sahip olan Şeyh Ubeydullah, kendisinin ve bütün Sünni Kürtlerin Sultan'ın sadık vatandaşları olduğunu, herhangi bir kargaşa çıkarmak niyetinde olmadıklarını, Kürtlerin yanına toplanma nedeninin ise kendisinin hac seferini tebrik etmek olduğunu ve bunun dinî bir hürmet göstergesinden başka bir şey olmadığını sözlere ekledi. Konsolos'un "Bu dağlarda telgraf irtibatı yoktur, gelişinizi bu kadar çabuk bölgedeki bütün Kürt liderleri nasıl haber aldılar" şeklindeki sorusuna "Mekke'den dönüşümde İstanbul'dan geçiyordum, oradan Kürt beyliklerinin bulunduğu yerlere telgrafla Şemdinan'a varış tarihimini bildirmiştim" cevabını verdi. Konsolos Ubeydullah'un bu açıklamalarından ikna olup, Van'a geri dönmek üzere yola çıktı. Yolda Çölemerik bölgesinde Süryani Başpiskoposu ile görüştü. Başpiskopos konsolos Şeyh'in asıl niyeti hakkında uyarınca, konsolos rotasını İstanbul'a çevirerek durumu elçiliğe bildirmeye karar verdi. Şeyh Ubeydullah bu arada Kürt çevrelerine meydana

²⁵⁷ G.Sasuni, *a.g.e.*, s.102.

²⁵⁸ N. Karademir, *a.g.e.*, s. 110.

gelecek isyanın haberini yayarak hummalı çalışmalarını tamamlıyordu.²⁵⁹ Şeyh, 1880 yılının Eylül-Ekim aylarında bir sefer düzenleyeceğini mektupla İngiltere'ye bildirdi.²⁶⁰ 5 Ekim 1880'de Amerikan misyoner Cochran'a İngiliz hükümetine ulaştırılmak üzere gönderdiği bu mektupta Ubeydullah, Avrupalı devletlerin tıpkı Ermeni meselesiyle olduğu gibi, Kürtlerin durumuna da bir araştırmayla ilgi gösterilmesini ve Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etmesini istediğini bildirdi.²⁶¹ Şeyh Ubeydullah bu mektup ile aslında bağımsız bir Kürt devleti istediğini açıkça dile getiriyordu. Bu isteğinin altında ise Kürdistan'da bir Ermeni Devleti kurulması korkusu yatıyordu. Halk nazarında Berlin Anlaşması ile Ermeniler, hem Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunuyor, hem de Kürtlerin de meskûn olduğu mahallerde Ermenileri daha üstün hale getiriyordu. Bu ve benzeri dedikodular bölgede bir Ermeni devleti kurulacağı yönündeki korkunun artmasında önemli rol oynuyordu.²⁶² Birçok kaynak Şeyh Ubeydullah'ın başını çektiği ayaklanma da, Ermeni yükselişinden duyulan korku ve ayaklanmanın Ermenilerin bölgeyi imparatorluktan koparma arzusuna karşı bir tepki olduğunu doğrulamaktadır.²⁶³ 19. yüzyıl sonlarına doğru bir Kürt şair tarafından ele alınan şu mısralar da aynı endişeyi açıkça göstermektedir:²⁶⁴

“ Ey Cezire ve Botan, Kürtlerin memleketi
 Bu ne büyük bir felaket ki
 Seni Ermenistan yapmak istiyorlar
 (...)
 Kuran'a el basarım ki
 Eğer bir Ermenistan oluşursa
 Tek bir Kürt kalmaz bu diyarda.”

Şeyh Ubeydullah'ın da Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasına hoş bakmadığı açıkça ortada idi. Bu konuda Şeyh'in “Bu duyduklarımda ne? Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nasturiler de kendilerini İngiliz tebaası ilan edip, İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da buna izin vermeyeceğim.” sözlerini sarf ettiği bilinmektedir.²⁶⁵

Bu endişelerin yanı sıra Şeyh Ubeydullah'ın asıl isyan sebebi ise aslında Osmanlı-Rus Savaşı öncesine dayanıyordu. İran'daki Kürt yerleşim bölgelerinde, İran hükümetinin görevlendirdiği vergi memurları haksız yere

²⁵⁹ G.Sasuni, *a.g.e.*, s.102-106.

²⁶⁰ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.120-129.

²⁶¹ H. L. Kieser, *a.g.e.*, s.185.

²⁶² W. Jwaideh, *a.g.e.*, s. 156.

²⁶³ J. Klein, *a.g.m.*, s.186-187.

²⁶⁴ Hamit Bozarslan, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, C. 4: Milliyetçilik, İstanbul 2002, s. 844.

²⁶⁵ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.157.

vergi toplayarak bölge halkını bezdirmişti. Bölgede yaşayan Kürtler, Ubeydullah'a başvurarak, Osmanlı'nın bu hususta İran'ı uyarmasını talep etti. Ancak Osmanlı Devleti konuya müdahale edemeden Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince, Doğu Anadolu'da mahallî nitelikte ayaklanmalar başgösterdi. Halkın şikâyetlerinin artması üzerine Şeyh Ubeydullah İran üzerine harekât düzenlemeye karar verdi.²⁶⁶

Şeyh bir anda Şemdinan'dan İran Kürdistan'ına hareket etti. Maiyetindeki güçler gittikçe çoğalarak 50.000 kişilik bir ordu haline geldi. İki kola ayrılmış olan ordunun başkomutanı kendisi, bu kollardan birisinin kumandası büyük oğlu Şeyh Sıddık'a, diğeri ise küçük oğlu Şeyh Abdülkadir'e aitti. Sefere İran'dan gelen 12 aşiret daha katılmıştı. Ayrıca 300 kadar Süryani'nin de korkularından bu seferde Ubeydullah'ın yanında yer aldığı bilinmektedir. Aniden sefer başlatan Ubeydullah'a karşı İran idaresi bu beklenmedik saldırıyı tabii ki hazırlıklı karşılayamadı. İran, derhal dağınk kuvvetlerini toplayarak Şeyh karşısında bir kuvvet oluşturmaya çalıştı ve bu birliklerle Şeyh'in her iki oğlunu da bozguna uğrattı. Bu arada Şeyhin itaatkârsızlığından hoşlanmayan Osmanlı hükümeti, Ubeydullah'a karşı bir orduyu harekete geçirdi. İran ve Osmanlı ateşinin arasında kalan Şeyh'in ordusu yavaş yavaş geri çekilmeye başladı. Aşiretler dağlara sığınırken, Ubeydullah da maiyetiyle birlikte Şemdinan'a çekilerek Osmanlı Devleti'ne teslim olmak zorunda kaldı. Cezalandırılarak Mekke'ye sürülen Şeyh bir süre sonra buradan kaçarak Şemdinan'a geri döndü. Bu arada oğulları Sıddık ve Abdülkadir 8000 kadar silahlı kuvvetle Hakkâri dağlarında mevzilendiler. Avrupa devletlerinin baskısı üzerine Osmanlı, Şeyh'i ve küçük oğlu Abdülkadir'i tekrar Mekke'ye sürdü. Ubeydullah Mekke'de 1883 yılında öldü. Şeyh Abdülkadir'in babasının ölümünden sonra İstanbul'a yerleşmesine izin verildiyse de bir süre sonra bazı fikirleri nedeniyle yeniden sürgün edildi ve 1908'de meşrutiyetin ilanına kadar sürgünde kaldı. Bu tarihten sonra yeniden İstanbul'a döndü, Osmanlı senatosuna aza oldu. Fakat ilerleyen yıllarda Şeyh Sait İsyanı'na karışarak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılandı ve Şeyh Said'le birlikte idam edildi. Şeyh Sıddık ise hayatta kalarak, Şemdinan'da güçlendi ve neredeyse babası kadar nüfuzlu bir lider haline geldi. Şeyh Ubeydullah ve küçük oğlu Abdülkadir seferden evvel bir fetva çıkararak bütün Kürtlere, Ermenilere ve Süryanilere dokunmamalarını nasihat etmişti. Gerçekten de sefer sırasında bütün Hristiyanlara mavi bayrak dağıtılarak, kendilerine dokunulmaması için evlerine bu bayraklardan asmaları istendi. Sefer sırasında Tatarlar ve İranlılar acımasızca kırıma uğratıldıkları halde, Hristiyanlara genellikle dokunulmadı. Büyük oğlu Şeyh Sıddık ise geçtiği yerlerde büyük hasar

²⁶⁶ V. Şadillili, *a.g.e.*, s. 30-32.

meydana getirdiği gibi, yüzlerce Süryani ve Ermeni'nin ölmesine neden oldu.²⁶⁷

Bedirhan ailesi 1890'lı yıllardan itibaren devlet aleyhine düzenlenen çeşitli komplolara katılmış, Rusya ile işbirliği yaparak sözde Kürt davasının savunuculuğunu üstlenmişlerdir. Kürt milliyetçiliğinin ideolojik ve siyasî bir akım olarak doğmasında önemli yer tutan bu ailenin, 1898'de Kahire'de ayda iki kez yayınlanmak üzere "Kürdistan" adında bir gazete neşrettiği bilinmektedir. Kürt milliyetçiliği ve Kürtler üzerine çeşitli makalelerin yer aldığı gazetenin editörleri; Mithat Bedirhan, Abdurrahman Bedirhan ve Süreyya Bedirhan'dır. Kürt hareketinin Ermeni hareketleriyle birleşmesini öngören gazetenin Taşnak komitesiyle de sıkı ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir.²⁶⁸ 1898-1902 yılları arasında neşrine devam edilen gazetenin kapak sayfasında; "Kürdleri tahsil-i uluma ve fünuna teşvik eder nasayih ve edebiyat-ı Kürdiyyeyi hâvî ayda bir neşrolunur Kürtçe ve Türkçe gazetedir" ibaresi yer almaktadır. Gazetede yayınlanan yazılardan anlaşıldığı kadarıyla bu grubun bir özerklik talebi içerisinde olmadığı, yalnızca kötü yönetimden ve II. Abdülhamit'in politikalarından şikâyetçi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kötü giden Kürt-Ermeni ilişkilerinden Abdülhamit'in kurmuş olduğu Hamidiye Alayları sorumlu tutulmaktadır.²⁶⁹

II. Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkileri

Sultan Abdülhamit tahta geçtiğinde, imparatorluğun batısında bulunan Müslüman Arnavutluğun, güneydeki Arap topraklarının ve doğudaki Vilayat-ı Sitte'nin her ne surette olursa olsun imparatorluk sınırları dahilinde kalmasını arzuluyordu. Bu amaçla Arnavutluk'ta Arnavut aşiretlerinin, Arap topraklarında Arap aşiretlerinin, Vilayat-ı Sitte'de ise Karapapak-Türkmen aşiretleri ile bilhassa Kürt aşiretlerinin işbirliğine güveniyordu. Bu düşünceyle halife sıfatını kullanarak doğuda nüfuzlu şeyhlerle temas kurmuş ve onları Hamidiye Alaylarını kurmak konusunda ikna etmiştir. II. Abdülhamit'in "Kellemi veririm, Doğu Anadolu'yu vermem" ifadesi bölgedeki Ermeni faaliyetlerini ne kadar ciddiye aldığını göstermesi bakımından önemlidir.²⁷⁰

1900 senesinin Ocak ayında Ermenice Troşak isimli dergide "Bir Kürt" imzasıyla²⁷¹ yayınlanan bir yazıdan Sultan Abdülhamit döneminin

²⁶⁷ G.Sasuni, *a.g.e.*, s.108-110.

²⁶⁸ C. Celil, M.A.Gasaratyan...*a.g.e.*, s.47-48.

²⁶⁹ Ö. Güneş, *a.g.t.*, s.52. Şeyh Ubeydullah İsyanı hakkında bkz. G. K. Moundjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of....", s.16-20.

²⁷⁰ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s.136. Sultan II. Abdülhamit'in Kürt politikası için ayrıca bkz. Bekir Biçer, "Sultan II. Abdülhamit'in Kürt Politikası", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran 2016, S.26 s.57-86.

²⁷¹ Ermenice Troşak Dergisi'nde "Bir Kürt" mahlasıyla yazılar neşreden kişi Abdullah Cevdet'tir. Bkz. J. Klein, *a.g.m.*, s.194-195.

Kürt-Ermeni politikasına dair birtakım iddialar dile getirilmektedir. Söz konusu yazıda, “Sultan Abdülhamid isteklerini yerine getirebilmek için Hamidiye süvari birliklerini kurdu. Çobanlara, uşaklara yüzbaşılık ve binbaşılık rütbeleri takıldı. Fakir Kürtler bunu görerak askere yazılmaya başladılar, bedava elbise ve silah aldılar. Düne kadar çobanlık yapan bu kimseler kendilerine verilen bu imtiyazlarla eğer istenirse değil bir Ermeni’yi, kendi öz babasını dahi öldürebilirdi. Sultan Abdülhamit aynı zamanda Ermenilerin Ruslarla anlaşarak Kürtleri katledeceği şayiasını yayarak Kürtleri tahrik etmek suretiyle fanatikleştirdi.”²⁷² şeklinde II. Abdülhamit eleştirilmektedir. Fakat bu yaklaşım Sultan II. Abdülhamit’in Kürt-Ermeni politikasını ve Doğu Anadolu vilayetlerindeki tasavvurlarını oldukça basite indirgemektedir.

Bilakis Sultan II. Abdülhamit’in Kürtler ve Ermenilerin meskûn olduğu doğu vilayetlerini devletin varlığını sivil, askerî, eğitim ve sağlık alanlarında güçlendirmek, yollar ve telgraf gibi haberleşme ağı inşa etmek, başta Kürtler olmak üzere Tanzimat’ın incittiği ve güvensizleştirdiği yerel Kürt Müslüman beyleri yücelterek yeniden devlete kazandırmak gibi düşünceleri vardı. Bölgede merkezi otoriteyi kuvvetlendirmek isteyen Sultan Abdülhamit’in doğu vilayetlerinde izlediği en keskin siyasetlerden birisi de “Sünnileştirme” politikası idi.²⁷³ Fakat II. Abdülhamit’in İslamcılık politikasının ana amacı iddia edildiği gibi bütün dünya Müslümanlarını siyasî olarak birleştirmek değil, Müslümanların halifeye olan bağlılığını arttırarak, gerektiğinde cihat ya da tehdit unsuru olarak değerlendirerek İngiltere, Rusya ve Fransa’nın Osmanlı’nın iç işlerine karışmasını engellemekti.²⁷⁴

Bu dönemde Kürt aydınlarının çağrılarında ve Troşak Dergisi’nde neşredilen başmakalelerde Kürtler ve Ermeniler arasında iyi ilişkiler yaratabilmek maksadıyla birtakım girişimlerde bulunulduğu görülmektedir. Taşnak Partisi’nin de Kürtlerle Ermeniler arasındaki münasebetleri düzeltmek maksadıyla bir takım faaliyetlere giriştiği görülmektedir. 1903 yılında Taşnak’ın aktif üyelerinden Malhas, Süryaniler ve Kürtlerle iyi ilişkiler kurmak ve Şeyh Ubeydullah’ın küçük oğlu Şeyh Mehmet ile görüşmek üzere Hakkâri’ye doğru yola çıkmıştır. Şeyh Mehmet ile görüşen Malhas Taşnak Partisi’nin görüşlerini ve prensiplerini açıkladıktan sonra konuşmasına şu şekilde devam etmiştir:

²⁷² G. Sasuni, *a.g.e.*, s.132.

²⁷³ H.L. Kieser, *a.g.e.*, s.162-167. II. Abdülhamit’in İslamcılık politikası hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamit ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Yeni Türkiye*, C.6, S.33, Ankara 2000, s.220-227; M. Lütfullah Karaman, “Pan-İslamizm Osmanlı Hilafeti ve II. Abdülhamit”, *Türk Yurdu*, C.9, S.363, İstanbul 1993, s.10-16; İsa Yüceer, “İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, S.2, S.143-163.

²⁷⁴ K. H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.22.

“Örgütümüz faaliyetlerine başladığı ilk günden itibaren Kürt komşularımızla işbirliği yapabilme hususunda istek duyuyor... Hareketimiz yalnız Ermeni halkının kendi durumunu iyileştirmesini öngörmeyip, aynı zamanda bu bölgede yaşamakta olan herkesin durumunu da iyileştirmeyi öngörüyor. Fakat ne yazık ki Sultan Hamid despotizmi Kürtlerin bilgisizliğinden yararlanarak onları bize karşı kullanıyor. Çarpışmalarımızın büyük bir kısmını kendilerine hiçbir düşmanlık hissi beslemediğimiz Kürtlere karşı cereyan etmiş olmasına rağmen aslında savaşımızın yalnızca Osmanlı idaresine yönelik olduğunu bildiririm.”

Bundan sonra şeyhe bir takım tekliflerde bulunan Malhas,

1-Habercilerimiz ve sırtında yük taşıyan hamallarımızın Hoşab bölgesine kadar emniyet içinde gelmesinin temin edilmesi,

2-Bizimle sınır boylarındaki aşiret reisleri arasında belli bir anlayışın temin edilmesi için Şeyh Sıddık'ın kendi nüfuzunu kullanmasını dile getirmiştir.

Şeyh Sıddık'ın Malhas'a cevabı ise oldukça ilginçtir:

“Siz Ermeniler Hristiyan olduğunuzdan belli bir derecede himaye altındasınız. Herhangi bir köyde bir Ermeni'nin burnu kanadığında yabancı büyükelçiler Osmanlılara hemen şikâyette bulunurlar. Osmanlı öldürür, fakat suçlu daima Kürt'tür. Osmanlı baskı yapar fakat kabahatli olan yine Kürt'tür. Hiçbir fenalık ortada mevcut değildir ki bunu yapan Kürt olmasın ve hiçbir zulüm yoktur ki buna maruz kalan Ermeni olmasın. Büyük yabancı buna böyle inanıyor ve sizde aynısını iddia ediyorsunuz. Sizi sevmek için özel bir neden bulamıyorum. Fakat biliyoruz ki sizde bu topraklar üzerinde bizim kadar eskisiniz ve bu topraklarda yeni olan Türklerdir ve onlara karşı ikimizin de dostane bir tavır takınmamıza hiçbir neden yoktur. Toprağımız geniştir ve iki halka da fazlasıyla yeterlidir. Başkale ve Nurduz'dan başlayarak Musul'a kadar olan bölgeler bizimdir, yukarısı sizindir. İşte esas üzerinde durmamız gereken konu budur. Siz bizimle birlikte olduğunuz taktirde, planlarımızı gerçekleştirmenizde size karşı olmaya nedenimiz yoktur.”

Açıkça görüşünü belirten Şeyh Sıddık, Ermeni habercilerine serbest yol temin edileceğini, nakledilmesi gereken malları kendi adamları vasıtasıyla da Hoşab'a nakledeceğini, şimdilik silahlı grupların gidiş-gelişini uygun bulmadığını fakat sonradan bunu da temin edeceğini ve bir dahaki ay Taşnak'ın gerçekleştireceği toplantıya o bölgedeki bütün beyleri yönlendireceğini belirterek, bu tavizlere karşı şu şartları koymuştur:

1-Taşnak Partisi Şemdinan'da veya yakın bir yerde, masrafı kendisine ait bir fişek fabrikası inşa etsin ki bundan Taşnaklılar da faydalanabilsinler.

2-Şemdinan bölgesinin tütünlerini Mısır ve Avrupa'ya ihracını Taşnak kendi mümessilleri ile yapsın.

3-Çizmiş olduğum Kürdistan sınırını Taşnaklılar tartışmasız kabul etsin.

4-Taşnak Partisi Avrupa Hristiyan devletlerinin yardımını Kürdistan için temin etmeye çalışsın.

Görüldüğü gibi görüşme yapan iki tarafın da amaçları ve siyasi görüşleri birbirinden farklıydı. Taşnak, Sultan Hamid rejimine karşı olup onu devirmek isterken, Şeyh Sıddık ise Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir Kürdistan devleti kurmak istiyordu. Bu yılları takip eden süreçte Taşnak temsilcisi Şemdinan'a gitmediği gibi, Şeyh Sıddık da II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Taşnak Partisi ile ilişki kurmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır.

Bir süre ara verilen Kürt-Ermeni ilişkilerini iyi tutmaya yönelik çalışmalar 1907'de yeniden hız kazanmıştır. Fakat bu çalışmalar uzun yıllardır devam eden Kürt-Ermeni ilişkilerini iyileştirme çabalarını da tamamen silip atmıştır. Çünkü bölgenin ileri gelenlerinden Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey yavaş yavaş Ermeni fedailerine yaklaşarak onlarla dost haline gelmiş ve hatta zaman zaman Osmanlı'ya karşı yapılan çatışmalarda bile yer almıştır. Bir süre sonra adını da değiştirerek "Nor Melik" yani "Yeni Melik" yapan Kasım Bey, Taşnak Partisi'ne üye olduktan sonra komite azası olmuştur. Osmanlı Devleti Kasım Bey'e eğer başlıca Ermeni liderlerinin başını kesip, devlete teslim ederse affedileceğini bildirmiştir. Bu fikri benimseyen Kasım Bey, Osmanlıya karşı çarpışma bahanesiyle Taşnaklılardan bazı fedaileri Cukur bölgesine davet etmiş ve bir süre sonra Saydo, Cındo ve Zaven adındaki fedailer Cukur bölgesine varmıştır. Kasım Bey ile bu fedailer önce hep birlikte bir Ermeni köyüne giderek beraberce yiyip içmişler fakat geceleyin uykuda iken Kasım'ın emri ile üç fedai de öldürülmüştür. Osmanlı Devleti bu kahramanlığından sonra Kasım Bey'i affetmiştir. Fakat Kasım Bey'in bu tavrı Taşnak Partisi üzerinde derin bir kuşku yaratmış ve Taşnak Partisi bu olaydan sonra aşiret reislerine karşı oldukça tedbirli davranmıştır. Böylelikle Kürtlerle Ermeniler arasında iyi ilişki ve dayanışma kurma planları uzun süre rafa kaldırılmıştır.²⁷⁵

İki unsur arasında kurulmaya çalışılan bu köprü Ermeni ve Kürt liderleri arasındaki protokol ve uzlaşmadan ibaret olarak kalmıştır. Nitekim II. Abdülhamit döneminde doğu vilayetlerinde ahali arasındaki anlaşmazlık ve kargaşanın devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde Ermeniler ve Kürtler arasında meydana gelen olaylardan bazıları şu şekildedir:

1880 yılında Harput vilayetinin Arapgir kazasının Erguvan nahiyesinde yaşayan Kürt aşiretlerinden Deli Sülo kabilesi yine aynı kaza sınırları içindeki Hekimhan nahiyesinin köylerine saldırmış, ahalinin mallarını gasp edip çalmıştır. Oldukça kalabalık gruplar halinde çadırlarda yaşayan bu seyyar aşiretlerin yaklaşık 4-5 yıldır Harput vilayeti hududundaki ahaliye zarar verdiği bilinmekte olup, Harput ve Sivas vilayetlerine bu konuyla ilgili yapılan şikâyetlerin artması üzerine söz konusu aşiretlerin başka yerlere gönde-

²⁷⁵ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.137-142.

rilmesi ve uygun yerlere iskân ettirilmeleri gündeme gelmiştir. Yine 1880 yılında Sevir nahiyesi ve köylerinde hırsızlık ve adam yaralama olayları görülmüştür. Bu bölge tüm kaza halkının geçmek zorunda olduğu Divriği, Eğin ve Arapgir üzerinde olduğundan eşkıyalar tarafından sık sık gasp ve yaralama olaylarına rastlanılmaktadır. Bu olaylarının sorumlularının Mermerikan Aşiretine bağlı kimseler oldukları tespit edilmiştir. Bundan başka birde devlete vergi, ağnam rüsumu ve asker vermeyen, sayıları tam olarak tespit edilemeyen seyyar aşiretler de vardır. Özellikle bahar aylarında Diyarbakır, Harput, Malatya gibi bölgelerden gelerek Divriği kazasının yaylak arazilerinde çadır kurmak suretiyle 6 ay kadar vergi vermeden yaşayan ve bu süreçte halkın meralarına, hayvanlarına zarar veren aşiretler için tüm Divriği halkı bu topluluğun köy şeklinde iskân ettirilmesini talep eden yazılar yazmıştır.²⁷⁶

1887 yılında ise, Mıgırdıç Sarıyan isimli bir Ermeninin Dersim vilayetine giderek Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki okulları teftiş etmek bahanesiyle, Ermeni ayaklanmasına katılan kişilere “Ermeni” adlı gazeteyi satmak teşebbüsünde bulunduğu ve aynı kişinin Dersim-Erzurum-Bayezid cihetlerine de gideceği haberi alınmış, bu konuda gerekli tedbirlerin alınması talep edilerek bölgedeki başıbozuk aşiretlerin devlet tarafından kazanılması gerektiği belirtilmiştir.

28 Ocak 1889’da Van vilayetinde Kürtlerin Hristiyan ahaliye zulüm yaptığı haberlerinin İngiliz basınına düştüğü ve Londra Sefareti’nden bu konuda tahrirat geldiğine dair bilgiler mevcuttur. 4 Mayıs 1889’da ise, Muş dolaylarından beş yüz kadar Ermeni, Kürtlerin yolsuzluk yaptığına ve adaletin sağlanmasına dair Sadrazam’a Babîali önüne bir arzuhal takdim etmiş, bu olaydan birkaç gün sonra Viyana ve İngiliz gazetelerinde Kürtler ve Ermeniler hakkında çeşitli haberler yayınlanmaya başlanmıştır. Bunlardan İngiliz Dailiy News Gazetesi’nde 6 Mayıs’ta Kürt şakinin Ermenilere yaptığı zulümler ele alınırken, 9 Mayıs’ta Correspondance de l’est Gazetesi’nde ise “Ermenistan’da Kürtlerin Mezalimi” adlı bir mektup yayınlanmıştır. 1889 yılı içerisinde yine Muş ve çevresinde Kürtlerin Ermenilere olan baskısı hakkında Daily Chronicle, Echo, Leeds Mercury, Daily News, St. James Gazette, Birmingham Post ve Globe adlı gazetelerden çeşitli haberler yer almıştır. Daily Chronicle’da “Ermenistan’da Kürt Vahşeti” manşeti kullanılırken, Echo’da ise “Ermenistan’da Türk Zulmü: Adam Kaçırma ve Tecavüz” başlıkları kullanılmıştır. Çıkan haberler üzerine Lord Salisbury, İngiliz Lordlar Kamarası’nda “Osmanlı’nın bölgeyi adaletle yönetmeye çalıştığını” beyan eden nutuklar vermiştir. Gazetelerde bu haberlerin yayınlanmasından yaklaşık bir hafta sonra ise Osmanlı Devleti söz konusu haberleri tekzip ederek bu gazetelerin Memalik-i Şahane’ye sokulmaması hususunda rapor

²⁷⁶Salih Şahin, “Sultan II.Abdülhamit’in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, Sivas 2007, C. I, s.296-299.

hazırlamıştır. Yine aynı yıl Eylül ayı sonlarına doğru Ermeni Patrikliğinin Muş, Şıtak ve Sason taraflarında oturan Ermenilerin güvenlik ve asayişin kalmadığına dair bir takım şikâyetlerde bulunduğu bilinmektedir.

1889 Haziranı'nda, Dersim ekrad ve eşkıyasının Erzincan sınırındaki köylere yaptığı tecavüzatın son bulması için gerekli uyarıların yapıldığı ve bu köylerdeki olaylar devam ederken Van'ın Mahmudiye kazasına bağlı Hatmans karyesinde de bir takım olayların yaşandığı gözlemlenmiştir. Buna göre Hatmans sakinlerinden Karabet isimli bir Ermeni ve arkadaşı, Milan aşireti ağası Mehmet Ağa'nın Hatmans karyesindeki Ermenilere tadyat ve mezalim yaptığına dair şikâyetler alınmıştır. Aynı yıl Diyarbakır'ın Hani nahiyesinde birtakım efradın Ermenilere zarar verdiğine dair haberler çıkmıştır. Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi konuyla ilgili bir muhtıra düzenleyerek Diyarbakır vilayetince konunun araştırılmasını talep etmiştir. 5 ay sonra Bakaranlı aşiretinin Muş, Şıtak, Sason taraflarındaki halka zarar vermesi üzerine Ermeni Patrikliği bölgede asayiş ve emniyetin sağlanmasını tekrar talep etmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır'daki olayda zarar gören 36 hane halkına hane başı biner kuruş yardım yapılması kararı alınmıştır. Ayrıca 16 Mart 1889 yılında Ermenilerin bulunduğu mahallerde asayişin sağlanması için jandarma ve polis bulundurulması kararına varılmıştır.

1890'lı yıllarda ise, Erzurum vilayeti sınırlarında yer alan Karakilise kazası dolaylarında ortaya çıkan köy ve mera problemleri Müslüman Hristiyan çatışmasına dönüşmüş, Hamidiye Alay Komutanı Eyüp Paşa yöredeki Müslümanlar ve Ermeniler üzerinde baskı kurarak özellikle Ermenilere yönelik şiddete başlamıştı. Şikâyetlere göre Eyüp Paşa'nın adamları Ermeni köylerini basarak Ermenilerin evlerine yerleşmiş, Karakilise Kazası yetkililerine dilekçelerle başvuran Ermeniler bir sonuç alamayınca Rusya'ya göç etmeye başlamıştı. Ermenilerin Rusya'ya göç etmesini istemeyen devlet Erzurum vilayeti yetkilileri aracılığıyla çeşitli tedbirler almaya çalışmışsa da Eyüp Paşa'nın zulmünü önleyememiştir. 1890-1895 yılları arasında Karakilise'den Rusya'ya birçok Ermeni göç etmiştir. Devlet Ermenilerden boşalan arazilere Kafkas göçmenlerini yerleştirmek istemiş fakat muvaffak olmamış, bu alanlara Eyüp Paşa kendi adamlarını yerleştirmiştir.

Erzurum Valisi'nin, Erzurum'dan Baş Kitabet Dairesi'ne gönderdiği telgraftan anlaşıldığı üzere 1890'lı yıllarda Erzurum vilayetindeki kazalarda vuku bulan olaylarda genellikle Ermeni karyelerinin zarar gördüğü bildirilmektedir. Aynı raporda gerekli yerlerde görevlendirilen jandarmalarla, aşiretlere ve Müslüman ahaliye yapılan nasihatler sayesinde Kiğı, Bayburt, Erzincan, Tercan ve Pasinler'de olayların kesildiği rapor edilmiştir. Ayrıca Haydaranlı, Hasenanlı ve Sibki aşiretlerinin; Hınıs, Eleşkirt, Pasinler ve Karakilise kazalarına yaptığı saldırıların da azaldığı belirtilmiştir.

Yine 1890 yılına ait üç şikayette bölgenin huzurunu bozan Kürt aşiretlerinin ıslahı için gerekli tedbirlerinin alınması hususu vurgulanmıştır. Der-

sim ekradından gördüğü mezalim ve tadiyahattan dolayı canlarından ve mallarından olan halkı korumak için bölgedeki alay ve taburlara Harput Redif Taburu Dairesi'nden sevk yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Bitlis ve Diyarbakır'da bazı küçük aşiretlere bedava arazi verilmiş ve o bölgedeki asayişsizliğin azaldığı gözlemlenmiştir. Bu sebeple diğer aşiretlerin de iskânının sağlanması bir tür önlem olarak öngörülmüştür. İlerleyen yıllarda Dersim bölgesindeki Kürtlerin cehaletten ötürü sürekli olarak eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğunu bu durumun ancak eğitim yoluyla önüne geçilebileceği belirtilerek eğitim faaliyetlerinin öneminin altı çizilmiştir.²⁷⁷

Ermeni çetelerinin 1890'lı yıllarda Erzincan çevresinde de faaliyetlerinin arttığı gözlemlenmiştir. Çeteler bilhassa Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Kuruçay kazasına bağlı Armudanlar bucağında faaliyet göstermiştir. Burası Ermeni çetelerin adeta karargâh haline getirdiği Divriği'ye bağlı Pingan köyüne de yakın olduğundan rahatça hareket edebilmeleri bakımından çok uygun bir yer idi. 1891 yılında Armudan'da Ermeni çeteciler kendilerine karşı gelen Aharon adında bir dava vekilini infaz ettiler. Kuruçay Kaymakamı Ahmet Bey, olayı araştırması için aynı köyden Ömer Pahlivan'ı görevlendirdi. Fakat gizli görevi Ermeniler tarafından öğrenilen Ömer Pehlivan Ermeniler tarafından öldürüldü. Ayrıca cinayeti hükümete ihbar eden, Serkis ile oğlu da aynı çete mensupları tarafından öldürülmüştür. Bu olaylardan kısa bir süre sonra cinayetle ilgisi saptanan Papas Karabet, Kiragos, Abkar, İranus, Teohari, Kirkor, Manuel, Sahak, Agop, Mıdırğış, Kazar, Vartan, Agik, Minas ve Muşeh adlı Ermeniler silahlarıyla birlikte ele geçirilerek mahkeme sevk edilmiştir.²⁷⁸

Erzincan'da Ermeni çetelerinin çıkardığı hadiselerin bir başka boyutunu da papaz kimliği ile yapılan faaliyetler oluşturmuştur. 1892'de Eğin'de Papaz Ohan adlı şahsın din kisvesi altında komitacı ve dindar Ermenilere haber göndermek maksadıyla Ermeni teşkilatlanmasına hizmet ettiği saptanmıştır. Daha evvel birçok kere suç işleyen ve zararlı faaliyetlerinden vazgeçmeyen Ohan'ın bölgeden uzaklaştırılması elzem hale geldiğinden Elazığ Valiliği Dahiliye Nezareti'nden bu şahsın Kastamonu'ya gönderilmesini talep etmiştir.²⁷⁹

Erzincan ve çevresinde faaliyet gösteren Rupen adlı Ermeni çete başı ve diğer çeteciler, 1894 yılında Malatya'ya gitmekte olan askeri kaymakamlardan Reşit Bey'in yolunu keserek emrindeki çavuşu öldürmüş ve kendisini de kaçırmışlardır. Ağa isimli bir şahsın durumu hükümete bildirmesiyle birlikte çetenin karargâhı olan Çanlı Manastır kuşatılarak Reşit Bey kurtarılmış,

²⁷⁷ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.159,169-170.

²⁷⁸ Cengiz Çakaloğlu, "Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 113, Erzurum 1999, s.299-300.

²⁷⁹ Necati Fahri Taş, "Berlin Antlaşma Sonrasında Erzincan'da Eşkıyalık ve Ermeni Hadiseleri", *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, S. 94, Ankara 2016, s.19.

çetenin tüm üyeleri de ele geçirilmiştir. Rupen ve adamları Erzincan'da yapılan yargılama sonucunda idam edilirken, Reşit Bey'in kaçırıldığını haber veren Ağa isimli şahıs Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde öldürülmüştür.²⁸⁰

1894 yılının Temmuz ayında 12 kişilik bir Ermeni çetesi Erzurum vilayetinin Karakilise civarında Rusya'dan Osmanlı sınırına Rus yapımı silah ve mermilerle girerken yakalanmıştır. 1895 yılında Malatya sancağına bağlı olan Akçadağ Kürtleri Darende kazasına hücum ve tecavüz ederek Hristiyanlara ait iş yeri, ev ve çarşıları talan etmişlerdir. 350 hane ve 2500'den fazla Ermeni'nin zarar gördüğü bu olayda saldırıya katılanların bir kısmı dağılsa da bir kısmı Müslüman hanelerine saldırmaya devam etmiştir. Üç gün boyunca devam eden olaylar sebebiyle halk perişan bir halde aç kalmıştır. Mahallî Meclis İdaresi tarafından Sivas vilayetine çekilen telgrafta durum izah edilerek zor durumda kalan Ermenilere nasıl yardım yapılabileceğine dair bilgi istenmiş ve ayrıca zahire yardımı yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Aynı yıl Erzurum sancağının Ova kazası köylerine bazı aşiretlerin saldırması üzerine Erzurum'daki askerlerden bir bölüğünün kazaya sevk edilmesi kararı alınmıştır. 1895 yılının Kasım ayında ise yine Kürt aşiretlerinin Karçıkan, Adilcevaz ve Erciş kazalarındaki Ermeni köylerine saldırarak Ermenilerin koyunlarını gasp ettiği görülmüştür. Bu duruma mani olmak için Van Vilayeti bilgilendirilerek Dördüncü Ordu Müşirliği'nden yardım istenmiştir. Kasım ayında Erzurum ve Sivas'ta Müslüman ve Ermeni ahali arasında yaşanan olayların devam ettiği görülmektedir. Zaman zaman Ermenilerin de Müslüman köylere saldırdığı bu gelişmeler dönemin Sivas Valisi Halil Paşa'nın Başkitabet Dairesi'ne gönderdiği şu rapordan anlaşılmaktadır:

“Merkez-i vilayete tâbi Mancılık karyesi Ermenilerinin Gürün kazasının Hamal namındaki İslam karyesine hücum ve ağnamını gasb ve ahali-i Müslime'yi de taht-ı muhasarada bulundurdukları Gürün Kaymakamlığından bi-telgraf bildirilmiş ve mezkur Mancılık karyesiyle dünkü tarihli telgrafname-i çakeranemde Acıpınar karyesi İslamlarına tecavüz ve tasaddileri arz olunan Tuzhisar karyesi ve bununla beraber malum'ül esami daha beş karye Ermenilerin ber-minvali maruz İslam köylerine men'i tecavüzleri ve asayişin takviyesi zımında mezkur yedi karyeye yirmişer neferlik birer redif müfrezesinin sevk-i lüzumunu..”

Görüldüğü gibi Sivas Fırka Kumandanlığı'ndan bölgeye yirmi askerden oluşan redif müfrezesi istenmiş fakat bu yardım henüz bölgeye ulaşmamıştır.

1896'nın Haziran ayı içerisinde bazı Müslüman ahalinin ve Kürtlerin bir takım Ermeni köylerinden eşyalar aldığı ve şikâyet üzerine eşyaların

²⁸⁰ C. Çakaloğlu, *a.g.m.*, 300.

tümünün bu kimselerden geri alınarak sahiplerine teslim edildiği bilinmektedir.²⁸¹

12 Ağustos 1898'de Ermeni Patriği Dahiliye Nezareti'ne, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde Kürt aşiretlerinin Ermenilere yönelik saldırılarının devam ettiğini bildirmiştir. Murahhaslar ise, Kürt aşiretlerinin devlet yetkilileri tarafından korunduğunu ve suçlular hakkında bir işlem yapılmadığını iddia etmiştir.²⁸²

1899 yılına gelindiğinde Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine saldırılarının devam ettiği görülmektedir. Öyle ki Dersim, Kuzican, Ovacık ekranının Erzincan'da yer alan Ermeni köylerine saldırdığı ve bu saldırıların önüne geçebilmek için hassas bölgelerde karakollar inşa ederek buralara yeterli sayıda asker ikame edilmesi kararlaştırılmıştır. Yine 1899'da Muş vilayetinde Rusya'dan gelen Ermenilerle Kürt kabileleri arasında kanlı çatışmaların vuku bulduğu ve galeyana gelen Kürt kabilelerinin Ermeni Kilisesi'ne saldırdığı, Osmanlı memurlarının meydana gelen olayları önlemek için fevkalade çaba sarf ettiği görülmüştür. Aynı yılın Aralık ayında Ermenilerin Karakilise civarında sınırdan silahla geçerken yakalandıkları bilinmektedir.²⁸³ 23 Ağustos 1900'da ise, Erzurum'a bağlı Hınıs kazasından bazı imam ve ahali tarafından yapılan bir şikâyette Kürtlerin Ermenilere yönelik yağma ve saldırı eylemlerinin devam ettiği vurgulanmıştır.²⁸⁴

Kürt Aşiret Milisleri: Hamidiye Hafif Süvari Alayları

1876'da Sultan Abdülhamit tahta geçtikten sonra seleflerinin başlattığı reform hareketlerini genel manada sürdürmüştür. Fakat Hamidiye Alaylarının kuruluşu örneğinde olduğu gibi bazı politikaları da geçmişle tamamen tezat oluşturmuştur. II. Mahmut'un başlattığı bu reformlar özetle göçerlerin yerleşik hayata geçişini ve aşiret yapılarının çözülmesini amaçlıyordu. II. Abdülhamit ise 1891'de kendi adıyla taçlandığı Hamidiye Alaylarını tesis ederek, bazı aşiretlerin diğerlerine göre daha fazla nüfuz kazanmasını sağlamış dolayısıyla bölgedeki güç dengesini önemli ölçüde değişikliğe uğratmıştır. İmparatorluğun doğu eyaletlerini denetlemek üzere kurulan bu alaylar bir tür aşiret milisi yani jandarma kuvvetleri idi.²⁸⁵ Aşiretler genel olarak devlet açısından bazı mahsurlar içeriyordu. Kendi içlerinde ayrı bir yerel bağlılık ve biat sistemleri olan bu topluluklar devlet nezdinde daha az vergi, daha az asker anlamına geliyordu. Asayiş bakımından zaman zaman merkezi devletle rekabet içinde olup, kendileri haraç toplar, kendi hakemliklerini kendileri

²⁸¹ Sultan II. Abdülhamit döneminde Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylar için Bkz.M. S. Güven, *a.g.t.*, s.159-174.

²⁸² R.E. Güllü, *a.g.e.*,s.332-333.

²⁸³ M. S. Güven, *a.g.t.*, s.173-174.

²⁸⁴ R.E. Güllü, *a.g.e.*,s.334

²⁸⁵ M. V. Bruinessen, *Ağa-Şeyh.....*, s.285.

yapar ve hatta kendilerine özgü ayrı bir adalet sistemine sahiptiler. Üstelik bu güçler büyük devletler tarafından kullanılabilirlerdi ki, bu bakımdan François Georgeon'un deyimiyile aşiretler imparatorluğun yumuşak karnını temsil ediyordu.²⁸⁶

Hamidiye Alaylarının kuruluşu ardında Abdülhamit'in hem bu asi güçleri devlete bağlama düşüncesi hem de özellikle İngiltere ve Rusya'nın tehditkâr tavırlarına karşı bir tür önlem arayışı yatmaktadır. Çünkü 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1877-1878 savaşlarında doğu eyaletleri Ruslar tarafından işgal edilmiş, buna ilaveten Ruslar bölgedeki milliyetçi ve ayrılıkçı Ermeni hareketini fiili bir şekilde desteklemiştir. İngiltere ise Nehrili Şeyh Ubeydullah İsyanı gibi bölgede zaman zaman oluşan Kürt milliyetçi ayaklanmalarını destekleyerek Kürt aşiretlerini devlete karşı kıskırtmayı başarmıştır. Hamidiye Alaylarının kuruluşu ile Sultan Abdülhamit hem Müslüman Kürtlerin halife-sultana bağlılığını sağlamış, hem de doğudaki Ermeni, Rus tehdidine karşı bu alayları bir kalkan olarak kullanmıştır.²⁸⁷

II. Abdülhamit Hamidiye Alaylarını kurarken IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa'nın yaptığı bir konuşmadan etkilenmiştir. Şeyh Şamil'in torunlarından Müşir Mehmet Zeki Paşa, Van, Erzurum, Bitlis taraflarına yaptığı bir seyahat dönüşünde hünkârın "Anadolu'yu nasıl buldu" şeklindeki suali üzerine, Anadolu'nun her yönden ihmal edildiğini belirterek, Rusların oluşturduğu Kazak teşkilatından bahsetmiştir. Aşiretlerden istifade edilerek oluşturulan bu teşkilat fikrinden oldukça etkilenen Sultan II. Abdülhamit, Zeki Paşa'nın bu ifadelerinden sonra Hamidiye Alaylarının tesisine başlamıştır.²⁸⁸ Nitekim Hamidiye Alayları Kazaklar model alınarak oluşturulmuştur. Büyük aşiretlerin her biri 800-1000 kişilik bir ya da iki alayı oluştururken, küçük aşiretler ise birleşerek bir alayı meydana getiriyorlardı. Göçebe ve yarı göçebe Kürt askerlerinin yanı sıra Türk aşiretlerinden özellikle Karakalpaklardan seçilen askerler aşiret reislerinin yönetimine veriliyordu. Askerî eğitimleri düzenli ordu subayları tarafından verilen bu süvariler her zaman faaliyet halinde olmayıp, yalnızca fiili görevleri esnasında ücret alıyordu. Bununla birlikte aileleri birçok vergiden muaf tutuluyordu. 1892'de Hamidiye alaylarının sayısı 40 iken, 1893'te 56'ya, 1899'da ise 63'e çıkmış-

²⁸⁶ François Georgeon, *Sultan Abdülhamit*, İstanbul 2012, s.371.

²⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, S. 32, s.427-480.

Van, Hakkâri, Erzurum, Muş, Beyazıt vilayetlerindeki aşiretlerden alaylara, en çok yararlılık gösteren Sipiki aşireti reisi Abdülmecit Bey ve birliği olmuştur. Van mıntkasında ise Şevi Aşireti ön plana çıkmıştır. İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıraları)*, İstanbul 1964, s.17.

²⁸⁸ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, İstanbul 2017, s.158.

tır.²⁸⁹ İlk etapta toplam 30-35.000 süvarilik bir kuvvet toplanıp, birliklerin komutası Zeki Paşa'ya verilmiştir. Bu alayın tesisi ile Sultan Abdülhamit Doğu Anadolu'nun denetimi sorununda net bir mesaj vermiştir; bölgede Ermenilere karşı Kürtleri desteklediğini açıkça göstermiştir.²⁹⁰

Hamidiye Hafif Süvari Alayları için hazırlanan nizamnamede kuruluş gerekçesi şu şekilde belirtilmiştir.²⁹¹

“Memleketin teaddiyat ve tecavüzat-ı ecanibden muhafazası zımında tertibi muktezi olan heyet-i askeriyenin terkibi ol memleket ahalisinin nüfusu umumiyesine ait mükellefiyet cümlesinden olup, bu mükellefiyette ahaliden bir kısmının istisnası kuvve-i umumiyenin noksanını icab edeceği derkar bulunduğu ve bu kaide-i meşruanın Memalik-i Mahruse-i Şahane'de bi-hakkın meri tutulmasıyla kuvve-i umumiye-i Osmaniye'nin tezyid ve teksir olunması maksad-ı meşruasına binaen hususiyet-i halleri hasebiyle şimdiye kadar tamamıyla intizam-ı askeri altında olarak hizmet-i askeriyede bulunamayan ve cündilik ile meşhur ve meluf oldukları halde hayme-nişin olan efrad-ı aşairden müceddeten Asakir-i Hamidiye namı celiliyle süvari aşair alayları teşkili mukteza-yı irade-i seniyye-i hilafetpenahidir.”

Hamidiye Teşkilatı Mil ve Silif adı altında iki grup şeklinde düzenlenmiştir. Mil grubunun bölgesi oldukça geniş olup başına Viranşehir Milan aşiretinin reisi İbrahim getirilmiş ve kendisine “Paşa” unvanı verilmiştir. İbrahim Paşa'nın komutasına; Karlıova, Varto ve Bulanık bölgelerinde Cibran aşiretinden oluşan dört alay, Malazgirt'te yerleşik olan altı alay, Hasanan aşiret alayı, Erzurum'un Tekman, Hınıs, Göksu, Hacı Ömer bölgelerindeki Zirkan aşiretindeki alaylar, Viranşehir'deki Milan aşiretinden beş alay, Karakeçi aşiretinden bir alay ve Urfa'nın Suruç ilçesindeki Berazan aşiretinden iki alay verilmiştir. Silif grubunun başına merkezi Patnos'ta bulunan Haydaran aşireti reisi Mirliva Hüseyin Paşa getirilmiştir. Hüseyin Paşa'nın komutasına ise; Muradiye, Patnos ve Van bölgelerinde oturan Haydaranlardan beş alay, Ağrı'da yer alan Ademan ve Takuriyen'den birer alay, Zilan aşiretinden bir alay, Celali aşiretinden bir ve Eleşkirt'teki Şıpkan aşiretinden bir alay verilmiştir.²⁹²

II. Abdülhamit aşiret reisleriyle oluşan bağlarını yalnızca siyasî alanda bırakmamış, aşiretlere bir takım somut menfaatler sağlayarak onları kendine iyice bağlamıştır.²⁹³ Bu taltiflerin de etkisiyle bir süre sonra Kürtler padişaha

²⁸⁹ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.286; Hamidiye Alayları hakkında detaylı bilgi için bkz. Selçuk Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1983.

²⁹⁰ F. Georgeon, *a.g.e.*, s.373.

²⁹¹ Vahdetin Engin, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, İstanbul 2018, s.24; B. Kodaman, *a.g.m.*, s. 443-444.

²⁹² M. Kalman, *a.g.e.*, s.158.

²⁹³ B. Kodaman, *Sultan İkinci Abdülhamit Devri.....*, s.59.

dualar ederek Hamidiye Alaylarına katılmak için adeta birbirleriyle yarışır hale gelmiştir.²⁹⁴ Alaylara mensup aşiretlere silah, cephane vererek onlarda padişahın kendilerini koruduğu hissini uyandıran Abdülhamit, aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'a getirterek onları okutmuş, himaye etmiş ve çeşitli memuriyetlere atamıştır. Bu konuda kendisini eleştirenlere ise; "Çeşitli rütbelere vererek subay yaptığımız aşiret ağaları yeni durumlarından memnun oldukları gibi, bu vesile ile biraz disiplin öğreneceklerdir. Yine, aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını İstanbul'a getirttiğim ve onlara memuriyetler verdiğim için eleştirildiğimi biliyorum. Uzun yıllardır pek çok memuriyetlerde Hristiyan Ermenileri kullandık, niçin o zaman eleştirilmedi de, kendi dinimizden olanları aynı görevlere atayınca eleştiriliyor? Ayrıca, Bedirhan'ın çocuklarını himaye etmem ve onları İstanbul'da tutmam güya memleketin güvenliğini tehdit ettiği gerekçesiyle ayıplanıyor ve eleştiriliyor. Yazık, istenildiği şekilde yorumlanıyor. Her halükarda aşiretlerle ilgili politikamda doğru yolda olduğuma inanıyorum." cevabını vermiştir.²⁹⁵

II. Abdülhamit bu alayları oluştururken henüz çok büyümemiş olan ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerine son vermeyi ve Kürtleri kendine bağlayarak daha iyi bir şekilde denetleyebilmeyi hedeflemişti. Maaşlı ve yüksek prestijli iş olanağı ile ciddi yetkiler tanıdığı Kürtleri devlete bağlamak konusunda başarılı olmuştu. Nitekim Kürtler, Sultan Abdülhamit'i en iyi hükümdar olarak görüyor ve O'na "Bave Kurdan" yani "Kürtlerin Babası" şeklinde hitap ediyorlardı.²⁹⁶ Bunun yanı sıra Abdülhamit'in bu alayları Kürtlerin devlete karşı birleşmelerini engellemek maksadıyla oluşturduğu tezi de iddia edilmektedir. Buna göre; söz konusu alaylara alınacak askerler bilhassa zayıf aşiretler arasından seçilerek verilen eğitim sayesinde güçlü aşiretlere karşı bir denge kuruluyor ve böylelikle aşiretler arasında oluşan kan davalarından yararlanılarak yönetime karşı birleşmeleri imkânsız hale getiriliyordu. 1893-1894 yılları arasında Kürtler arasındaki kan davalarında artış gözlenmesi bu tezi doğrulamaktadır. Alayların kuruluşunda eğer böyle bir politika güdülmüşse kısmen başarıya ulaşıldığı söylenebilir. Fakat Hamidiye Alaylarının kuruluşu Kürt aşiretlerine de bir takım faydalar getirmiştir. Şöyle ki, Hamidiye komutanlığına seçilen bir ağa rakipleri karşısında birdenbire yükselişe geçerek, aleyhine olan birçok tartışma ya da husus lehine geçebiliyordu. Çünkü komutan sıfatına haiz olan ağalar, para, iş ya da silah vaadiyle birçok aşiret mensubunu yanına çekebiliyor bunun yanı sıra kontrolü altına aldığı birlikleri yalnızca devletin verdiği görevlerde değil düşmanlarına karşı da kullanabiliyordu. Beraberinde önemli yetkiler getiren bu sistem sayesinde

²⁹⁴N. Karademir, *a.g.e.*, s.205-206.

²⁹⁵B. Kodaman, *a.g.m.*, s.59-60.

²⁹⁶Buna karşılık Sultan II. Abdülhamit'in de Hamidiye alayları komutanlarına çeşitli rütbe, nişan ve armağanlar verdikten sonra "benim Kürtlerin babası olduğumu unutmayın" diyerek kendilerine yakınlık gösterdiği bilinmektedir. Bkz. N. Karademir, *a.g.e.*, s.208.

büyük güç sahibi haline gelen bu komutanlar zaman zaman bu durumu istismar ederek devlete karşı bir güç haline de gelebiliyordu.²⁹⁷ Alaylardaki komutanlar arasında zaman zaman rütbe dağılımı konusunda da sorunlar yaşıyordu. Bir diğ erinin denetimini ve üstünlüğünü kabul etmek istemeyen komutanlar birbirine eşit rütbeler istiyorlardı. Zilan aşireti reisi Selim'e Mir-livalık rütbesi verilirken, Baba Kürdü kolundan Mustafa Miran'a Paşalık rütbesi verilmesi aşiretler arasında çeşitli sorunlara neden oluyordu.²⁹⁸

Güç kazanan bazı aşiret reislerinin kimi zaman devletin emirleri dışına çıkarak kendi inisiyatifi ile hareket etmesi Kürt-Ermeni ilişkilerine zarar vermiştir. 1894-1896 yılları arasında Ermenilerin hem devlete hem de Kürt aşiret reislerine ödediği vergiyi protesto etmek maksadıyla başlattıkları Sason İsyanı'nı bastırmak üzere sultanın emri ile Hamidiye Alayları görevlendirilmiştir. Kendi inisiyatiflerini kullanan Hamidiye süvarileri neredeyse bütün Doğu Anadolu'ya baskınlar düzenleyerek, Ermeni köylerine saldırmıştır. Bu girişimler tabii ki devletin sistematik bir politikası olarak değerlendirilemez. Aksine sivil idare, Hamidiye Alaylarının verdiği zararları düzeltmeye, asgari düzeye indirmeye çalışmıştır. Nitekim bir İngiliz konsolosunun raporu bize bu konuda önemli bir perspektif sunuyor.²⁹⁹ "Kürtlerin Erzurum bölgesinde Ağustos ve Eylül 1894'te yağmaladığı malların büyük bir kısmı, hükümet tarafından Ermeni sahiplerine iade edilmeye başlanmıştır." Ayrıca Hamidiye Alaylarında yer alan bazı Kürtlerin zaman zaman düşmanla işbirliği kurduğu ve devletin kendilerine verdiği silahları Ermenilere sattığı, yerel Kürt ağalarının ise ihtilalcıların sınırı geçmesine yardım ettiği yönünde bilgiler de mevcuttur.³⁰⁰ Birçok Osmanlı aydını Kürtlere silah verilerek Osmanlı ordusuna sokulmasını hoş karşılamamıştır. Zaten sultana yakın çoğu yüksek rütbeli subay bu fikre en başından karşı çıkmıştır.³⁰¹ Erzurum'daki Fransız konsolosu şehirdeki Müslüman eşrafın Kürtleri; hemen disipline edilmeyecek, talana ve göçebe yaşama alışkın, vahşi bir topluluk olarak gördüklerini belirterek bunların devlete hiçbir şekilde bağlılıkları olmadığını hatta kendilerini imparatorlukla özdeşleştirmediklerini iddia ediyordu. Müslüman eşraf bu yüzden sonradan hükümete ciddi sıkıntı yaratabilecek bu gruba silah dağıtılıp, askerî eğitim verilmesini hata olarak görüyordu. Yıllar geçtikçe Hamidiyeliler talan, toprak gaspı, hatta cinayet gibi suçlarla daha çok itham edilmiştir. Bu eylemler alaylara karşı eleştirilerin artmasına neden olmuş, bilhassa bazı komutanların hoş olmayan eylemleri yü-

²⁹⁷ Zamanla güç kazanarak devlet için bir tehdit haline gelen Hamidiye komutanlarına Miranlı Mustafa Paşa ve Milanlı İbrahim Paşa örnek verilebilir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. N. Karademir, *a.g.e.*, s.237-252; M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.286-292.

²⁹⁸ M. Kalman, *a.g.e.*, s.158.

²⁹⁹ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.292.

³⁰⁰ J. Klein, *a.g.m.*, s.193.

³⁰¹ B. Kodaman, *a.g.m.*, s.443.

zünden kurumun adı iyice kötüye çıkmıştır. Öyle ki Kürtlerin sağlam birer asker ve vatandaş olmak için gerekli itaat ve düzeni asla gösteremeyeceğine hükmedilmiştir.³⁰² Hamidiye mensuplarının Kürt, Ermeni ve diğer Müslümanlardan gasp ettiği topraklar, arazi meselesi sorununu büyütmüş, özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeniler gasp edilen arazilerin iadesi için devlete baskı yapmaya başlamıştır.

II. Abdülhamit Dönemi Ermeni İsyancıları

Ermeniler II. Abdülhamit döneminde, Musa Bey olayı başta olmak üzere Kumkapı Gösterisi, Merzifon Olayı, Birinci Sason İsyanı, Babiâli Gösterisi, Zeytun İsyanı, Van İsyanı, Osmanlı Bankası Baskını, İkinci Sason İsyanı ve son olarak Sultan II. Abdülhamit'e Suikast düzenleyerek çeşitli isyanlar çıkarmışlardır.³⁰³ Bu bölümde söz konusu isyanlardan Vilayat-ı Şarkıye'de gerçekleşen, Kürt-Ermeni ilişkilerini ilgilendiren ve etkileyen isyanlar ele alınmıştır.

Kürt Musa Bey Olayı

Musa Bey, 1853 yılında Muş yakınlarında Huyut kazasına bağlı Cinyar köyünde doğmuştur. Asıl adı Musa Suphi olup, Mekke'ye sürüldükten sonra "Hacı" lakabını almıştır.³⁰⁴ Muş sancağında geniş arazi sahibi ve yörenin köklü ailelerinden birine mensup olan Hacı Musa Bey ilk kez, 1883 yılında bölgeye gelen Amerikalı misyonerlere yapılan saldırılarda suçlu olarak itham edilmiş, olaylarda bir suçu olmadığı tespit edilmesine rağmen, devlet Amerikalı ve İngiliz yetkililer tarafından bu şahsın mutlaka cezalandırılması yönünde baskı altına alınmıştır. Bölgede daha sonra meydana gelen olaylar da Musa Bey ile ilişkilendirilmiş, Ermenilerin yoğun propagandasına üzerinde devlet Musa Bey'i nezaret altında bulundurmak maksadıyla iki yıl Muş'ta, bir yıl da Bitlis'te mecburi iskâna tabi tutmuştur.³⁰⁵

³⁰² J.Klein, *a.g.e.*, s.87-89.

Hamidiye Alayları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Garabet Krikor Moumdjian, *Struggling For A Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895-1909*, Los Angeles 2012, s.44-52.

³⁰³ İsyancılar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000, s.123-155; Halil Erdoğan Cengiz, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İlan-ı Meşrutiyet'den Evvel ve Sonra*, Ankara 1983, s.25-48; Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (Çev. Azmi Süslü) Ankara 1986, s.28-54; Vahdettin Engin, *Asayiş, Sultan II. Abdülhamid'in İç Güvenlik Politikası*, İstanbul 2013, s.49-60; Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005, s.44-61; B. Bakar, *a.g.e.*, s.35-44.

³⁰⁴ Bülent Cırık, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)*, İstanbul 2015, s.22.

³⁰⁵ Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul 2004, s. 26-31; B.Cırık, *a.g.e.*, s.29-36.

Bu olaydan sonra Musa Bey, 1889 yılında yeniden gündeme gelmiştir. Musa Bey'in Ermenileri isyana teşvik eden Bogos Natyan adlı bir rahibi üzerinde zararlı bir takım evraklarla yakalayarak Muş mutasarrıflığına teslim etmesi, aleyhinde büyük bir propagandaların başlatılmasına neden olmuştur. Hakkındaki suçlamalar nedeniyle yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilen Musa Bey beraat etmesine rağmen,³⁰⁶ İngiliz elçisinin müdahaleleri ve Avrupa'da hakkında yaratılan olumsuz kamuoyu sebebiyle padişah tarafından sürgüne gönderilmiştir. Bu olayı abartarak Avrupa'nın nüfuzundan faydalanmak isteyen Ermeniler, umdukları neticeyi alamayınca çeşitli şehirlerde isyanlar çıkarmaya devam etmişlerdir.³⁰⁷ Musa Bey'in hakkındaki suçlamalardan berat etmesiyle Avrupa basını ayağa kalkmış, mahkeme sonucundan memnun olmayan İngiltere sefaretî, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya bir muhtıra göndererek sonuçlara itiraz etmiştir.³⁰⁸

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Avrupa basını tarafından, Musa Bey'in doğu vilayetlerinde Ermenilere zarar vermekle suçlanmaya devam edildiği görülmüştür.³⁰⁹ İlerleyen yıllarda Musa Bey ile ilgili olarak İngiltere'nin Konsolos Yardımcısı Vekili Ermeni Safrastıyan Erzurum Konsolosu Mcgregor'a 25 Mayıs 1911 tarihinde gönderdiği raporda, Bitlis'te asayişin yerinde olmadığını, Musa Bey'in eski küstahlıklarına devam ettiğini ve Muş ovasında Ardonk adında bir Ermeni'yi öldüren Kürt katili evinde sakladığını belirtmiştir. Oysaki Osmanlı kayıtlarında Musa Bey'in devlete sadakat bildirdiği açıkça görülmekte olup Safrastıyan'ın kendi raporlarını doğrulamak için bu yöndeki haberleri abarttığı tespit edilmiştir.³¹⁰

1912-1913 yılları arasında da Ermenilerin Doğu Anadolu'da en çok şikâyet ettikleri kimseler arasında Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey ilk sıralarda yer almaktadır. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda sürgünde olduğu Mekke'den Bitlis'e dönen Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey yukarıda bahsettiğimiz üzere önceki yıllar da Amerikalı Misyoner George Knapp'a yaptığı kötü muameleden ötürü uluslararası bir krize sebep olarak sürgün cezasına çarptırılmıştı. Fakat ilerleyen yıllarda da kendisi hedef olmaktan kaçmamış, bölgede Ermenilere yapılan hemen her kötülüğün arkasında Musa Bey ve adamları aranmıştır. Meşrutiyet'e ve Osmanlı Devleti'ne sadakatini defalarca dile getiren Musa Bey, Dahiliye Nezareti tarafından bir başka şehirde ikamet etmeye davet edilmişse de, bu teklifi kabul etmeyerek bölgedeki Er-

³⁰⁶ Hacı Musa Bey'in İstanbul'daki duruşmaları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. B.Cırık, *a.g.e.*, s.36-51.

³⁰⁷ Fatih Ünal, "Ermeni Olaylarından Bir Safha: Kürt Musa Bey Olayı", *Kafkas Araştırmaları III*, İstanbul 1996, 51-64.

³⁰⁸ Melda Hamdioğlu, *Musa Bey Olayı Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.26.

³⁰⁹ B.Cırık, *a.g.e.*, s.88-97.

³¹⁰ Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2016, s. 289-291.

meni çeteleri ile mücadele etmeye devam etmiştir. Hükümet 1913 yılı Temmuz ayında bölgede herhangi bir asayişsizliğe sebep olmayacağına dair bir teminat alarak kendisinin Bitlis'te kalmasına müsaade etmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki, Musa Bey ve adamlarını bölgede Rusya'ya karşı gönüllü birlikler halinde savunma amaçlı olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'in kurtarılmasında faydalandığı milis birliklerden birisi de Musa Bey'in kuvvetleri olmuştur.³¹¹

Birinci Sason İsyanı

Sason, Van Gölü'nün batısında Muş ve Diyarbakır ovaları arasında kalan dağlık bir mıntıkadır.³¹² Bu isyan birçok eserde Sason adıyla anıldığı gibi, Sason kazasına bağlı bir köy olan Talori'den mütevellid "Talori İsyanı" olarak da bilinmektedir. Talori vadisi aynı zamanda, Diyarbakır vilayetinin Silvan kazasına bağlı Bekran Aşireti'nin yaz aylarında kullandığı bir yaylak idi. Ermeniler Bekranlıların vadiden çıkmasını istiyordu. Bu maksatla Sason ve Hayan aşiretlerinin yardımını almış, Kızıl kilise ve Çanlı kilise manastırlarının rahiplerinin desteğini de alarak Bekran aşireti hakkında şikayetlere başlamışlardır. Bu faaliyetler semeresini vermiş ve Bitlis Valiliği Bekranlıların Talori yaylağına gelmelerini engellemiştir. Bundan sonra Ermenilerin çeşitli yerlerden getirdikleri Ermenileri bölgeye yerleştirerek on yedi köyün kurulmasını sağladığı ve bu şekilde bölgede nüfuslarını arttırdıkları bilinmektedir.³¹³ Osmanlı Devleti ise, Kürt aşiret reislerini bir Ermeni iç kalesi olarak kabul edilen Sason bölgesine yönlendiriyordu. Bölgede neredeyse tüm Ermeniler Kürt aşiretlerine bağılyken, Sason ve Dalvorik'teki Ermeniler halen yarı bağımsız durumdaydılar. Sason'daki bu durumu örnek alan diğer Ermeniler de zaman zaman kendi silahlarına güveniyordu. Bu durumdan rahatsızlık duyan Osmanlı ve Kürt aşiretleri güçlerini birleştirerek bölgedeki Ermeni direnişini durdurmak istiyorlardı.³¹⁴ Bölgede Ermeniler ve Kürtler arasında uzun süredir bir ihtilaf sürüyordu. Ermeniler emniyetlerini sağlamak üzere Kürtlere her yıl geleneksel olarak ödedikleri haracı aşiret reislerine vermemek için ayak diremekteydiler. 1894 yılından itibaren haracı ödemeyi reddeden Ermeniler Kürtlere saldırıyor, Kürtler de Ermenilere cevap veriyordu. Bölgede neredeyse epeyce sıradan sayılacak bu olaylar Ermeni devrimcilerin Sason'a yerleşmesiyle birlikte farklı bir boyut kazandı.³¹⁵

³¹¹ B.Cırık, *a.g.e*, s.386.

³¹² Nurettin Birol, "1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa", *Yeni Türkiye*, S. 60 C. 3, Ankara 2014, s.11

Günümüzde ise Batman'ın bir ilçesidir. Bkz. Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.141.

³¹³ Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, C.70, S.258, Ankara 2006, s.695-697.

³¹⁴ G. Sasuni, *a.g.e*, s.122.

³¹⁵ F. Georjeon, *a.g.e*, s.397.

Hınçak Komitesi tarafından Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalelerini sağlamak amacıyla çıkarılan bu isyanda, Hınçak liderlerinden "Murat" kod adlı Hamparsum Boyacıyan, Sason civarında eğer isyan ederse isyana Avrupa'nın yardım edeceği yönündeki söylemleriyle halkı kıskırtmıştır.³¹⁶ İsyân yeri olarak Sason'un seçilmesi de tesadüf değildi. Sason dağlık ve ulaşımı güç bir bölgede yer alıyordu, bu özelliği ile propaganda faaliyetlerinin rahatça yapılmasına olanak tanıyordu. Ayrıca kazadaki Ermeni nüfusu fazla idi ve dolayısıyla isyanın başarılı olma olasılığı daha yüksekti. Son olarak Sason Ermenileri silah taşıyabiliyordu ki böylece dışarıdan silah teminine gerek kalmayacaktı.³¹⁷

Haziran-Temmuz 1893'ünde Boyacıyan'ın tahrik ettiği Ermeniler, Müslüman halka saldırmaya başlamış, bunun üzerine Bekran ve Hayan aşiretleriyle Ermeniler arasında çatışmalar başlamıştır. Bu ilk girişimin başarısızlığı üzerine silahlanmaya devam eden Ermeniler bir süre sonra yeniden bölgedeki Müslümanlara saldırmaya başlamış ve Bekranlı, Kavrikar, Badıganlı aşireti üzerine yaptıkları saldırılarda otuz kadar Müslüman'ı öldürmüşlerdir. Bu saldırılar esnasında Ermenilerin Bekran aşiretinden Hacı Ağa'nın karnını barutla doldurarak patlattıkları bilinmektedir. Böylelikle olaylar ateşlenerek, isyan büyük bir boyut kazanmıştır.³¹⁸

Ermeniler ve Kürtler arasında karışıklık çıktığını haber alan Sultan II. Abdülhamit oldukça öfkelenmiş ve ilk etapta isyanın yerel mercilerin ihmali neticesinde çıktığını düşünmüştür. Bölgedeki isyanı bastırmak üzere derhal 4. Ordu ve Hamidiye Alayları Başkomutanı Zeki Paşa'yı elindeki her türlü olanağı kullanarak düzeni yeniden tesis etmek hususunda tam yetki ile görevlendirmiştir.³¹⁹ İsyân 23 Ağustos 1894'te Hamparsum Boyacıyan'ın ele geçirilmesiyle kısa sürede son bulmuş, fakat isyanda ölen Ermenilerin sayıları abartılarak verildiğinden Avrupa'da isyanın yankıları büyük olmuştur. İsyânın sona ermesinden sonra büyük güçlerin baskısıyla kurulan tahkikat komisyonuna Fransa, Rusya ve İngiltere'nin Erzurum konsolosları da katılmıştır. Komisyon Ocak 1895'ten Temmuz 1895'e kadar altı ay sürede, 108 toplantı yapmış, 190'dan fazla tanık dinlemiştir. Sonuçta yapılan değerlendirmede Hınçak Komitesi ve Boyacıyan'ın etkisi ortak görüşle kabul edilmiştir. Olay Amerika'nın New York Heral Gazetesi'ne de yansımış ve hadiseyle ilgili şu değerlendirme yapılmıştır: "Avrupa incelemesi, Ermenilerin yabancı ülkelerden gelen tahrikçilerle birlikte isyan etmiş olduklarını göstermiştir. Asiler, İngiltere'den gelmiş modern silahlarla her şeyi yapmışlar,

³¹⁶ E. Uras, *a.g.e.*, s.472; N. Birol, *a.g.m.*, s.11.

³¹⁷ Taha Niyazi Karaca, "İngiliz Liberal Parti'nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sır Ashmead Bartlett'in Tepkisi" *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Erzurum 2015, C.I, s.532.

³¹⁸ N. Gülmez, *a.g.m.*, s. 698.

³¹⁹ F. Georjon, *a.g.e.*, s.399.

yangın, adam öldürme, yağmadan sonra düzenli askere de karşı durmuşlar, kafa tutmuşlar, dağlara çekilmişlerdir. Soruşturma heyeti, Osmanlı hükümetinin asilere karşı asker göndermekle en kanuni hakkını kullandığını saptamıştır. Bu askerler kanlı çarpışmalardan sonra asileri yenebilmişlerdir.”³²⁰ Tahkik heyetinin raporunda ikinci başlık “Kürt ve Ermeni Münasebatı” olup, bu bölümde Kürt köyleri ile Ermeni köylerinin iç içe olduğu, Ermenilerin kendilerini koruması için Kürt ağalarına vergi verdikleri, aralarındaki ilişkilerin mera sorunlarından kaynaklanmakla birlikte bu tarz problemlerin sulh yoluyla halledildiği bildirilmektedir. Son senelerdeki Kürt-Ermeni sürtüşmesi, Kürt şeyhlerinin dinî propagandası ile Boyacıyan gibi komitecilerin faaliyetlerine bağlanmaktadır. Raporda ayrıca isyanda devletin bir katkısının bulunmadığı ancak Zilanlı Şeyh Mehmet’in teşviklerinin olduğu tespit edilmiştir.³²¹

Avrupalı temsilciler Hınçak devrimcilerinin ve münferit Ermeni eşkıyalıklarının varlığını kabul etmekle birlikte, Osmanlı ordusunun sergilediği aşırı şiddeti kınamış, askeri mercilerin elindeki yetkileri istismar ettiğini savunarak bu konuda sarayın zafiyeti olduğunu da ileri sürmüştür. Bütün bu tartışmalar neticesinde neredeyse 10 yıldır rafa kaldırılmış olan doğu eyaletlerindeki reform yapılması fikri İngiltere tarafından yeniden gündeme getirilmiş ve hatta komisyonun varacağı nihai sonuç açıklanmadan ilgili devletlerin temsilcileri altı vilayette yapılacak reformlarla ilgili bir tasarıyı Babiâli’ye sunmuştur.³²² İsyana sadece Avrupa’da değil, ABD’de de yankı bulmuş, bu isyana dinî bir mahiyet kazandırmak isteyen misyonerlerin faaliyetleri ile isyan, Hristiyan halkın Müslümanlar tarafından katli gibi gösterilmeye çalışılmıştır.³²³

Sultan Abdülhamit görünürde bu tasarımı kabul etse de ıslahatların uygulanmasını engellemiştir.³²⁴ Avrupa tarafından dayatılan ıslahatları kabul etmemek konusunda kararlı olan Sultan Abdülhamit, bu ıslahatları sadece Ermeniler için değil imparatorlukta yaşayan bütün tebaa için düşündüğünü

³²⁰ E. Uras, *a.g.e.*, s.473-476.

Tahkik heyetinin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. N. Gülmez, *a.g.m.*, s.699-733.

³²¹ N. Gülmez, *a.g.m.*, s. 727-728.

³²² Tasarıda Doğu Anadolu’da yeniden bir idarî düzenleme öngörülüyor, siyasî suçlardan ötürü tutuklu olan Ermeniler için af isteniyor, reformların akıbetini takip etmek üzere bir yüksek komiser atanması ve karma bir denetleme komisyonu kurulması talep ediliyor, Ermeniler ile Ermeni ruhbanlarının hak ve ayrıcalıklarının sürdürülmesi isteniyordu. Ayrıca vali ve sefirlerin rızası alınarak, onların altında çalışmak üzere Hristiyan kaymakamların görevlendirilmesi, polis ve jandarmaya Hristiyanların da kabul edilmesi öngörülüyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Georgeon, *a.g.e.*, s.400-401.

³²³ Celal Öney, “Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması”, *History Studies; Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3, Samsun 2012, s.147.

³²⁴ G. K. Moundjian, “Armenian Kurdish Relations in the Era of....”, s.23.

açıklamış ve neticede çeşitli politik manevralarla 1895'e kadar büyük güçleri oyalamayı başarmıştır.³²⁵

Zeytun İsyanı (1895)

Zeytun³²⁶ kasabası, Osmanlı Devleti'nde bir nevi feodal idareye sahipti. "İşhan" adı verilen bir başkan tarafından yönetilen Zeytun kasabası dört mahalleden mürekkep olup, yine sadece kendi mahallelerinden sorumlu dört işhan tarafından yönetiliyordu. 1895'te Osmanlı devleti iş hanların gücüne son vererek, bölgeyi merkezi idareye almıştır. Bölgede yönetim şeklinin değişmesine paralel olarak başlayan isyanlar 1782,1786, 1808, 1818, 1825, 1831 ve 1842'de ard arda devam etmiştir. Bu isyanlar daha çok vergi vermemek, vergi oranlarının yüksekliği, yağmacılık ve eski yönetimlerini idame ettirmek gibi nedenlerle ortaya çıkmıştır. Bir süre sonra, Zeytun'a Galata Ermeni Okulu'ndan Harutyun Çakıryan'ın gelişiyle birlikte bölgede bağımsızlık girişimleri başlatılmıştır.³²⁷

1890'lı yıllardan itibaren bölgede faaliyet gösteren Hınçak komitesi, 1892 yılına geldiğinde bölgede bildiriler dağıtmaya başlayarak, Türk-İslam düşmanlığını tetikliyor, Ermenilik ruhunu canlandırarak, kurulacak olan Ermenistan'ın müjdesini veriyordu.³²⁸1895 yılına geldiğinde Berlin Türk elçiliği, Ermenilerin Mayıs ayında çeşitli yerlerde isyan edeceğini Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir. Bazı Ermeni gazetelerinde isyan haberlerin yayınlanması, başlangıçta Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiş, bu haberlerin hükümetin şeref ve haysiyetine zarar vermek maksadıyla kasıtlı olarak yayıldığı düşünülmüştür. Fakat bir süre sonra Halep İngiliz Konsolos Vekili, Maraş Ermeni Katolik ve Protestan liderlerinin gizlice isyancı Ermenileri desteklediği öğrenilince Zeytun Kaymakamlığı harekete geçerek, konuyu 4 Mayıs 1895'te Halep Valiliği'ne bildirmiştir. Halep Valiliği ve Halep Nizamiye Kumandanlığı durumu derhal Dahiliye Nezareti'ne yazmış, Maraş mutasarrıflığı ise gerekli tedbirleri almaya başlamıştır. Bu arada İngiliz, Rus, Fransız büyükelçileri 11 Mayıs 1895'te Mabeyn Başkıtabeti'ne Ermenilerle ilgili ıslahatların hayata geçirilmesi için ayrı ayrı projeler sunmuştur. Söz konusu memorandumda nahiye müdürlüklerinin tayinleri ve görevleri, polis, jandarma birlikleri ile ilgili ıslahatlar tekrar edilirken, altı vilayetin dışında kalan Ermenilerin menfaatlerini korumak üzere Hristiyan bir memur tayin

³²⁵ F. Georgeon, *a.g.e.*, s.400-402; Talori olayları hakkında harekât bilgileri için Bkz. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi, Erzurum 1999, s.167-198.

³²⁶ Kahramanmaraş'a bağlı bir ilçe olup, günümüzde adı Süleymanlı'dır. Bkz. N. Akbayar, *a.g.e.*, s.149.

³²⁷ Yaşar Akbıyık, "Arşiv Belgeleri Işığında Zeytun Ermeni Meselesinin Halli" *Belleten*, Ankara 1990, C.LIV, S. 209, s.435-437; E. Uras, *a.g.e.*, s.492-496 .

³²⁸ Erdal İlter, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995, s.140.

edilmesi ve bu memurun Ermenilerin verdiği dilekçeleri değerlendirerek gereğini yerine getirmesi isteniyordu.

İsyan işareti ilk kez 3 Ağustos 1895'te, Zeytun Ermenilerinin iki Türk askerine saldırmalarıyla başladı. Zeytun Naibi Süleyman Efendi tarafından istenen bir suçluyu hükümet konağına götürürken yolda saldırıya uğrayan askerlerden birisi saldırıda hayatını kaybederken, diğeri yaralı bir vaziyette etkisiz hale getirildi. Bununla da yetinmeyen eşkıyalar "Hapishaneyi basıp mahpusları çıkaracağız, siz bizden adam alacaksınız haa!" diyerek hükümeti alenen tehdit etti. Bu olaydan sonra Zeytun Naibi Süleyman Efendi, Mabeyn Başkitabeti'ne bir mektup çekerek, suçluların derhal cezalandırılması gerektiğini, Zeytun'da can, mal güvenliğinin kalmadığını bildirdi. Fakat Ermeniler ard arda bazı girişimlerde bulunmaya devam ettiler. 24 Ekim 1895'te Maraş'ta kimliği üzerinde bulunmayan Ali adında bir Türk genci Ermeni komiteleri tarafından bir kama ile hançerlenerek öldürüldü. Olaya katılan Ermenilerden ikisi yakalanarak, evlerinde arama yapıldı. Bu iki Ermeni'den birinin evinden 13, diğeryinden ise 31 silah bulundu. 11 Kasım'da Maraş idare meclisi üyelerinden Çorbacıyan Agop Efendi'nin evinde yapılan aramalarda ise; Portakalyan Mıdırgıç'ın Marsilya'da hazırladığı bir nizamname ve cemiyetin mühürleri ele geçirildi. Çorbacıyan'ın evinde ele geçirilen mektupta; Ermenilerin bedevi kıyafetiyle Maraş ve Zeytun'a gelerek kan dökecekleri, Çorbacıyan'ın güvenilir bir Ermeni olduğu ve Maraş'ta isyan başlatılmasından memnun olacakları bildiriliyordu. Bu olaylardan sonra Maraş'ta Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmalar hız kazandı. 13 Ekim 1895'te dış güçlerin tahrikiyle artan gerilimle isyan bayrağı açıldı. 18 Ekim 1895 Cuma günü Ermeniler tarafından kanlı gün olarak ilan edildi. 19 Ekim'de Ermeni Hınçak komitesi isyanın başladığını resmen bildirdi ve 30 Ekim'de Zeytun kışlası işgal edildi. Çatışmalar yaklaşık 1 ay daha devam etti. Çatışmalara son vermek maksadıyla hükümet tarafından 3 Kasım 1895'te Maraş'ta divan-ı harb-i örfî ilan edildi. Bölgede kısmen asayiş ve emniyetin sağlanmasından sonra örfî idare 8 Kasım 1895'te kaldırıldı. Her türlü tedbir alınmasına rağmen devlet isyana tamamen son veremiyordu. Ermenilerin birçok Türk'ü katletmeye devam etmesi üzerine halk kitleler halinde ayaklandı. Askerlerin teslim ol çağrısına kulak asmayan Ermeniler şehrin dört mahallesinde yangın çıkararak bir anda Maraş'ı ateşe verdiler. Hükümet derhal Ermeniler üzerine kuvvet göndererek 20 Kasım 1895'te öğleden sonra isyanı batırmaya muvaffak oldu ve halk yatıştırıldı. Fakat Ermeniler 27 Kasım'da Zeytun'da yeniden katliama başladılar. Tedhiş eylemlerine devam eden eşkıya 4 Aralık'ta Maraş'ın Demerek ve Sarılar köylerini basarak 40 evi daha ateşe verdi. Bölge halkı kendini savunmaya geçerken, İngilizler bölgedeki Kürtlerin Ermenileri katlettiği öne sürerek, katliam yapan Kürtlerin cezalandırılmadığı fakat buna karşın Ermenilerin ufak bahanelerle tutuklandığını iddia ettiler. Çatışmaları durdurarak, bölgede asayişi sağlamak üzere harekete geçen devlet 24

Aralık 1895'te Zeytun'u kuşatmaya başladı. Bu arada olayları bastırmak üzere görevlendirilen Komutan Mustafa Remzi Paşa görevden alınarak yerine Halep Nizamiye Fırkası Kumandanı Ethem Paşa tayin edildi. Ethem Paşa asi Ermenilerle barış yapmak için harekete geçerek Zeytun'a doğru yola çıktı. Bu arada Halep'te bulunan Rusya, İtalya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya konsolosları da barış görüşmelerine katılmak üzere yola çıktılar. 1 Şubat 1896'da başlayan görüşmeler 5 Şubat'a kadar devam etti. Yapılan görüşmeler sonucunda Zeytun Ermenileri kendilerine yöneltilen barış şartlarını 11 Şubat'ta kabul ettiler ve suçluların devlete teslim edileceğine dair bir belge sundular. Böylelikle 7 Ekim 1895'te başlayan olaylar, 11 Şubat 1896'da yapılan bir anlaşma ile 4 ay sonra nihayete eriyordu. Asi isyancıların teslim olmasından sonra Ethem Paşa'ya müşir unvanı verildi. Ermeni eşkiyasının zamanında durdurulamaması gittikçe şımarmalarına ve halkın daha fazla zarar görmesine neden oldu. Bölgedeki idarî yetkililerin ihmalkâr tavırları ve bazı tedbirlerin zamanında alınmamış olması ayaklanmanın genişlemesinde etkili olduğundan bir tahkikat komisyonu oluşturularak kusurlu bulunanlar Divan-ı Harp'te yargılandı.³²⁹ Zeytun Ermenileri ile yapılan anlaşma şartları şu şekildedir.³³⁰

- Zeytunlular kendileriyle irtibata geçen Hınçak komitesi reislerini Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyi kayıtsız şartsız kabul eder.

- Komiteciler Osmanlı topraklarını terk edecek, Osmanlı Devleti de bunların Avrupa'ya sağ salim hareketlerini tedarik edecektir. Ayrıca ilgili elçilikler bu hususla ilgilenecektir.

- Yalnızca Zeytunlular için değil, bölgeye sığınmış köylüler, yolcular ve Ermeni çeteleri için de genel af ilan edilecektir.

- Avrupa'nın onayıyla Zeytun için bir Hristiyan kaymakam atanacaktır. Bölgedeki güvenlik görevlileri, askerler ve memurlar Zeytunlulardan olacaktır.

- Zeytunlular mevcut vergi borçlarını ödemeyecekler ve 5 yıl süreyle vergiden muaf tutulacaklardır. Sonrasında alınacak vergiler herkesin kudretine göre toplanacaktır.

- Zeytunluların canı, malı, şerefi ve dinî hürriyeti Avrupa hükümetleri tarafından garanti edilecektir.

- Zeytunluların kışladan almış oldukları silahları, hükümetin Zeytun ve çevresindeki Çerkezler ve Türklerin elindeki aynı cinsten silahları alması şartıyla hükümete teslim edecektir.

³²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Eyicil, "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2000, S. 11, s.157-210.

³³⁰ E.İlter, *a.g.e.*, s.158-159; Yahya Bağçeci, "1895 Zeytun Ermeni İsyanı", *Turkish Studies; Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.3, S.2, İstanbul 2008, s.141-142.

- Osmanlı askerleri Zeytun'dan ayrılacak yalnızca bir bölük kalacak ve bu bölük de bölge güvenliğinin korunmasına yardımcı olmayacak, bölge işlerine de karışmayacaktır.

- Avrupa hükümetleri Maraş'ta konsolosluklar kuracak ve Zeytun'un yeni idaresini denetleyecektir.

1895 Zeytun İsyanı ile Hınçak Partisi'nin Türkiye'deki aktif çalışmaları da yavaş yavaş son bulmaya başlamıştır. 1896 senesinde ikiye bölünen parti, kendi iç problemleriyle uğraşırken, bu tarihten sonra vuku bulan Ermeni isyanları daha çok Taşnak Partisi'nin imzasını taşımaktadır.³³¹ Daha evvelki isyanlarda olduğu gibi 1895 İsyanı sonrasında da Amerikalı misyonerlerin Ermeniler üzerinde birtakım faaliyetleri tespit edilmiştir. Bilhassa, Kayseri'de Dr. Dooodd, İzmir'de Mr. Barlett, İstanbul'da George Gerrick, Trabzon'da ise Dr. Parmelee mevcut durumdan istifade ederek Ermeniler üzerindeki nüfuzlarını arttırmaya çalışmıştır.³³² Ayrıca isyan sonrasında yine bu hadiselerin Hristiyanlığa karşı olduğu ve asıl gayenin Hristiyanlığı büsbütün ortadan kaldırmak olduğu şeklinde propagandalar yapılmıştır. Bölgedeki olaylara tanıklık eden Alman mühendis Walter Erdman Siehe bu iddialara karşı, Zeytun İsyanı'nda devletin papazlara karşı olan harekâtının onların papazlık vasfıyla alakalı olmadığı belirterek, bu tepkinin papazların milletine nasihatta bulunacakları yerde tahrik ve ifsatta bulunmalarından ötürü kaynaklandığını belirtmiştir.³³³

Van İsyanı (1896)

Kazım Karabekir 1895'te Van'da Kürt-Ermeni münasebetlerinin had-dinden fazla iyi olduğunu fakat aynı yılın sonuna doğru komitecilerin Kürtleri Ermenilere karşı kıskırtması sonucunda ilişkilerin aksi bir şekil aldığı vurgulamaktadır.³³⁴ Nitekim Van İsyanı başlamadan evvel 1895 yılının yazında bölgede komiteciler tarafından kişisel husumetler çıkarılıyor ya da askerlere saldırılar düzenleniyordu.³³⁵ Aynı yıl Ermeni komiteleri Van'da güçlü bir teşkilat kurmuş, İran'dan, Kafkasya'dan birçok silah ve cephane getirmişlerdi. Ayrıca 1895'te Van'daki Hınçak komiteleri Taşnak komitesine

³³¹ Abdurrahman Latif Dinçaslan, *Zeytun ve Çevresindeki Ermeni İsyanları*, Ankara 2008, s.124; N. Birol, *a.g.m.*, s.19.

³³² Mustafa Çabuk, "Amerikan Board Arşivine Göre;1878-1879 Zeytun'daki Ermeni İsyanı ve Amerikalı Misyonerler" *Turkish Studies; Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.10, S.5, İstanbul 2015, s.137.

³³³ Sacit Uğuz, "Bir Alman Mühendisin Gözünden Zeytun ve Çukurova Ermeni Olayları ve Lepsius'un İddialarına Cevap", *International Journal of Social and Educational Sciences (IJOSES)*, C.2, S.4, Aralık 2015, s.18.

Zeytun İsyanı'nın Antep'teki etkileri için Bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasi ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010, s.195-235.

³³⁴ K. Karabekir, *Kürt Meselesi...*, s.137.

³³⁵ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s.105.

katılmış ve bu gelişme ile Ermeni komiteleri arasındaki anlaşmazlıklar da son bulmuştu. Daha sonradan isyancıların elebaşları arasında yer alacak olan şahıslar Rusya ve İran'dan gelerek işe başladılar. Bunlar arasında Amerikan, Rus ve Bulgar uyruklular da yer alıyordu.³³⁶

Bölgede bir isyan hazırlığı olduğunu fark eden Osmanlı, izlediği genel politika gereği, askeri bir girişimde bulunmadan evvel itaatsizliği görülen mahallî liderlere nasihatçi göndermek kaydıyla olayları çözüme kavuşturmayı denedi. Bu amaçla 1895'te Van yöresine Tümgeneral Saadetin Paşa gönderilmiştir. Doğu Anadolu'ya gönderilen teftiş heyetinin başında bulunan Saadetin Paşa, husumeti gidermek maksadıyla köy köy dolaşarak hem Ermenilere hem de Müslümanlara çeşitli nasihatlerde bulunmuştur. Bölgedeki gelişmeleri İstanbul'a gönderdiği resmî telgraflarla özetleyen Saadetin Paşa aynı zamanda özel bir günlük de tutmuştur.³³⁷ Şehrin ileri gelen Ermenilerini ve papazlarını toplayan Saadetin Paşa, hiçbir yerde görmedikleri huzur ve refahı Osmanlı Devleti idaresinde yaşadıklarını, devlete sadakatini önemini vurgulayarak anlatmaya çalışmıştır. Fakat Paşa'nın "teklifler boşa gider, aksine bu da yetmiyormuş gibi daha büyük gayreti çıkaracakları isyan için gösterirler" tabirinden iyi niyetli yaklaşımlarından bir sonuç alamadığı anlaşılmaktadır.³³⁸

Uzun yıllardır hazırlanan Van Ermenileri 4-5 Haziran 1896 gecesi isyan ettiler. İhtilalcılar Avrupa'nın ilgisini yeniden Ermeni meselesi üzerine çekmek için çalışıyorlardı. Komiteciler zengin Ermenilere ölüm tehdidi ile para yardımı içerikli mektuplar yolluyor, zaman zaman da politik cinayetler işliyordu. Ermenilerin askerlere ateş açmasıyla başlayan çatışmalar gittikçe yayılmış Adilcevaz, Erciş gibi kazalara da sıçramıştır.³³⁹ Ermeni istihkâmlarından açılan ateş 9-10 Haziran'da azalmıştır. Çünkü Van'a gelirken civardaki Kürt köylerine ve aşiretlere saldırdıklarından sayıları azalmıştı. Üstelik yardım için İran'dan gelmesini bekledikleri kuvvetler de geri dönmüştü. Fakat ilerleyen günlerde Ermeni isyancılar, askerler ve aşiret mensupları arasındaki çatışmalar devam etti hatta zamanla Erciş, Abak, Erçek bölgelerine de yayıldı.³⁴⁰ Olayların büyümesi üzerine Erzincan'a gelen Zeki Paşa Van'a 20 tabur askeri birlik sevk etmiş ve olaylar ancak 24 Haziran 1896 tarihinde kontrol altına alınabilmiştir. Fakat 10-15 Eylül arasında yeniden şiddetlenen olaylar, bilhassa Kürt aşiretleri ve Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalar uzun süre devam etmiştir. Van İsyanı'nın Ekim ayında bas-

³³⁶ Mustafa Gül, "1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Ankara 1997, S.8, s.141.

³³⁷ Sami Önal, *Saadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni Kürt Olayları (Van 1896)*, İstanbul 2004, s.7-8.

³³⁸ E. Akçora, *a.g.e.*, s.106.

³³⁹ N. Birol, *a.g.m.*, s.35.

³⁴⁰ Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, İstanbul 2015, s. 85-86.

tırıldığı yönünde Babıâli'ye raporlar sunulsa da, 1897'de de olayların zaman zaman devam ettiği görülmüştür.³⁴¹

Saadettin Paşa'ya göre, çatışmalarda toplam 879 kişi zarar görmüştür. Türkler 340 şehit, 260 yaralı verirken; Hristiyan ve Ermenilerden ise 219 ölü, 69 yaralı bulunmaktadır. Ayrıca Ermeniler 80 evi yakmıştır.³⁴² Van olaylarında Müslümanlara zarar veren Ermeni elebaşlarının İngiliz konsolosunun ifadesine göre fotoğrafları alındıktan sonra Osmanlı askerleri eşliğinde İran'a sürülmüştür. Olaylarda suçsuz görülen Ermeniler ise affedilmesi uygun görülmüştür.³⁴³ İngiltere'nin Van Konsolosu Williams'a göre, defalarca kez uyarmasına rağmen bir sonuç alamadığı bu olaylar komitecilerin bitmek tükenmek bilmeyen tahrikleri yüzünden çıkmıştır.³⁴⁴

Van'daki isyan hazırlarını neredeyse bir sene önceden haber alan Osmanlı Devleti, Ermenilere sınır boyundan gelecek yardım kuvvetlerine mani olduğu gibi, dış müdahaleye de fırsat tanımayarak bu meselenin uluslararası bir mahiyet kazanmasına engel olmuştur.³⁴⁵ 1897 yılına gelindiğinde Ermeniler, Kürtleri öfkeliendiren komitecileri defettiklerinden Kürt-Ermeni ilişkileri neredeyse olağan haline geri dönmüştür.³⁴⁶

İkinci Sason İsyanı

Taşnakların Sason'daki ilk isyan girişimi başarılı olmayınca 1897'de yeniden harekete geçtiler. Taşnak çetesi genellikle İran üzerinden Van yoluyla Osmanlı topraklarına giriş yapıyordu. Fakat bu yol üzerindeki Masrik Aşireti onları rahatsız ediyordu. Bu aşirete son vermek maksadıyla 1897 Temmuz'unda harekete geçerek 250 kişilik bir çete ile aşiretin Honasor'daki çadırlarına saldırdılar. Fakat istedikleri neticeyi elde edemeyince kaçmak zorunda kaldılar.³⁴⁷

Ermenilerin Sason bölgesindeki isyan hareketleri uzun bir dönem boyunca devam etti. 20. yüzyıl başlarında bölgede ayrılıkçı faaliyetlerine devam eden Sason Ermenileri 22 Kasım 1901'de Muş'a bir buçuk saatlik mesafede bulunan Varak Manastırı'na gizlenerek, bölge ahalisinden elli altmış kadar kadın ve çocuğu rehin almış, ahaliden tehditle para sızdırmaya çalışmıştır. Ermeni şakilerin, Muş ahalisinden tehditle para istediği Ermeni murahhası tarafından gizlice hükümete bildirilmiş ve Ermeni eşkıya asker tarafından ablukaya alınmıştır. Ocak 1902'de Muş ve çevresinde Müslüman kıyafetleri giyinerek Ermenileri katleden Ermeni eşkıya, aynı yıllarda Erzu-

³⁴¹ N. Birol, *a.g.m.*, s.35-36.

³⁴² E. Akçora, *a.g.e.*, s.118.

³⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, Ankara 2007, s.63.

³⁴⁴ Cevdet Küçük, "Van'daki Ermeni İsyanları", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990, s.140.

³⁴⁵ N. Birol, *a.g.m.*, s.37.

³⁴⁶ K. Karabekir, *a.g.e.*, s.137.

³⁴⁷ R. Çalık, *a.g.e.*, s.136.

rum'un Pasinler, Kiğı ve Hınıs kazalarında da birkaç Ermeni'yi katlederek Sason'a kaçırmıştır.³⁴⁸

Ermenilerin kumandanı Antranik 1903 yılı sonlarına doğru yeniden harekete geçti. Kafkasya'dan kendisine yaya ve atlı çeteler yardıma geliyor, bu suretle Sason dağlarında rahatça faaliyet gösterebiliyordu. Civardaki Ermeni köylerinden de yardım alan Antranik'in bölgedeki eylemleri hız kazanıyordu.³⁴⁹ 1904 yılından itibaren Erzurum ve Bitlis Ermenilerinin yüksek fiyatlarla çok miktarda silah temin ettiği saptanmış olup ayrıca eli silah tutabilen Ermenilerin bu yıllarda Sason ve Talori civarına gittiği gözlemlenmiştir. Başlangıçta 300 kişilik sayıya sahip olan Sason Ermeni eşkiyası, sonradan katılanlar, firari mahkûmlar ve zorla silahlandırılan Ermenilerle birlikte 600-700 kişiye ulaşmıştır. Antranik tarafından kumanda edilen olaylar kısa sürede büyümüş ve 20 Şubat 1904'te Kulp'a bağlı Tapık köyünü basan Ermeniler burada yaklaşık 140 Müslüman'ı zorla köylerinden çıkarmıştır. Bu sırada onlarca kişiyi katletmiş, 1200 baş hayvanı gasp etmiş ve Bozıkan aşiretinin yaşadığı köyü ateşe vermişlerdir. Olayların büyümesi üzerine 4. Ordu'ya bağlı Salih Paşa kumandasındaki birlikler 23 Nisan 1905'te taarruza geçmiş ve 24 Mayıs'ta olaylara nihayet verilerek asayiş yeniden temin edilmiştir.³⁵⁰

Rusya'nın Kürtlerle Ermenileri birleştirmek ve bir Kürt-Ermeni devleti kurdurmak maksadıyla bu isyana destek verdiği bilinmektedir.³⁵¹

³⁴⁸ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), s.72-76.

³⁴⁹ E. Uras, a.g.e., s.522.

³⁵⁰ Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamüretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2010, S.43, s.16-18.

³⁵¹ İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, "Rusya'nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *OTAM 6 (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Ankara 2015, s.250.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET'İN İLANI SONRASINDAKİ GELİŞMELER

II. Meşrutiyet'in İlanı

Osmanlı Devleti'nin sömürgeleştirilmesi sürecinde Avrupa'nın dayattığı reform programları esasında Osmanlı tebaasının bağımsızlığını öngörüyordu. Görünüşte çöküşü engellemek amacıyla yapılan her vilayet düzenlemesi ya da her azınlık reformu devletin sonunu hazırlıyor bilhassa Balkanlar, Orta Doğu ve Doğu Anadolu'daki azınlıklar kullanılarak ulusların bağımsızlığı tetikleniyordu.³⁵² 18. asırdan itibaren sürekli olarak değişim ve yenilenme hareketlerine sahne olan Osmanlı Devleti'nde, batılılaşma hareketlerinin normal bir sonucu olarak meşrutî idare düzeni kurulmuştu. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan yenilgi üzerine padişah meclisi dağıtmış ve meşrutiyet rafa kaldırılmıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı ise yıllar sonra, Avrupa'da eğitim gören, buradaki anayasal hareketleri izleyerek, terakkiyi parlamenter sistemle özdeşleştiren “Genç Osmanlılar” adındaki bir grup aydının öncülüğünde gerçekleşmiştir.³⁵³

I. Meşrutiyet'ten sonraki dönemde 33 yıl boyunca II. Abdülhamit saltanatı devam ederken, Avrupa'daki Jön Türk Hareketi gittikçe kuvvetlenmiştir. Meşrutiyet'in ilanı için yıllarca mücadele eden İTC, Rumeli'de uzun yıllardır gizli faaliyetlerde bulunuyor, üyelerinin sayısını arttırıyor ve ordu ile yakın irtibat kurmaya gayret ediyordu.³⁵⁴ Bu süreçte Arnavut, Rum, Bulgar, Ermeniler ve Mason örgüt komitelerinin de desteğini alan İTC'nin³⁵⁵ Avrupa'daki bazı kongrelerine Ermenilerin de katıldığı bilinmektedir. Taşnak üyelerinin önyak olduğu birçok isyan neticesinde amaçlarına ulaşamayan Ermeniler, bu kez padişaha ve yönetimine karşı çıkan Genç Türk muhalefet hareketine katılarak hedeflerine ulaşmayı amaçlıyordu. 4 Şubat 1902'de Paris'te toplanan I. Genç Türk Kongresi'ne, İttihat ve Terakki'nin iki mühim ismi Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey, iki liderin taraftarları ve Ermeni delegeler de katılmıştır. Bu kongrede alınan önemli kararlardan birisi de, Jön Türk hareketinin başarıya ulaşması için yabancı devletlerin müdahalesinin şart olduğu idi.³⁵⁶ Ülkeyi bölünmeye sevk edecek bu karara Ahmet Rıza Bey ve taraftarları şiddetle karşı çıkarken, Prens Sabahattin ve Ermeniler bu fikri desteklemekteydi. Prens Sabahattin'in adem-i merkezîyetçi idare tarzına göre; devletin değişik bölgeleri kendine has idarî, malî ve adlî yönlerden idarelere bölünecekti. Ermenilere önce muhtariyet sonra da bağımsızlık yolunu açabilecek bu program bu bakımdan Ermeniler için oldukça cazipti.

³⁵² Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare*, Ankara 2007, s.131.

³⁵³ Yücel Özkaya, “Tanzimat'ın Siyasi Yönden Meşrutiyete Etkileri Cemiyet-i İslamiyye Başkan Vekili Muhiddin Efendi'nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s.301-302.

³⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, İstanbul 2004, s.23.

³⁵⁵ Paul Dumont, *Osmanlılık Ulusçu Akımlar ve Masonluk*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2000, s.38.

³⁵⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 22.

Kongre sonrasında Taşnak Partisi bu program üzerinde anlaşmak üzere yeni bir kongre teklifinde bulundu.

27 Aralık 1907’de Paris’te toplanan II. Genç Türk Kongresinde Ermeniler yeni bir siyaset benimseyerek Osmanlı Devleti’nin mülkî ve siyasî bağımsızlığını kabul ettiklerini, asker vermemekten ve tedhişçilikten uzak duracaklarını bildirdiler.³⁵⁷ Prens Sabahattin’in başkan seçildiği kongrede teorik ve ideolojik farklılıklar bir kenara bırakılarak acil bir faaliyet raporu hazırlandı.³⁵⁸ Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin’in farklı yaklaşımlarına rağmen kongrede şu üç noktada uzlaşıldı: Mevcut rejimin devrilmesi, parlamentoyu topladıktan sonra temsili bir yönetimin kurulması, bu gayeye ulaşmak için barışçıl ya da ihtilalcı yolların araştırılması.³⁵⁹

Cemiyet başlıca hedeflerini belirlemişti, fakat teşkilatın ne zaman ve nasıl harekete geçeceği konusunda henüz bir mutabakat yoktu. Enver Paşa;“Artık meşrutiyeti ilana sarayı mecbur etmek için en kestirme yol umumi bir isyandı. Fakat merkezin ihtilal için kati bir planı yoktu ve teşkilatımız henüz köylere kadar yayılmamıştı. Ayrıca Selanik’te 400 olmak üzere bütün Rumeli teşkilatı 2000 kişiydi” sözleriyle cemiyetin bu yıllarda henüz bir yöntem belirlemediğini açıkça dile getirerek bu konuda kendi şahsi fikrini paylaşmaktadır.³⁶⁰

1908’de Jön Türklerin bu amacına hizmet edecek bazı siyasî gelişmeler vuku buldu. Avrupa’da İngiltere ve Rusya arasında Reval görüşmeleri devam ederken, maaşları ödenmeyen askerlerin başkaldırısıyla başlayan isyan dalgası hızla Anadolu’dan Rumeli’ye doğru yayılıyordu.³⁶¹ Reval görüşmelerinde bir süre sonra İngiltere’nin Makedonya’ya uluslararası denetime tabi bir valinin atanması teklifi, şehrin ilhaki anlamına geliyordu ki bu durum İttihat ve Terakki’nin propagandalarının artmasına neden oldu.³⁶² İttihat ve Terakki, Reval görüşmelerini protesto etmek maksadıyla ilk deklarasyonunu yabancı elçiliklere gönderdi. Talat, Enver ve Cemal Beylerin imzasını taşıyan bildiride, Makedonya’nın kurtuluşunun ancak anayasanın ilanı ile gerçekleşebileceği savunuluyordu.³⁶³ Birçok subay sultana karşı isyana geçerek yanına birliklerini de alıp dağa çıktı. Önce 3 Temmuz’da Arnavut Niyazi Bey, dört gün sonra Tikveş’te Enver Bey, 20 Temmuz’da ise Ohri’de Eyüp Sabri Bey bir grup subay ile birlikte dağa çıkarak isyanı başlattılar.³⁶⁴ 20 Temmuz’da aynı zamanda Manastır, Seres, Üsküp, Firzovik

³⁵⁷ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s.65-69.

³⁵⁸ B. Lewis, *a.g.e.*, s.202-204.

³⁵⁹ Y. A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.261.

³⁶⁰ Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa’nın Anıları*, İstanbul 1991, s.97.

³⁶¹ B. Lewis, *a.g.e.*, s.204.

³⁶² Y. A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.298.

³⁶³ Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, İstanbul 2008, s.54.

³⁶⁴ E. J. Zürcher, *Milli Mücadelede.....*, s.74.

gibi pek çok şehirde halka sokaklara döküldü.³⁶⁵ İsyanı açıkça başlatan İttihat ve Terakki Cemiyeti maksadını şu sözlerle açıklıyordu: “Son yıllarda ana vatanımızda sürmekte olan haksızlıklar ve eşitsizliklerle savaşmak ve hükümeti 1876 anayasasına geri dönmeye zorlamak.” İsyanı bastırma görevi Mitroviçe Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa’ya verilmişti. Fakat 7 Temmuz’da Manastır’a gelen Paşa öldürülmüştü. Bu olay Selanik’te daha büyük yankı uyandırdı. Çünkü padişah en güvendiği paşalarından birini kaybettiği gibi isyan da henüz bastırılmış değildi. Ardından Mitroviçe Fırkası’na Müşir Osman Paşa tayin edildiyse de, O da 23 Temmuz’da kaçırıldı ve neticede isyan bastırılmadı.³⁶⁶ II. Genç Türk Kongresi’nden sonra yaygınlaşan ve güçlenen muhalefet hareketi sonucunda Sultan Abdülhamit ikinci defa meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı. Meşrutiyet’in ilanı hala sansür altında tutulan gazetelerde sıradan bir olay gibi lanse edildi.³⁶⁷ Bütün hedefleri mutlak monarşiye son vermek olan Jön Türkler, beklenilenin aksine Sultan’ı tahtan indirmede. Bu noktada II. Abdülhamit’in kamuoyunu büyük ölçüde etkisi altına almış olması ve cemiyetin henüz kendini yeterince güçlü hissetmemesi önemli etken olmuştur.³⁶⁸

Meşrutiyetin ilanından sonra anayasanın bazı maddeleri yedi kez değiştirildi. Mutlakiyet rejimi parlamenter idareye dönüşürken, meclisin kabineyi düşürmesi kolaylaşmış, kabinenin meclisi feshetmesi ise zorlaştırılmıştır. Artık parlamento kabinenin güvenoyunu alamazsa feshedilebilecek ve üç ay içinde yeniden seçim yapılacaktı. Kabine padişaha karşı sorumlu değil, meclise karşı sorumluydu. Böylelikle padişahın yetkileri sınırlandırılırken demokratik bir denetim mekanizması da kurulmuş oldu.³⁶⁹ Sansür ve sürgün gibi kanunun belirlediği çerçeve dışında tutuklama ve cezalandırma usulleri kaldırılmış, toplanma ve dernek kurma hakkı kabul edilmiştir. Fakat bir süre sonra İTC’nin güçlenmesini engellemek amacıyla basın ve düşünce özgürlüğü kısıtlanarak, derneklere sınırlamalar getirilmiş, kişisel eylem ya da gösteri yapmak bilhassa işçi hareketleri ve grev yapmak zorlaştırılmıştır.³⁷⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutî idareyi kurmuştu. Fakat anayasanın yürürlüğe koyulmasından sonra uzun bir dönem boyunca hükümeti kuramadı. Teşkilatın üyelerinden Cavit Bey, Talat Bey gibi isimler nazır olmuşlarsa da 1913’e kadar cemiyetin hiçbir üyesi sadrazam seçilmedi. Bu süreçte İTC iktidarda değil demek de doğru değildi. Çünkü cemiyet, hükümete “bunu yapma şunu yap” tarzında emirler verebiliyordu.³⁷¹ İTC, uzun

³⁶⁵ F. Dünder, *a.g.e.*, s.55.

³⁶⁶ Feroz Ahmed, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 2007, s.15-26.

³⁶⁷ S. Akşin, *a.g.e.*, s. 183.

³⁶⁸ E. J. Zürcher, *a.g.e.*, s.141.

³⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 2011, s. 1-33; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980*, İstanbul 1998, s.17-21.

³⁷⁰ T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s.28.

³⁷¹ S. Akşin, *a.g.e.*, s. 27.

bir süre boyunca iktidarı Babîâlî'ye bırakıp meşrutiyetin bekçisi rolünü sürmeye devam etti.³⁷² Fakat bu süreçte ülke içinde önemli bir muhalefetin tepkisini de üzerine çekiyordu. Ekim 1908'de Yunanlılar Girit'i topraklarına katarken, Avusturya Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan ise bağımsızlığını ilan etmişti. Bu durum İTC'nin kamuoyundaki itibarını zedelemişti.³⁷³ Gelişmeler üzerine bir de İttihat ve Terakki'ye sert muhalefeti ile tanınan Serbesti Gazetesi yazarı Hasan Fehmi öldürülünce ülke içinde İTC'ye olan muhalefet arttı. Hasan Fehmi'nin cenaze töreni adeta bir kitle gösterisi haline geldi.³⁷⁴

İTC'ye ilk ciddi tepki ise İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nden Derviş Vahdeti'den geldi. 13 Nisan 1909'da patlak veren isyanda, isyancılar başkenti kontrol altına almaya başladı. Karargâhlar, gazete büroları yağmalanırken, İTC üyeleri kaçmak zorunda kaldı. Sokaklarda mektepli subaylardan birkaçı öldürüldü, ülke çeşitli saldırılara sahne oldu.³⁷⁵ II. Meşrutiyet'e karşı başlatılan bu isyana ülkenin dört bir tarafından tepkiler gelmeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahrar ve Taşnak Partileri, Mülkiye, Rum, Çerkes, Kürt cemiyetleri, pek çok kulüp, milletin ve meclisin hâkimiyetini içeren birçok bildiri yayınladı. Erzurum gibi birçok ilde ise Ermenilerle Müslümanlar bir araya gelerek Meşrutiyetin ayakta kalmasını savundu.³⁷⁶

Ayaklanma, İstanbul Birinci Ordu'nun katılımıyla askerî niteliğe bürünürken, olaylara karşı tepkisiz kalmayan II. Abdülhamit sadrazam değişikliğine gitti. İTC ise, teşkilatın başkanlığından Ahmet Rıza'yı indirerek yerine İsmail Kemal'i seçti. İstanbul'daki teşkilat durumu Edirne'deki 2. Ordu'ya bildirdi. Edirne'deki ordu da durumu şifre ile 3. Ordu karargâhına bildirince, 3. Ordu hazırlıklara başlayarak İstanbul üzerine yürümeye başladı. Mahmut Şevket Paşa'nın komutasındaki Hareket Ordusu 23 Nisan'da başkente ulaştı. Ertesi gün yaşanan birkaç çarpışmadan sonra şehrin hâkimiyeti yeniden ele geçirildi.³⁷⁷ İsyanın elebaşları yakalanarak bir kısmı alenen idam edilirken, II. Abdülhamit ise Selanik'e sürgüne gönderildi.³⁷⁸ Tarihe "31 Mart Ayaklanması" olarak geçen hadise sonucunda 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamit hal edilerek yerine kardeşi Veliâhd Şehzade V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı.³⁷⁹

³⁷² F. Ahmed, *a.g.e.*, s. 36-37.

³⁷³ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1996, s.44.

³⁷⁴ S. Akşin, *a.g.e.*, s.29.

³⁷⁵ W. Hale, *a.g.e.*, s. 45.

³⁷⁶ K. Karpat, *a.g.e.*, s. 116.

³⁷⁷ B. Lewis, *a.g.e.*, s. 214-215.

³⁷⁸ W. Hale, *a.g.e.*, s. 45.

³⁷⁹ F. Georjon, *a.g.e.*, s.587.

II. Meşrutiyet'in Kürtler ve Ermeniler Üzerindeki Etkileri

İkinci Meşrutiyet'in esasında iki hedefi vardı: Selamet-i dahiliye ve selamet-i hariciye.³⁸⁰Bu minvalde dahili düzenlemeler kapsamında tüm yurttaki olduğu gibi Doğu Anadolu'da da bazı düzenlemelerin de hayata geçirilmesi öngörüldü. Bölgedeki düzenlemelerden en mühimi kuşkusuz ki, nüfuzlu ailelerin gücünü kırarak halk üzerinde yarattığı baskıyı ortadan kaldırmaktı. Ağa, şeyh, aşiret reisi ya da aşiret beylerinin meşrutiyeti tek otorite olarak kabul etmesi sağlanarak, halka zulmü engellenecekti. Üstelik bu durumdan muzdarip olan sadece Kürtler değildi. Ermenilerin de kendi içlerinde reis ya da ayan dedikleri liderleri olup, onlarda kendi reislerinin baskısı altında idi. Dolayısıyla II. Meşrutiyet'in en önemli misyonu bu ifrat güçlerin kırılması idi.³⁸¹

II. Meşrutiyet döneminde Kürt grupları, Meşrutiyet'e karşı tutumları ve fikirleri bakımından üç sınıfa ayrılabilir:³⁸²

1-Beyler, Şeyhler, Ağalar: Bütün aşiretleri eli altında bulduran bu grup, halk üzerinde en etkin olan tabakaydı. Maiyetindeki reaya Kürtlerin meşrutiyetle birlikte durumları değişmedi, eskiden olduğu gibi bu aşiret reislerine hizmet etmeye devam ettiler. Onların gözünde meşrutiyet sanki yalnızca Ermenilere gelmişti. Ermenilere karşıydı, Sultan II. Abdülhamid döneminde Ermenilerle bir kaynaşma olanağı bulamadıkları gibi meşrutiyet sırasında da Ermenilere yakınlık göstermemişlerdir.

2-Kürt Memurları ve Subayları: Bunların neredeyse tamamına yakını Türkleşmiş olup, Sultan Hamid rejiminin sadık hizmetçileri idiler. Meşrutiyet dönemindeki ulusal uyanıştan ötürü bir ara Kürtlüklerini hatırladılarsa bile, çoğu memur zihniyetinde kalıp, elde ettikleri memuriyetleri ve pozisyonlarını korumak için meşrutiyete bağlandılar. Bu grup İttihat ve Terakki hükümeti ile kaynaşmıştı.

3-Hür Fikirli Kürt aydınları: Bunlar ise Kürt bağımsızlık fikrini yayararak, Sultan Hamid döneminde takip edilerek çoğu sürgüne gönderilmişti. Bunlardan bazıları yabancı ülkelerde yayın organları kurarak, siyasi amaçlarına yönelik propagandalar yapıyorlardı. Fakat meşrutiyet döneminde bağımsızlık propagandalarına son vererek, Kürdistan sorununu Osmanlı Devleti'nin gelişmesine bağladılar ve Kürt ulusunun kültürel rönesansı üzerinde yoğunlaştılar.

Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla bu üç grup arasında farklı şekillerde algılanmıştır. Meşrutiyet'e bağlı olan Kürt grupları için; anayasasının yeniden yürürlüğe girmesiyle tüm yurttaki olduğu gibi bu Kürtlerin yaşadığı kasaba ve köylerde de bir bayram havası yaşanmıştır. Halk II. Meşrutiyet'i Hamidiye

³⁸⁰ Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat; Meşrutiyetten Ne Fayda Gördük", *Tanin* (19 Temmuz 1326).

³⁸¹ M.S. Güven, *a.g.t.*, s.150-151.

³⁸² G. Sasuni, *a.g.e.*, s.150-151.

alaylarının sonu, düzenin, nizamın başlangıcı olarak algılamıştır. Bu yıllarda Diyarbakır'da yayınlanan Peyman Gazetesi'nde II. Meşrutiyet için; "Ağalık sistemi yoksulların üzerinden kaldırılmak üzeredir. Artık bir ağalık sistemi kalmamıştır. Hepimiz Osmanlı vatandaşıyız." şeklinde haberler yer almıştır.³⁸³ Ayrıca taşrada halkı en fazla endişelendiren şeylerden birisinin de zorba, eşraf, ayan gibi namlar adı altında yapılan baskı ve zulümler olduğu bildirildiğinden, Meşrutiyet'in ilanı ile sık sık artık böyle üstünlüklerin kalmadığı vurgulanmıştır.³⁸⁴ Yine meşrutiyetle birlikte Diyarbakır, Erzurum, Harput gibi vilayetlerdeki hapishaneler derhal boşaltılmış, bölgedeki Kürtler meşrutiyete desteklerini bildirmiştir. Asî Kürtler ise, Kanun-ı Esasi ile yetineceklerini ve anayasanın yürürlükte kalması şartıyla silahlarını bir daha kullanmayacaklarını bildirmiştir.³⁸⁵ II. Meşrutiyet'in Kürtler açısından ne kadar önemli olduğunu Wadie Jwaideh şu sözlerle dile getirmiştir:³⁸⁶

"Osmanlı imparatorluğundaki herhangi bir etnik grubun olduğu kadar Kürtlerin de siyasal tarihi, 1908 yılı temmuz ayında gerçekleşen Jön Türk devriminden bahsetmeksizin tam olarak değerlendirilemez. Bu devrimin Osmanlı imparatorluğunu oluşturan halk ve ülkelerin kaderleri üzerindeki etkisi abartıya yer bırakmayacak kadar büyük olmuştur."

Doğu Anadolu genelinde meşrutiyetin ilanı çeşitli şekillerde kutlanırken meşrutiyetin ilk yıllarında Ermenilerden bazı kimselerin zaman zaman birtakım şikâyetler dile getirdiği görülmektedir. Arelk Gazetesi'ne yansıyan bu şikâyetlerde Ermeniler, hürriyetten eser olup olmadığını görmek için bölgenin bir kere ziyaret edilmesi gerektiğini, bölge halkının özellikle Muş, Sason ve havalisindeki halkın aç ve ilaçsız bir halde çıplak-yalın ayak kaldığını, meşrutiyetle halka vicdansızca hükmeden memurların muamelelerini değiştirmediklerini ve eski istibdat günlerinin devam ettiğini vurgulamıştır. Ermenice Jamanak Gazetesi'nde yayınlanan 27 Ekim 1908 tarihli bir haberde ise, eski idarenin aynen devam ettiği, memurların değişmediği, Kanun-ı Esasi ile alay edildiği, yağma ve katlin sürdürüldüğü iddia edilmiştir. Ermenilerin bu tarz şikâyetleri meşrutiyet dönemi boyunca devam etmiş fakat adı geçen bölge valileri bu şikâyetlerigenel olarak yalanlamıştır.³⁸⁷

Osmanlı Devleti'nin harice karşı en büyük zaaflarından birisi de anasır-ı muhtelif arasında birlik ve beraberliğin bulunmaması idi. Meşrutiyet'in ilanı ile bu unsurların birbirlerine güçlü bir şekilde bağlanarak bu zafiyete son verilmesi amaçlanıyordu.³⁸⁸ Ülke genelinde sevinçle karşılanan meşrutiyetle birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de gayretiyle Türkler, Arnavutlar,

³⁸³ David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, (Çev. Neşenur Domaniç), Ankara 2004, s.143.

³⁸⁴ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Taşralarda", *Tanin* (6 Ağustos 1324).

³⁸⁵ Özten, *a.g.t.*, s.92.

³⁸⁶ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.195.

³⁸⁷ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 118-119.

³⁸⁸ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Kuvvetli Türkiye", *Tanin* (24 Temmuz 1324).

Ermeniler ve Kürtler aralarındaki kırınlıklara son vererek Osmanlı'nın menfaati etrafında birleşmiş, ülkenin mutluluğu için elbirliğiyle çalışacaklarına söz vermişlerdir.³⁸⁹ Nitekim meşrutiyetin ilanından sonra oluşturulan parlamentoda çeşitli etnik grupları temsil edilmesine özen gösterilmiştir. İttihatçılar 160 milletvekili ile parlamentoya girerken, Prens Sabahattin'in Ahrar Partisi'ni 25 vekil temsil ediyordu. Bunun yanı sıra parlamentoya yetmiş bağımsız milletvekili de girmişti. Milletvekilleri etnik köken bakımından incelendiğinde; 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü ise Yahudi idi. Parlamentoda Kürt milletvekillerden ayrıca bahsedilmemiş, kuvvetle muhtemel ki Kürtler İttihat Terakki ya da Ahrar Partisi içindeki Türkler arasında gösterilmiştir.³⁹⁰

Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamıyla birlikte Kürtler de farklı gazete ve dergiler çıkararak, dernekler açarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı. 1908'den sonra açılan bu dernekler ve Kürt örgütleri Batı'daki milliyetçilik modelini benimseyerek bu kurumları taklit etmeye başladılar. Çalışmalar öncelikle Kürt tarihinin yeniden yazılması şeklinde başladı. Ayrıca Kürt toplumunu aydınlatmak maksadıyla Kürt okulları açıp örgütlenme yoluna gittiler.³⁹¹

Jön Türk yönetimi içerisindeki Emin Ali Bedirhan, Seyit Abdülkadir, Şerif Paşa gibi Kürt liderler de meşrutiyetle birlikte imparatorluğun yeni sahiplerinin ulusal azınlıklara haklarını vereceklerini ümit ediyordu. Çünkü İTC, Seyit Abdülkadir'i Ayan Meclisi Başkanı seçmek gibi faaliyetleriyle azınlıkların bu yöndeki isteklerini desteklediğini gösteriyordu.³⁹² Bununla birlikte Sultan II. Abdülhamid dönemi siyasetini destekleyen Kürtler ise, bir anti-meşrutiyetçi güç olarak ortaya çıkıyor ve yeni Osmanlı meşrutiyet rejimine karşı çıkıyorlardı. Bu bakımdan II. Meşrutiyet'in ilanı Ermeni-Kürt ilişkileri için oldukça önem arz ediyordu. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm tebaaya hürriyet getirmiş fakat meşrutiyetten özellikle Ermeniler yararlanmıştı. Batı nezdinde, Osmanlı topraklarında en çok baskıya uğrayan ulus olarak Ermeniler görülüyordu. Meşrutiyet'in ilanı Ermeniler için yararlıydı çünkü bu zamana dek Ermeni silahlı hareketleri çok sert bir şekilde ezilerek, bütün bağımsızlık teşebbüsleri durdurulmuştu. Bu yüzden Ermeniler canla başla meşrutiyete sarılarak bütün güçleriyle elde ettikleri hürriyeti korumaya çalıştılar.³⁹³

II. Meşrutiyet'in ilanı sürecinde Ermeni komiteleri de ısrarla meşrutiyeti savunmuşlardır. Hınçak teşkilatının liderlerinden Sabahgöl, Pera'da bir kilisede yaptığı konuşmada, meşrutiyetin ilanı ile birlikte fikirlerinin rahatça

³⁸⁹ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.199-200.

³⁹⁰ Tarık Ziya Ekinci, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi*, İstanbul 2011, s.4.

³⁹¹ S. Özten, *a.g.t.*, s.33.

³⁹² M. S. Lazarev- Ş.X.Mihoyan, *Kürdistan Tarihi*, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul 2001, s.172.

³⁹³ G. Sasuni, *a.g.e.*,s.143-144.

tartışabileceklerini ve konuşabileceklerini, böylelikle artık tek düşüncelerinin devletin kalkınması ve ilerlemesi olacağını bildırıyordu.³⁹⁴ Taşnak komitesi Ermenilerin sorunlarının İttihat ve Terakki işbirliğiyle çözüme ulaşacağına inanıyordu. Hınçak komitesi ise bu süreçte Prens Sabahattin ile birlikte hareket ettiğinden İttihat ve Terakki Hınçak'ın güçlenmemesi için Taşnak komitesiyle ilişkilerini iyi tutmaya özen gösteriyordu.³⁹⁵ Hatta 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Taşnak komitesi ile seçim işbirliğine giderken, Hınçaklar da Ahrar Fırkasıyla dayanışma içerisine girmiştir.³⁹⁶

Ermeniler meşrutiyet döneminde hürriyet atmosferi içinde kendi siyasî ve ekonomik çıkarlarına öncelik tanıdıklarından Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarını değiştirmiştir. Ermenilerin ve Taşnak Partisi'nin bu dönemde tamamen Türksever olduklarını söylemek doğru değilse de meşrutiyet rejiminin tam bir sadık taraftarı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Taşnak Ermeni halkının vatandaşlık durumu ve mal, kişi güvenliği gibi sorunlarının hayati önemi dolayısıyla meşrutiyetin korunması ve devamının zorunlu olduğuna inanıyordu. Ermeni mülk ve kişi dokunulmazlığı özellikle Kürt yönetici sınıfının tehdidi altında olduğundan meşrutiyet Kürtler ve Ermenileri karşı karşıya getirmiştir. Ermeniler artık sözlü ya da yazılı olarak şikâyet etme hürriyetine sahip oldukları gibi, serbestçe ticaret yapabilecek, çalışabilecek, reaya vaziyetine bir son verebileceklerdi. Ermeniler gerektiğinde artık resmen silah taşıyabiliyor, Kürde ya da Türke karşı yalnızca medeni haklar bakımından eşit olmakla kalmıyor, aynı zamanda meşrutiyetin vatandaşları olarak devleti destekleyen bir güç haline geliyorlardı. Dolayısıyla Ermeniler ve Kürtler meşrutiyetin ilanı ile ayrı cephelerde yer alıyor ve ilişkileri gittikçe kötü bir hal alıyordu. Taşnak Partisi 1909 yılında gerçekleştirdiği 5. genel toplantısında bu durumu şöyle özetlemektedir:

“Feodal beylerin artıkları, eski rejimden faydalanmış olan imtiyazlı sınıflar, Meşrutiyet rejimini kendi varlıkları için bir tehdit saydıklarından, bir karşı hareket yapma fırsatını beklemektedirler. Bize komşu olan İslam kitleleri Meşrutiyet rejiminin gerçek değerini yanlış anlamakta, Meşrutiyet'e yalnız Hristiyanlara verilmiş imtiyazlar gözüyle bakmakta ve yapılan değişikliğe düşmanca tavır almaktadırlar. Meşrutiyet rejiminin yalnızca ordu mensupları ve aydınların küçük bir kısmı tarafından desteklendiği inancındadırlar. Meşrutiyet'in ilanı ile Meşrutiyetçiler bir yandan memleketin iç hayatındaki problemlere, öte yandan da çok tehlikeli dış tehditlerle karşı karşıya bulunmaktadır. Fakat bu sorunların çözümünde meşrutiyet rejiminin faydalı olduğu inancının henüz halk arasında yeterince yerleşmemiş olduğunu unutmamalıyız.”

³⁹⁴ B. Bakar, *a.g.e.*, s. 52.

³⁹⁵ A. Avagyan-G.F.Minassian, *a.g.e.*, s. 36-37.

³⁹⁶ A. Avagyan-G.F.Minassian, *a.g.e.*, s.52-53.

Bundan sonra meşrutiyet rejimini herhangi bir darbeye karşı korumak için her zaman her yolla savaşmanın mübah olduğu bildirilerek kurula son verilmiştir. Meşrutiyet ilan edildiği günden itibaren Kürt liderleri özellikle Ermenistan toprakları olarak nitelendirilen alanlarda yaşayan Kürtler, meşrutiyete karşı çekimser bir tavır takınmıştı. İki unsur arasındaki en önemli problem hâlâ toprak sorunuydu ve meşrutiyet sayesinde Ermeniler daha evvel ellerinden alınan otlaklar, tarlalar ve ormanları siyasî hürriyetlerinden faydalanarak olağan bir şekilde yeniden elde edebilirlerdi. Oysaki Kürtler toprak sorununun sözünü bile duymak istemiyorlardı.³⁹⁷ Nitekim daha evvel topraklarını terk ederek göç eden birçok Ermeni meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamından yararlanmak ümidiyle memleketlerine geri dönmüştü.³⁹⁸ Devlet hem buna benzer sorunları halletmek, hem de bölgedeki propaganda faaliyetlerini engellemek üzere, halk tarafından sevilen ve saygı gösterilen kişilerden oluşan nasihat heyetleri oluşturarak, bölge halkını bilinçlendirme yoluna gitmiştir. Mesela, Kürtlere nasihat etmesi için görevlendirilen Şeyh Hacı Mehmet Efendi'ye takdim edilen programda şu başlıklar yer almaktadır: başkasının hukukunu çiğnememek, tahrik ve teşviklere kapılmamak, meşrutiyetin milletin ilerlemesinin teminatı olduğu şeklinde halkı aydınlatmak, Kürtleri ibadete teşvik etmek.³⁹⁹

Meşrutiyetle birlikte Kürt-Ermeni ilişkilerini geren tek mesele elbette ki yalnızca toprak sorunu değildi. Önemli sorunlardan birisi de “kâfirlik vergisi” idi. Bu vergi meşrutiyetin ilanı ile birlikte yürürlükten kaldırılmış olsa da, merkeze uzak belli başlı yerlerde Kürt aşiret reisleri kendilerine hak olarak gördükleri bu vergiden vazgeçmiyorlardı. Yine benzeri sorunlardan bir tanesi de ücretsiz çalışma, yani gulamlık idi ki, aşiret reisleri bu haklarından da vazgeçmek istemiyorlardı. Meşrutiyete kadar kâfirlik vergisi sayesinde zenginleşen, toprak ve diğer işlerinde ücretsiz olarak Ermenilerden yarar-

³⁹⁷ Garo Sasuni'nin iddialarına göre Ermenilerin gasp edilen toprakları şu şekildedir:

Erzurum vilayetinin Hınıs, Eleşkirt, Bayezıt, Pasinler, Kemah, Erzincan, Tercan, Papert (Bayburt) ve diğer kazalarındaki 129 Ermeni köyünde çeşitli şekillerde binlerce tarla, çayırılık, otlak, ev ve değirmenler gasp edilmiştir. Örneğin; Erzincan-Tercan bölgesinde 15.000 dönümden fazla arazi ve 300 kadar ev, otlaklar, Bayburt-Pasin-Eleşkirt bölgelerinde 500 parça arazi, 270'den fazla ev, 7 çiftlik, Hınıs'taki 19 köyden 1000'den fazla tarla, 400 ev, 17.000 dönümlük arazi gasp edilmiştir. Erzurum vilayetinde toplam 100.000 dönümden fazla otlak gasp edilmiştir. Harput vilayetinden Ağın, Arakir, Malatya, Dersim kazalarındaki 50 kadar köyden 1800 tarla, 5000 dönümlük arazi, 203 ev ve Çarsacak kazasındaki 40 köye ait çeşitli tarlaları da düşünürsek, yaklaşık 200.000 dönümden fazla arazi de (ki bunların içine bağ, bostan da girer) bu işgale eklenebilir. Aynı ölçüde fakat daha gayri kanuni biçimde Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetindeki Ermeni köylülerine ait yüz binlerce dönümlük arazi de gasp edilmiştir. Ermenistan'daki köylülerin başlıca servetlerinin toprak olduğu göz önüne alınırsa, bu topraksızlaşmanın Ermeni ulusu için ağırlığı kolayca anlaşılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Sasuni, *a.g.e.* s.147-148.

³⁹⁸ Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya 2013, s.258.

³⁹⁹ M.S. Güven, *a.g.t.*, s.151.

lanan aşiret reisleri bu eski yarı bağımsız feodal idarelerini devam ettirmek istiyorlardı. Meşrutiyetin getirdiği fırsatlardan faydalanmak isteyen Ermeniler ise Kürt aşiret reislerinin bu tarz isteklerine karşı koyarak artık vasal vaziyetten kurtulmak istiyorlardı. Bu durum iki ulus arasında gerginlik doğurdu. Ermeniler topraklarını tekrar sahip olamaz ve emeklerini koruyamazlarsa meşrutiyet onlar için bir anlam ifade etmeyecekti. Kürt aşiret reisleri ise eski düzenin devamı halinde meşrutiyeti kabul edebilirdi. Askıda kalan birçok sorun için adaletli çabalar göstermeye çalışan meşrutiyet hükümeti, kısa vadede bu meselelerin çözümünü gerçekleştiremedi. Bu süreçte Ermeniler hükümetin verdiği sözleri yerine getirmesini beklerken, Kürt aşiretlerinin büyük bir çoğunluğu ise anti-meşrutiyetçi duygularını sürdürerek, çekimser bir tavır takınıyor ve kendilerini tecrit ediyorlardı.⁴⁰⁰

Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet'e kadar bozuk olan Kürt-Ermeni ilişkilerini düzenlemek adına çaba sarf eden bazı Kürt ve Ermeni aydınları bu yeni dönemde her iki tarafın ortak düşmanı olarak, Padişah ve Osmanlı Devleti'ni görüyordu. Aynı topraklar üzerinde Kürt, Ermeni çatışmalarına rağmen ortak hareket etme çabasını gösteren⁴⁰¹ bu aydınlar, Avrupa'da çıktıkları "Meşrutiyet Gazetesi" aracılığıyla Kürt ve Ermeni dostluğu adına büyük hamleler yapmışlardır. Şerif Paşa'nın katkılarıyla Paris'te Fransızca ve Osmanlıca olarak yayınlanan ve İttihat ve Terakki'ye düşmanyayın politikası ile tanınan gazetede, sık sık Kürt-Ermeni dostluğu ele alınmakta, Amerika'da ölen bir Kürt gencinin Ermenilerin kendi aralarında topladıkları paralarla nasıl defnedildiği anlatılmakta, iki grup arasındaki dostluk örnekleri çoğaltılarak Kürtler ve Ermenilerin ortak hareket etmesi gerektiği işlenmektedir.⁴⁰² Aynı yıllarda Taşnaksüyun Komitesi Troşak Gazetesi'nde de dostluk çağrıları yapılarak, Kürtlerin Ermenilerle birlikte silahlı mücadeleye katılması gerektiği vurgulanmıştır.⁴⁰³

II. Meşrutiyet'in ilanıyla gündeme gelen genel af meselesi ile siyasî suçluların, giyaben mahkûm edilmiş olanların ve firarilerin af talepleri asayişsizlik olaylarını doğrudan ilgilendirdiği için bölgede genel bir hareketliliğe sebep oldu. Bu affin Ermenileri de kapsamı karışıklığın temel sebeplerindendi. Çoğunluğu Ermeni olan siyasî suçlular serbest bırakılırken, meşrutî yönetime güvenen birtakım giyabî tutuklular da hükümete teslim olmayı tercih ettiler. Giyaben mahkûm olarak firarda bulunan aşiret mensuplarının II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra vilayet merkezine gelerek af talep etmeleri üzerine, Şura-yı Devlet bu durumu değerlendirmiş ve "Kürdistan havalisinde emniyet ile asayişin gerçekleşmesini sağlamak için giyaben

⁴⁰⁰ G. Sasuni , *a.g.e.*, s.144-149.

⁴⁰¹ Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, Ankara 1982, s.72.

⁴⁰² Rohat Alakom, *Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*, İstanbul 1998, s.59-60.

⁴⁰³ M. Kalman, *a.g.e.*, s.69-70.

mahkûm olup daha sonra hükümete dehalet ve istiman edenlerin hukuk-ı şahsiye davaları baki kalmak ve yeniden bir cürüm ika ettikleri surette ceraim-i sabıkası nazar-ı dikkate alınarak bilmuhakeme verilecek hükümle haklarında muamele-i kanuniye ifa olunmak üzere aflarına” karar vermiştir. Af kararının çıkmasından sonra Bitlis Valisi Reşit Bey, 27 Aralık 1908 ile 9 Ocak 1909 tarihleri arasında kendisine af için müracaat eden aşiretlerin isimlerini bildirmiştir. Buna göre; Eruh kazası Zilan Aşireti Reisi Mehmet Resül, Garzan, Şirvan aşiretlerinden 119 kişi, Batvan Aşireti Reisi Kaymakam Fethullah Bey ve aşireti ile Pervari, Şirvan aşiretlerinden olup eski idareden dolayı birbirine düşman ve küskün olan aşiretler barıştırılmıştır. Ayrıca Bitlis kasabasıyla, Cukur, Simek, Hizan, Mutki kazaları ahalisinden ve Azimetkah Aşireti’nden 36 gıyaben mahkûm aman ederek ellerindeki 36 tüfeği teslim ederken, Bitlis, Huyut ahalisinden gıyaben mahkûm 24 kişi ve Bitlis’te gıyabî mahkûmlardan 110 şahıs aman ile hükümete dehalet etmişlerdir. Bundan on gün sonra yine Bitlis ahalisinden 24 kişi daha hükümete teslim olmuştur. Bölgenin ileri gelen aşiretleri dışında bir af talebi de Hamidiye Alayları ümerasası ve aşiret reisleri arasında uzun zamandan beri devam eden davalar için talep edilmiştir. Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinden çekilen telgraflarla bu grubun da umumi aftan yararlanması dile getirilse de Van Valisi taleplere verdiği cevapta, bu ümera ve rüesa ile halk arasındaki davaların siyasi olmadığını dolayısıyla ihtilafların siyaseten halledilemeyeceğini bildirmiştir. Vali Bey buna ek olarak, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde firari askerlerle gıyabî mahkûmlardan bazılarının affedildiğini fakat bu aşiret reislerinin affedilmesinin Müslümanlar arasında kalp kırıklıklarına sebep olduğunu bildiriyordu. Dahiliye Nezareti bu hususu 18 Nisan’da Sadaret’e bildirerek cevap istemiş fakat Dahiliye Nezareti şahsi davaların meşrutiyetin af uygulamaları dışında olduğunu bildirmiştir. Bu durum aşiret reislerinin II. Meşrutiyet’e bakış açısını olumsuz yönde etkilemiştir. Hamidiye Alaylarının lağvı sonucunda aşiret reislerinin ellerindeki silahların toplanmaya başlanmasıyla birlikte meşrutiyet aleyhtarlığı daha çok artmıştır. Aşiret reisleri köy köy dolaşarak meşrutiyetin zararlı olduğunu, Ermenilerin kollandığını ve zamanla ellerinden her şeylerinin alınacağı şeklinde propaganda yapmışlardır. Köyleri dolaşarak halka korku salan aşiret reislerinin bu faaliyetleri zaman zaman Ermeni Patrikhanesi tarafından Sadaret’e iletilmiş ve alayların meşrutiyeti kaldırmak için çalıştıkları ifade edilmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, 23 Ağustos 1908’de Van, Bitlis ve Erzurum valilerini uyararak gerekli araştırmaların yapılmasını ve önlemlerin alınmasını istemiştir.

Van ve Musul arasında yaptığı yolculuk sonucunda meşrutiyetin bölgedeki etkilerini 15 Haziran 1909 tarihli raporuyla sunan Konsolos Dickson, anayasanın Ermenilere genel olarak güven verdiğini ama Ermenilerin daha fazlası için baskı yapacaklarını, birtakım Kürtlerin anayasayı tanımadığını

fakat bununla birlikte bölgede meşrutiyetin ilanından sonra büyük ölçekli bir yağmalama ya da saldırı meydana getirmediklerini dile getirmiştir.⁴⁰⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içerisinde kuruluşundan itibaren Abdullah Cevdet, İshak Sükuti gibi birçok Kürt aktif olarak yer almıştır. Cemiyetin içerisinde yer alan Kürtler genel olarak aşiret mekteplerinde ya da askerî tıp okulunda okumuş, İstanbul'da yaşayan aristokrat ailelerin çocuklarıydı.⁴⁰⁵ Cemiyetin faaliyetleriyle yakından ilgilenen bu Kürtler arasında 1895'te tutuklanarak sürgün edilen Nehrili Şeyh Abdülkadir de yer almaktadır. 1902'de Paris'te toplanan Osmanlı Liberaller Kongresi'ne, ileri gelen Kürt ailelerinden Abdurrahman Bedirhan ve Hikmet Baban'ın katıldığı bilinmektedir. Jön Türk ihtilalinden sonra cemiyetin Kürt üyelerinden İsmail Hakkı Baban'ın Maarif Nazırlığı görevine getirilirken, Süleyman Nazif'in Bağdat Valiliği'ne tayin edildiği bilinmektedir.⁴⁰⁶ İttihat ve Terakki'ye gönüllü olarak katılan bu Kürtler kuruluşundan itibaren cemiyetle sıkı bağlar içerisinde iken, yönetimde merkezileşme ve Türkçülük politikasının ağırlık kazanmasıyla birlikte cemiyetle ilişkilerini yavaş yavaş kesmeye başlamışlardır.⁴⁰⁷ Dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin izlediği Kürt politikasını Meşrutiyet'in ilanından önce ve sonra şeklinde değerlendirmek doğru bir yaklaşım olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçülük politikasını benimsemesinde ülke içindeki problemlerin yanı sıra dış faktörlerde etkili olmuştur. Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan gibi Balkan devletleri bağımsızlıklarını ilan ettiğinde sınırları içerisinde yer alan Türk, Yunan, Sırp, Makedon, Bulgar, Arnavut, Bosnalı her ne kadar Müslüman tebaa varsa bunları çeşitli dayatmalarla Anadolu'ya göçe zorladılar.⁴⁰⁸ Kırım'dan, Kafkasya'dan, Balkanlardan, Adalardan takriben 7 milyon Müslüman göç ederek Rumele'ye ve Anadolu'ya yerleşmişti. Sadece Müslüman olmalarından ötürü ana vatanlarına göçe zorlanan bütün bu gruplar çektikleri acılar ve kaybettikleri vatanları nedeniyle zaten milliyetçiliğe yatkın haldeydiler. Bunun yanı sıra ülke içindeki yüksek vergilerden şikâyetler, aşiretlerin asimilasyon korkuları, gayrimüslimlere uygulanan askerlik uygulaması, din alanında anlam verilemeyen bir takım düzenlemelerin yapılması çözüme kavuşmayı bekleyen diğer sorunlardı.⁴⁰⁹ Bütün bu sorunlar karşısında tıkanan İttihat ve Terakki

⁴⁰⁴ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 112-127.

⁴⁰⁵ S. Özten, *a.g.t.*, s.80.

⁴⁰⁶ W. Jwaideh, *a.g.e.*,s.208-209.

⁴⁰⁷ S. Özten, *a.g.t.*, s.81.

⁴⁰⁸ Soner Çağaptay, *Islam, Secularism and Nationalism in modern Turkey:who is a Turk?*, London 2006, s.5.

⁴⁰⁹ Göç eden gruplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 111-117.

Cemiyeti çıkış noktasını Türkçülük politikasında buldu denilebilir. Dolayısıyla İTC'nin Türkçülük politikasına yönelmesi tamamıyla konjonktürelidir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle 31 Mart hadisesinden sonra kendi ideolojisine sahip, değerlerini belirli ilkeler halinde uygulayan ve bu uygulamada gerekirse devleti araç olarak kullanan ülke çapında bir örgüt haline gelmişti. Başlangıçta her ne kadar Osmanlılığı ve İslamcılığı birleştirici bir ilke olarak benimsemişse de ilerleyen yıllarda Türk milliyetçiliğini siyasî bir kılavuz olarak seçmiştir.⁴¹⁰ Jön Türk ihtilalinin başarı kazanmasının hemen ardından benimsenen bu yeni politikanın da etkisiyle Jön Türklerle Kürtler arasında zamanla patlak verecek çatışmanın ilk kıvılcımları da ortaya çıkmıştır. Nitekim meşrutiyetin ilanından hemen sonra ileri gelen Kürt ailelerinden Said Berzenci, Jön Türklere kaşı açıkça sultanı destekleyerek isyan bayrağını kaldırmış fakat bir süre sonra yakalanarak Musul'a sürülmüştür. Ayrıca Güney Kürdistan'ın en güçlü ailelerinden Caf aşireti, Jön Türk hükümeti kurulduğundan beri hiç vergi ödememiş, devlet 1910 yılında söz konusu aşiretten vergi almak üzere harekete geçse de mesele çözümlenemediği gibi, iki taraf arasındaki gerginlik yıllarca devam etmiştir.⁴¹¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti başlangıçta doğuda çok etkin faaliyetlerde bulunmasa da II. Meşrutiyet'ten önce Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bazı şubeler açtığı bilinmektedir. Erzurum'da açılan bu şubelerden biri Paris'ten Kafkasya yoluyla Erzurum'a gelen Hüseyin Tosun Bey'in önderliğinde, Serdarzade Sıtkı Bey, Hoca Seyfeddin, Durak Bey ve onlara yakın bazı kişiler tarafından kurulmuştur.⁴¹² Hüseyin Cahit bu şube ile ilgili şu sözleri zikretmektedir:⁴¹³

“Erzurum ili Pasinler ilçesinde birçok köy mevcut. Şu sıralar hayır sahibi sekiz kişi örgütleme çalışmaları yapmak için birçok koldan çalışıyorlar. Mevcut bulunan bütün köylerin bu işin içinde olmasını temine gayret ediyorlar. Yapılan çalışmaların oluşturduğu havaya bakılırsa çok kısa bir zaman içinde kuvvetli bir teşkilat meydana getirdikleri şüphesizdir.”

Diyarbakır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri 1894 yılında Abdullah Cevdet'in girişimleriyle başlamış, bölgedeki öğretmen ve memurların yardımıyla komite aktif bir şekilde rol oynamaya başlamıştır. Burada faydalı çalışmalar yapma imkânı bulan Cevdet, daha sonra cemiyetin ideolojik lideri olarak tanınacak olan Ziya Gökalp ile tanışmış ve onu cemiyete kazandırmıştır.⁴¹⁴ II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ziya Gökalp ve dayısı Pirinççizade Arif Efendi mebus seçilecek ardından Diyarbakır'da resmen

⁴¹⁰ K. Karpat, *a.g.e.*, s. 118.

⁴¹¹ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.218-220.

⁴¹² Naci Kutlay, *a.g.e.*, s.203.

⁴¹³ Orhan Örs, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası (1908-1914)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2012, s.67.

⁴¹⁴ S. Özten, *a.g.t.*, s.98.

İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerini kurarak fiili bir şekilde siyasî hayata da katılacaktır.⁴¹⁵

Fakat zamanla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Vilayat-ı Şarkiye'deki teşkilatlarının sayısını arttırmasıyla ve cemiyet içinde Türkçü fikirlerin ağırlık kazanmasıyla birlikte İTC'nin kulüpleri ile Kürt kulüpleri arasındaki çatışmalar da artmıştır. Bu yıllarda İTC-Kürt ilişkilerini etkileyen sebepler şunlardır:⁴¹⁶

- İttihatçıların İslam'a bakışları Kürtlerin kutsal saydıkları miti yıkmış, Kürtler ve hükümet arasındaki çekişmelerin artmasına neden olmuştur.

- İttihatçıların doğu vilayetlerinde başlattığı merkezileştirme, Türkleştirme çabalarının Kürtlerin yaşam tarzı ve temel değerleriyle çatışıyordu. Bazı Kürt aydınları İTC'nin bu politikalarını öylesine abarttı ki, bunun Kürtleri ve Ermenileri yok etmek için bir taktik olduğunu dahi ileri sürdüler.⁴¹⁷

- İttihatçıların iktidara geçmesiyle birlikte diplomatik ve askerî manada ortaya çıkan zafiyet Kürtlerin bir kısmında Osmanlı otoritesinin zayıfladığı şeklinde algılanmış, bağımsızlık yönündeki çabalarını arttırmıştır.

- Kürt milliyetçiliği fikri gittikçe daha fazla taraftar bulmuştur.⁴¹⁸

- Rus ve İngilizlerin misyoner ve ajanlar vasıtasıyla bölgede yaptığı propagandalar ilişkileri derinden etkileyen bir başka faktör olmuştur.

- Aşiret reislerinin cahillikleri, para düşkünlükleri ve Kürt toplumunun sosyo-kültürel anlamda yetersizliği ilişkilerin zedelenmesindeki diğer faktörlerdir.

Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezileşme politikasından çeşitli sebeplerle göç ederek zaman içerisinde imparatorluğun başkenti olan İstanbul'a yerleşen Kürtler de etkilenmiştir. Çünkü cemiyet, göç ederek İstanbul'a yerleşen bu Kürtlerin İstanbul'da kalmalarının caiz olmadığını, memleketlerine gönderilmelerinin gerektiği ve hatta bu kimselerin Erzurum vilayeti dahilindeki yollarda çalıştırılmasının münasip olacağını Üçüncü Ordu Komutanlığı'na bildirmiştir. Yine tespit edilen başka bir belgede ise İstanbul'da ikamet eden Kürtlerin bir harekete teşebbüs edebilecekleri, evlerinde yapılan aramalar neticesinde bazılarında silah bulunduğu ve bundan ötürü birkaç Kürdün yakalanarak hapse atıldığı, diğerlerinin ise Erzurum'a gönderilerek yol çalışmalarında kullanılmasına karar verildiği bildirilmektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1990, s.2.

⁴¹⁶ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.161.

⁴¹⁷ Prens Süreyya Bedirhan, *Kürt Davası ve Hoybun*, (Çev. Dilara Zirek), İstanbul 1994, s.36.

⁴¹⁸ 20. yüzyılda Kürt milliyetçiliğine dair akımlar ve oluşumlar için Bkz. Robert Olson, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: its impact on Turkey and the Middle East*, Kentucky 1996.

⁴¹⁹ O. Örs, *a.g.t.*, s.81-82.

Jön Türkler'in askerî alanda uyguladığı ve Kürtleri derinden etkileyen en önemli düzenleme Hamidiye Alaylarının dağıtılması olmuştur. 1908'de II. Abdülhamit'i tahttan indiren Jön Türkler onun sadık destekçileri olarak nitelendirebileceğimiz Hamidiye süvarilerini dağıtarak, Kürt reislerinin düzenli orduda görev alan subay oğullarının rütbelerini de düşürmüşlerdir. Bu sembolik adımlardan sonra işe bazı güçlü Hamidiye reislerini tutuklayarak devam eden İttihatçılar, Hamidiye aşiretleri tarafından el konulan Ermeni arazilerini gündeme almış ve aşiretleri silahsızlandırmaya çalışmıştır. Bu uygulamalar aşiret reisleri nezdinde hoş karşılanmamış ve birçok reis Osmanlı sınırlarını geçerek İran'daki Kürt aşiretlere sığınıp eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmaya başlamıştır. Bu eylemlerin başını çeken Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'ne gönderdiği bir mektupta İttihatçıların Kürt reislere karşı başlatmış olduğu tutuklama dalgasından bahsederek kendi akıbetinden de şüphe duyduğunu dile getirmiştir. İttihatçılar bir süre sonra Kürt reisleri arasındaki isyan emarelerinin artmasından ve Kürtlerin Ermenilerle ittifak kurma çabalarından telaşlanınca başlangıçta sergiledikleri bu politikaya son vermek zorunda kalmıştır.⁴²⁰ Üstelik Doğu Anadolu gibi çetin bir arazide düzenli ordunun adeta bir tamamlayıcısı niteliğinde olduğu anlaşılınca Hamidiye benzeri milisler yeniden oluşturulmuştur.⁴²¹ Bu maksatla iki komisyon teşkil edilerek, birinci komisyon Trabzonlu Binbaşı Hacı Hamdi Bey başkanlığında Rus hududuna yakın olan aşiretlere, ikinci komisyon ise Fahrettin Altay başkanlığında güneydoğu bölgelerindeki aşiretlere yollanmıştır. Bu komisyon gittikleri yerlerde, adayların kayıt defterlerini kontrol ederek, ölenleri çıkarmış, askerlik yaşı gelenleri ise deftere kaydetmişlerdir. Alayların atları kontrol edilerek, aşiretlere yeni rütbeler verilmiş, bu yeni teşkilatlanma 1910 yılında tamamlanmıştır. Alayların adı Mahmut Şevket Paşa tarafından değiştirilerek "Aşiret Alayları" haline getirilmiştir. Bir ara Oğuz Alayları ismi uygun görülürse de Mahmut Şevket Paşa'nın "güzel ama söylene söylene uyuz alayları olur, en iyisi aşiret alayları" şeklindeki teklifi üzerine bu isme karar verilmiştir.⁴²²

İttihat ve Terakki'nin doğudaki eğitim politikasına bakıldığında ise, başlangıçta cemiyetin zorunlu kalmadıkça ve tepkilerle karşılaşmadıkça Vilayat-ı Şarkiye'de okul açılmasını istemediği görülmektedir. Bu anlayış özellikle cemiyetin subaylar kanadında sabit bir fikir halini almıştı. Cemiyetin asker üyelerinden Fevzi Çakmak'ın konuyla ilgili değerlendirmeleri şu şekildedir:⁴²³

"Doğu illerinde okul açılması bu illerin halkını uyandıracak. Kürtlük gibi bir takım bölücü akımlara yol verecektir."

⁴²⁰ N. Karademir, *a.g.e.*, s.252-253.

⁴²¹ M. V. Bruinessen, *a.g.e.*, s.292.

⁴²² Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İstanbul 1970, s.55-57.

⁴²³ N. Kutlay, *a.g.e.*, s.226.

Bölgede kendi çabalarıyla eğitim alanında çalışmalar kaydeden Kürtler 1913'te İran sınırında "Gihandin" adında bir eğitim kurumu açtı. Bu kurum dışında Abdurrezak Bedirhan Bey tarafından da Hoy şehrinde bir Kürt Okulu daha açıldı. Bölgedeki gazete dağıtımı, öğrenci kulüpleri, yardım kuruluşları ve kültürel organizasyonlar Kürtler açısından anlamlı olmakla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti bu tür sosyal aktiviteleri desteklemedi ve zaman içerisinde ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan kuruluşların hepsini kapattı.⁴²⁴

Merkezileşme ve Türkçülük politikası 1912 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarının bilhassa iki noktada şiddetli bir şekilde eleştirilmesine neden oldu. Cemiyet gayrimüslim mebusların tamamı ile Arnavut, Arap ve Kürt gibi Müslüman olan halkların milletvekilleri tarafından eleştiriliyordu. Eleştirilerin yoğunlaştığı birinci nokta; memuriyetlere atamada Türklere öncelik verilmesi ikincisi ise; Türk olmayan halkların meskûn bulunduğu mahallere yerel dil bilmeyen memurların atanması ve kanunların yalnızca Türkçe olarak yayınlanmasıydı.⁴²⁵ Bu durumdan rahatsız olan Kürtler ortak bir bildiri yayınlayarak taleplerini dile getirdiler. Buna göre;⁴²⁶

1-Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Kürtçe resmî dil olarak kabul edilmelidir.

2-Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde Kürtçe, eğitim dili olarak kabul edilmelidir.

3-Bölgeye gönderilen kaymakam ve müderrisler Kürtçe bilmelidir.

4-Kanunlar şeriata uygun hale getirilmelidir.

5-Müftü ve kadılar Şafilardan seçilmelidir.

6-Vergiler şeriata göre düzenlenmelidir. Ayrıca bölgeden toplanan vergiler bölge yollarının yapılmasında kullanılmalıdır.

Bu gelişmeler dışında bölgede İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eğitim politikasında değişime zorlayan önemli bir neden daha vardı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra Vilayat-ı Şarkiye'de okulların durumuna bakıldığında; vilayetlerin büyük bir çoğunluğunda resmî okullar eğitimlerini sürdürmekte olup, bu altı ilde toplam 897 iptidai okul mevcuttu. Söz konusu okulların bir kısmı Müslümanlara tahsis edilmekle birlikte büyük çoğunluğu ise azınlıkların çocukları eğitim görmekte idi. Vilayat-ı Şarkiye'deki bütün vilayetlerde azınlıkların okulları Müslümanlarınkinden çok daha fazlaydı. Bu durum bölge adına İttihat ve Terakki'yi endişelendirdi. Çünkü azınlıkların okul sayısındaki çoğunluğu ve verdikleri eğitimin niteliği Osmanlı Devleti'nde nüfuzlarının artmasına neden oluyordu. Bu sebeple İttihat ve Terakki bölgede yeni bir eğitim politikası geliştirmeye başladı.⁴²⁷ Mevcut şartları göz önünde bu-

⁴²⁴ S. Özten, *a.g.t.*, s.116-117.

⁴²⁵ N. Kutlay, *a.g.e.*, s.163.

⁴²⁶ S. Özten, *a.g.t.*, s.124.

⁴²⁷ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s. 126-127.

lunduran hükümet II. Meşrutiyet'ten sonra Kürtlerin eğitim durumları ile ilgili araştırmalar yapmıştır. Bu noktada özellikle bölgeye gönderilen memurların raporları büyük önem arz etmiştir. Aşiret alayları konula ilgili bir raporunda şu noktalara dikkat çekiyordu:⁴²⁸

“Devri sabıkda çok imtiyazata malik oldukları zannedilen Kürtler bilakis birçok tahribata uğramışlar idi. Meşrutiyeti tekmil anasından ziyade tebcil ile hükümetin tekmil evamirine derhal inkiyad eden Kürtlerin terakki-yi ahvallerine çalışmak ehem ve elzemdir. Köylerden sarf-ı nazar kasabaların bazılarında bile mektep yoktur her yerden ziyade bu havalide iyi memurlar istihdam-ı lâzımeden iken bu cihette ihmal edilmiştir. Birinci derece muhtaç oldukları maarifin iştirakisine ihtimam olunursa Kürtlerin merbutiyet ve sadakatleri teyit edilmiş olur.”

Aynı şekilde Fethi Okyar, 20 Eylül 1913'te yapılan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kongresi'nde söz alarak şunları dile getiriyordu:

“Osmanlı Hükümeti, imparatorluğu meydana getiren çeşitli unsurların ilerlemesini ve gelişmesini istediğine göre, iç siyasetin temeli olarak mahallî dillerin okullarda, mahkemelerde, bürokrasi de kullanılmasını benimsemeli ve devlet memurlarını seçerken, gidecekleri bölgelerin dillerini bilip bilmedikleri hesaba katmalıdır.”

Cemiyetin fikir babalarından Ziya Gökalp ise bölgedeki eğitimin önemini şu sözlerle ifade ediyordu:⁴²⁹

“Kürtlerin yalnız bir derdi vardır. O da cehalettir. Bu derdin dermanı okumak yazmak ve dünyayı öğrenmektir. Bundan böyle Kürtçe kitaplar yazılacak, Kürtçe gazeteler neşrolunacak, mekteplerde Kürt lisaniyla ilim ve marifet öğretilecek. O zaman Kürtler de zengin olacaklar, bahtiyar olacaklar. Vatan ve millet ne demek olduğunu bilecekler, anlayacaklar ki aşiret dedikleri şey vatan ve milletin başka bir şey değildir. Bütün Osmanlılar bir aşiret olduğunu, hepsinin birbirine dost ve kardaş olduğunu idrak edecekler.”

Millileştirme ve Türkleştirme politikalarının uygulama alanı olarak görülen eğitim alanında İttihat ve Terakki Cemiyeti başlangıçta benimsediği doğu illerinde okul açmama prensibinin aksine artık bölgede bir takım girişimlerde bulunmaya başlamıştı. Bu minvalde Van'da bizzat İttihat Terakki'nin çabalarıyla bir medrese açmak için çalışmalar başlatılmış ve nihayetinde kurulmuştur. Van'da başlatılan girişim Erzurum ve Bitlis'te devam ettirilmiştir.⁴³⁰ İTC, başlangıçta bölgede etkin bir eğitim politikası üretmese de Kürt-Ermeni anlaşmazlığındaki uçurum büyüdükçe jandarma ve adliye teşkilatının yanı sıra problemlerin temel kaynağı olan eğitimsizlik için adeta

⁴²⁸ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s. 200.

⁴²⁹ Altan Tan, *Değişen Ortadoğu'da Kürtler*, İstanbul 2009, s.109-110.

⁴³⁰ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.133-136.

eğitim seferberliğine girişmiştir. Bölgede millî okulların açılması için çalışmalarına hız kazandırırken, yollar, köprüler inşa ederek bölgede imar çalışmalarına da ayrıca önem vermiştir.⁴³¹ Şimdiye kadar yapılan ihmalleri telafi etmek maksadıyla eğitim ve bayındırlık hizmetlerine eğilen hükümet, Erzurum vilayetinde Vali Mehmet Emin Bey'in de telkinleriyle Kürtler için bir medrese açılmasına karar vermiştir. Mehmet Bey'in teklif ettiği medrese Kürtlerin içerisinde bulunduğu cahiliye ve bedevi yaşam tarzından kurtulması için düşünülmekteydi. Hem ilkokul hem de ortaokul müfredatında ve yatılı olarak eğitim verilmesi belirlenen okul, Maarif Nezareti bütçesinde yeterince ödenek bulunmadığından etapta hayata geçirilemedi. Fakat nezaret, 1913 senesinde yapılacak bütçeden okul için ödenek ayrılabilceği hususunda görüş beyan ediyordu. Bu yıllarda Erzurum Valiliğine atanan Reşit Paşa da medresenin inşasına binaen devamlı surette hükümetle çeşitli yazışmalarda bulduysa da kısa bir süre sonra patlak veren Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı buna olanak vermemiştir.⁴³²

Günümüzde de zaman zaman tartışılmakta olan anadilde eğitim ile ilgili İttihat ve Terakki Cemiyeti söz konusu dönemde ileri bir adım atmıştı. Cemiyetin 1913 yılı programında anadil serbestisi ile ilgili madde şu şekildedir:

“Madde 41 Kanun-i Esaside musarrah (açık) olduğu veçhile Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyetleri siyak-ı vahide cereyan etmek için hususi ve cemaat mektepleri üzerinde hükümetin nezaret ve teftişi bulunmak ve fakat hiçbir unsurun lisanı mederzad-ı (anadili) ile itikiyad ve edebiyatına müdahale etmemek kaziyesi de umde ittihaz olunmuştur (esas alınmıştır). Tahsil-i iptidai (ilköğrenim) mecburi ve mekatib-i umumiyyede meccanidir.”

Bu madde ile cemiyet hususi ve cemaat mekteplerinde ilköğretimde, hükümetin kontrolü altında olmak kaydıyla anadilde eğitimi serbest bırakıyor aynı zamanda ilköğretimi ücretsiz ve zorunlu kılıyordu.⁴³³ Netice itibarıyla İttihat ve Terakki'nin Kürtlere bakışı, Ermeni, Arnavut, Arap diğer azınlık unsurlara bakışıyla aynı değildi. Çünkü İTC tıpkı Alevilerde olduğu gibi Kürtleri de, Türk ailesinin bir kolu olarak görüyor bu yüzden onları azınlık olarak değil Osmanlı ülkesinin sahibi olarak kabul ediyordu.⁴³⁴

II. Meşrutiyet'ten Sonra Kurulan Kürt Cemiyetleri

“II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte neredeyse her sokak başında bir hatip zuhur etmiş, her heveskâr bir gazete çıkarmış, her aklına gelen bir cemi-

⁴³¹ E. Aydoğan, a.g.e., s.163.

⁴³² “Erzurum vilayetinde Kürtlerin güzergahı olan Kars Kapı caddesinde 120 şakirdi ihtiva etmek ve sunuf-ı ibtidaiye ve idadiyeyi şamil bulunmak üzere leyfî olarak ‘Medrese-i İslamiye’ namıyla bir mekteb tesisi..” Ayrıntılı bilgi için bkz E. Aydoğan, a.g.e., s.208-209.

⁴³³ A. Tan, a.g.e., s.109.

⁴³⁴ E. Aydoğan, a.g.e., s.163.

*yet teşkil eylemiş idi.*⁴³⁵

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hem doğu vilayetlerinde hem de İstanbul'da kimileri sosyal yardım amaçlı, kimileri ise siyasî amaçlar güden birçok Kürt cemiyeti kurulmuştur. Diyarbakır'da "Fukara Perver Cemiyeti", Eğin'de "Eğin İttihat ve Terakki Cemiyeti", Erzincan'da "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" doğuda kurulan cemiyetler arasında yer alırken; İstanbul'da ise 19 Eylül 1908'de "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" kurulmuştur.⁴³⁶ İlk Kürt Milli Komitesi olarak bilinen cemiyetin kurucuları; Emin Ali Bedirhan, Muhammed Şerif Paşa (Şeyh Ubeydullah'ın oğlu), Nehrili Şeyh Abdülkadir ve Damat Zülküf Paşa'dır.⁴³⁷

Cemiyetin merkezi Vezneciler'deki daire-i mahsusadır. Tüzüğü'nün ilk maddesinde cemiyetin kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktadır:

"İslam ulu hükümlerine uygun ve milletin mutluluğu ile vatanın selametine kefalet eden anayasanın (Kanun-ı Esasi) güzel kurallarını bu gerçekleri bilmeyen birtakım Kürtlere anlatmak, Osmanlılığın yüce vasıflarını daima korumakla beraber din ve devletin ilerleme ve yaşamasının biricik aracı olan meşrutiyet ve meşveret düzeni korunup sürdürüldükçe Kürtlerin büyük halifelik makamı ve yüce sultanlığa olan güçlü bağlılıklarını sağlamlaştırmak, vatandaşları olan Ermeni, Nasturi ve diğer Osmanlı kavimleri ile iyi geçinip uyuşmalarını bir kat daha güçlendirmek ve arttırmak, kabileler ve aşiretler arasındaki bazı anlaşmazlıkları ve nefreti gidermek ile tümünün bir meşru merkez birliğinde ilerlemek için elele vermelerinin araçlarını sağlamak, maarif (eğitim, kültür), sanat, ticaret ve tarımı yayıp geliştirmek temel maksatları üzerine Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti adıyla bir hayır cemiyeti (derneği) kurulmuştur."

Cemiyetin organları danışma kurulu, yönetim kurulu ve genel kuruldan oluşuyordu. Cemiyet tüzüğü'nün ikinci maddesinde yönetim kurulunun en fazla kırk kişiden oluştuğu belirtiliyordu. Üçüncü maddede ise danışma kurulu hakkında bilgi verilmekte idi. Buna göre; danışma kurulu yirmi beş kişiyi aşmamak üzere Kürt şeyhleri ve eşrafı ile düşünen-yazan Kürtlerin ün ve haysiyet sahibi olanlarından seçilmiştir. Yönetim kuruluna üye olabilmek için; İstanbul'da oturmak, yirmi beş yaşından küçük olmamak, kötü hal ile tanınmayıp iyi ahlakî özelliklere sahip olmak, suç ve cinayetten hüküm giymemiş olmak, âlim, şeyh, eşraf, faziletli ve olgun kişilerin şerefli ve itibarlılarından olmak şarttır. Dördüncü maddede, 15 kişilik yönetim kurulu üyelerinin Ayasofya Cami'nde yapılan genel toplantıda seçilen bir kurul tarafından gizli oylama ile oy çokluğuna göre seçildikleri belirtilmiştir. Beşinci maddede ise, yönetim kurulu üyelerinin Türkçe ve Kürtçeyi okuyup yaza-

⁴³⁵ Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat; Memurin Siyaset", *Tanin* (24 Haziran 1328).

⁴³⁶ McDowall, *a.g.e.*, s.144.

⁴³⁷ W.Jwaideh, *a.g.e.*, s.211-212.

bilmesi, Kürtçeyi bilmiyorsa geçerli başka bir yabancı dil bilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁴³⁸

İstanbul'da yer alan bu cemiyet aynı zamanda "Kürt Teavün ve Terakki" adında bir gazete çıkarıyordu. Gazetenin başyazarları arasında bulunan Bediüzzaman Said-i Kürdi, İstanbul'da Kürt kimliğinin savunucusu olarak tanınıyordu.⁴³⁹ Babanzade İsmail Hakkı, Seyit Abdülkadir, Süleymaniyeli Hacı Tevfik, Diyarbakırlı Ahmet Cemil gazetenin tanınan diğer yazarları olarak zikredilebilir.⁴⁴⁰ Gazetenin imtiyaz sahibi Süleymaniyeli Tevfik aynı zamanda yayın yönetmenliğini üstlenirken, gazetenin editörlüğünü ise Ahmet Cemil yapmıştır. Gazete yayınlar ciddi nitelikte bir siyasî gaye taşıyor, muhtevasını genellikle meşrutiyet, medenileşme ve çeşitli kültürel özlemler oluşturuyordu. Birinci sayısında yayınlanan beyanname ile yayın politikası hakkında bilgi elde edilmektedir. Buna göre; Meşrutiyetle gelen özgür ortamın devamını sağlamak, anayasanın hükümlerini korumak, Kürdistan'ın modernizasyonu, Kürt toplumunun aydınlanması, Berlin Anlaşması'ndan sonra bozulan ve 1894 Sason olayları gerginliğin hat safhaya çıktığı Kürt-Ermeni ilişkilerini düzenlemek olduğu açıkça belirtilmektedir.⁴⁴¹ Türkçe olarak çıkarılan bu gazete aynı zamanda yasal olarak yayınlanan ilk Kürt gazetesi sıfatını taşımaktadır ve İstanbul'daki Kürt topluluklar arasında oldukça popülerlik kazanmıştır.⁴⁴²

Kürt aydınlarının bu yöndeki fikirlerini yansıtan ve gazeteden alınan bazı örnekler fikir sahibi olunması açısından önem arz etmektedir. Kürt ve Teavün Gazetesi'nin ikinci sayısında yer alan "Kürt ve Kürdistan" adlı başmakalede; "Bütün uluslar büyüktür, onları alçaltanlar yalnızca insanlardır. Kürtler, Osmanlı Devleti'nin her yönden önemli mevkilerinden yoksun bırakılmışlardır. Onlar 450 senedir, doğu sınırlarındaki Osmanlı Devleti'ne vazife yapmışlar ve her biri devletin hakkını ve emniyetini samimi olarak savunmuşlardır. Cesur Kürt kavmi, Osmanlı ülkesinin, önemli ulusları sırasına konulmalıdır. Onlar buna hem hak kazanmış ve hem de buna layıktırlar." denilmektedir. Yine aynı sayıda Said-i Kürdi'ye ait bir başka yazıda ise; "Kürtlere gerekli olan nedir? 15 senedir bu ihtiyaç hakkında düşünmekteyim ve Kürdistan'ın kaderini garantileyecek şu iki fikirden başka hiçbir şey bulamıyorum:

1-Ulusal birlik.

⁴³⁸ Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, İstanbul 1999, s.19-27.

⁴³⁹ Mcdowall, *a.g.e.*,s.144.

⁴⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kutlay, *a.g.e.*,s.128-151; Şükrü Mehmet Sekban, *Kürt Sorunu*, İstanbul 1998, s.163.

⁴⁴¹ İlhan Kaya, Enver Yalçın, Gülşah Savaş Çakmakçı, *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*, İstanbul 2015, s.17; Fetullah Kaya, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s.46-51; Müslüm Yücel, *Kürt Basın Tarihi: Tekzip*, İstanbul 1998, s.45-57.

⁴⁴² G. K. Moundjian, "Armenian Kurdish Relations in the Era of....", s.32.

2-Dinî bilim ile birlikte asgari uygarlık düzeyine ulaşmak için teknik sanatları öğrenmek ve ileri götürmek.”

Bu yıllarda tanınmış Kürt aydınlarından Babanzade İsmail Hakkı ise;⁴⁴³ “Eğer bir Kürt çeşitli bilgiler ve incelemeler üzerinde kendi diliyle yazılmış kitaplar bulunursa, eğitim Kürt lisanıyla olur ve çocuklar okulu daha kolayca bitirerek, eğitimlerini mükemmel yaparlar ve böylece bu çocuk Osmanlı ailesi için de kıymetli bir üye haline gelmiş olur. Bunun için Kürt vatandaşlarıma tavsiye ederim ki, her şeyden önce mükemmelleştirilmiş iyi bir lisan elde etmelidir ve ona sahip olmaya öncelik tanınmalıdır. Ondan sonra Kürt kavminin tarihini yazmaya el atarak, kaleme alınmamış bütün bilgileri ve ananeleri toplayıp yaymalıdır. Lisanın bu mükemmelleştirilmesi sayesinde ileriye gitme yolumuz açılmış olur. Nihayet bir ulusun kurtuluşunun nedeni öğrenmedir ve öğrenmenin anahtarı ise lisanıdır. Uygarlığın kapısı bu anahtarla açılacaktır. Kavmimiz yetkililerinin, dikkatini bu kaçınılmaz noktaya teksif etmelerini tavsiye eder ve onlardan derhal bu yönde çalışmalara geçmelerini rica ederim.” şeklinde görüşlerini belirtmiştir.

Kürtler tarafından kurulan cemiyetlerin en büyüğü ve en çok dikkat çekenini kuşkusuz ki Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti idi.⁴⁴⁴ Cemiyet Erzurum, Muş, Bitlis, Diyarbakır, Musul gibi vilayetlerde de şubeler açmıştır. İttihat ve Terakki kulüpleriyle kurulan bu Kürt dernekleri arasında ufak tefek çekişmeler olsa da büyük çaplı bir sorun meydana gelmemiştir.⁴⁴⁵ Fakat devlet bu cemiyetlere yine de ihtiyatla yaklaşmıştır. Çünkü Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Kürtlerde kavmiyet fikrini uyandırmak amacıyla kurulduğuna inanan Osmanlı Devleti, Musul vilayetine Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin zararlı bir faaliyetinin olup olmadığını sormuş, Musul'dan bu suale cevaben; Osmanlı'nın bütün topraklarında olduğu gibi Musul'da da bu cemiyetin bir şubesinin açıldığını ancak Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet idaresini ve ahalinin ittifakını ihlal etmediği ama yine de bu cemiyete bazı uyarı ve tavsiyelerde bulunmanın yerinde olacağını bildirmiştir.⁴⁴⁶

Fakat I. Dünya Savaşı yıllarında Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin bazı üyeleri Osmanlı Devleti'ne başkaldırarak emperyalist devletlerle işbirliği içerisine girmiştir. Cemiyetin Bitlis şubesi kurucuları Molla Selim ve Ali Ağa, Ruslarla işbirliği yaparak bu yıllarda devleti zor durumda bırakmıştır.⁴⁴⁷ Bir süre sonra milliyetçi politikalar gütmeye başlayan Kürt cemiyetlerinin özellikle Vilayat-ı Şarkıye'deki faaliyetleri göze batmaya başlamıştır. Kürt cemiyetleri bölgenin hemen her yerinde yeni şubeler açmıştır. Bu ku-

⁴⁴³ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.151-153.

⁴⁴⁴ Lazarev, Mihoyan, *a.g.e.*, s.172.

⁴⁴⁵ N. Kutlay, *a.g.e.*, s.41.

⁴⁴⁶ O. Örs, *a.g.t.*, s.77.

⁴⁴⁷ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.157.

lüplerin en büyüğü Bitlis'teydi ve 8 bine yakın üyesi bulunuyordu.⁴⁴⁸ Bu gelişmeler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni yeni önlemler almaya itti, 1909'dan itibaren Kürt cemiyetlerine çeşitli zorluklar çıkarılmaya başlandı ve zaman içerisinde bu derneklere son verildi.⁴⁴⁹

II. Meşrutiyet'in ilanı özellikle İstanbul'da milliyetçi Kürt örgütlerinin kurulmasına katkıda bulunmuştur. Bu tezi destekleyen Robert Olson meşrutiyetten sonra kurulan Kürt cemiyetleri ile ilgili şu anekdotları düşmektedir:⁴⁵⁰

“Cemiyetlerin ilki Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'dir. Bu oluşum ileri gelen Kürt ailelerinin çocuklarının bir araya geldiği bir organizasyondur. Liderlerin Kürtlerin illeri gelenlerinin çocukları olması bize şunu gösteriyor; Aileleri Hamidiye Alayları içinde yer alırken çocuklar eğitimle meşguldü. Cemiyetin kurucuları arasında şu şahıslar bulunmaktaydı: Emir Ali Bedirhan, Şeyh Übeydullah'ın oğlu Şeyh Abdülkadir Nehri ve General Şerif Paşa. Teşkilat, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyet'ini kurdu ve bir dergi yayınlamaya başladı. Derginin adı “Kürdistan” idi. Bu dergi daha önce Süreyya Bedirhan tarafından Kahire'de yayınlanan gazetenin devamı niteliğindedir. Cemiyet, ayrıca İstanbul'da yaşayan yaklaşık 30.000 Kürt için de bir okul açtı.”

İstanbul'da kurulan Kürt cemiyetlerinden birisi de Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile hemen hemen aynı yıllarda örgütlenen “Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti”dir. İstanbul'daki Kürt ailelerinin çocuklarını eğitmek üzere kurulan cemiyet, Çemberlitaş'ta bir ilkokul açarak kültürel faaliyetlerini bu okul üzerinden yürütmüştür. İdari işleri Abdurrahman Bedirhan tarafından yürütülen bu okul, Jön Türkler tarafından 1909'da kapatılmıştır. 1910'da ise; İstanbul'da Kürt öğrenciler tarafından “Kürt Talebe Hiva (Umut) Cemiyeti” kurulmuştur. Cemiyetin kurucuları; Mutkili Halil Koyalı, Diyarbakırlı Cemilpaşazadelerden Ömer ve Kadri, Vanlı Fuat Temo Bey ve Diyarbakırlı Zeki Bey'dir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan cemiyet, savaştan sonra yeniden toparlanarak cumhuriyet idaresi kurulana dek çalışmalarını sürdürmüştür. Cemiyetin aynı zamanda “Rojî Kurd” yani “Kürt Güneşi” adıyla bir gazete çıkardığı bilinmektedir. Gazete ilk sayısında “Kuşkusuz yine en basit tabir ile içinde bulduğumuz zamana ve geleceğe layık bir ilerleme gayesi, siyasî ihtiraslardan bağımsız bilimsel ve sosyal bir yol, başka hiçbir şey. İşte bugün Kürt gençliği, Kürtlüğe ve âleme karşı bu gayenin yüklediği bir görev altındadır. Bu gençlik bu görevi yerine getirmek, Kürtlüğe her taraftan vurulan hakaret tokadını, ilerleme ve bilime irfan, kültür ile reddetmek için ant içmiştir. Şimdi ancak ‘Ayinesi iştir kişinin, lafa bakılmaz’ diyebiliriz” sözleriyle

⁴⁴⁸ Lazarev, Mihoyan, *a.g.e.*, s.172.

⁴⁴⁹ Kutlay, *a.g.e.*, s.152.

⁴⁵⁰ Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, University of Texas Press, Austin, 1989, s.15.

maksadını açıklamaktadır.⁴⁵¹ Kürt Talebe Hiva Cemiyeti'nin desteklediği bir diğer yayın ise 1913'te Roji Kurd ile aynı tarihlerde yayınlanan "Yekbûn" yani Birlik Dergisi'dir.⁴⁵² Türkçe ve Kürtçe olarak iki dilde yayınlanan derginin amacı; Osmanlı ve İslam dünyasında Kürtleri tanıtmak, onların kadir ve kıymetlerini daha fazla yükseltmektir.⁴⁵³

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Süreyya Bedirhan Bey tarafından Kahire'de "Kürdistan Bağımsızlık Komitesi" kurulmuştur. Mütarekeden sonra İstanbul'da da birkaç Kürdün birleşerek "Kürt Teali Cemiyeti"ni kurduğu bilinmektedir. Şeyh Abdülkadir'in liderliğinde kurulan bu cemiyetin kurucuları arasında; Emin Ali, Murat, Halil Rami, Kamuran Bedirhan, Hikmet, Hüseyin Şükrü, Fuat, Mahmut ve Ali Baban, Diyarbakırlı Cemilpaşazade, Emin Zeki Bey, Süleymaniyeli Mustafa Paşa ile Dersim, Harput ve Malatya'nın önde gelen Kürt liderleri yer almaktadır. Yine aynı tarihlerde kurulan cemiyetler arasında hakkında detaylı bilgilere rastlanılmayan Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti ve Kürt Millet Fırkası da zikredilebilir.⁴⁵⁴ Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, varlığından Jin Dergisi sayesinde haberdar olduğumuz bir diğer Kürt derneği Kürt Kadınları Teali Cemiyeti'dir. İlk Kürt kadın örgütlenmesi olan bu derneğin kuvvetle muhtemel 1919 Mayıs'ında kurulduğu varsayılmaktadır. Derneğin programından amacının; Kürt kadını geliştirmek, sefalet içinde olan Kürt öksüzlerine ve dul kadınlarına iş bularak nakdi yardımda bulunmak olduğu anlaşılmaktadır. 1919 yılı başlarında kurulan bir başka Kürt cemiyeti Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti idi. Kürdistan Teali Cemiyeti'ne bağlı olarak kurulan bu dernek bir kültür ve edebiyat cemiyetiydi.⁴⁵⁵

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yukarıda zikredilen cemiyetlere bağlı ya da bağımsız olarak neşredilen diğer Kürt yayınları şunlardır:⁴⁵⁶ Şark ve Kürdistan Gazetesi (1908), Kürdistan Gazetesi (1908), Peyman Gazetesi (1908), Amidi Sevda (1909), Yekbûn Gazetesi (1913), Yekbûn Dergisi (1913), Roji Kurd Dergisi (1913), Hetawi Kürd Dergisi (1913), Bangi Kürd Dergisi (1914), Kürdistan Dergisi (1914), Jin Dergisi (1918), Jin Gazetesi, Gazi Gazetesi (1919), Bangi Kürdistan Gazetesi(1922).

Bu yayınlardan bazılarında Kürt-Ermeni ilişkilerine dair tespitlerde bulunmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Avrupa'nın değişik şehirlerinde sürgün hayatı yaşayan Kürt ve Ermeni aydınlarının yakınlaşmaları 1898'de Kahire'de yayınlanan Kürdistan Gazetesi'nin yayın

⁴⁵¹ İ. Kaya-E. Yalçın, *a.g.e.*, s.29.

⁴⁵² F. Kaya, *a.g.t.*, s.63.

⁴⁵³ İ. Kaya- E. Yalçın, *a.g.e.*, s.34; Kemal Mazhar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, (Çev. Mustafa Düzgün), Ankara 1992, s.29.

⁴⁵⁴ W.Jwaideh, *a.g.e.*, s.212-213.

⁴⁵⁵ Habip Dursun, *Jin Dergisi'nde Kürt Milliyetçiliği*, Atılım Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s.21-22.

⁴⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Kaya- E. Yalçın, *a.g.e.*, s.10-40.

politikası ve içeriğine de yansımıştır. Birçok sayısında Kürt-Ermeni ilişkilerine yer veren gazetede Kürt ve Ermeni halklarının birbirlerine yakınlaşması amaç edinirken, iki unsur arasında devam eden çatışmaların engellenmesi için Abdullah Cevdet, Abdurrahman Sami Bedirhan gibi birçok Kürt aydını basın aracılığıyla Kürt halkına çağrıda bulunmuştur.⁴⁵⁷ Dönemin Ermeni gazetelerinden Anahid (1900), Kürdistan Gazetesi ile benzer bir yayın politikası izleyerek, gazetenin yayınlarına destek vermiştir. Sık sık eğitim, kültür çağrısında bulunan Kürdistan Gazetesi'nin bu çabalarını destekleyen Anahid Gazetesi, Kürtlerin cehaletten Osmanlı Devleti'ni sorumlu tutarak şu ifadelerle yer vermiştir:

“Kürdistan’ın hemen her sayısının başyazısı, eğitimin önemi ve gerekliliği üzerine kaleme alınmış nasihatlerden oluşuyor. Bu makaleler, Kürt toplumuna heyecanla davette bulunuyor, cesaret veriyor ve onların kalbini kazanıyordu. Kürdistan Gazetesi, olaylarla kanıtlıyor ki Kürtlerin cahilliğinin yegâne sebebi Türk Devleti’dir. Çünkü karmaşık politik sorunların çözümü için Kürtlerin cahil bırakılması Türklerin işine geliyor, bundan dolayı Kürdistan Gazetesi, Kürtleri uyarmaya ve haklı taleplerini devlete sunabilmek için eğitimi yaygınlaştırmaya çağırıyor.”

1908’de yayınlanan Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi ise yayınlarında sadece Kürtlerin değil, Osmanlı’nın ve Ermeniler gibi azınlıkların da sorunlarına da yer vermiş ve Kürtlerin Ermenilerle olan sorunlarının çözümleri gazetede sık sık işlenmiştir. Aynı yıl yayınlanan Şark ve Kürdistan Gazetesi’nde ise “Zavallı Kürtlerle Ermeni Vatandaşlar” başlıklı yazıda, Osmanlı’nın çok kültürlü yapısına vurgu yapılarak “Kürt, Ermeni ve diğer kavimler birbirimize kardeş nazarıyla bakıyoruz” denilmiştir. 1908’de İstanbul’da çıkarılan Kürdistan Gazetesi ise; Ermenilerle Kürtler arasındaki bozuk ilişkiden II. Abdülhamit idaresini mesul tutmuş, sık sık Ermenilerle ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğine vurgu yaparak birlik mesajları içeren yazı ve yorumlara yer vermiştir.⁴⁵⁸

İTC’nin Vilayat-ı Şarkîye’deki Çalışmaları

II. Meşrutiyet’in ilanından sonra I. Dünya Savaşı ve Ermeni tehcirine giden yolda izlenen politikaları daha doğru değerlendirmek maksadıyla öncelikle İttihat ve Terakki hükümetinin Vilayat-ı Şarkîye’deki çalışmaları ele alınmıştır.

1908-1914 yılları Osmanlı Devleti için mühim olayların yaşandığı bir dönemdir. İttihat ve Terakki önderliğinde ilan edilen Kanun-ı Esasi ile yeni bir sürece giren ülkede, İTC iktidara doğru yürürken merkezden başlayarak siyasî, hukukî, iktisadî alanlarda çeşitli düzenlemeler meydana getirmiştir.

⁴⁵⁷ N. Kutlay, *a.g.e.*, s.17.

⁴⁵⁸ İ. Kaya, E. Yalçın, *a.g.e.*, s.14-23.

Bu süreçte ülkenin en az gelişmiş bölgesi olan Doğu Anadolu, hem kendinden önceki yirmi yıl içinde cereyan eden olaylar bakımından hem de etnik unsurlar arasından görülen çatışmalar sebebiyle oldukça karışık bir durumdadır. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Doğu Anadolu'nun içtimaî ve siyasi durumunu yeniden şekillendirmeye yönelen İttihatçılar öncelikle Sultan II. Abdülhamit döneminde kurulan ve Ermeni terör örgütleri için caydırıcı bir güç olan Hamidiye Alaylarını ortadan kaldırmaya yöneldiler. Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının teşkiliyle Doğu Anadolu'da asayiş nispeten sağlanmıştı. Fakat İTC bu alayları tasfiye yoluna gidince aşiret reisleri küstürülmüş oldu. Bölgede asayişin ancak güçlü jandarma kuvvetleri aracılığıyla sağlanabileceğini anlayan hükümet, jandarma teşkilatını günün şartlarına göre düzenleyerek, müfettişlik teşkilatını faaliyete geçirdi. Bu tedbirler çetecilik faaliyetlerinin azalmasında etkili olmayınca 3 Temmuz 1909'da çıkarılan bir kararname ile, devletin dahili ve harici emniyetini ihlal edecek bütün suç ve cinayetlerin asıl failleri ile medhaldar olanların sıfat ve haysiyetlerine bakılmaksızın Divan-ı Harp'te muhakemesine karar verildi. Alınan bu karar sorunun çözümünde etkili olmakla birlikte ülkenin tamamında uygulanması devletin gücüne bağlıydı ki, bilhassa meşrutiyetin ilk yıllarında bu gücün merkezden uzaklaştıkça azaldığı görülüyordu.

Doğu Anadolu için İttihat ve Terakki hükümetinin en önemli hedefi, nüfuzlu ailelerin ve zorba ağaların halk üzerindeki etkisini silerek, halkın meşrutî idareyi tek otorite olarak tanımasını sağlamaktı. Çünkü meşrutiyet ilan edilmesine rağmen mütegalibenin halka zulmü hala devam ediyor, biçare köylüler çıkarlarını yeterince koruyamıyordu. Eski düzenden farklı olarak, mütegalibe hükümete açıkça meydan okuyamıyordu fakat farklı şekillerde köylüyü ezmeye devam ediyordu. Anadolu'dan gelen mektuplarda halk tagallübten şikâyet ediyordu. Tagallübün olduğu yerde eşitlikten söz etmek dolayısıyla da adalet ve hakkaniyetten dem vurmamak pek de mümkün olmuyordu.⁴⁵⁹ Tanin Gazetesi başmuharrirlerinden Hüseyin Cahit'in bu konuya dair bazı görüşleri şu şekildedir:⁴⁶⁰

“Meşrutiyet'in memleketimizde tamamıyla fiiliyata geçtiğini zannedenler aldaniyorlar. Hükümet her tarafta meşrutiyet hükümlerini uygulayabiliyor mu, hamisiz, kimsesiz, biçare köylüler çıkarlarını koruyabiliyor mu? Memleketin her tarafı göz önüne alındığında bu suallere evet cevabını vermek doğru değildir. Biçare köylüyü ezmek yalnızca açıktan açığa hükümete meydan okumakla olmaz. Bunun bin türlü şekli vardır. Taşrada işini adaletle yapan memurlar muhakkak devlet ile mütegalibe arasında mücadele etmek zorunda kalıyor. Vazifesini hakkıyla yapmaya niyetlenmiş bir memur ister nahiyede isterse liva ya da kazada bulunsun karşısında illa bir mütegalibe bulacaktır. Bunlar şimdiye kadar vergi vermeye,

⁴⁵⁹ “Bugünün Meselesi; Anadolu'da Tagallüb” *Tanin* (8 Teşrin-i Sani 1326).

⁴⁶⁰ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Memurin ve Mütegalibe” *Tanin* (14 Mart 1327).

evkafı soymaya, aşarı ucuza kapatmaya, fakara halkın haklarına tecavüz edip cezasız kalmaya alışmıştır. İsterler ki bu düzen devam etsin, meşrutiyet memurları da bu hareketlerine göz yumsun. Zavallı köylüler bu mütegalibenin altında esir gibi yaşadıkları halde onlara “ağa, bey, paşa” diyerek hürmet ve riayet ediyorlar. Meşrutî hükümetin en birinci vazifesi bunları ezmektir. Vilayetlerde bunların kökünü kazımadıkça, halk nazârında bunların gücü imha edilmedikçe meşrutiyet tam anlamıyla tatbik edilmiş sayılamaz, biçare ahali de bunlardan kurtulamaz.”

Bu süreçte Ermeniler mütegalibenin zulmüne dair şikâyetlerini, vilayetlerde yer alan dinî temsilcilikler, murahhashaneler ve merkezde patrikhane aracılığıyla hem hükümete hem de yabancı devletlere iletebiliyordu. Yabancı devletlerin hamiliğini ve müdahalesini önlemek isteyen iktidar haliyle Kürt ahaliden çok Ermenilerin sorunlarına öncelik tanımak zorunda idi. 1911 yılına gelindiğinde meşrutî idare halkın isteklerini karşılayamadığı gibi Ermeni örgütlerinin bölgedeki faaliyetlerinin engelleyememiş, arazi meselesi çözümlenememiş, eğitime gereken yatırım hala yapılamamıştı. Bütün bunlar İTC hükümetine güvensizliği tetiklerken Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri de gündün güne artış gösteriyordu.⁴⁶¹

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda yaşanan acılar Osmanlı devleti için, bu döneme kadar takip edilen politikalarda revizyona gidilmesi sürecinde bir dönüm noktası teşkil etmekte idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti adeta değişimin içine çekilmiş ve bu süreçte hem devletin hem de cemiyetin millî hedeflerinin yeniden gözden geçirilmesi gündeme gelmiştir.⁴⁶² İTC, Vilayat-ı Şarkîye'de yapılacak çalışmalarda öncelikle bölgenin sosyo-kültürel ve etnik yapısı tespit edecek, çıkan tabloya göre çözüm yolları üretecekti.⁴⁶³ Cemiyet bu çalışmalarda genel olarak üç kaynaktan istifade etmeyi düşünüyordu; devletin kendi kurumları, yabancı kaynaklar ve belirlenen yetenekli memurlar. Devlet kurumları arasında Sicill-i Nüfus İdaresi ile Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ilk sırada yer almaktaydı. 20 Temmuz 1915'te Talat Bey, tüm vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği bir emirle “köylere varınca ya dek mülkî teşkilatı gösterir bir harita ile köy ve kasabalardaki ahalinin milliyet esasına göre ve elyevm mevcut olan miktarlarını içeren cetvellerin” bir an evvel tespitini istemiştir. Elde edilen bu ve benzeri bilgiler ve etnik konulardaki diğer araştırmalar Sicill-i Nüfus İdaresi ile Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi'nde toplanmış, bu kurum bir nevi belirlenecek politikaların hayata geçirildiği yer şeklinde bir işlev görmüştür.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.2-10.

⁴⁶² E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.43.

⁴⁶³ Orhan Türkođan, “Doğu Anadolu'nun Sosyal Yapısı”, *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Tunceli 1985, s.50-51.

⁴⁶⁴ Fuat Dündar, “İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları”, *Toplumsal Tarih*, C. 16, S. 91, s.43-44.

Cemiyet yaptırmak istediği araştırmalarda kullanmak üzere güvenilir ve yetenekli kimseleri görevlendirmiştir. Bu isimler Talat Bey ve Ziya Gökalp arasında geçen bir konuşmadan öğrenilmektedir. İTC'nin liderlerinden Talat Paşa, sadrazam olduğu ilk günlerde parti umumi meclisini toplayarak; "Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur. Önce bunun içini tanımamız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum" demiştir. Bu sözler üzerine Ziya Gökalp; "Biz bir siyasî inkılâp yaptık. Yani meşrutî bir idare vücuda getirmekle kalıp değiştirdik. Hâlbuki en büyük inkılâp içtimai inkılâptır. İçtimai bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar, en büyüğü ve en verimli olanıdır. Bu da ancak Türk cemiyetinin morfolojik ve fizyolojik yapısını tanımakla olur. Bunların başında Anadolu'nun muhtelif dinsel inançları, tarikatlar, sektler ve Türkmen aşiretleri gelir. Bu kurumları incelemek üzere bilim gücü tam arkadaşları bu kutuyu açmaları için gönderelim" şeklinde düşüncelerini belirtmiştir. Bunun üzerine parti umumi merkezi Kızılbaş ve Bektaşileri incelemek üzere Baha Said Bey'i, Ahileri incelemek üzere Bursalı Mehmet Tahir (Olgun) ve Hasan Hoca'yı, Ermenileri incelemek üzere de Esat Bey'i (Uras) görevlendirmiştir.⁴⁶⁵ Söz konusu kişiler Anadolu'yu baştanbaşa dolaşarak hazırlayacakları raporları hükümete sunacaklardı.⁴⁶⁶

İttihat ve Terakki yapmaya çalıştığı bu çalışma ile Osmanlı Devleti'ni millî bir kimliğe kavuşturmayı amaçlıyordu. Bu gaye doğrultusunda evvela takip ettikleri Osmanlıcılık ideolojisinin bir sonuç vermeyeceğini anlayınca, Türkçülük fikri etrafında toplanmaya başladılar. Fakat bu yöneliş, birtakım aydınlar tarafından "zorla asimilasyon" şeklinde değerlendirilmektedir. Oysaki İTC'nin Osmanlıcılık ve Türkçülük politikası, ırkçılık manasına gelmemekte, kültürel, siyasî ve ekonomik anlamda Türkiye'nin bir kalkınma hamlesi olarak görülmekteydi. Büyük Kürt ailelerinden Baban aşiretine mensup, Babanzade İsmail Hakkı bu konuda şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Osmanlılaştırmak; Osmanlı Devleti'nin bütün fertlerine bir Osmanlı kalbi vermek, ortak bir vatan üzerinde aynı şekilde vatana karşı olan borcu gerektiği gibi fedakârlıklarla ödemek ve dış dünyaya karşı bu birlikteliği korumaktır."

İsmail Hakkı, aynı zamanda Osmanlılaştırma Türkleştirme olarak görülüyorsa, bu granit taşıyı iğne ile delmek gibi olur, bu imkânsız olduğu gibi devlet en ihtişamlı zamanlarında bile böyle bir şey denememiştir, bunu menfaatine de uygun görmemiştir açıklamalarında bulunmaktadır. Hüseyin Cahit ise; Genç Türkler, unsurları Türkleştirmek istiyorlar, hatta dinimize saldırıyorlar, gibi iddiaları akıl ve mantık dairesinde görmemektedir. Hatta böyle

⁴⁶⁵ Nejat Birdoğan, *İttihat ve Terakki'nin Alevi Bektaşilik Araştırması*, İstanbul 1995, s.7-8.

⁴⁶⁶ F. Dündar, *a.g.m.*, s.50.

bir düşüncenin yaşayabilme şansı olmadığını belirterek, anasının dilini, milliyetini, dinini unutarak Türk olmasının mümkün olmadığını, kılıç kuvvetiyle yapılmamış bir şeyin şu asırda meşrutiyet idaresi altında olamayacağını vurgulamaktadır.⁴⁶⁷

Bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Hristiyan azınlıklar ve bir takım Müslüman unsurlar özgürlükçü ortamdan istifade ederek şımarık ve aşırı isteklerini çekinmeden hükümete sunuyorlardı.⁴⁶⁸ Azınlıkların farklı siyasî görüş ve beklentileri kendi aralarında uzlaşamayacak kadar karmaşıktı. Bunun yanı sıra takip edilen politikalar neticesinde Türkler kenara itilmişti, Türküm deme cesaretini gösterecek kimse neredeyse yok gibiydi. Hilmi Ziya Ülken bu durumu şu şekilde özetlemektedir:⁴⁶⁹

“İstanbullular kendilerine şehri namını veriyor, taşralılara ise coğrafi karabete göre Arnavut, Arap, Laz diyorlardı. Rumeli ahali, umumiyetle Arnavut'tu, Karadeniz sahili yalnız Lazlarla, Şarkî Anadolu yalnız Kürtlerle meskündü. Böyle bir coğrafi kavmiyet unvanı bulamayanlar da, mefahirini parlak gördüğü kavimlerden birine gönüllü yazılıyordu. Bu suretle aslen Türk olan birçok gençler Arnavutluk'la yahut Kürtlükle iftihar ediyorlardı. Türklükle mübahat eden tek bir fert yoktu. Türk kelimesini ayıplı gibi kimse üstüne almıyordu. Türk, Şarkî Anadolu'da Kızılbaş, İstanbul'da kaba ve köylü manalarında idi.”

Bu noktada Vilayat-ı Şarkîye'de ayrılıkçı hareketlerin ağırlığını hissedilen İttihat ve Terakki, bu coğrafyanın Türk olduğunu ispata yönelik çalışmalarına başladı. İşte İttihat ve Terakki'nin etnisite çalışmaları bu gibi kaygıların sonucunda ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁰ Temelinde birleştirme kaygısı olan bu düşünce, İttihat ve Terakki bünyesinde ünlü ideolog Ziya Gökalp ile bilimsel bir yapı kazanmıştır.⁴⁷¹ Kendisi de Vilayat-ı Şarkîye'de yaşayan ve aslen Kürt olan ideolog, en önemli tecrübelerini coğrafya üzerinde yaşayarak tecrübe edinmişti. Bu dönemde gördüğü en önemli ve acil problem azınlıkların bağımsızlık savaşı içinde olmalarıydı.⁴⁷² Gökalp'in tesiri altında doğan Türkçülük programı Vilayat-ı Şarkîye'de yaşayan Ermeni, Rum, Nasturi gibi ekalliyetlere belli bir harsî muhtariyet verilmesinden yanaydı. Zira bu süreçte klasik Osmanlı millet sisteminin devamı artık imkânsız görülüyordu. Fakat

⁴⁶⁷ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.41-43.

⁴⁶⁸ Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp, İttihatı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul 1974, s.129.

⁴⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, İstanbul (Tarihsiz), s.88-89.

⁴⁷⁰ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.34.

⁴⁷¹ Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, İstanbul 1997, s.11.

⁴⁷² Hugh Paulton, *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, (Çev. Yavuz Alagan), İstanbul 1998, s.89.

Doğu Anadolu’da yaşayan unsurlar içerisinde Gökalp, Kürtleri diğerlerinden ayrı tutuyordu.⁴⁷³

Aslen Diyarbakırlı olan Gökalp, Kürtçeye Türkçe kadar hakim olup, gençliğinde ben “Türk müyüm, Kürt müyüm?” şeklinde bir bunalım geçirmişti. İşin içinden çıkabilmek için Kürtçe’yi kelime kelime filolojik bakımdan incelemiş ve kelimeler arasında erkeklik, dişilik ayrımı olmadığını görünce Türk olduğu kanaatine varmıştır. Kürtlerin Turanî oldukları kanaatine varan Ziya Gökalp, çalışmalarını bu yöne kaydırarak Kürtlere azınlık şeklinde bakılmaması gerektiğini savunmuştur.⁴⁷⁴ İttihat ve Terakki’nin Vilayat-ı Şarkîye politikasının belirlenmesinde Gökalp’in bu yöndeki siyasal ve kültürel düşünceleri oldukça etkili olmuştur.

Vilayat-ı Şarkîye’de halk arasında şikâyet edilen konuların en başında bölge idarecilerinin problemlere karşı duyarsızlıkları ve ilgisizlikleri geliyordu. Hükümete sunulan raporlarda başta valiler olmak üzere mutasarrıf, kaymakam, muhasebe müdürleri gibi yetkililer hakkında yapılan şikâyetler önemli yer tutmaktaydı. Kötü niyetli ve defalarca kere yanlış yapan, rüşvetçi memurların vilayet dahilinde bir kazadan diğerine tayiniyle yetinildiği bilhassa altı çizilen bir husustu. Bunun yanı sıra; sancak mutasarrıfları ve kaza kaymakamlarının daireleri dolaşarak meşrutiyetin önemini ahaliye anlatmak, fakir fukaranın ahvalini öğrenmek ve sorunlara çözümler sunmak gibi görevleri olduğu halde bunların hiçbiri yerine getirmiyordu. Memurların çoğunun rüşvet aldığı halkın bilgisi dahilindeydi. Mesela, Şirvan Kaymakamı Mustafa Bey, donanma için toplattığı yardım parasının, yalnızca dörtte birin ilgili merkeze göndermiş, kalan miktarı beraberindekilerle birlikte paylaşmıştır. Gevaş, Erciş, Adilcevaz, Muş gibi diğer vilayetlerde de benzeri birçok sorun ortaya çıkmıştır. Bölgeye tayin edilen idarecilerin gerekli bilgiden, görgüden, memuriyette takip edilmesi gereken hiyerarşiden yoksun olmaları, bu kimseler tayin edilmeden evvel kimlikleri hakkında gerekli ön araştırmanın yapılmaması daha çok soruna meydan veriyordu Zaman zaman bu memurlar arasında Muş Mutasarrıfı Esat Bey gibi bölücü komiteler adına çalışan ajan idareciler de çıkıyordu. Muş gibi önemli bir vilayete mutasarrıf olarak atanan Esat Bey, Taşnaksütyun Cemiyeti’nden Karmen Efendi’ye icra-yı hükümet ediyordu. Bu gibi vakalar Babıâli’nin dikkatini çekmiş ve Van, Erzurum, Bitlis gibi vilayetlere atanacak memurların tecrübeli, olgun, bilgili, millî meseleler karşısında duyarlı kimseler olmasına dikkat edilmiştir. Bu konuda bir diğer önemli örneği Erzurum valisinin bölgeye atanacak vaizlerle ilgili raporu oluşturuyordu. Raporda özetle; camilerde verilmekte olan vaazların cahil ve mutaassıp ahalinin maneviyatı üzerinde çok büyük tesirler bıraktığından, vaizlerin ilim erbabı olmamasından şikâyet ediliyor ve fayda bekle-

⁴⁷³ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, (Çev. Cemil Meriç), İstanbul 1980, s.97.

⁴⁷⁴ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1996, s.123.

nilen yerde ahalinin çok büyük zarar gördüğü vurgulanıyordu. Bunun önüne geçebilmek için her kazaya kadı, müftü gibi gerçekten dinî tahsil almış vaizlerin tayiniyle hem İslamiyet'in hem de meşrutiyetin halk nazarında daha iyi anlaşılacağı ifade ediliyordu. Ayrıca başına iki arşın bez saran her şahsın halka din dersi vermesinin engellenmesi, servet sahibi ağa, eşraf, reis, bey gibi unvanlara sığınarak halkı sömürenlerin engellenmesi ve toprak reformlarının bir an evvel yapılması isteniyordu. Sorunların yerinde tespit edilmesi gerektiğinden İTC, işe bölgeye tetkik heyetlerinin gönderilmesiyle başlamıştır.⁴⁷⁵

Uzak bölgelere heyetler gönderilmesi usulü istibdat dönemine mahsus bir eylem olduğundan başlangıçta bu fikre karşı çıkmışsa da, Meclis-i Mebusan azaları yıllarca bu bölgelerde görev yaptığından hem vilayetlerin hem de halkın durumundan haberdardı. Meşrutiyetle birlikte bölgede asayişin tesisi valilere bırakılmıştı fakat yıllarca süregelmiş bir düzenin yerine yenisini bir anda tesis etmek çok zordu. Bu sebeple İttihat ve Terakki Hükümeti, bölgeye heyet gönderilmesini uygun görmüş hatta gidecek azaların riayet edecekleri talimatnameyi tanzim ettirmişti.⁴⁷⁶

İttihat ve Terakki'nin belirlediği politikaya göre taşranın beş, on sene içinde çehresinin değişmesi için idarecilerin ıslaha ihtiyaç duyduğu kadar, birlik ve bütünlüğün sağlanması için bölge insanının da organize edilmesi gerekiyordu. Bu düşünceden hareketle cemiyet Erzurum başta olmak üzere tüm bölgede bir teşkilatlanma ağı başlatmış, halkın ihtiyaçları doğrultusunda çalışmalara yönelmişti. Erzurum'da öncelikle bir esnaf yardım şirketi kurularak, halkın paraya ihtiyaç duyduğu dönemlerde tefeci ve vurguncuların peşine düşmekten kurtarılması sağlanmıştır. Ayrıca köylüler arasında da bir yardımlaşma sandığı tesis edilerek, her köylünün senelik mahsulâtının bir miktarının bu sandığa bırakılması kararlaştırılmıştır. Adına İhtiyat-ı Zahire Sandığı denilen bu dernek sayesinde toplanan zahire satılarak fukaraya yardım ediliyor, köylerin su, mektep gibi giderleri temin ediliyordu. Bu çalışmaların yanı sıra cemiyet senelerdir inşa edilemeyen çevre yollarının, köprülerin inşası ve ticarî hayatın canlanması adına sürekli olarak idarecileri uyarıyor ve bu suretle taşraya bir kimlik kazandırmaya çalışıyordu. Bölgenin sosyo-ekonomik manada gelişmesi için ahaliyi her şeyi devletten bekleme anlayışından kurtarıp, bölgede devlet-millet işbirliğini tesis etmeye çalışan cemiyetin bu faaliyetleri bölgede büyük sempati kazanmasına neden oluyordu. Fakat cemiyetin çabaları devlet bürokrasisinde yapılacak bir takım reformları gerekli kılıyordu. Bu amaçla işe devlet memurlarından başlayan İTC, öncelikle valilerin yetkilerini artırmış ve önemli görevlere İttihat ve Terakki'ye yakın tecrübeli, bilgili, duyarlı yöneticileri tayin etme politikasını benimse-

⁴⁷⁵ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.56-58.

⁴⁷⁶ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Uzak Vilayetler Ahvalı", *Tanin* (7 Şubat 1324).

miştir. Bu maksatla 28 Ocak 1912'de idarî kadrolaşmaya dair kararlar alan hükümet özetle şu hususları belirtmiştir:⁴⁷⁷

1-Bitlis ve Mamüretülaziz vilayetlerine vazifesinde muktedir valilerin tayinleri ve mezkûr vilayetlere valilerin serian tayini ile izamı.

2-Memurların azli vb. gibi konularda Van, Bitlis, Mamüretülaziz, Erzurum valilerine geniş yetkiler verilmesi ancak irade-i seniyye ile tayin olunların Babiâli'ye bildirilmesi. Bunun dışında lüzum görülecek memurların derhal işten el çektirilmesi ve yerine münasiplerinin tayini.

Vilayat-ı Şarkıye'de başlayan bu kadrolaşma hareketine zaman zaman Ermeni temsilcilerin müdahalede bulunduğu görülmektedir. Ermeni mebuslar hükümete muhtıralar vererek, bazı görevlere Ermenilerin tayin edilmesini talep etmişlerdir. Azınlıklara memuriyet verilmesi Tanzimat'la birlikte uygulanmaya başlayan bir hak olmasına rağmen bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Vilayat-ı Şarkıye'de Ermeniler tarafından istismar edilen konuların başında bu husus yer almıştır. Buldukları mevkileri, görevlerini suiistimal ederek Osmanlı Devleti aleyhine azınlık komiteleriyle işbirliğine giren Ermeniler ve diğer azınlıklar hakkında 31 Aralık 1914 tarihinde Vilayat-ı Şarkıye valileri şu beyannameyi yayınlamışlardır:

“Doğu vilayetlerinde sayıları oldukça mühim bir miktara ulaşan özellikle Ermenilerin eğitim ve öğretimleriyle uğraşan yabancı kurumlar memurlarının hükümetçe alınacak siyasî önlemlerden ve uygulanacak askerî hareketlerden haberdar olarak, devletin önemli sırlarının duyulmasına ve yayılmasına ve Hristiyan unsurların kışkırtılmasına aracı ve sebep olabilecekleri göz önüne alınarak, bir savaş çıktığında bunların hepsinin savaş mıntıklarından uzak yerlere nakledilerek orada oturmaya mecbur tutulmaları düşünülmektedir. Bu konudaki görüşleriniz ve vilayet dahilinde ne gibi yabancı müesseseler vardır ve memurların (görevlerinin) miktarı neden ibaret bulunduğunun ve nerelerde yerleştirilmeleri uygun olacağının incelenerek bildirilmesi..”

Emperyalist devletlerin destekleriyle şımaran azınlıkların faaliyetleri hükümeti bu tarzda karar almaya zorlamıştır. Memuriyetlerine siyaseti karıştıran memurlar hakkında hızlı bir şekilde istihbarat raporları hazırlanarak gereken yapılmıştır. Özellikle toplumun güvenliğinden sorumlu olan polis, komiser gibi azınlık memurlar takibe alındığı göze çarpmaktadır. Bu suretle Van'da memuriyetleri uygun görülmeyen, Armenak, Bogos ve Şahin Efendilerin Musul kadrosuna tayinleri yapılarak zararlı faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁴⁷⁸

Vilayat-ı Şarkıye'de görevlendirilen memurların tayininde dikkat edilen bir başka husus da I. Dünya Savaşı hasebiyle memurların bölgede koordinasyonu sağlayacak iradede, yetenekte ve liyakatte olmalarına dikkat

⁴⁷⁷ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.58-66.

⁴⁷⁸ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.343-344.

edilmesiydi. Bu bağlamda mesela, Van vilayetine Tahsin Bey tayin edilmişti. Kendisi İTC’de uzun yıllar boyunca yöneticilik yapmış olup aynı zamanda son derece muktedir bir kişiliğe sahipti. Bilhassa, Van bölgesinde Ermenilerin başlattığı ayaklanmalarda kendisinden üstün fedakârlıklar beklenmekte idi.⁴⁷⁹ Tahsin Bey, Van’a atandıktan sonra şu bilgileri paylaşmıştır:⁴⁸⁰

“Van’da iki yıl mütemadiyen, yine talihim eseri olacak hep çetelerle ve azılı eşkıya ile uğraşmaya ve müsademeler yapmaya mecbur kaldım. Bütün şekavet yuvalarını temizledim. Bu itibarla çalışmalarım boşa gitmedi. Van’da mutlak bir asayiş sağlandı.”

I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte ortaya çıkan bir başka sorun ise, Taşnaklara ve Ruslara casusluk eden memurlar meselesiydi. Bu memurların takip edilerek görevlerinden el çektirilip, cezalandırılmaları gerekmektedir. Bunun yanı sıra devlet dairelerinde ya da yabancı kurumlarda çalışan memurların Ermenileri destekler tavır alması durumunda bunların sürgün edilmesi gündeme gelmiştir. Bu tedbirlere paralel olarak bölgede zor şartlarda görev yapan memurların yanlış adımlar atmasını engellemek ve devlete bağlılıklarını arttırmak için ödüllendirme yoluna da gidilmiştir.⁴⁸¹

İttihat ve Terakki’nin doğuda uygulamaya koymuş olduğu eylemlerden birisi de, Doğu Anadolu’da Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulmasıdır. Savaştan evvel kurulan Teşkilat-ı Mahsusa sayesinde silahlandırılacak çeteler, harp zuhurunda düşman topraklarına akınlar yapacaktı. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin tüm faaliyetlerinin organize etmek amacıyla Harbiye Nezareti dahilinde bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonunda; Dahiliye Nezareti, Harbiye Nezareti ve Parti Merkez-i Umumisi görevlileri yer almakta olup, komisyon büyük yetkilerle donatılmıştır. Komisyonun ana görevi, Rusya ve İran içlerinde görev alacak birlikleri örgütlemektir. Çetelerin oluşturulmasında üç önemli kaynak kullanılmıştır. Bunlar; Kürt aşiretleri, hapishanelerdeki mahkûmlar ve Kafkas, Rumeli göçmenleridir. Bölgedeki çetelerin örgütlenmesi işiyle görevli olan Erzurum bölgesindeki Parti Müfettişi Hilmi Bey’in 4 Eylül 1914’te, bir aşiret reisine yazdığı mektuptan şu bilgilere ulaşılmaktadır:

“... Sizden 50 yiğit isteyeceğim. Burada kendilerinin her türlü istirahatlarını hazırlayacağım. Seçeceğin adamların gençliğine, orta yaşta olmasına bakma, memleketi ve milleti için seve seve ölecek kadar metin ve azimli olsunlar bu eşhası tefrik eder ve bizden gelecek ilk haber üzerine yola çıkaralım...”

Teşkilat’ı Mahsusa birliklerinin ikinci kaynağı olan mahkûmların ise Ağustos ve Eylül ayları içerisinde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Adliye

⁴⁷⁹ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.61-62.

⁴⁸⁰ Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Dönemi*, Ankara 1979, s.335.

⁴⁸¹ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.66-67.

Nezareti özel bir af çıkarmış ve hapishanelerin boşaltılması işi sadece doğu illeri ile sınırlı kalmayarak bütün Anadolu'ya yayılmıştır. Çeteler için bir diğer insan kaynağı da Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya gelen muhacirlerdi. Kasım ayına gelindiğinde hapishanelerin boşaltılması işlemi oldukça ilerlemiştir.⁴⁸²

İTC'nin bu dönemde uyguladığı bir başka siyaset de, Türklerin yaşamakta olduğu köy ve kasabaların isimlerini değiştirerek buralara kendi damgasını vurmak isteyen Rum ve Ermenilerin bu faaliyetlerine cevaben bölgedeki bazı yer isimlerini Türkçeleştirmesi olmuştur. Savaş sürecinde bu konuda özel bir ihtimam gösteren hükümet vilayetlere şu talimatı göndermiştir:

“Şehir kasaba ve karyelerden bazıları Osmanlılıkla hiçbir münasebet ve tealluku olmayan isimlerle yâd ve tevsim edilmekte bulunmuş ve bunların tebdil-i namları muvafik görülmüş olduğundan bahisle bazı talimatı havi vekâlet-i celilerinde IV. Kolordu Kumandanlığı'ndan mevdu 5 Ocak 1916 tarihli emirnamesi üzerine olunacak muamele İstanbul vilayeti vekâlet-i aliyesinden istizan edilmektedir. Bu kabil esaminin tebdili varest-i izah ise de seferberlik esnasında icra edilecek tebeddülât-ı muamelat-ı askeriyyenin teşebbüsünde ahz-ı asker şubelerince kuyudatın ona göre tanzimini..”

Bu talimata bağlı olarak vilayetlere bağlı bütün köy, kasaba ve nahiyelerin mevcut isimlerinin tetkikiyle bunların cetvelleri tutulacak, yeni isimler belirlenerek ön bir çalışma yapılacaktır. Dahiliye Nezareti'nin Başkumandanlık Vekaleti'ne sunduğu rapordan yapılan çalışmalar neticesinde şu yerleşim yerlerinde isim değişikliğine gidildiğini öğrenilmektedir:

Erzurum Valiliği; Ovacık, Edverek, İlice nahiyeleri

Bitlis Vilayeti; Pervari, Şirvan kazası

Diyarbakır Vilayeti; Bucak, Kocadağ, Koçhisar nahiyeleri, Viranşehir kazası

Sivas Vilayeti; İğdır (?), İmraniye, Karaağaç, Karacaviran, Karahalil, Kızılca, Kavak, Ladik, Kisha(?), Viranşehir nahiyeleri ile Reşadiye, Aziziye ve Ladik kazaları.

Trabzon Vilayeti; Akköy, Edildik (?) nahiyeleri ile Giresun kazası

Mamüretülaziz Vilayeti; Pervari, Kal'a, Kapucak(?), Keferdiz, Merdis(?) nahiyeleri ile Ovacık kazası.

Van Vilayeti; Edverek ve Karasu nahiyeleri ile Reşadiye ve Şatak kazaları.

Hükümet bu değişiklikler ile emperyalist devletlerin işgal ettikleri yerlerdeki izleri silerek, bütün ülkede Türklük ülküsü etrafında birlik ve beraberlik sağlamayı amaçlamıştır.⁴⁸³

⁴⁸² T. Akçam, *a.g.e.*, s.215-224.

⁴⁸³ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.68-69.

II. Meşrutiyet Döneminde Vilayet-ı Şarkîye'deki Sorunlar ve Alınan Tedbirler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra maliye, nafia, orman, harbiye, bahriye, rüsumat, zaptiye gibi alanlarda teşkilat, tensikat, terakkiyat ve islahata ihtiyaç vardı.⁴⁸⁴ Ayrıca ülkede jandarma sayısı hala yetersizdi. Köylünün deyişimiyle taşrada yol yok, jandarma yok, ziraat yok, mektep yoktu.⁴⁸⁵ Mahkemelerde yargılama güçlükleri çekiliyor ve iktisadî sıkıntılar devam ediyordu. Bu ortamda özgürlüklerin artırılması, her türlü suçlar için cezalarının üçte ikisini tamamlayan bütün mahkûmların serbest bırakılmasını içeren umumi affın çıkarılması şüphesiz ki mevcut problemlere yenilerini eklemiş ve durumun daha da kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu yüzden meşrutiyetin ilanından sonra asayişin temini ya da iadesi maddesi bütün hükümet programlarında yer almıştır.⁴⁸⁶ Bu minvalde öncelikle jandarma birliklerinin düzene sokulması işi ele alınmıştır. Zira eski dönemlerde jandarmalar köylülerin gözünde adeta birer üniformalı eşkıya idi. Öncelikle köylünün gözündeki bu imaj yıkılmalı ardından jandarma teşkilatındaki eksiklikler bir an evvel giderilmeliydi.⁴⁸⁷ Dahiliye Nezareti 18 Ekim 1908'de Bitlis Valiliğini uyarak vilayet dahilinde intizamın temin edilmesi için jandarma tensikatının bir an evvel icrasını istemiştir. 19 Kasım 1908'de alınan bir kararla mahallî asayişin sağlanması için askerî birlikler ufak müfrezeler halinde köylere kadar dağıtılmıştır. IV. Ordu Kumandanlığı böylece askerî kuvvetleri belirli merkezlerde toplayarak bir olay anında hemen müdahaleyi sağlamak istemiştir. Fakat ilerleyen yıllarda Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler neticesinde jandarma bütçesinde indirime gidilmiş, bunun sonucunda vilayetlerdeki jandarma sayısı azaltılmıştır. Bu karar bilhassa Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde hoş karşılanmamış, Bitlis Vali Vekili Naib Nureddin Efendi, 15 Haziran 1911'de Dahiliye Nezareti'ne jandarma sayısının azaltılmasının şimdiden karışıklıkların artmasına sebep olduğunu, bu karardan vazgeçilerek jandarma miktarının yeniden artırılması gerektiğini belirtmiştir. Dahiliye Nezareti ise bu talebin imkansızlığını vurgulayarak, jandarmasının aslî vazifesi dışında hususi hizmetlerde bulunmasının tamamen yasaklandığını bildirmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; İslahata Nereden Başlamalı", *Tanin* (1 Ağustos 1324). İslahatların uygulanması hakkında farklı fikirler ve görüşler için Bkz. Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; İslahatın Suret-i İcrası", *Tanin* (26 Ağustos 1324).

⁴⁸⁵ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Taşraların Derdi", *Tanin* (30 Ağustos 1325).

⁴⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 1, Ankara 1990, s. 171-269.

⁴⁸⁷ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Anadolu'da", *Tanin* (28 Ağustos 1325).

⁴⁸⁸ B. Cırık, *a.g.e.*, s.295.

Bölge güvenliğini sağlamada jandarma sayısının yetersiz olduğu ilerleyen yıllarda da sıkça vurgulanmıştır. Konu ile ilgili Dahiliye Nezareti'ne görüş bildiren mülki müfettiş raporunda; iki

Meşrutiyet dönemi boyunca Doğu Anadolu’da görülen problemlerin en mühimlerinden birisi de, memur ve idarecilerin durumu idi. İttihat ve Terakki hükümeti jurnalcılığı, rüşvet ve irtikâbı suç olarak görüyor, bu tarz suçlara bulaşmış memurları ayıklamak istiyordu.⁴⁸⁹ Çünkü bu memurlar değişmediği sürece halk yeni yönetimden bir şey anlamıyordu. Hükümeti temsil eden fakat kendilerine zulm eden, rüşvet alan memurlar var oldukça adaletin geldiğine inanmıyorlardı.⁴⁹⁰ Rüşvet alan memurlar cezalandırılmadıkça ve başarılarına sıkı bir amir getirilmedikçe eski düzenin devam edeceği ortadaydı.⁴⁹¹ Bölgede var olan idareci ve memurların sayıları zaten oldukça azdı. Yukarıda bahsedildiği üzere İTC yönetimi tarafından bölgede yapılması düşünülen ıslahat çalışmalarını maddi imkânsızlıklar kadar yönetici ve yetişmiş eleman sıkıntısı da etkilemiştir. Vali ve memurlar doğu vilayetlerinde görev yapmak istemiyordu. Memurlar doğuya gitmek istemiyor, gidenler de bulduğu ilk fırsatta buradan uzaklaşmanın yollarını arıyordu. Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey 5 Nisan 1911 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmada “Bitlis, Bağdat, Basra, Van, Diyarbakır gibi vilayetlere kıymetli memurlar gitmiyorlar, ben bunu kendi nezaretimde tecrübe ettim” demiştir. Necmettin Bey uzak diyarlara giden memurlar için tahsisat ayrılması gerektiğini böylelikle bu sorunun da çözümleneceğini vurgulamıştır. Aynı konuya değinen Erzurum Mebusu Varteks Efendi de; “Eğer Erzurum, Bitlis ve Van cihetlerine giden memurların listelerini alırsanız göreceksiniz ki, oraya vasıl olduktan 3-5 ay sonra mutlaka bir mezuniyet veyahut bir rapor ile İstanbul’a gelir ve buradan bir vasıta ile mutlaka başka bir yere tayin olunur. Bu sebepten Erzurum’un, Van’ın ve Bitlis’in ne adliye de olan aza ve reisleri tekmil bulabilirler ne de jandarma memurları tekmil bulunur, ne de askerî memurları tekmil bulunur. Velhasıl hiçbir memurun kendi yerlerinde bulunmazlar. Demek isterim ki, sıcak memleketlerde olan hal, aynı vakitte soğuk memleketler için de caridir. Hükümet kendi gönderdiği memurları sıra ile bu vazifeleri görmeye mecbur etmeli, hangi memur gitmeyi kabul etmezse bir daha ona memuriyet verilmemeli. Memur bulamayız ama yetiştiririz. Mademki bir memur İstanbul’da oturacak, çalışacak, Anadolu’nun parası ile İstanbul’un keyfini sürececek, öyle memura hiç lüzum yoktur.” sözleriyle durumun vahametini dile getirmiştir.

Memurlarda görülen bir diğer problem ise usulsüzlük idi. Muhtarların vergi gelirlerinden zimmette para geçirdikleri bu dönemde sıkça görülen yolsuzluklardandı. Meşrutiyet’in ilanından sonra Bitlis’in Taş, Zeydan, Kalu

umumi merkez bölük tertip edilerek merkezlerden birinin Van diğerinin ise Bitlis olmasını önermiştir. Ayrıca bölgedeki jandarma sayısının gayrikafi olduğunu bildirecek takviye birlik talep etmiştir.. Bkz. “Islahata Doğru”, *Peyam* (04.01.1914).

⁴⁸⁹ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Memurlar”, *Tanin* (11 Ağustos 1328).

⁴⁹⁰ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Taşralarda Adalet”, *Tanin* (23 Haziran 1325).

⁴⁹¹ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Taşraları Teftiş Etmeliyiz”, *Tanin* (8 Eylül 1325).

mahalleleri muhtarlarının hesapları incelenmiş ve 1894'ten 1903'e kadar geçen dokuz yıl içerisinde ödeyemeyecekleri miktarda zimmetleri ortaya çıkmıştı. Dahiliye Nezareti 28 Ağustos 1908'de valiliğe gönderdiği bir yazı ile bu zimmetlerin muhtarların malî iktidarsızlıkları sebebiyle seçmenlerine yüklenerek onlardan tahsilini istemiştir. Aralık 1908'de ise Hizan kazası kaymakamı İlhami Bey hakkında yapılan şikâyetleri incelemek üzere vilayet vergi tahsis müdürü Şükrü Efendi on beş gün süre ile görevlendirilmiştir.³⁰ Mart 1911'de de Ahlat kazası mal müdürü Hacı Hüseyin Efendi zimmetine para geçirdiği için yargılanarak 1 yıl hapse mahkûm edilmiş ve zimmetine geçirdiği 2.014 kuruşun geri alınmasına karar verilmiştir.

26 Mayıs-2 Haziran 1909 tarihleri arasında Bitlis vilayet meclisi tarafından alınan ve valilik aracılığıyla Dahiliye Nezareti'ne iletilen bazı kararlar bölgedeki diğer problemleri yansıtmaları bakımından önemlidir. Buna göre; bölgedeki mütegalibenin zulümlerinin sona erdirilmesi isteniyor, memurlarının görevlerini zamanında yaparak ahaliyi boş yere bekletmemeleri isteniyordu. Ayrıca ihtiyaç sahibi çiftçilere borç para verilmesi, eski idarî dönemde gördükleri zulümden dolayı yerlerini terk eden köylülerin evlerine dönmelerinin temini, nahiye merkezindeki binaların harap halden kurtarılması, arazilerin yeniden kaydedilmesi, seyyar aşiretlerin yerleştirilmesi, silah taşımamanın men'i, arazi tasarrufunda meydana gelebilecek ihtilafların halli talep ediliyordu. Bölgede zaman zaman bazı memurların görevden el çektilerini istendiği de oluyordu. 24 Şubat 1910 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında Bitlis Valiliğine atanan eski Erzurum Valisi Tahir Paşa'nın Kürt aşiretleri ile yakın ilişkisi vardı. Bu durumdan ötürü Tahir Paşa'dan pek memnun olmayan Ermeniler oldukça fazlaydı. İngiltere'nin Ermeni temsilcisi Safrastıyan'ın raporlarında da açıkça görülen bu rahatsızlıktan sonra Tahir Paşa'nın görevden alınması gündeme gelmiştir. Nitekim G. Lowter 3 Ağustos 1910 tarihli raporunda Bitlis Valisi Tahir Paşa'nın yerine Hüseyin Hüsni Paşa'nın getirileceğini bildirmiştir.⁴⁹²

İttihat ve Terakki'nin bu dönemde attığı bir diğer adım valilerin yetkisini genişletmek olmuştur. Taşra için yapılacak en önemli işlerden birisi bölgeye vazifesini seven, zeki, namuslu ve iktidarlı valiler atamaktır.⁴⁹³ Fakat bu iş kadar önemli diğer husus da yetkili memurların vazifeleri hızlıca görebilecekleri bir kanunun yoksunluğu idi. 1910 yılında idare-i vilayat kanunu layihası Meclis-i Mebusan'a sunuldu. Bu kanun ile valilerin yetkileri genişletiliyor, böylelikle bütün kabahati kanunsuzluğa atarak kendilerini mazur gösteren memurlara fırsat tanınmayacağı gösteriliyordu.⁴⁹⁴

Meşrutiyet dönemi boyunca aksaklık görülen bir diğer sorun da, adliye teşkilatında ve hukukî işlerde görülen problemlerdi. Zira meşrutiyetin

⁴⁹² B. Cırık, *a.g.e.*, s.56-71.

⁴⁹³ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Taşralar", *Tanin* (26 Temmuz 1325).

⁴⁹⁴ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Vilayat Kanunu", *Tanin* (7 Kanun-ı Evvel 1326).

ilanından beri yükselen ve susturulamayan umumi şikâyet, mevcut kanunların yetersizliği idi. Taşranın idarî memurlarından hangisiyle konuşulursa konuşulsun, her kiminle memleket ahvali üzerine biraz sohbet edilsin kanunlardan şikâyet ediliyor, mevcut kanunların memleketin ihtiyaçlarına uygun olmadığını dile getiriliyordu.⁴⁹⁵ Sultan II. Abdülhamit döneminde beş çeşit mahkeme vardı. Nizamiye mahkemeleri, şeriat mahkemeleri, cemaat mahkemeleri, karma ticaret mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri. Nizamiye mahkemeleri; Osmanlı tebaasının medeni işler dışındaki anlaşmazlıklarını, şeriat mahkemeleri; Müslüman halkın evlenme, boşanma ve miras işlerini, cemaat mahkemeleri; Müslüman olmayan halkın aynı cinsten işlerini, karma ticaret mahkemeleri; Türkiye’de yerleşmiş yabancılarla Osmanlı halkı arasında görülen ticarî ihtilafları, konsolos mahkemeleri ise; temsil ettiği devletin tebaası ile Osmanlı tebaası arasında ticaret sorunları dışında kalan konuları görüşürdü. Bu kadar fazla mahkeme arasında taşra halkı çoğu zaman nereye müracaat edeceğini seçemezdi.⁴⁹⁶ Bu minvalde “adalet” vaatleri ile iktidara gelen İttihatçılar, mevcut mekanizmanın yetersizliğini görerek adliye teşkilatında kapsamlı bir reform projesi hayata geçirmeye çalıştılar. İlk olarak adliye teşkilatının ıslahı için komisyonlar teşkil edilerek, kanunların ayrı ayrı tetkik edilmesi ve neticelerin madde madde yazılması emr olundu.⁴⁹⁷ Adliye bütçesine ayrılan payın arttırılması, adalet alanında yabancı ülkelere öğrenci gönderilmesi, yabancı uzmanların üst düzey makamlara getirilmesi, teşkilat yönetmelik ve tüzüklerinin kaleme alınması bu kapsamda öngörülen atılımlardı. Fakat diğer alanlarda olduğu gibi adlî personel de memur sıkıntısı yaşıyordu. Mevcut personel sayısı merkez ve taşradaki iş yoğunluğunu karşılamada yetersizdi. Üstelik adliye memurları arasında birçok yolsuzluk iddiası bulunuyordu. Yalancı şahitler, rüşvet alan memurlar, zenginlerin cezalandırılmamaları ve bir türlü neticelenemeyen davalar. Bu durum Osmanlı Devleti’nin genelinde görülmekle birlikte bilhassa arazi davalarının yoğun yaşandığı doğu vilayetlerinde daha yaygındı. Bu hususta 1910 yılında yapılan bir şikâyette Muş’ta Karmin isimli bir kişinin adliye memurlarını satın alarak arazi davalarında Ermenileri haklı çıkarması üzerine Müslüman ahalinin hükümete güveninin kalmadığı belirtiliyor ve bu yüzden Kürtlerin Ermenilere karşı silahlandıkları, bölgede hukuk işlerinin böyle yürütüldüğü bildiriliyordu.⁴⁹⁸ Görüldüğü gibi bu yıllarda adliye teşkilatındaki en önemli sorunlardan birisi kanunların tam manada tatbik edilmemesi idi. Yani iyi ya da kötü var olan kanunlar, tarafsızca ve kemal-i ciddiyetle uygulanmıyordu. Ayrıca dava sahipleri yolculuk masrafı, vekâlet ücreti gibi külfetlerden kurtulamadığı için davanın çözümünü takip etmekte zorlanıyor-

⁴⁹⁵ “Çekirge Aleyhinde, Bir Kanun Boşluğu”, *Tanin* (30 Nisan 1328).

⁴⁹⁶ B. Cırık, a.g.e., s.80.

⁴⁹⁷ “İslahat-ı Adliye”, *Tanin* (2 Ağustos 1324).

⁴⁹⁸ B. Cırık, a.g.e.,s.88.

du.⁴⁹⁹ Köylü davalar için fazla para harcıyor, tarlasını, çubuğunu bırakıp mahkemelerde vakit harcıyor, kaza merkezlerine kadar gelmek zorunda kalıyor, arzuhalini yazdırmak için akıl danıştığı kimseler tarafından soyuluyordu.⁵⁰⁰

1912 yılına gelindiğinde adliyedeki eksiklikler hala büyüktü. Avrupa'dan 40-50 sene evvel alınan ve dolayısıyla eskimiş olan kanunlarla işleri yürütmek oldukça zordu. Bazı kanunlara ilaveler yapılmıştı fakat ticaret hukuku, sulh hâkimleri gibi alanlarda hala büyük boşluk vardı. Adliyedeki bu eksiklikler ve memleketteki genel ıslahat ihtiyacı üzerine Dahiliye Nezareti maiyetinde bir Heyet-i Teftişîye teşkili öngörülmüş ve bu heyetin başına bir İngiliz mütehassis getirilmesi düşünülmüştü. Fakat bu İngiliz uzmanın celbi fikri çok da hoş karşılanmamıştı. Devletin ıslahat hususunda iki şeye muhtaç olduğu düşünülüyordu. Birincisi yeni bir teşkilat, ikincisi yapılan yeni teşkilatı tatbik etmek. Bu heyet-i teftişîye mevcut bir teşkilatın idamesini temin edecekti. Ayrıca bizim kendi ihtiyaçlarımızı kendi programımız dahilinde tanzim etmemiz icap ederken ecnebi müşavirlerin hariçten bir program getirmesine lüzum olmadığı düşünülüyordu. Hüseyin Cahit, "Biz ecnebi müşavirlerin siyasî fikirlerine değil, idareye faydalı olacak melekelerine, ciddiyetlerine ve fikr-i takiplerine muhtacız." sözleriyle bu durumu eleştirmiştir. Fakat bir yandan da "Hariçten bize bakan, Türkler askerlik için, ve sair işler için çalışıyorlar fakat adliye için bir şey yapmıyorlar der ve haklı çıkar. Ecnebi bir müşavir getirmek zorumuza gidiyor, bizler ecnebilere katlanırsız yeter ki bir neticeye varalım; kimse adliyemizde noksan vardır diyemesin." diyerek ıslahatlara destek vermiştir.⁵⁰¹ Dönemin önemli simalarından Babanzade İsmail Hakkı da adliye teşkilatının ıslahata muhtaç olduğunu düşünmektedir. Babanzade, ıslahatta takip edilecek yolu ikiye ayırmıştır. Birincisi mevcudu silip yerine yepyeni parlak bir bina yapmak, ikincisi ise mevcut olan binanın ihtiyaç olan kısımlarını tamir ve tefriş ederek düzeltmek. Bu iki yoldan ilkinde tamamen karşı olan Babanzade, bu seçimin maziyle irtibatı sıkı olan memleketler için adeta bir felaket olacağını vurgulayarak mevcut kanunlar üzerinde düzenleme yapmanın daha uygun olacağını savunmuştur. Adliyenin ilim ve ehliyet ile gayret ve istikamete dayalı mühim iki temeli olduğunu düşünen İsmail Hakkı, adliye teşkilatının bu iki esas üzerine kurduktan sonra adil muhakemeye dikkat çekmiştir. "Hürriyetin

⁴⁹⁹ "Umur-ı Adliye Hakkında Bir Mühim Layiha", *Tanin* (11 Mayıs 1325).

⁵⁰⁰ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Taşralarda Adalet", *Tanin* (23 Haziran 1325).

⁵⁰¹ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; İslahat-ı Cedideye Doğru", *Tanin* (13 Haziran 1328); E. Aydoğan, *a.g.e.*, s. 291.

İslahat meselesinde ecnebi müdahalesine İttihat ve Terakki hoş bakmamaktadır. Fakat Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu müdahaleyi hoş karşılamaktadır. Bkz. "Siyasiyat; İslahat Meselesi", *Tanin* (1 Teşrin-i Evvel 1328).

kefili adil muhakemedir, yoksa hürriyetin anarşi ve istibdattan farkı kalmaz” sözleriyle yargıda dürüstlüğün önemini vurgulamıştır.⁵⁰²

Dolayısıyla İttihatçıların önündeki en önemli meselelerden biri de taşrada adaletin sağlanması ve adliyedeki eksikliklerin tez zamanda giderilmesi idi. Bu yüzden memur sayısında bir kısıtlamaya gidilemeyeceği aksine bunların sayısının artırılması gerektiği açıkça ortadaydı. Adliye Nezareti, aslında meşrutiyetin ilanını müteakip geçen 16 ay içinde önemli değişimler geçirmişti. Bütçe payı artırılmış, nezaretin merkez teşkilatında 974 memur istihdam edilirken, taşra teşkilatında ise 8.519 kişi göreve getirilmişti. Fakat alınan tüm bu tedbirler yetersiz kalıyordu. 1912 Adliye Nezareti bütçe görüşmeleri sırasında mecliste söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, mahkemelerin adalet üzerine hareket etmediklerinden bahsederek, adalet işlerinin geç işlediğini, bir evrakın mahkeme-i temyize gelmek için iki üç ay yollarda sürüklendiğini, bu şekilde dava yürütmektense o davadan feragat etmenin daha iyi olacağını vurguluyordu. Adalet işleri yavaş ilerlerken bir taraftan da Doğu Anadolu’daki arazi davalarının çözümü için yapılan çalışmaları doğrudan mahkemeleri ilgilendirdiği için meclis gündemine geliyordu. Bu konuda yine söz alan Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, “Anadolu vilayat-ı şarkiyesinde müzmin bir içtimai hastalık olan arazi meselesi, her vesileden bilistifade burada mevzu bahis oluyor. Arazi meselesi bir şekli unsurîden çıkmış bir şekli umumi almıştır. İslam’ın İslam’da, İslam’ın Ermeni’de, Ermeni’nin Ermeni’de arazi davası olmak üzere karışık bir meseledir. Bu mesele hükümeti işgal ediyor. Altı yüz seneden beri yekdiğeri ile dost ve kardeş gibi geçinen iki unsur, bugün yekdiğerine hasım nazarı ile bakıyor. Bu havalı bu noktadan acınacak bir haldedir. Mahkemeler iş yürütmeye istenen sürata sahip olursa, bu Meclis-i Ali ve hükümet, artık arazi meselesi işitmeyecektir. Ben de alenen söylüyorum ve söylemeye mecbur oluyorum ki mahkemeler şu hakkı temin edemez ve hükümet arazi tartışmalarını halledecek bir halde olmazsa, insaf edelim, adliye bütçesinde itiraz edeceğim cihet bizim Muş’ta yalpan teşkilattır.” sözleriyle mevcut mahkemelerin durumuna değiniyor ve Muş’ta adli işlerin çokluğuna rağmen memur sayısının azlığına dikkat çekiyordu. Açıkça görülüyordu ki, Vilayat-ı Şarkiyede mahkeme ve memur sayısı bölgede cereyan eden asayiş olaylarına çözüm getirecek oranda değildi. 1914 yılında doğu vilayetleri için umumi bir müfettişlik kurularak, bu çerçevede çalışmak üzere Bitlis Vilayeti İstinaf Mahkemesi Riyaseti’ne, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamüretülaziz vilayetleri Müfettiş-i Umumi Muavini Ata Bey atanmıştır. Fakat Adliye Nezareti daha tam bir işlevsel hal almadan I. Dünya Savaşı çıkmış ve bölgedeki adliye çalışmaları akim kalmıştır. Savaşın adalet sistemin etkileri çok kötü olmuş, savaş devam ederken Bitlis’te bir Divan-ı Harp açılmış ve birçok

⁵⁰² Babanzade İsmail Hakkı, “Siyasiyat; Adliye Esas Devlettir”, *Tanin* (14 Temmuz 1328).

yeni davaya bakmıştır. Bitlis'in Rus işgaline uğramasından sonra buradaki mahkemeler ve baktıkları tüm davalar Diyarbakır'a nakledilmiş fakat Rus işgalinden sonra bölgedeki adli işler artık yoluna girmemiş⁵⁰³ sistem ancak cumhuriyetin ilanından sonra yeni şekliyle tekrar kurulabilmiştir.

Meşrutiyet döneminde bölgede görülen bir diğer sorun da vergilerin düzenli olarak toplanamaması ve vergi tahsildarlarının yolsuzluklarıdır. Doğu Anadolu vilayetlerinden düzenli vergi toplamak eski dönemlerden beri Osmanlı Devleti için sorun teşkil etmiştir. Tanzimat dönemine kadar bölgedeki beylere bırakılan vergi işleri, Tanzimat ile birlikte merkeze kaydırılmış ve defterdarlar aracılığıyla halledilmeye çalışılmıştır. Doğu Anadolu halkının bir kısmının göçebe tarzda yaşam sürmeleri vergi toplama işlerini güçleştirirken, getirilen yeni sistem, eski düzenden faydalanan ağa ve beyleri rahatsız etmiştir.⁵⁰⁴ Vergi tahsildarları meselesinde ise, Maliye Nezareti vergileri toplamak için yeteri kadar memur olmadığından bu işi başka şahıslara havale ediyor, çoğu nüfuzlu kimseler olan bu kişiler de kendi gelirlerini mümkün mertebede arttırıyorlardı. Söz konusu yolsuzluklar Maliye müfettişlerinin incelemeleriyle doğrulanırken, aynı husus Rus konsoloslarının raporlarına da yansımıştı. 1908'de bu hususlarda zafiyeti görülen Jandarma Binbaşısı Sadullah Efendi önce Genç'e gönderilmiş, mahkûm kaçırmak ve zimmetine para geçirmek suçlarından dolayı işinden el çektilerinde hakkında soruşturma başlatılmıştı. Aynı tür suçlardan Siirt ve Garzan taraflarında otuz-kırk kadar mahkûm yakalanmıştı.⁵⁰⁵

Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bu tür olaylara mühim problemler teşkil ettiğinden İttihatçılar malî alanda da birtakım yenilikler ve tedbirler öngörmüşlerdi. Vilayet merkezlerindeki tahsilat müdürlükleri ilga edilerek bunların yerine tahsilat memurları atanmış ve defterdar vilayetteki bütün malî işlerden sorumlu olan en yetkili kişi haline getirilirken, vilayetin genel tahsilatının sorumluluğu da tamamen defterdara bırakılmıştır. Bir vilayetteki maliye memurları atanma durumlarına göre merkezden atananlar ve vilayet ya da livadan atananlar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Defterdarlar, muhasebeciler, varidat müdürleri, muhasebe mümeyyizleri ve vergi mümeyyizleri ilk sırada yer alırken, taşradan atanan mal müdürleri, kâtipler, tahsildarlar ve veznedarlar ise diğer malî memurlardı. II. Meşrutiyet döneminde mal müdürleri yine defterdarlar tarafından tayin edilmeye devam etmiştir.⁵⁰⁶

Fakat bütün düzenlemelere rağmen memur yolsuzlukları ve özellikle vergi memurlarının hırsızlıkları sorun teşkil etmeye devam etmiştir. Maliye

⁵⁰³ B. Cırık, *a.g.e.*, s.82-88.

⁵⁰⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul 1992, s.112-117.

⁵⁰⁵ B. Cırık, *a.g.e.*, s.91.

⁵⁰⁶ Yakup Akkuş, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.139-140.

Nazırı Mehmet Ziya Bey, 7 Eylül 1908'de Sadaret'e gönderdiği bir yazıda, Bitlis vilayetinin malî işlerindeki yolsuzlukların men'i için teftiş yapmak üzere Sivas Maliye Müfettişi Nesib Efendi'nin buraya gönderildiğini, yapılan incelemeler sonucunda Bitlis vilayeti genelinde ve çevresinde kanun ve nizama aykırı birçok işlem yapıldığının anlaşıldığı, bu durumun ortadan kalkması için vilayet defterdarlığına ihtar gönderdiğini bildiriyordu. 1914 yılı maliye bütçelerinin görüşüldüğü sırada aynı konuya değinen Maliye Nazırı Cavit Bey, müfettişlerin Van ve Bitlis vilayetlerine gitmediğinden malî konuların yeterince iyi yürütülemediğinden şikâyet ederken, bu şikâyete cevap veren Maliye Nazırı, yeterli sayıda müfettiş bulunmadığından bu olayların meydana geldiğini belirtiyordu. Gerçekten de 1914 yılına kadar Van ve Bitlis vilayetlerine müfettiş nadiren uğramıştı.⁵⁰⁷

Ayrıca haberleşme örgütünün çok zayıf olduğu Vilayat-ı Şarkiye'ye evrakların ulaştırılması da bir problem teşkil ediyordu. Bu bakımdan taşra ile merkez arasındaki malî iletişimde sorun teşkil eden bir başka husus da güvenlikti. Maliye Hazinesi'ne nakit olarak ulaştırılması gereken meblağlar, postaların yanlarına yeterince zaptiye ve süvari verilmediği için İstanbul'a ulaştırılamıyordu. Bu yüzden Sadaret'ten taşra memurlarına postaların geçtikleri yerlerde güvenlik önlemlerinin alınmasına dair sık sık ikazlar geliyordu. 1911 yılında Bitlis, Erzurum, Van ve Musul'da düzenli posta bulunmuyordu. Postası düzgün bir şekilde işleyen vilayetler haliyle merkeze yakın olanlardı. Dolayısıyla bölgede ulaşım sorunu bir türlü çözülememiş, bilhassa merkeze uzak ve toplumsal yapısı sorunlu olan vilayetlerle iletişim kurulmadığındaki problemler varlığını her zaman korumuştur.⁵⁰⁸ Maliye teşkilatı ve vergi meselesi, I. Dünya Savaşı'nın çıktığı yıllarda üzerinde hala tartışılan ve yeni tedbirler alınması gereken bir sorun olarak görülüyordu. Fakat meşrutî idare diğer alanlarda olduğu gibi bölgedeki vergi meselesinde de ancak durum tespiti yapabilmiş, çözüm için gereken zaman ve imkânı bulamamıştır.⁵⁰⁹

Vilayat-ı Şarkiye'de aslî sorun haline gelen asayişin temin edilememesi hususu da II. Meşrutiyet'ten sonra artarak devam etmiştir. Asayişsizlik sorununa karşı devletin başvurduğu tedbirlerden birisi de sıkıyönetim uygulamaları ve bölgeye gönderilen tahkik heyetleri olmuştur. 1908'den sonra Rumeli bölgesi başta olmak üzere Osmanlı topraklarının değişik kesimlerinde ortaya çıkan karışıklıklar, Balkan Savaşları ve ardından I. Dünya Savaşı sıkıyönetim ilanını adeta zaruri hale getirmiş devlet, tarih sahnesinden çekilene kadar sık sık bu uygulamaya başvurmak zorunda kalmıştır. I. Meşrutiyet döneminden beri yürürlükte olan sıkıyönetim kanununa 3 Temmuz 1909'da getirilen bir zeyil ile, devletin dahili ve harici emniyetini ihlal ede-

⁵⁰⁷ B. Cırık, *a.g.e.*, s.94-95.

⁵⁰⁸ Y. Akkuş, *a.g.t.*, s. 239.

⁵⁰⁹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.100.

cek bilcümle cünha ve cinayetlerin asıl failleri ile medhaldar olanların sıfat ve haysiyetlerine bakılmaksızın Divan-ı Harp huzurunda muhakemesi öngörülmüştür. Kanunla kurulması öngörülen ve “Heyet-i Tahkikiye” olarak adlandırılan soruşturma komisyonları doğrudan sıkıyönetim mahkemelerine bağlı olarak kurulacak ve üçer kişilik adliye memurundan oluşacaktı.⁵¹⁰

Asayiş problemlerine çözüm üretmek için ayrıca ıslah heyetleri, nasihat heyetleri bir başka tabirle teftiş heyetleri sık sık bölgeye gönderilmiştir. Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ısrarları sonucunda Doğu Anadolu’ya bir teftiş heyeti göndermeye razı olmuştur. Başkanlığına Meclis-i Ayan üyelerinden Adliye Müfettişi Galip Bey’in tayin edildiği heyet, ikisi Türk ikisi Ermeni olmak üzere toplam dört kişiden oluşuyordu. Türk üyelerden birincisi Avrupa’da bulunduğu süre içerisinde Taşnaksütyun Cemiyeti ile iyi ilişkiler kuran Kurmay Binbaşı Zeki Bey, diğeri ise üyeliği konusunda yine Taşnaksütyun’un ısrarcı olduğu Kaymakam Cemal Bey’di. Doğu vilayetleri mebusları böyle bir teftiş heyetinin gönderilmesine itiraz etmişler, gerekçe olarak da valilerin Kanun-ı Esasi’de belirtilen hak ve yetkilerinin çiğneneceğini göstermişlerdir. Heyet gönderme işi ilk etapta Dahiliye Nazırı Ferit Paşa’nın meclisteki görüşmelerde hükümetin amaçlarını tam manada izah edememesi üzerine üç ay boyunca sürüncemede kalmış,⁵¹¹ konu ile ilgili ilk tezkere nihayet 8 Şubat 1909’da okunmuştur. Tezkerede; Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri dahilinde inzibat ve emniyeti ortadan kaldıran ve farklı sınıflar arasında tartışma, nefret doğuran her türlü hareket ve tecavüzün men’i için söz konusu vilayetlere bir ıslah heyeti gönderilmesine, bu heyetlerin problemlerin sebeplerini araştırarak öngörülen tedbirleri alması için gerekli yetkilere sahip olacağı ifadeleri yer alıyordu. Öncelikle bu heyetin vazifesi hakkında bir kanun tanzimi kararlaştırıldı. Fakat 13 Nisan 1909’da patak veren 31 Mart Vakası nedeniyle Anadolu’ya teftiş heyeti gönderme işi tamamen rafa kaldırılmıştır. Resmî olarak tahkik ve nasihat heyetlerinin Anadolu’ya gönderilmesi işi gerçekleşmeyince, İttihat ve Terakki liderlerinden bazıları Doğu Anadolu’ya gayri resmî ziyaretlerde bulunarak bölge hakkında malumat sahibi olmaya çalışmıştır. 1911 yazında, Vilayat-ı Şarkıye’de bir geziye çıkan eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Bitlis’e de uğramış burada yaklaşık bin kişiye hitaben yaptığı konuşmada bölgedeki problemlerin farkında olduklarını belirterek şu konuşmayı yapmıştır:

“Memleketinizi tanımadığım zamanlarda, Kürdistan bana başka türlü gelir ve bu halkı başka türlü zannederdim. Fakat aldandığımı anladım, çünkü Er-

⁵¹⁰ Osman Köksal, “Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 12, Ankara 2001, s.167-168.

⁵¹¹ Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askerî ve Siyasi Hayatı*, Ankara 2008, s.65.

zurum'dan buraya kadar gördüğümüz asayiş ve güvenlik, en medeni memleketler derecesindedir. Vaktiyle dağları, tepeleri, yüksek yerleri eşkıyanın sığınma yeri olan bu memleketlerde şimdi, herkes serbestçe çalışmaktadır. Bu meşrutiyetin en büyük bir sonucu değil midir? Güvenlik ve asayiş, ilerlemenin ruhu, kaynağıdır. Evvelce, bu memlekette tarlalarda çalışmak mümkün değildi, oraları daima birbirini öldürme yeri idi. O vakit hiç kimse saldırısının cezasını görmez, aksine çoğunlukla bu ceza haksızlığa uğrayanların omzuna yüklenirdi. Bu şartlar altında işletilmeyen topraklarda şimdi çalışma, gayret başlamış, genel verim ilerlemiştir. Bu güven ve asayişin bazı küçük bozma araçları varsa da, yakında o da ortadan kalkacaktır. Biliyoruz ki, en büyük derdiniz, daireleri en çok uğraştıran mesele, arazi anlaşmazlıkları ve kavgalarıdır ve bu geçmişten mirastır.”

Bu konuşmadan sonra Ermeni Gazetesi Aravelk, “Cavit Bey'in Seyahati ve Dönüşü” başlığıyla verdiği haberde, Cahit Bey'i eleştirerek, gittiği Anadolu şehirlerinde kendisine bir görev verilmediği halde gösterilen resmî karşılamaların uygun olmadığını ifade etmiş, acaba bunlar mebusluk için mi, yoksa eski bakan olduğundan yahut İttihat ve Terakki'ye mensup olmak meziyetinden mi, diyerek bilhassa Anadolu'da asayiş olmadığı halde asayiş mükemmeldir sözlerine tepki göstermiştir.⁵¹²

1908 sonrası tahkik heyetlerinin yanı sıra uygulamaya konmak istenen uygulamalardan diğeri ise bekçi teşkilatıdır. Sultan II. Abdülhamit döneminde her köyde bir bekçi bulunduruluyordu. Ücreti köy ahali tarafından karşılanan bu bekçiler bölge güvenliğinin tesisinde mühim rol oynuyordu. Fakat bir süre sonra fakir olan köy ahalisinin bekçi ücretlerini vermemesi üzerine bekçiler görevlerini terk etmişti. II. Meşrutiyetin ilanından sonra bekçi teşkilatı yeniden kurulmak istense de, halkın bekçilere para vermek konusundaki isteksizliği ve bekçilerin yerel güçlere karşı yetersizliği bu konuda başarısızlığa neden olmuştur.⁵¹³

Doğuda asayişini sağlamak için alınan bir başka tedbir de çetecilik faaliyetlerinin yasaklanması olmuştur. Bilhassa Arnavutluk'taki çetelerle hükümetin başa çıkamaması üzerine bütün ülke genelinde çeteciliğin şiddetle cezalandırılacağına dair yeni bir kararname kabul edilmiştir. Kararname ile çetelerin ellerindeki silahları devlete teslim etmeleri ve bu suretle afları hedeflenmiştir. Fakat Arnavutlar, Bulgar ve Sırp'ların saldırılarına karşı silahsız kalmaktan korkarak silahlarını teslim etmemiştir. Aynı şekilde doğuda da Kürtler ve Ermeniler birbirlerine itimat etmediklerinden ellerindeki silah-

⁵¹² B. Cırık, *a.g.e.*, s.305-309.

İlerleyen yıllarda bilhassa gerilimin arttığı dönemlerde bölgeye nasihat heyeti gönderme düşüncesi yeniden gündeme getirilmiştir. Mesela Bitlis'te 1914'te Molla Selim ile jandarma arasında çıkan çatışma neticesinde bölgede düzenin yeniden sağlanması adına ayandan Abdülkadir Efendi'nin riyaseti altında Kürdistan'a bir nasihat heyeti gönderilmesi uygun görülmüştür. Bkz. “Heyet-i Nasiha İğramı”, *Peyam* (07.04.1914).

⁵¹³ B. Cırık, *a.g.e.*, s.299.

ları devlete teslim etmemiştir. Bütün çabalarına rağmen asayiş olaylarını çözemeyen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti 29 Eylül 1911'de istifa etmiştir.⁵¹⁴

Yeni kurulan Sait Paşa Hükümeti'nde de benzer şikâyetler devam etmiştir. Bu yeni dönemde asayiş olaylarına dair en önemli şikâyet Ermeni mebuslar tarafından hazırlanarak hükümete sunulan 9 Aralık 1911 tarihli muhtıradır. İstanbul Mebusu Hallaçyan, Kozan Mebusu Hamparsum, Muş Mebusu Kegam, Sivas Mebusu Doktor Dagavaryan, Van Mebusu Papaysan, Erzurum Mebusu Varnakis, İstanbul Mebusu Zohrab, Erzurum Mebusu Pastırmacıyan, Tekfurdağı Mebusu Agob Boyacıyan ve Halep Mebusu Artin gibi Ermeni mebuslar tarafından müştereken ve İstanbul mebusu Zohrab Efendi tarafından münferiden hazırlanarak hükümete sunulan muhtırada Doğu Anadolu'daki asayişsizlik ve diğer sorunlar ele alınmıştır. Meclis-i Vükela birinci muhtırada belirtilen bir iki madde dışında diğerlerini kabul ederek, bu hususta özel bir komisyonun kurulmasını ve bu muhtıraları inceleyerek alınması gereken tedbirleri meclise bildirmesini emretmiştir. Bunun üzerine 6 Haziran 1912 tarihinde toplanan özel komisyon aşağıdaki kararları almıştır.⁵¹⁵

1-Bitlis ve Mamüretülaziz vilayetlerine görevini hakkıyla yerine getirebilecek nitelikte güçlü valilerin seçilip atanması işinin bir an evvel Dahiliye Nezareti tarafından halledilmesi,

2-Van, Erzurum, Bitlis ve Mamüretülaziz valilerine özel yetki verilerek, valilere gerektiğinde memurların görevini sona erdirebilme hakkının tanınması, valilerin şikâyet ettiği memurlar hakkında ilgili nezaret tarafından inceleme yapılarak tahkikat sonucunda merkezden görevlerinin sona erdirildiğine dair emir gelinceye kadar valilere işten el çektirme yetkisinin verilmesi,

3-Meşrutiyet'in ilanından sonra yaralama ve öldürme gibi çeşitli suçları işleyenlerin sıkı bir şekilde takip edilerek, yakalanmaları için söz konusu vilayetlerin kesin olarak uyarılması, gerek tutuklu olanların gerekse bundan sonra takip edileceklerle ilgili kanun hükmünün bir an evvel yerine getirilmesi,

4-Nahiye müdürlüğü ve kalem kâtipliği gibi görevlere maaşının azlığından dolayı dışarıdan talep olamayacağından dolayı, bu görevlere yerli olanların istihdamı, mahkeme üyeliklerine ise yerli kimselerin tayin edilerek bu üyeliklerin maaşlarının arttırılması ve taraf tutarak zorbalık yaptığı tespit edilen görevlilerin hemen değiştirilmesi,

5-Çete ve eşkıya liderlerinin yakalanması için mükâfat verilmesi bunun için de bütçeden pay ayrılması düşünülmüştür.

⁵¹⁴ Haluk Selvi, Bülent Cırık, "1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.36, Güz 2014, s.167.

⁵¹⁵ BOA.BEO.3997/299747; B. Cırık, *a.g.e.*, s.389-390; H. Selvi, B.Cırık, *a.g.m.*, s.167-168.

6-Zohrap Efendi'nin teklifinde yer alan vilayetlerden bir ikisine Ermeni vali atanması şimdilik uygun görülmemiştir. Bahsedilen vilayetlerde bir iki şimendifer hattının inşası ve arazi ve emlakın tahriri gibi hususlar umumi surette yapılacak ıslahatlar arasında düşünülecek konulardandır.

Görüldüğü gibi Said Paşa Hükümeti döneminde patrikhane ve Rusya Sefareti tarafından devlete iletilen şikâyetler mecliste ele alınarak, şikâyetlere karşı yukarıda zikredilen önlemlerin alınması düşünülmüştür. Osmanlı Devleti, meşrutî dönemde dile getirilen şikâyetlere karşı ilgisiz kalmamış, aksine bilhassa batının müdahalesini engellemek adına Ermeni Patrikhane-si'nin taleplerine öncelikli olarak cevap vermiştir. Fakat yapılan düzenleme-ler ve alınan kararlar bir anda uygulanması kabil olmayan meseleler olduğu için, I. Dünya Savaşı'na giden süreçte İttihat ve Terakki bu tedbirleri, uygulama alanına geçirebilecek zamana sahip olamamıştır.

Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sırasında Kürt-Ermeni İlişkileri

İttihat ve Terakki hükümetlerinin en talihsiz yönleri şüphesiz ki iktidarları boyunca yaşadıkları savaşlar olmuştur. Ülkeyi yeni bir idarî anlayışla kalkındırmayı ve yapılandırmayı düşünen İttihat ve Terakki liderleri iktidara geldikten sonra ülke problemleriyle ilgili çözüm üretmeye başlamıştır. Ancak 1909'da Trablusgarp Savaşı, 1912-1913'de Balkan Savaşları sebebiyle ne sosyal yönden ne de siyasî ve iktisadî yönden uygulamayı düşündükleri kalkınma politikalarını tam manada uygulama fırsatı bulamamışlardır.⁵¹⁶

1911 yılı Ekim ayında Osmanlı Devleti Trablusgarp Harbi'ne girmiş, Kasım ayı ortalarında ise Bitlis'teki Kürtler arasında yoğun bir Rus propagandası başlamıştır. Bölgede görevli Ermeni kökenli İngiliz konsolos yardımcısı vekili Safrastian, 17 Kasım'da kaleme aldığı bir raporda propagandacıların "o bölgenin Ruslarca işgaline ortam hazırlamak için Malazgirt ve Bulanık'ta hoşnutsuz Hamidiye subaylarını kışkırttıklarını" ve Rusların bu faaliyetlerinde başarılı olduğunu dile getirmiştir. Bölgedeki Rus propagandasını ve Rusların Kürtlere bol para dağıttığını haber alan Babiâli, vali vekiline derhal Malazgirt'e gidip durumu soruşturmasını talep etmiştir.⁵¹⁷ Trablusgarp Savaşı'nın getirdiği olumsuz havanın etkisiyle Kürt aşiretleri ile Ermeniler, Yezidiler, Nasturiler ve diğer azınlıklar arasında İstanbul Hükümeti'ne karşı hoşnutsuzluklar iyice artmıştır. Bazı Kürt aşiret liderleri bu ortamdan yararlanmak isteyerek propagandaya yönelmiştir. Bilhassa Bitlis'te gösteriler yapmış, bildiriler dağıtmışlardır. Bu faaliyetlerin başında Van'da askeri birliklere saldırılarda bulunan Şeyh Said Ali, Siirt ve Bitlis'te Kör Hüseyin Paşa, Türk-İran sınırında ise Simko bulunuyordu.⁵¹⁸ Fakat bölgede isyan

⁵¹⁶ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 221.

⁵¹⁷ Salahi Ramsdan Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", *Belleten*, C.61, S.231, Ankara 1997, s.393.

⁵¹⁸ S. Akgül, *a.g.t.*, s. 72.

çıkarmak niyetinde olan bu gruplar kendi içlerinde yeterince organize olamamıştır. Bu hoşnutsuzluğu isyana dönüştürmekte kararlı olan Rusya, bu girişimi organize etmek maksadıyla Kürt Abdürrezzak'ı görevlendirmiştir.⁵¹⁹ Bölgedeki Rus konsololar da azınlıkların bu fikrini destekleyerek Abdürrezzak'a yardım etmiştir. Bir süre sonra Abdürrezzak, Kürtler arasında bir isyan başlatmanın olanaksız olduğunu fakat Ermenilere özerklik verilmesi konusu gündeme gelirse Kürtlerin de kendi haklarını korumak için bir araya geleceklerini dile getirmiştir. Bu fikri benimseyen Rus yetkilileri gerçekte tam tersi niyette olmalarına rağmen, Kürtlere Ermenilerin özerklik istediğini fakat Rusya'nın buna karşı olduğunu bildirerek, onlardan Kürt özerkliği için çalışmalarını istemiştir. Rusya bölgeyi işgale hazırlamak ve çıkması muhtemel isyan ile müdahalede bulunmak maksadıyla faaliyetlerine devam ederken, İngiltere de bölge ile yakından ilgilenmiştir.⁵²⁰

1912 yılına girerken doğu vilayetlerindeki durum daha kötüye gidiyordu. Balkan Savaşı çıkmadan kısa bir süre önce Bakü adlı Rus gazetesinde Ermenilerin katledildiği, kadın ve kızlarının kaçırıldığı, köylerinin yağmlandığı iddia ediliyordu. İstanbul basını da bu haberlerin bazılarını doğrularak Van, Bitlis ve Diyarbakır'da Kürt militanların Ermenilere karşı aşırı tutumlarını dile getirmiştir. Durumun vahametinden ötürü Eylül'de Babiâli'ye giden Ermeni Patriği, Doğu Anadolu'da yurttaşlarına yeterince güven sağlanmazsa patrikhaneyi kapatarak görevinden çekilme tehdidini savurmuştur. Sadrazam olay çıkaranları cezalandırmak ve yinelenmesini önlemek maksadıyla her türlü güce başvurulacağını garanti etmiş, bu görüşmeden sonra Van ve Bitlis yetkililerine sert talimatlar gönderilmiştir. Buna ek olarak hükümet, Kürtlerle Ermeniler arasında devam eden arazi anlaşmazlığının çözümlenmesine yardımcı olmak maksadıyla beş ilin her birine 20.000 sterlin malî ödenek ayırmak kararını almıştır.⁵²¹

Balkan Harbi'ne kadar Osmanlı tebaası idarî ve hukukî yollardan taleplerini dile getirmiş, Osmanlı Devleti sorunlara tamamen çözüm getiremediyse de, tebaa meşrutî rejimden umudu kesmemiştir. Fakat Balkan Harbi 1908 meşrutiyetine bağlanan bütün ümitleri ezip geçmiştir. Osmanlı Devleti aldığı yenilgiyle birlikte Avrupa'daki topraklarından yoksun kalırken, savaşta Osmanlı ile birlikte beraberce çarpışan uluslarda yüzlerini artık galip devletlere çevirmiştir. Taşnak Partisi zaten Balkan Harbi'nden kısa bir müddet

⁵¹⁹ Rusya Mayıs 1912'de Kürt aşiret ileri gelenleri ile bir toplantı düzenleyerek bir parti etrafında toplanma ve ortak hareket etme kararı almıştır. Daha sonra İrşad Cemiyeti adını alacak olan bu cemiyet aracılığıyla Rusya Doğu Anadolu'da çıkarmak istediği isyan hareketlerini kolayca organize edebilmiştir. İrşad'ın kuruluşunu sağlayan kişi Abdürrezzak Bedirhan'dır. Bkz. S. Akgül, *a.g.t.*, s.76.

⁵²⁰ Nasrullah Uzman, "19. Yüzyılda Doğu Anadolu ve Rusya", *Yeni Türkiye*, S.73, Ankara 2015, s.662-663.

⁵²¹ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s.398.

önce İttihat-Taşnak Anlaşması'nı iptal ettiğini açıklamıştı.⁵²² 18 Temmuz 1912'de Ermeni Devrimci Federasyonu, hükümete “güvensizliği önleme, vergileri indirme, İslamcılıktan ve Turancılıktan vazgeçme, anayasal özgürlükleri güvence altına alma” çağrısı yaparak Osmanlı yurttaşlarına hiçbir partiye bağlı olmadıklarını açıkça ilan etmiştir. Böylelikle meşrutiyetin ilanından evvel 1907 kongresinden sonra başlayan İttihat Terakki ve Ermeni Devrimcileri arasındaki beş yıllık ilişki son bulmuştur.⁵²³ Taşnak Partisi'nin bu kararı almasında öncelikle İttihat Terakki'nin toprak sorununun çözümü yolundaki vaatlerinin gerçekleşmemesi, ikinci olarak da parti içinde Taşnak-İTC işbirliğini kabul etmeyen akımların baskın gelmesi etkili olmuştu. Böylelikle Ermeniler uluslararası arenada artık eski siyasetlerine geri dönüyor ve yabancı devletlerin himayesine sığınıyorlardı. II. Meşrutiyetten 1913'e kadar anti-Rus politikası izleyen Ermeniler artık Rus seven fakat Türklerden nefret eden kimseler haline geliyordu.⁵²⁴ Troşag Dergisi bu kararın ardından şöyle yazıyordu:⁵²⁵

“Jöntürk Hükümeti dört yıldan beri sistematik olarak tüm çabalarımızı, içtenliğimizi ve inancımızı boşa çıkardı. Bütün alternatifler denendi. İTC, Abdülhamit'ten de beterdi. Yeni metotları kanımızı emdi. Genç ya da yaşlı Türkler, Ermenileri ortadan kaldırmayı başaracaklardır. Dört yıllık siyasetin ardından Ermeni Devrimci Federasyonu, İTC'nin Abdülhamit'ten daha sinik ve tehlikeli olduğuna inanmıştır.”

Sovyet Araştırmacı Petrosyan, İttihatçı-Taşnak işbirliği için “kin ve öfke temeli üzerinde ağlanmış bir anlaşma” tanımını yapmaktadır.⁵²⁶ Benzer şekilde Yusuf Hikmet Bayur da İttihatçılar ile Ermeni komitacıları arasındaki ilişkiyi “siyasal kırgınlık ve güvensizlikle karışık iyi geçinme isteği” şeklinde yorumlamıştır.⁵²⁷

İngiliz konsoloslarından Erzurum'da Monohan, Bitlis'te Knapp ve Van'da Molyeneux-Seel 1910-1913 yılları arasında bölgeye birçok ziyaret gerçekleştirerek, Ermenilerin durumu ile ilgili raporlar hazırlayıp İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği'ne göndermişlerdir. Bilhassa Knapp, Ermenilerin refahı için Rusya'nın bir an evvel bölgeyi işgal etmesi gerektiğini savunmuştur. İngiliz konsolosları, raporlarını oluştururken haber kaynağı olarak Ermeni dinî liderlerinin ifadelerini ve Ermeni gazetelerini kullanmışlardır.⁵²⁸ Balkan Savaşları sırasında Avrupa kamuoyu doğu vilayetleri hak-

⁵²² G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 154.

⁵²³ A. Avagyan-G.F.Minassian, *a.g.e.*, s.188-189.

⁵²⁴ G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 154-155.

⁵²⁵ A. Avagyan-G.F.Minassian, *a.g.e.*, s.192.

⁵²⁶ Y. A. Petrosyan, *a.g.e.*, s.267.

⁵²⁷ Y.H. Bayur, *a.g.e.*,/I/, s.372.

⁵²⁸ Gazete isimleri ve konsoloslar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Ankara 2013, s.265-309; B. Cırık, *a.g.e.*, s. 421-457.

kında yayılan bu olumsuz haberler ve mitinglerle beslenmiştir. Rusya'nın bölgede daha çok ön plana çıktığı bu yıllarda doğu vilayetlerinde reform isteği sık sık dile getirilmiştir. Rusya, reformların Avrupalı uzmanlar gözetiminde yapılmasını istiyordu ki, zaten İngiltere ve Fransa da bu tekliflere hazır durumdaydı.⁵²⁹

Balkan Savaşı'nı fırsat bilerek reformlar hususunda Türk hükümetine yapılan bu sıkıştırmalar İTC nezdinde nankörlük olarak değerlendirilmiştir. İTC'nin en önemli simalarından Halil Mentеше, savaştan sonra esir düştüğü Malta'dan, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a şunları yazmıştır:⁵³⁰

“Ermeniler, Balkan uluslarını taklit ettiler ama coğrafyalarının farklılığını göz önünde tutmadılar. Tanrı, 30 milyondan fazla Türkün ve Kürdün arasına 2-3 milyon Ermeni'yi yerleştirmişti. Şu halde doğaya karşı bir savaşa girişmişlerdi. Yıkıcı yöntemlerle azınlığın çoğunluğa hükmetmesini sağlamaya kalkıştılar. Ve sonunda beceriksizliklerinin acısını çektiler..”

Asayiş olaylarının Ermenilerin katli şeklinde ele alınması ve sıkça dile getirilmesi Doğu Anadolu'da reformların gerçekleştirilmesi için bir aşama olarak görülüyordu. İttihat ve Terakki hükümetleri bu sorunların üzerine giderek, tedbirleri arttırsa da 1910-1913 yılları ertelenen yüz yıllık problemlerin çözüm noktasına geldiği bir dönemdi. Rusya Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da “ya anatomi ya da otonomi” istemekteydi. Dolayısıyla bölge ile ilgili Avrupa kamuoyuna abartılarak aktarılan bilgiler de bu amaca hizmet ediyordu ve 1915 olaylarına bir nevi hazırlık mahiyetindeydi.⁵³¹

Osmanlı Devleti'nin 1910-1913 yılları arasında yaşadığı bu gelişmeler aslında hem Avrupa'daki hem de İstanbul'daki siyasî ortamla doğrudan ilişkiliydi. Bu dönemde meşrutî idarenin getirdiklerini yerleştirmek için yapılan çalışmalar devam ederken ülkede genel olarak istikrarsızlığın hakim olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim bu kısa süre içerisinde, İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911), Küçük Sait Paşa Hükümeti (iki kere, 30 Eylül 1911-17 Temmuz 1912), Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1912-29 Ekim 1912) ve Mehmet Kamil Paşa Hükümeti (29 Ekim 1912-23 Ocak 1913) olmak üzere altı hükümet kurulmuştur.⁵³² Üstelik 1911 ara seçimi ile 1912 genel seçimleri de bu dönemde gerçekleşmiş olup, tarihe “sopalı seçim” olarak geçen bu seçimler sonucunda meclise 264 İttihatçı ve 6 muhalif mebus girmiştir. Artan huzursuzluk ve siyasî çalkantılar, Rumeli'deki Arnavutluk ayaklanması ve Trablusgarp Savaşı İttihat ve Terakki Fırkası'nı oldukça yıpratırken, ordu içindeki muhalefet grubun istifa çağrısı karşısında mevcut hükümetler de oldukça zor durumda kalmıştır. Bu süreçte Taşnaksütyun Cemiyeti İttihat ve Terakki Fırkası ile birlikte hareket

⁵²⁹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.405.

⁵³⁰ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, s.279-280; T. Akçam, *a.g.e.*, s.198.

⁵³¹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.406.

⁵³² S. Akşin, *a.g.e.*, s.174-227.

ederken, Hınçaklar ve Ramgavarlar daha çok muhalefeti desteklemişlerdir. 1911 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Arnavutluk İsyanı'nın genişlemesi ve 29 Eylül 1911'de İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne nota vermesi üzerine İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti istifa etmiş, Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazam olarak atanmıştır. Hükümetin henüz yeni kurulduğu günlerde Balkanlarda Osmanlı Devleti aleyhine ittifak zincirleri kuruluyordu. 15 Eylül 1912'de Sofya Ateşemiliterliğinden hükümete gönderilen bir telgrafla Bulgarların Osmanlı Devleti ile bir savaşa niyetli oldukları ve bu yönde hazırlıklar yaptıkları bildiriliyordu. Kötü şartlar altında başlayan Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin yenilgisi ile sonuçlanacaktı.⁵³³

Bu yıllarda çeşitli çalkantılar doğrultusunda Anadolu şehirlerinde firkaçılığın meydana geldiğini gören Meclis-i Vükela 13 Ağustos 1912 tarihinde bir karar alarak, memurların firka işleriyle uğraşmamalarını, kendi işlerini tarafsız yaparak, atama ve azil işlerinde, terakkilerinde firka ayrımının gözetilmemesi gerektiğini bütün vilayetlere bildirmiştir. Doğu Anadolu'da bilhassa Bitlis'teki particilik, kargaşa, Kürt ve Ermeni milliyetçiliği Balkan savaşlarından sonra daha fazla artmış, meşrutiyet öncesi eski düzen adeta aranır olmuştu. 1913 yılında Bitlis ileri gelenleri arasında İttihat ve Terakki mensupları hakkında çeşitli ihbarlarda bulunan kimselerin var olduğu bilinmekle birlikte, Dahiliye Nezareti bu eylemleri irticai faaliyet olarak nitelemiştir.⁵³⁴ Dahiliye Nezareti ayrıca suçluların yakalanamaması ve olayların önüne geçilememesinden valileri sorumlu tutarak henüz Balkan Savaşı'nın yeni başlayacağı günlerde doğu vilayetlerindeki dirayetsiz valileri şu şekilde uyarmıştır:⁵³⁵

“Kırk gün zarfında meydana geldiği bildirilen vukuatların adet ve mahiyetleri önemli görülmele birlikte suçluların yakalanamaması takibatın kötülüğüne hamledebileceğinden hükümeti zor vaziyette bırakmaktadır. Vilayat-ı Şarkiye asayişinin tamamıyla muhafazası ve en küçük bir şikâyete bile mahal verilmemesi şu sıralarda nazar-ı dikkatte tutulacak en mühim meseledir. Vukuat mütecasirlerinin bilhassa Mir Muhi ve Mahmi Kabas çetelerinin behemehâl tenkili için her ne lazımsa icrası ve huzur ve sükûnetin tamamen iadesi gereklidir.”

Balkan Harbi süreci bir yandan da Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığının iyice azalmasına neden olmuştu. 26 Mart 1913'te Bulgar ordusu Edirne Kalesi'ni ele geçirdiğinde ve İstanbul'a yönelik tehdidin gittikçe belirginleştiği bugünlerde birçok Kürt aşireti Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı kararlaştırmıştı. Hatta Milli, Karakeçili, Kitkan ve Barazi gibi bazı aşiretler İstanbul'un Bulgarların eline geçmesi halinde bağımsızlıklarını ilan ederek, konfederasyon kurmayı planlıyordu. Bir süre sonra Bulgar saldırılarının

⁵³³ B. Cırık, *a.g.e.*, s.373-375.

⁵³⁴ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 127.

⁵³⁵ BOA.DH.SYS. 106-1/1-01 lef.44.

etkisini yitirmesiyle bu plan hayata geçirilemediyse de Karakeçeli aşiretinin reisi Abdülkadir bin Derae'nin hükümete karşı şahsen harekete geçtiği fakat yeterli destek alamadığı için bu amacından vazgeçmek zorunda kaldığı bilinmektedir.⁵³⁶

Balkan savaşının sonuçları Ermenileri heyecanlandırarak onlarda daha mutlu bir gelecek ve Türk hakimiyetinden kurtulma fikrini pekiştirmiştir. Ermeniler, Rusların Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği yönünde haberler yaymaya başlamış, bu durum bölgedeki Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice gerilmesine ve en küçük bir olayda işin alevlenebilecek noktaya gelmesinde etkili olmuştu. Bilhassa Bulgarların İstanbul'a girmek üzere olduğu yönündeki haberler neticesinde çarşı ve pazardaki Müslüman esnaf Hristiyanlara karşı kin ve öfkelerini zor zapt eder hale gelmişti. Bu sırada Taşnaksütyun Cemiyeti ise doğu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkarmaya ve bu suretle Rusya'nın müdahalesini sağlayarak bölgede Rus hakimiyetini tesis etmeye çalışıyordu. Örneğin, Bitlis ve Muş'taki Taşnak Komitesi korku ve heyecan yaratmak için çarşıdaki Ermeni dükkânlarını kapattırarak, bir Ermeni çetesini silahlandırmış, bu çete Ermeni Okulu müfettişi ve Taşnaksütyun yanlısı Rafael'in öldürülmesinin intikamını almak için birkaç Müslüman'ı öldürmüştü.⁵³⁷ Taşnak Partisi yeniden silaha sarılırken, Kürtler ise bu süreçte Ermeni reformlarına dikkat kesilmişti.⁵³⁸ Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nı kaybetmesi özellikle ayrılıkçı Ermenileri çok memnun etmişti. Bitlis Rus Konsolosu General Mayewski, İstanbul Rus elçiliğine gönderdiği raporda; bu savaşın Ermeniler arasında Türk hakimiyetinden kurtulma fikrini uyandırdığını, Rusya'nın Van, Bitlis ve Erzurum'u işgal edeceği hakkında Ermenilerin yaydığı haberlerin etkili olduğunu, Ermenilerin geceleri evlerinde toplanarak Bitlis Müslümanlarının ev ve topraklarını aralarında paylaştığını öne sürmüştür. Öte yandan, Balkan Savaşları sonunda toplanan Londra Konferansı'na Ermeni davasının da alınmasını isteyen Taşnaksütyun ve Bogos Nubar Paşa bu konuda bekledikleri desteği görememişlerdir.⁵³⁹

Osmanlı Devleti'nin Balkan Harbi'nde aldığı mağlubiyet üzerine İstanbul'daki Rus büyükelçisi De Giers de, 9 Aralık 1912'de hazırlamış olduğu raporda, şimdilik Doğu Anadolu'da Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmaya çalışılmasını fakat ıslahatın başarısız olması durumunda Rus ordusunun bölgeyi işgale hazır bulundurulmasını ifade ediyordu.⁵⁴⁰ Zaten Rusya da Balkan Savaşları'nda alınan yenilgiden sonra Doğu Anadolu'daki olaylarla daha

⁵³⁶ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.220-221.

⁵³⁷ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 222.

⁵³⁸ G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 155.

⁵³⁹ Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkıye Islahat Müfettişliği (1913-1914)*, Ankara 2006, s.37-38.

⁵⁴⁰ERCÜMENT KURAN, "Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 5, Ankara 1994, s.228.

yakından ilgilenmeye başlamış ve bölgedeki ilişkiler iyice gerilmiştir. Rusya'nın desteğini alan Ermeni komiteleri Vilayat-ı Şarkiye'de Müslüman-Ermeni çatışmasını arttırmak maksadıyla Müslüman kıyafetleri giyinerek gittikleri Ermeni köylerinde; "Osmanlı'ya yardım etmeyiniz, Osmanlı ne zaman harbe başlarsa o zaman ihtilal çıkarınız ve savaş esnasında Rusya'yı destekleyiniz" şeklinde propaganda yapmışlardır. Bilhassa Taşnaklar tarafından yürütülen çalışmalar daha çok Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde yoğunlaşmıştır. Taşnaklar bu faaliyetlerle Rusya'nın bölgeyi işgalini kolaylaştırılmayı hedeflemiştir.⁵⁴¹

Ermenilerin Balkan Savaşı yıllarında, Kürtlerle ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinin kaderini Rusya tayin etmiştir ifadesi yanlış olmayacaktır. Çünkü Rusya bu yıllarda Ermeni Sorununu Boğazlara giden yolda bir anahtar gibi görüyor, bu uğurda Vilayat-ı Şarkiye'deki ayrılıkçı faaliyetleri destekliyor ve Ermeni meselesi aracılığıyla İstanbul ile Boğazları ele geçirmeyi planlıyordu. Bölgedeki Ermenileri ve Kürtleri kullanan Çarlık Rusya'nın politikasını, Alman Bakan Wangenheim şu sözlerle eleştirmektedir.⁵⁴²

"Ermeni meselesi bağlamındaki Rus etkinliğinin tek amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun düşüşünü başlatacak olaylar dizilemini tetiklemektir. Ermenileri, Türkiye'nin kendi varlığını tehdit altına almaksızın kabul edebileceği sınırların ötesine geçen şekilde intikamcı davranmaya iten de Rusya'dır. Rusya bir yandan Eçmiadzin Katogisosu'nun yanı sıra İstanbul'daki Ermeni Patriği'nin ve bölgedeki sayısız ajanın yardımıyla, üstelik büyük paralar da sarf etmek suretiyle yıllardan beri Ermenilerdeki rahatsızlığı körüklemekte, diğer yandan da eşkıyalığa ve Ermenilere ait malları gasp etmeye devam etmeleri için Kürtlere silah ve mühimmat sağlamaktadır. Ermeni hareketi, Rusya'nın sınırdaş ülke sıfatıyla Türkiye'ye her an müdahalesine gerekçe yaratacak şekilde Türkiye'yi sıkıntılı bir hal içinde tutmanın yöntemidir. Rusya Ermeni meselesi marifetiyle İstanbul'a giden yolu açık tutmak istemekte, bunu Boğazların yolunu açacak anahtar olarak görmektedir.

Rusya'nın rastgele ortaya çıkmış bir tepkisiyle değil, bilakis büyük stratejisi dahiline oturtulmuş, çok da iyi hazırlanmış bir sürecin son aşamasıyla karşı karşıya bulunduğumuzdan şüphe duymamak gerekir. İstanbul'daki meslektaşlarına oranla Giers'in eli daha güçlüdür. Zira müzakerelerin ilerlememesi dahilinde (Doğu vilayetleri ıslahatına ilişkin görüşmeleri kasdetmektedir) bütün bölgenin ateş alması Rusya'nın bir işaretiyle bağlıdır. Sınıra yakın bir yerde Ermenilerin başına gelecek ilk katliam, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgale girişmesi için istenen bahaneyi de yaratmış olacaktır. Ermeni sorununun radikal bir çözüme kavuşturulması, Türkiye'nin başına büyük bir aş açılmaksızın mümkün olmayıp, müzakerelerin sonuç

⁵⁴¹ B. Cırık, a.g.e., s.380; Ayrıca Bkz. Mevlüt Yüksel, *Vilayat-ı Şarkiye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum- 2013.

⁵⁴² A. Cengizer, a.g.e., s.544-545.

doğurmaması halinde Rusya, taleplerini bombalar ve katliamlarla kabul ettirecektir. Ermenilerin tatmin olması halinde ise bu defa da Araplar ajitasyona başlayacaktır.”

Bu süreçte Taşnaklar ise, her iki ülkenin bağımsızlığı adına nüfuzlu Kürt önderleriyle işbirliği imkânları arıyorlardı. Amaçları Türk hükümetine karşı bir cephe kurmaktı. Fakat bu birleşme fikrini Şeyh Celalettin’in torunu ve Hizan’ın dinî lideri Şeyh Said Ali’den başka hiç kimse benimsemedi. Önceleri Ermenilere karşı oldukça sert davranan Şeyh Said Ali, bu yeni dönemde Avrupa’nın Ermenileri reformlar ve bağımsızlık konusunda desteklediğini biliyor fakat bu devletlerden bazılarının Kürt bağımsızlık hareketine destek olabileceğini düşünerek Ermenilerle işbirliğine gidiyordu. Şeyh Said, bu amaçla güvendiği adamlarından Melikanlı Molla Selim’i 1913’te Muş yakınındaki Surp Garabet Manastırı’na yolladı. Burada Taşnak komitesi azalarından Vartan Vartabet ile görüşen Molla Selim, Şeyh Said’in güven mektubunu sunarak, Kürt-Ermeni işbirliğini teklif etti. Molla Selim, Taşnak azalarıyla ikinci görüşmesinde onlara; bu ülke Kürtlere Ermenilere aittir, bu ülkenin geniş özerkliğe sahip olması şarttır ve ülkeyi Ermeniler ile Kürtler idare etmelidir şeklindeki görüşlerini sundu. Bu hususlarda her iki tarafın da fikri sabit olduğundan aralarında bir anlaşma imzalayarak şu kararı aldılar; Kürt ve Ermeni birlikleriyle bütün doğu illeri bağımsız ilan edilerek buranın iki yerli unsuru tarafından idare edilecektir.

Şeyh Said’in emirleri uzak bölgelere kadar ulaştı, hazırlıklarını tamamlayan isyancı Kürtler 1914 ilkbaharında başkaldırdılar. Reşkotan’lı Beşar Çeto isyan bayrağını kaldırmıştı. Ne var ki Şeyh Said’in kardeşi Şeyh Reşit daha önceden her şeyi Osmanlı idaresine bildirdiğinden Osmanlı Devleti gerçekleşecek bu isyana karşı hazırlıklıydı. Şeyh Said isyan sırasında bütün Kürtlere Ermenilere dokunmamalarını emretti. Bitlis’in büyük bir bölümünü işgal eden isyancılar, Osmanlı güçleri tarafından bastırıldı. Yaklaşık 18 gün süren çatışmadan sonra, Osmanlı kuvvetleri Şeyh Said ve yakın adamlarını tevkif etti, bir süre sonra da Şeyh Said’le birlikte diğer isyancılardan toplam 14 kişi idam edildi. Molla Selim ise önce Rus konsolosluğuna sığınarak⁵⁴³ I. Dünya Harbi’ne kadar orada kaldı. Fakat harp ilan edilince Türkler Rus konsolosluğuna zorla girerek Molla Selim’i Bitlis meydanında astı.

Vartan Vramyan ile Şeyh Said arasındaki anlaşmadan haberdar olan Osmanlı Askerî Kumandanlığı’na mensup Muş bölgesi kumandanı İhsan Paşa, Ermenileri sınamak için Muş bölgesinde yer alan Taşnak üyelerine ve diğer Ermenilere gönüllü birlikler oluşturarak Kürt isyanlarına karşı savaşmalarını söyledi. Ermeniler eğer İhsan Paşa’nın teklifini kabul ederse Şeyh Said ile yaptığı anlaşmaya ihanet etmiş olacak fakat bu teklifi reddederlerse

⁵⁴³ Bkz. “Bitlis-Telgraflar”, *Peyam* (07.04.1914).

de devlet nezdinde Kürtlere yardım eden işbirlikçiler konumuna düşeceklerdi. Oldukça zor durumda kalan Ermeniler Şeyh Said'e bir haber göndererek, gösteriş için birtakım Ermeni gruplarının kurulacağını ve bunların bir zamanlar Ermenilere büyük kötülükler yapan Kör Miho ile çarpışacağını bildirmiştir. Bu olaydan birkaç ay sonra I. Dünya Savaşı başlamış, Ermeni-Kürt işbirliği yönünde kurulan bağ ve yapılan planlar suya düşmüştür. Cihan Harbi, Ermeni ve Kürtlerin ulusal arzularını söndürmüştür.⁵⁴⁴

I. Dünya Savaşı'nda Kürtler ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndan bitkin olarak çıkması güçlü devletlere bilhassa Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya'ya imparatorluğun iç işlerine daha fazla karışma fırsatı vermiş, bir yandan da bu devletleri Ortadoğu ve Yakın doğuda siyasi ve ekonomik olarak birbirleriyle yarışmaya sürüklemiştir. Osmanlı Devleti topraklarını kendi aralarında pay eden bu devletler birbirlerinin “etki bölgelerine” saygı göstermek amacıyla kendi aralarında ikili anlaşmalara imza atmıştır. Dolayısıyla I. Dünya Harbi'nin hemen öncesinde Anadolu'un toprakları karış karış çeşitli devletlerin denetimine ve etki sahalarına bölünmüş durumdaydı.⁵⁴⁵

Nihai amacına ulaşmak için Ermenilerin arkasında duran Rusya, bu yıllarda faaliyetlerini gizlilikle sürdürmekten vazgeçmiş, Ermenilerin yanı sıra artık açıkça Kürt liderlerini ve şeyhlerini kendi tarafına çekmek için özel girişimlerde bulunmuştur.⁵⁴⁶ Kürtlerin merkezi yönetime yabancılaşması Rusya'nın gözünden kaçmamış, hoşnutsuzluğu giderek artan Kürtleri kazanmak için Kürt ileri gelenlerini defalarca kez Rusya'ya davet etmişlerdir.⁵⁴⁷ Rus konsolosluğu bölge ileri gelenlerine, meşrutiyet sonrasında Osmanlı'nın doğuda uyguladığı politikalarda Kürt-Ermeni dengelerini Ermeniler lehine değiştirdiği telkinlerinde bulunarak onları isyana teşvik etmiştir. Bu gelişmeler karşısında İslam vatanının bir parçasında bilinçli olarak bağımsız bir Ermenistan temelleri atıldığını düşünen halkın İttihat ve Terakki yönetimine karşı olumsuz düşünceleri artmıştır. Ermeni meselesinde dünya kamuoyunun oldukça hassas olduğunu bilen Rusya, bu meseleyi gündeme taşımak için Kürtleri kışkırtmıştır. Rus konsolosu Çerkov, irtibatta olduğu Kürtlere verdiği talimatta “Osmanlı toprağında Ermeni, Müslüman, Nasturi, memur, zabıt kim olursa olsun öldürünüz, yakınız, yıkınız. Ancak o zaman

⁵⁴⁴ G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 152-159. Bitlis İsyanı için ayrıca Bkz. S. Akgül, *a.g.t.*, s.103-112.

1914 yılı Diyarbakır vilayeti ile Siverek, Mardin ve Maden sancaklarında bulunan nüfusun, Müslüman, Ermeni, Rum, Süryani, Keldani ve Musevi olarak dağılımını gösteren rapor için Bkz. Ek-1, Ek-2, Ek-3, Ek-4.

BOA. DH.EUM.MTK.74/51 lef.1.

⁵⁴⁵ S. R. Sonyel, *a.g.m.*, s.401.

⁵⁴⁶ G. Sasuni, *a.g.e.*, s. 156.

⁵⁴⁷ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.221.

bir Kürdistan teşekkül edebilir. Ağustos nihayetinde mutlaka Van'a, Bayezit'a, Bakü'ye Rus askeri girecektir. Fakat siz verdiğim programı takip ediniz." sözleriyle niyetlerini açıkça sergilemiştir.⁵⁴⁸ Ahmet Emin Yalman da, savaş arifesinde Rusların Kürdistan'da ayrılıkçı bir takım faaliyetlerde bulunduğu na dikkat çekmektedir.⁵⁴⁹

Rusya'nın Vilayat-ı Şarkiye'de yürüttüğü politikalar neticesinde bölgede Kürt gruplar arasında hareketlenmeler başlamış, Ermenilerin ise tedhiş ve mezalime dönük şımarık eylemleri sıklaşmıştır. Bu noktada herhangi bir eyleme karışmayarak hükümete bağlılığı devam eden aşiretlerin can güvenliğinin sağlanması sorunu gündeme gelmiştir. Savaşın hemen öncesinde meydana gelen bu eylemler neticesinde İttihat ve Terakki hükümeti, Rusların kendileriyle işbirliğine giren aşiretlere silah dağıtmasına karşılık olarak Vali Tahsin Bey'in teklifi üzerine, hükümet yanlısı mutî aşiretlere ve ahaliye silah dağıtılması hususunu gündeme almıştır. Fakat vilayetlere bu aşamada silah dağıtılması Ruslarla çeşitli siyasî problemlere neden olabileceğinden hükümet bu karardan feragat ederek, hudutlardaki bölüklerin arttırılmasına ve mahallî jandarma teşkilatının genişletilmesine karar vermiştir.⁵⁵⁰

Savaş öncesinde devamlı surette silahlanmaya devam eden Ermenilerin durumunu Kazım Karabekir şu şekilde izah etmektedir:⁵⁵¹

"Rus kolordu ve tümenlerine komuta eden Ermeni komutanları ve kurmay başkanları vardı. Rusya'nın 1914 yılında Türk Ermenilerini yeniden silahlandırdığı ve Doğu Anadolu vilayetlerinde bir Ermenistan teşkil girişimleri saptanmıştır."

Bir süre sonra Rusya'nın kontrolünde Bedirhani Abdürrezzak'ın Hoy'da büyük Kürt kongresi tertip etmesi ve bu kongrede alınan kararların ikinci maddesi uyarınca "Rusya'dan tedarik edilen 500 mükerrer ateşli eslihanın Said Simko, Cihangir Hacı Kuluhan namındaki eşkiyaya dağıtılması" meselesi söz konusu olunca Tahsin Bey'in de ısrarları üzerine ahaliye silah dağıtılması fikri ciddi bir şekilde değerlendirilmiştir. Enver Paşa'nın 24 Mayıs 1914 tarihli mektubu da bu fikri teyit etmektedir. Harbiye Nezareti'nin de bu görüşü tasdik etmesi üzerine Dahiliye Nezareti Van vilayetine bu hususta gerekenlerin yapılması için bir talimat göndermiştir.⁵⁵² Devletin almış olduğu bu karar, savaş döneminde zaman zaman mevzu bahis olmuş, hükümet tartışmalarını doğabileceğini göz önünde bulundurarak ahaliye kontrollü davranılmasını istemiştir. Kanun mucibince ordu kumandanları,

⁵⁴⁸ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 5, S.17, 2008, s.148-150.

⁵⁴⁹ Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven 1930, s.209.

⁵⁵⁰ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.209-210.

⁵⁵¹ Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Nasıl Girdik ve Nasıl İdare Ettik*, İstanbul 1987, s.90.

⁵⁵² E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.211.

müstakil kolordu kumandanlarına gerekli şartlar oluştuğunda ahaliden silahları toplanılması, aksi halde davrananların Divan-ı Harp'te yargılanarak idam edilmeleri yetkisi verilmiştir.⁵⁵³ Ayrıca savaş sırasında Ermeni komitelerinin elinde bulunan silahların toplatılması için Dahiliye Nezareti nezdinde komisyonlar kurulması ve zaman geçmeden çalışmaların başlatılması için çeşitli emirler verilmiştir.⁵⁵⁴ Kanuna uymayarak silahları teslim etmeyenleri idamla cezalandıran yasaya rağmen hükümet Ermenileri eylemlerinden caydıramamıştır. Olayların sona ermemesi, hatta gittikçe artması karşısında hükümet birkaç hamle daha atarak, Vilayat-ı Şarkiye'deki vali ve mutasarrıflara 24 Nisan 1915'te Hınçak ve Taşnak komitelerinin şubelerinin derhal kapatılarak, evraklarına el konulması, elebaşlarının tutuklanması gibi daha sert kararlar almıştır. Fakat savaşın başlamasından dokuz ay sonrasına kadar alınan tüm tedbirlere rağmen bölgede otorite yeniden tesis edilememiş, Van İsyanı başta olmak üzere yapılan diğer işgallerle Ermenilerin mezalimleri dayanılmaz boyutlara ulaşmıştır.⁵⁵⁵

Savaşın neden olduğu keşmekeşlikle herkes bir şekilde kendi başının çaresine bakmaya çalışıyor, bu arada Ermeni ve Kürtlerin bağımsızlık arzuları da günden güne sönüyordu. Artık Ermeni-Kürt ilişkileri üzerine düşünen, ilişkileri yumuşatmaya çalışan kişi ya da komiteler bulunmadığı gibi o günlerde bu konuyu düşünmeye fırsat dahi yoktu.⁵⁵⁶ Bununla birlikte devlet nezdinde, Ermenilerin bazı yerlerde Kürtlerle birleşerek hükümete karşı harekete geçme ihtimali her zaman mevcut olduğundan, özellikle Van, Bitlis, Erzurum gibi vilayetlerinde bu tür faaliyetlere karşı istihbarat ve tedbir faaliyetlerinin artırıldığı görülmektedir.⁵⁵⁷

Çarpışmaların başladığı alan, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Mukri'ye kadar uzanıyor, doğuda ise Erzurum'dan başlayıp batıda Erzincan'a kadar devam ediyordu. Kürtlerin ve Ermenilerin yaşadığı bu topraklar, Osmanlı-Rus sınırında ve bu iki ordunun harekât sahasında yer aldığından, savaşın ilk aylarından itibaren bu alanlar virane haline gelmişti. Yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil, İran ve Rusya'daki Kürt yerleşim bölgelerinde de durum aynıydı.⁵⁵⁸ Hamidiye alaylarına katılan Kürtler gibi Ermeniler de

⁵⁵³“Umumi seferberlik sebebiyle idare-i örfiye mer'i olduğundan ahalinin yedinde bulunacak eslihadan dolayı hamilleri Divan-ı Harp kararına göre tecziye edilmektedirler. Bu manada ordu kumandanları ve müstakil kolordu ve doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekâleti'ne merbut müstakil kumandanlar ve Dersaadet Merkez Kumandanı mıntıklarının kâffesinde veya muayyen bir kısmında ahalinin muayyen bir müddet zamanında silahlarını cihet-i askeriyeye teslim etmesini, iade etmeye ve bu mühlet zamanında silahını teslim etmemiş olanları vakt-i seferde ordu-yı aliyeye harekât-ı ihzar-ı hakimane etmek cihetiyle idam ettirmeye selahiyetdar olurlar.” E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.347.

⁵⁵⁴ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.212.

⁵⁵⁵ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.350.

⁵⁵⁶ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.161.

⁵⁵⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*, s.114.

⁵⁵⁸ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.251.

bütün gençlerini Osmanlı ordusuna vermek zorundaydılar. Büyük bir insan gücü talebinin doğduğu savaşta, Osmanlı ordusuna katılan Kürtlerin sayısını belirlemek oldukça güç olsa da, Kürtler neredeyse tamamen Osmanlı ordusunun kontrolü altında savaşta yer almış, yalnızca Dersim, Hakkâri ve Sason'un bazı kesimlerinin tümü orduya katılmamıştı.⁵⁵⁹ Rusların bütün çabalarına ve propagandalarına rağmen I. Dünya Savaşı'nda kesin bir biçimde Türk tarafında yer alan Kürtlerin bu tercihi; Alman ajanlarının etkin faaliyetleri, Pan-İslamist politikalar ve cihat çağrılarının yanı sıra Alman silahlarının da büyük etkisi olmuştur.⁵⁶⁰ Bilhassa cihat fetvası⁵⁶¹ Kürtler üzerinde beklenen etkiyi yaratmış, özellikle aşiretler bu çağrıyı Müslüman-Hristiyan savaşı olarak algılanmıştır.⁵⁶² Öyle ki bu döneme kadar İran hududunda Ruslarla birlikte hareket eden aşiretler dahi, Osmanlı askeri ile düşman üzerine yürümüştür.⁵⁶³

1914'te Katogikos V. Kevork, Rus Çarı II. Nikola'nın huzurunda Ermenilerinin kurtuluşunun Osmanlı'dan ayrılarak Rusların himayesinde kurulacak bir Ermenistan Devleti ile mümkün olacağını açıkça ifade etmiş-tir.⁵⁶⁴ Taşnaksütyun ise, Avrupa'da savaş başladıktan sonra 2-14 Ağustos tarihleri arasında Erzurum'da 8. kongresini toplayarak, mevcut durum karşısında derhal bir istikamet tayin etmek istemiştir. Kongreye içerden ve dışarıdan toplam 30 üye katılmıştır. İstanbul, Trabzon, Muş, Van, Erzurum, Sivas, Harput ve Samsun'dan ikişer; Adana, Beyrut, Suriye, Cezayir ve Diyarbakır'dan birer temsilcinin katıldığı kongreye Rusya'dan 6 (Eçmiyadzin 2, Moskova 2, Tiflis 2), İran'dan 4 (Tahran 2, Tebriz 2), Amerika'dan 2, Mısır'dan 1, Balkanlar'dan ise iki kişi katılmıştır. İki hafta devam eden kongrede toplam 28 oturum yapılmıştır. Kongrede, Ermenilerin her ülkede teşkilatlanması ve bu teşkilatlar arasında işbirliğinin sağlanması, bütün teşkilatların birbiriyle irtibat halinde olması, bir yıl evvel İttihat ve Terakki ile yapılan işbirliğinin ortadan kalktığı ve bu teşkilata mensup herkesle mücadele edilmesi gerektiği hususlarında ittifak sağlanmıştır.⁵⁶⁵

Savaş başladığında Eçmiyazın Katogigosu Rus Çarını zaten tüm Ermenilerin koruyucusu ilan etmiş ve ayrıca bütün Ermenilere çarlığa bağlı

⁵⁵⁹ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.161.

⁵⁶⁰ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.236.

İngiliz Yarbay T. R. Hamusell'in iddialarına göre Kürtler Türk cephesinde savaşmaya isteksizdi. Fakat Ruslardan nefret eden Kürtler, onlara karşı kendilerini savunmak için iyi savaşabilirdi. Bkz. Mustafa Turan, "I. Dünya Savaşı'nda Kürt Aşiretleri ve İngiliz Yarbay T. R. Hamusell'in "Kürtler" Adlı Raporu", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, C. II, s.397.

⁵⁶¹ Bkz. "Cihad-ı Ekber Farz-ı Ayn- Halife-i Müslimin Bütün Müslümanları Cihad-ı Ekbera Davet Ediyor", *Tanin* (2 Teşrin-i Sani 1330); "Siyasiyat; Beyanname-i Cihad", *Tanin* (13 Teşrin-i Sani 1330); "Cihad-ı İslam Sancak-ı Şerif Altında" *Tanin* (17 Teşrin-i Sani 1330).

⁵⁶² David Mc. Dowall, *Kürtler*, (Çev. Zeki İnanç), İstanbul 1996, s.49.

⁵⁶³ "Siyasiyat; Cihad-ı Ekber ve Tesirat", *Tanin* (7 Teşrin-i Sani 1330).

⁵⁶⁴ R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.456.

⁵⁶⁵ N. F. Taş, *a.g.e.*, s.67.

kalarak, Rus ordusunu maddi, manevi desteklemeleri yönünde kutsal bir emir vermiştir. Katagisosun bu emri Ararat Gazetesi'nin Ağustos 1914 tarihli nüshasında resmen yayınlanmıştır. Taşnak komitesinin bu kongresi uzun tartışmalara sahne olmuş, bazı delegeler Osmanlı tebaası olan Ermenilerin imparatorluğun yanında yer almasını savunurken, bazı delegeler ise Ermenilerin Rusya'nın yanında yer alması gerektiğini savunmuştur. Bununla birlikte İstanbul, Amerika ve Avrupa'dan gelen delegelerin de içinde yer aldığı çoğunluk tarafsızlığını korumuştur. Fakat açıktır ki, Taşnaklar da dahil olmak üzere hiçbir Ermeni örgütü bu savaşta İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşmak istememiştir. Dolayısıyla Taşnaksütyun Komitesi muhalefetle kalarak, hükümetle mücadele kararını almıştır.⁵⁶⁶

Öte yandan Galata'daki Ermeni Merkezî Yüksek Okulu'nda patrikhanenin görevlendirdiği Rahip Gapriel Cevahirciyan başkanlığında toplanan, Hınçak, Hınçak Veragazmiyal, Taşnaksütyun ve Ramgavar gibi Ermeni komitesi temsilcileri ise; Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa katılması halinde devleti şüphelendirmemek için "Ermenilerin, Osmanlı Hükümeti'ne sadık kalmaları, askerî görevlerini yerine getirmeleri ve dış tahriklere kapılmamaları" yönünde karar aldıklarını açıklamıştır. Bununla birlikte arka planda hazırlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir.⁵⁶⁷ Katagigos ve Taşnaksütyun'un teşvikleri ile hem Rusya Ermenileri hem de Osmanlı Ermenileri arasında Rus ordusuna destek vermek maksadıyla gönüllü birlikler oluşturulmaya başlanmıştı. Savaş yaklaştıkça bilhassa Taşnak taraftarları heyecan ve umuda kapılarak artık Doğu Anadolu'da özerk bir Ermenistan Devleti'nin kurulmasının kaçınılmaz olduğunu tasavvur ediyordu. Bu süreçte Osmanlı Devleti yöneticileri ise, patrikhanenin gizli bir şekilde katagikoslukla irtibat kurarak Rusya'ya destek verdiğini düşünüyordu. Fakat dönemin patriği Zaven Efendi, tam tersine Rusya ile işbirliğine karşı olduklarını iddia ediyor, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet yürütenlerin Rusya Ermenileri olduğunu savunuyordu. Osmanlı Ermenileri ve patrikhane böyle bir girişimin Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan Ermenilere zarar vereceğinin bilincinde olduğundan, Tiflis ve Eçmiyazin'e yolladıkları temsilciler vasıtasıyla bu hareketleri önlemeye çalışsalar da muvaffak olamamışlardır. Zaven Efendi'nin de bizzat ifade ettiği gibi, ne Osmanlı yetkililerini aleyhte faaliyetlere destek vermedikleri konusunda ikna edebilmiş ne de Rusya'ya bu girişimlerden en çok kendilerinin zarar göreceğini anlatabilmiştir.⁵⁶⁸

Bu süreçte Rusya ise, Ermenileri devamlı surette tahrik ediyor, Rusya'dan cesaret alan Ermeni komiteleri Osmanlı topraklarında yer alan şube-

⁵⁶⁶ A. Cengizer, *a.g.e.*, s.567-568.

⁵⁶⁷ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.39-41.

⁵⁶⁸ R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.458.

lerine şu emri veriyordu:⁵⁶⁹

“Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla baş kaldırılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmî binalar bombalanacak, işe depolarına sabotajlar düzenlenecek; eğer aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse, Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silahlattına almanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kuracaktır.”

Bu talimat gereğince 3 Ağustos 1914'ten itibaren askere çağırılan Ermeniler gitmemeye, daha önceden orduya katılanlar ise kaçmaya başladılar. Rusya'ya kaçan bu Ermeni grupları, burada kurdukları çetelerin başlarına geçerek, Ruslarla birlikte Müslüman halka akıl almaz işkencelerde bulunuyorlardı. Askerden kaçarak, Türk askerine silahlı saldırıda bulunmak gibi faaliyetler ilk defa Maraş Sancağı'na bağlı Zeytun bölgesinde başladı. Askerden kaçanlarla komitacı Ermenilerin toplandıkları bir diğer yer ise Bitlis idi. İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev'in 6 Mart 1909'da “Osmanlı İmparatorluğu'nda Durum” adlı gizli haberde aslında bilhassa Bitlis'te Ermenilerin ne Türklerden ne de Kürtlerden bir şikâyeti yoktu. Fakat Ermeni komitacılar, ihtilal fikrinde olan Ermenileri bir araya getirerek devlete karşı kışkırtıyorlardı. Ermeni Rus işbirliğinden savaş süresince etkilenen vilayetlerden birisi de Erzurum idi. Erzurum Valiliği'nden 13 Eylül'de gelen bir yazıdan, Rusların Ermenileri kendi tarafına çekerek Doğu Anadolu'da istediği zaman bir isyan çıkarmayı planladığını, bunun için çok para harcayan Rusların, Armayis adında bir Gümrü Ermenisini Kars'a göndererek propaganda ve kışkırtma faaliyetlerinde kullandığı bilinmektedir. Rusya'nın Ekim 1914'te Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilanı vermesinden sonra Ermeniler Rusya'ya ve İtilaf Devletleri'ne hizmet etmişlerdir.⁵⁷⁰

Rusya'nın I. Dünya Savaşı yıllarında benimsediği Kürt politikasını ise İngiliz Avam Kamarası'ndan W. Guinness, şu sözlerle ifade etmektedir:⁵⁷¹

“Rusların Kürtlere gösterdikleri sevgi çok dikkat çekicidir. Kürtler, Türklerin işlerine karışmamasına ve askerlik zorunluluğunun Kürtlere tam uygulanmamasına rağmen, Türklere karşı kışkırtılıyordu. Aldatılmış olanlar, Rus silahları ile donatılmıştı. Hatta bir defada ulaştırılması çok güç bir köyde Kürt gibi giyinmiş ve Kürtlerin yaşantısını paylaşan bir Rus gördüm. Kardeşinin subay olduğunu, bunun yardımı ile para temin ettiğini öğrendim.”

Doğu vilayetlerini başta Almanya olmak üzere diğer güçlere kaptırmamak gayesiyle hareket eden Rusya, söz konusu bölgede egemenlik saha-

⁵⁶⁹ *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, Ankara 1979, s.177.

⁵⁷⁰ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.33-36.

⁵⁷¹ M. Rişvanoğlu, *a.g.e.*, s.216.

sını arttırmak maksadıyla hem Ermenilere hem de Kürtlere Rus konsolosluk görevlileri ve ajitatörleri aracılığıyla bol miktarda silah dağıtıyordu. Bu kıskırtmaların sonucunda Ermeni reformlarından rahatsızlık duyan Kürtlerin 1914'te Bitlis civarında ayaklanmalar çıkardığı vakidir. Ermeni Patriğinin Doğu'daki Rus konsoloslarına gelen şikâyet mektuplarını Babiâli'ye aktarmasını örgütlemek, bölgede yaşayan Ermenileri Rus vatandaşlığına geçmeleri konusunda ikna etmek için imza kampanyaları düzenlemek Rusya'nın bölgeye yönelik işlediği diğer politikalaradır.⁵⁷²

Rusya Van üzerinden güneye ve batıya doğru ilerleyerek Muş ve Bitlis'e dayanınca Osmanlı birlikleri Erzurum'dan Palu'ya kadar uzanan tüm savaş cephelerinde gönüllü milis kuvvetleri ile Rus ordusuna karşı birlikte savaşmıştır. Osmanlı Devleti ile beraber Rus ordusuna karşı savaşan bu gönüllü birlikler içerisinde halk üzerinde nüfuzu oldukça geniş olan Kürt kumandanlardan Küfrevi Şeyhi Şeyh Abdülbaki, Şeyh hazret adıyla tanınan Norşinli Şeyh Ziyadeddin, Gaydalı Şeyh Selahaddin, Said-i Kürdi gibi isimler de yer almakta idi. Buna karşı en nüfuzlu Kürt ailelerinden "Bedirhani" aşiretinden Abdürrezzak ve Kamil Beylerin Osmanlı birliklerine karşı Rus saflarında yer aldığı görülmektedir. Botan'ın ünlü beylerinden Bedirhan Bey'in torunu olan Abdürrezzak, bölgede Osmanlı egemenliğinden ise Rus hakimiyetinin Kürtler ve Ermeniler açısından daha iyi olacağı kanısıyla, 1910 yılında Tiflis'e giderek çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin muamma olduğu sonucuna varan Abdürrezzak Bey, Kürt ve Ermeni unsurların Rus çatısı altında huzur içinde yaşayacağını düşünmüştür. 1915'te Rus işgali başlayınca Kürt aşiretlerinin Osmanlı'nın yanında yer almamaları için büyük gayret sarf etmiştir. Abdürrezzak Bey'in Kürt aşiretlerini Osmanlı'ya karşı Rus egemenliğine davet etmesine en sert tepki Şırnak'tan gelmiştir. Şırnak aşiret ağaları, 1916'da Bitlis Valiliği'ne; Ermeni fedailerin Çatak'ta toplanarak etrafa saldırdıklarını, Abdürrezzak Bey'in halkı isyana teşvik eden mektuplar yolladığını bildirerek valilikten kendilerini korumak için silah talep etmiş, aksi taktirde bölgeden göç etmek zorunda kalacaklarını bildirmişlerdir.⁵⁷³ Bizzat Rus kuvvetleri de Kürtleri yandaşlığa çağıran bir takım propagandalar da bulunmuştur. Arkanis köylüsü Yusuf Ziyaüddin adındaki bir vatandaş 1916'da Rus-Ermeni birliklerinden oluşan bir topluluğun bölgedeki imam ve muhtarları toplayarak şu telkinlerde bulunduğunu zikretmektedir:⁵⁷⁴

"Bizi Abdürrezzak Bey gönderdi. Nüfuslarımızı deftere yazacağız ve ne kadar olduklarını anladıktan sonra gidip erzak göndereceğiz. Sizin için korku yoktur. Elinize pasaport vereceğiz. Gelene onu gösterirseniz size

⁵⁷² T. Akçam, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁷³ S. Hakan, *a.g.e.*, s.20-26.

⁵⁷⁴ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 113-114.

bir şey olmaz. Bundan başka, işte bakınız Abdürrezzak Bey de bize, Ruslara tabi oldu. Siz bu yalancı hükümetten ne bekliyorsunuz? Zaten hükümetinizin, padişahınızın daha nüfuzu kalmadı. İstanbul da gitti. Ta Ruslar Bağdat'a gittiler. Bundan sonra buralar Ermenistan'dır. Bizden adl ve ih-san göreceksiniz!"

Babıâli, Ruslarla işbirliği içerisine giren bu Kürt gruplarından bilhassa Alevi kökenli Kürtleri kazanmak için, Bektaşî şeyhinden istifade etmeyi düşünmüştür. Daha evvel oluşturulan Bektaşî Alayları sayesinde I. Dünya Savaşı'na katılmak istemeyen Dersimli Alevi Kürtler savaşa bu yolla davet edilmiştir. Mevlevî alaylarına nispetle Bektaşîlerden de alay teşkil edilmek suretiyle hükümetin zaman zaman amacına ulaştığını söylemek mümkündür.⁵⁷⁵

Tehcir Kararı ve Kürt-Ermeni İlişkileri

1914'te Rus ordusu ve gönüllü Ermeni birlikleri Pasinler ve Eleşkirt'e girmiş; 1915'te Van'ı işgal eden birlikler Çatak'a kadar varmışlardır.⁵⁷⁶ Burada Rus ordusu himayesindeki Ermeniler, özellikle Kuzey Kürdistan'da yer alan Beyazıt-Eleşkirt bölgesinde, yerli halka öylesine zulmetmiştir ki, halkın yalnızca yüzde 10'u Ermeni zulmünden kurtulabilmiştir.⁵⁷⁷ Van'ı koruyacak yeterli sayıda askerin var olmaması, bölgedeki Ermeni komitacıların uzun zamandır sakladıkları silahları çıkararak Ermeni halka dağıtması ve Rusya safında yer alan Ermenilerle temas kurularak isyanın işbirliği içinde yürütülmesi Rusların başarıya ulaşmalarında önemli etken olmuştur.⁵⁷⁸ Van ve Bitlis'in işgali sırasında Rus ve Ermeni çeteleri İslam ahalisini adeta katletmiştir. Van'a Rusların yaklaştığını duyan Ermeniler isyan ederek, göç eden Müslüman ahaliyi yollarda feci bir şekilde katlederken, göç edemeyip içerde kalan kadın, erkek ve kızlara çeşitli işkencelerde bulunmuştur. Van'a bağlı Timar nahiyesindeki köylerden Zeve, Mollakasım, Şeyhkara, Şeyhayne, Ayans, Paksi, Zorabad ve daha birçok köy ahali Ermeniler tarafından hiçbir fert sağ bırakılmaksızın kıyıma tabi tutulmuştur. Hakkâri'nin Dir kasabasına doğru ilerleyen Rus çetelerinin ise, yolda bulunan Kürt köylerini imha ettiği, köylerde yaşayan en büyüğü üç yaşındaki binden fazla çocuğu kılıçtan geçirdiği bilinmektedir. Benzer şekilde Van'ın Reşadiye kazasına bağlı Aşnak kazasında da Ermeni ve Rumlar; bölge halkını alenen çeşitli işkence ve tecavüzlere maruz bırakmışlardır. Van ve Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çetelerinin İslam ahalisine yaptığı zulümler hakkında Mardin Mutasarrıflığı'nın yaptığı tahkikattan ve zulümlerden kurtulan ahalinin ifadeleri Ermeni ve Rus çetelerinin acımasız faaliyetlerini gözler önüne sermektedir.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.202.

⁵⁷⁶ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.167.

⁵⁷⁷ W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.253.

⁵⁷⁸ A. Cengizer, *a.g.e.*, s.582.

⁵⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, s.41-54.

Ermeni ve Rusların Van ve Bayezit'ta yaptıkları mezalimden kurtulabilen bazı kişilerin ifadelerine göre:⁵⁸⁰ “Seferberlik ilan olunmasıyla Müslüman Osmanlı vatandaşları askere giderken, Ermeni Osmanlı vatandaşlarının ise sadece yüzde beşi silahaltına alınabilmiş; bunlar da kendilerine verilen silahlarla askerlikten kaçak, askere gitmeyen Ermenilerle birleşmişler, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Harput Ermenileri de gelerek Van'daki Ermenilere katılmışlar ve tahminen yüz bine yaklaşmışlardı. Osmanlı Devleti'nin rahat, huzur ve emniyet isteğine karşı Ermeniler fesatçılığı sürdürerek, ezeli emellerini gerçekleştirmek için, Van, Erzurum, Diyarbakır ve Bitlis civarında kurdukları Taşnaksütyun Cemiyeti, Diyarbakır civarında Hınçakyan Cemiyeti ve Armenakan Cemiyeti adlarında üç cemiyetle birçok çeteler teşkil etmişlerdi.

Müslüman kadın ve kızlara türlü türlü işkencelerde bulunmuşlar, küçük küçük çocukları, anne ve babalarının gözleri önünde öldürmüşler, yer altında açtıkları lağımlar vasıtasıyla İslam hanelerini bombalamışlardır. Bayezit'ta Kurban Bayramı'nın birinci günü, Müslümanlar camide ve bayramlaşmada buldukları sırada, İslamları esir almışlar, görülmemiş vahşette katliam yapmış, üç yaşından on yaşına kadar çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerine oturup üzerlerine gaz yağı döküp yakmışlardır. Yine Bayezit'ta on beş bin neferden on dört bini öldürülmüş, beş yüzü esir edilmiş ve beş yüzü ise zorluk ve sefalet içinde, ekmeğe muhtaç olarak buralara iltica etmişlerdir.”

Özellikle 1915 sonbaharında Rus Kazakları ve Ermeniler, intikam emelleriyle Aladağ'a girerek Kürtlere ait 40 kadar köyü harap etmişlerdir. Çatışmadan kaçan Kürtler üç yıllık işgal döneminde dağlara sığınmış ve çoğu açlıktan kırılmıştır.⁵⁸¹ Savaş sırasında büyük eziyete maruz kalan bölgelerden bir diğeri de Şemdinli-Revanduz yöresiydi. Balık aşiretinin 100 köyü Ruslar ve Ermeniler tarafından yerle bir edilmiş, geriye üç ya da dört köy kalmıştır. Bradost aşiretinin Revanduk kolunda yer alan 30 köyden geriye, ne bir kadın-erkek, ne de bir çocuk kalmıştı. Savaştan önce Bradost aşiretinin hane sayısı 1080 iken savaştan sonra 157'ye inmiştir.⁵⁸² 1915'te Kars ve Ardahan civarında soykırıma uğrayan Müslüman erkeklerin sayısının 30.000'e vardığı, karla kaplı dağlara dökülen kadın ve çocukların ise perişan halde oldukları bilinmektedir. Ayrıca muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı esirlerinin Ermeniler tarafından tüfek dipçikleriyle öldürüldükleri, Osmanlı ordusu içinde esir bulunan Rum ve Ermenilerin ise kasten esir düşerek Ruslara bilgi sızdırdıkları kaydedilmiştir.⁵⁸³

⁵⁸⁰ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, s.80.

⁵⁸¹ G. Sasuni, *a.g.e.*, s.167.

⁵⁸² W. Jwaideh, *a.g.e.*, s.253-254.

⁵⁸³ *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919)*, s. 1-2.

Bölgedeki işgal ve çatışmalar hızla devam ederken 1915'te tehcir kararının alınması Osmanlı Devleti'nin iki önemli tebaası sayılan Kürtler ve Ermeniler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Birinci Dünya Savaşı tüm hararetiyle devam ederken 1915'te Erzurum ve Van bölgesinin Rus işgaline uğraması Kürtler için oldukça sancılı bir tedib sürecinin başlangıcı olarak nitelendirilirken, Ermeniler de aynı dönemde tehcir süreciyle karşı karşıya kalmıştır.⁵⁸⁴ Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta aldığı yenilgi ardından Ermenilerin bölgedeki bitmek tükenmek bilmeyen faaliyetleri ve Rus kuvvetlerine silahlı destek vermeleri üzerine Alman Genelkurmayı'nın da ısrarlı tavsiyeleri dikkate alınarak Osmanlı Devleti tehcir yani göç ettirme, nakletme kararını almaya adeta mecbur kalmıştır. 9 Mayıs'ta Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e, Van Gölü etrafında ve vilayette bilinen yerlerde Ermenilerin isyan ve ihtilal için "daimi birer ocak halinde" bulunmaları gerekçe gösterilerek, Ermenilerin nüfusça yoğun bulunduğu mahallerden "tard ve ihracları" ve güneye doğru sevklerinin kararlaştırıldığı, bu kararın derhal uygulanması içinvaliliklere üçüncü ve dördüncü ordu kumandanlıklarının yardımcı olacakları şifre ile bildirilmiştir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın 23 Mayıs 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği talimatta başka vilayetlere nakledilecek Ermeniler ve boşaltılmasını istediği mahaller şunlardır:

- Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri,
- Adana, Sis (Kozan) ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere; Adana, Mersin, Kozan ve Cebel-i Bereket sancakları,
- Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş sancağı,
- Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Beylan (Belen), Cısr-i Şugur ve Antakya kazaları dahilindeki köylerle kasabalar.

Osmanlı Devleti'nin aldığı bu karardan hemen sonra 24 Mayıs 1915 tarihinde Rusya, Fransa ve İngiltere bir bildiri yayınlayarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin öldürüldüklerini ileri sürdüler. Meselenin bu şekilde uluslararası hüviyet kazanması üzerine Talat Paşa, tehcir konusundaki yükümlülüğü tek başına üstlenemeyeceğini anlayarak konuyu bir kanun hükmü haline getirmiştir. Diğer kabine üyelerini de bu sorumluluğa ortak etmek isteyen Talat Paşa, 26 Mayıs 1915 tarihli tezkeresini sadarete göndermiştir.⁵⁸⁵ Ermenilerin 1915 yılı Mayıs ayına kadar yaptıkları faaliyetler ve tehcir kararının nedenleri şu şekilde sıralanmıştır:⁵⁸⁶

⁵⁸⁴ Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul 2013, s.14.

⁵⁸⁵ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2001, s. 173-175.

⁵⁸⁶ Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, İstanbul 2011, s. 245-246; Mehmet Hanefi Bostan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 57, s.110-111.

- Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermeniler, Osmanlı sınırlarını korumakla görevli Türk silahlı kuvvetlerinin hareketini güçleştirmektedir.

- Düşman ile aynı gayeleri paylaşmakta, onlarla emel ve işbirliği yapmaktadır.

- Bir kısmı düşman saflarına katılmaktadırlar.

- Memleket içinde askerî birliklerimize ve suçsuz halka silahlı saldırılarda bulunmaktadırlar.

- Osmanlı şehir ve kasabalarına saldırarak katl ve yağmacılıkta bulunmaktadırlar.

- Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamaktadırlar.

- Müstahkem mevkiileri düşmana göstermektedirler.

26 Mayıs'ta Başkomutanlık Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir mesaj ile Ermenilerin sevk edildiği yerlerde yeniden isyan etmesini engellemek için bazı hususların altını çizmiştir. Öncelikle yerleştirileceği bölgelerde Ermeni nüfusun, aşiret ve Müslüman nüfusunun % 10'unu geçmemesine özen gösterilecekti. Ayrıca barınacakları köylerde en fazla 50 haneye sahip olmaları ve herhangi bir sebeple mesken değiştirmelerine izin verilmemesi gerektiği vurgulanmıştı.⁵⁸⁷

Osmanlı Devleti, bu gerekçelere dayanarak 27 Mayıs 1915 tarihinde geçici sevk ve iskân kanunu çıkarmıştır. Bu kanunla Dahiliye Nezareti, zorunlu göçü hem kanuna bağlamış hem de göç yetkisini orduya bırakmıştı. 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vekayi Gazetesi'nde yayınlanan geçici kanunun maddeleri şunlardır:⁵⁸⁸

- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından herhangi bir suretle hükümetin emirlerine, yurt savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar.

- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

- İş bu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

- İş bu kanunun hükümleri yürürlüğe Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.

30 Mayıs'ta Bakanlar Kurulu kararıyla çıkarılan 15 maddelik bir yönetmelikle de tehcirin süresiz olduğu belirtilmiştir.⁵⁸⁹ Görüldüğü gibi tehcir

⁵⁸⁷ G. Lewy, *a.g.e.*, s. 246-247.

⁵⁸⁸ S. Beyoğlu, *a.g.m.*, s.176.

⁵⁸⁹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, İstanbul 1997, s.126.

Gayrimüslim gruplara yönelik sevk ve iskân politikaları için bkz. Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği(1913-1918)*, İstanbul 2013, s. 175-225.

kanunu sadece Ermeniler için değildir. Kanuna devlet aleyhinde birtakım faaliyetlerde bulunan Rumlar, diğer azınlıklardan Museviler, Nasturiler, Süryaniler, Keldaniler, Bulgarlar⁵⁹⁰ ve Müslümanlardan Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Gürcü, Kürt, Laz ve Türkler de tabi olmuştur. Dolayısıyla sevk ve iskân kanununu yalnızca “Ermeni Tehciri” olarak nitelemek yanlış ve eksik bir yaklaşımdır.⁵⁹¹ Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte patrikhane tarafından çeşitli itirazlar başlamış, bu kanunla birlikte Ermenistan topraklarının Ermenilerden temizlenmeye çalışıldığını iddia edilmiştir. Patrik Zaven Efendi de, hükümetin almış olduğu bu kararın “Ermenisiz bir Ermenistan” oluşturmaktan başka bir maksat taşımadığını dile getirerek, Avrupa devletlerine yaptığı şikâyetlerle kanunun iptalini sağlamaya çalışmıştır.⁵⁹² Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı yıllarında, düşmanla işbirliği yapmak, casusluk, lojistik destek veya ayaklanma gibi girişimlerde bulunan Ermenilerin Anadolu’dan sevk meselesiyle uğraşmak zorunda kalmıştır.⁵⁹³

Tehcir döneminde çıkarları aynı topraklar üzerinde birleşen Kürtler ve Ermeniler arasında yeni bir tedhiş dönemi daha başlamıştır. Tenkil ve sevk-yat esnasında Ermeniler, Kürt aşiretlerinin saldırılarına uğramıştır.⁵⁹⁴ Batı’nın bu süreçte Ermenileri desteklemesi Kürtler için bir tehdit manasına gelirken, iki millet arasındaki kanlı çatışmaların artmasına da zemin hazırlamıştır. II. Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na kadar Kürt ve Ermeni ilişkileri bağlamında incelediğimiz bu süreçte, iki unsur arasında meydana gelen problemlerin Osmanlı devlet kayıtlarına ne şekilde yansdığı ve bu sorunlara karşı ne gibi çözümler üretildiği ise çalışmanın III. bölümünde ele alınmıştır.

⁵⁹⁰ Tehcire tabi tutulan gruplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2011, s.92-175.

⁵⁹¹ Günay Çağlar, “Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri”, *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 24, Erzurum 1997, s.89.

⁵⁹² Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İstanbul 2004, s. 33-34.

⁵⁹³ R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.466.

Patrikhane’nin Sevk ve İskân Kanunu’na karşı tepkileri için Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Sevk ve İskân Kanunu’na Karşı Tutumu ve Faaliyetleri”, *Yüzcüncü Yılında Ermeni Meselesi İddialar-Yalanlar-Gerçekler*, İstanbul 2015, s.202-224.

⁵⁹⁴ Süleyman Beyoğlu, “Ermeni Tehciri ve İhtida”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Dergisi*, C.3, S.6, İstanbul 2004, s.1.

⁵⁹⁴ Bkz. BOA.DH.ŞFR. 482/83; BOA.DH.ŞFR. 486/121; BOA.DH.ŞFR. 666/26.

III. BÖLÜM

KÜRTLER VE ERMENİLER ARASINDAKİ BAŞLICA PROBLEMLER

Arazi Meselesi

Kürtler ve Ermeniler arasındaki problemlerin ilk adımını arazi meselesi oluşturmaktadır. Sultan II. Abdülhamit döneminde meydana gelen Ermeni isyanlarından sonra kurulan sıkıyönetim neticesinde çoğu Ermeni topraklarını terk ederek Rusya, İran, Amerika gibi ülkelere göç etmiştir. Bilhassa 1894 Sason İsyanı'ndan sonra⁵⁹⁵ birçok Ermeni Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair senetler imzalayıp, mal-mülk ve arazilerini satarak yurt dışına hicret etmiştir.⁵⁹⁶ 1890-1908 yılları arasında Doğu Anadolu'da yaşanan alış olayları ve ekonomik problemler neticesinde Rusya ve ABD⁵⁹⁷ başta olmak üzere diğer ülkelere gitmiş olan Ermenilere ait olan bu araziler, meşrutî dönemde en çok tartışılan, Ermeni gazeteleri, mebusları, Ermeni Patrikhanesi ile Rus konsolosluğu tarafından sık sık dile getirilen bir mesele olmuştur. Herhangi bir sebeple ülkeyi terk eden, tabiiyet değiştirmiş ya da değiştirmemiş, yurt dışına ruhsatlı bir şekilde çıkmış ya da çıkmamış Ermenilere ait olan bu araziler kimi zaman mahallî idarenin izniyle kimi zaman da gidenlerin satışı ile el değiştirmiş ve doğu vilayetlerinde arazi işlemleri açısından bir karmaşanın doğmasına neden olmuştur. Söz konusu araziler mahallî hükümetler tarafından bazen aşiret mensuplarına bazen de Rusya'dan sürülen Müslümanlara tahsis edilmiştir. Satış ve tapu işlemlerinin tam olarak kaydedilmediği bir dönem sonunda asıl arazi sahibi olan Ermenilerin II. Meşrutiyet'in ilanıyla geri dönmesi karmaşayı çoğaltmış ve Kürt-Ermeni çatışmalarını bir kat daha arttırmıştır. İngiltere'nin Konsolos Yardımcısı Vekili Safrastıyan, 25 Temmuz 1910 tarihinde Erzurum'da Konsolos Mcgregor'a gönderdiği raporda Ermenilere ait olup Kürtlerin el koyduğu bu arazileri şu şekilde sınıflandırmıştır:⁵⁹⁸

- Vergi karşılığında en düşük fiyata hükümet tarafından Müslümanlara satılan Ermeni toprakları,

⁵⁹⁵ Sason İsyanı sonrasında gerçekleşen göç dalgası hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. C. Eraslan, *a.g.m.*, s.65-92.

⁵⁹⁶ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri" *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2005-İlkbahar 2006, C. 5-6, S. 20-21, s.87.

⁵⁹⁷ ABD'ye ilk Ermeni göçleri XIX.yy'ın sonlarına doğru başlamıştır. 1890'dan sonra ikinci bir göç dalgası daha başlamış ve ilkinden çok daha geniş hacimli olmuştur. Amerika'nın Anadolu'daki etkisi Harput'tan Sivas'a, Van, Erzurum, Kilikya, Trabzon ve Bitlis'e kadar uzanmıştı. 1891'de 800'ün üzerinde Ermeni göçmen Amerika'ya giderken, 1892'de bu sayı 1000'in üzerine çıkmıştır. 1908'de Genç Türkler göç sınırlamalarını biraz hafifletmişti. Fakat bu döneme kadar Türkiye'den göç izni almak oldukça zordu. Tezkereler genellikle çok pahalıydı ve yerel memurlar tarafından çok zor veriliyordu. Bunun yanı sıra yolculuk çok uzundu, öyle ki Bitlis'ten New York'a gidiş bazen 2 yıl kadar sürüyordu. Üstelik yolculuk esnasında çeşitli bulaşıcı hastalıklara yakalanmamak neredeyse imkânsızdı. 1899'dan 1915'e kadar toplam 2356 Ermeni, yani toplam göç edenlerin % 4'ü çeşitli gerekçelerle Amerika'ya kabul edilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Cırık, *a.g.e.*, s.352.

⁵⁹⁸ B. Cırık, *a.g.e.*, s.311-315.

- Ermenilerin bankaya borcu karşılığında Ziraat Bankası tarafından düşük fiyatla alınıp Kürtlere satılan araziler,
- Küçük borçları yüzünden mahkeme yoluyla Kürt ağalara ve beylere verilen Ermeni toprakları,
- Mahkemeye yalan kanıt sunularak aslında ortada olmayan bir ödünç para karşılığında Kürt tefeciler tarafından zapt edilen Ermeni toprakları,
- Tapu Kadastro tarafından sahihsiz olarak nitelendirilen göç etmiş ya da kaçak Ermenilerin satılan arazileri,
- Tapu senetleri hala Ermeniler elinde olan fakat zorla zapt edilen araziler,
- Tapularının rüşvet, tehdit gibi yollarla Kürt şefler tarafından ele geçirildiği Ermeni toprakları,
- Meşru mütevellî heyetinin itirazlarına bakılmaksızın Ermeni kilise ve manastırlarına ait olan fakat sahihsiz diye nitelendirilerek el konulan araziler.⁵⁹⁹

Osmanlı Devleti kanunlarına göre, hükümetten izinsiz olarak yurtdışına çıkanların vatandaşlık hakları sona eriyordu. Ayrıca yabancı bir devletin askerlik hizmetine giren kimseleri Osmanlı Devleti isterse vatandaşlıktan çıkarabilir ve bu şahısların Osmanlı topraklarına girişini yasaklayabilirdi.⁶⁰⁰ Tabiiyet değiştirip vatandaşlıkları düşen kişilerin Osmanlı Devleti'ndeki kâr getiren malları, Osmanlı tebaasından bulunan varisleri arasında paylaşılır, miri ve vakıf arazileri ise varislerine intikal ettirilmeyip Beytülmal'a geçirilirdi. Firar edenlere verilen iki ay müddet sonunda bu kanun uygulamaya koyulurdu.⁶⁰¹ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte seyahat özgürlüğü getirilmiş ve geçmiş dönemlerde yurtdışına çıkmış olanların geri dönmelerine müsaade edilmiştir. Ermeniler geri döndüklerinde eski arazilerinin devlet ya da vatan-daşlar tarafından işgal edildiğini görmüştür. 1909'da arazi meselesinin idareten halli için taşraya gönderilen bir tahrirat heyeti, taraflar arasındaki tapu senetlerini esas almayı kararlaştırmıştır. Fakat aynı arazi için her ki tarafta da tapu senedi görülmüş, bu durumda senetlerin tarihi esas alınmıştır. İki tarafta da tapu kaydı olmadığı halde arazi sahibi oldukları yönünde iddia mevcut ise, o mahallin vergisini kim ödüyorsa arazi sahibinin o olduğuna karar verilmiştir.⁶⁰² Tapu senedi elinde bulunduran ve üzerinde başka kimselerin hak

⁵⁹⁹ İkdâm Gazetesi'nde neşredilen bir haberde, arazi mağdurlarının miktarının 100.000'i müte-caviz olduğu, bunların Amerika, Kafkasya, Rusya, Mısır, Bulgaristan ve Romanya'da yaşadığı fakat hak ve hukuklarını araştırdıkları vurgulanmaktadır. Ayrıca arazi meselesinden yalnızca Ermenilerin değil, diğer akvamın hatta Türklerin dahi muzdarip olduğu dile getirilmektedir. Bkz. "Kanun-ı Esasî ve Ermeniler", *İkdâm* (17 Ağustos 1324).

⁶⁰⁰ C. Eraslan, *a.g.m.*, s.89.

⁶⁰¹ BOA.BEO. 3317/248766.

⁶⁰² Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat; Arazi Meselesi", *Tanin* (30 Haziran 1326).

iddia etmediği araziler sahiplerine zaten iade edilmiştir.⁶⁰³ Buna rağmen meselede bir yol katedilememiş ve hükümet 1910 yılında bu konuda bir karar almıştır. Buna göre; araziler devlet tarafından resmen satın alınmışsa ya bedeli ya da muadili bir arazi hak sahibine verilecek, eğer arazi üzerinde bir işlem yapılmamışsa hak sahibi işlemlerine devam edebilecekti. Asıl problem arazinin devlet tarafından başka bir şahsa verildiği zaman ortaya çıkıyordu ki, bu durum Vilayat-ı Şarkıye’de üstesinden gelinmez arazi meselelerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermişti.⁶⁰⁴

Nitekim Bitlis Vali Vekili 10 Eylül 1908’de Dahiliye Nezaretine gönderdiği iki yazı ile II. Meşrutiyet’in ilanından önce Amerika’ya giderek, Osmanlı ülkesi ile ilişkileri kesilen dört Ermeni’nin fotoğraflarının gönderildiğini bildiriyor, Dahiliye Nezareti gönderdiği cevapta Kanun-ı Esasi mucibince bütün Osmanlı tebaası ticaret ve iş için ecnebi ülkelere gidip gelmek hususunda serbest olduğundan Amerika’ya gitmek isteyenlere ilişik kesilmesi yönündeki eski kararların uygulanmasına gerek olmadığını ve gönderilen fotoğrafların iade edildiğini bildiriyordu.⁶⁰⁵ Ayrıca meşrutiyetin ilanından önce bazı köylerden ve şahıslardan gördükleri tecavüzat sebebiyle yerlerini yurtlarını terke mecbur kalan, meşrutiyetin ilanından sonra topraklarına geri dönmek isteyen fakat eski düzenin kalplerinde bıraktığı korkudan hala kurtulamamış olan kimseler için Bitlis Vilayet Meclisi, Haziran 1909’da aldığı bir kararla, bu kimselerin ne zaman ve ne sebeplerden ötürü taşındıklarının araştırılmasını ve dönmek isteyenlerin korkularının teminini kararlaştırmıştır.⁶⁰⁶ Bu minvalde 1909 yılında Osmanlı tabiiyetini terk ederek bir daha avdet etmemek şartıyla pasaport alarak, ailesiyle birlikte Amerika’ya giden Bitlisli Garibcanveled Ağa Can ile ailesinin iki yıl sonra geri dönme isteği kabul edilerek alınan karar Bitlis vilayetine gönderilmiştir.⁶⁰⁷ Benzer bir şekilde 1911 yılında vaktiyle Amerika’ya göç etmiş olan Ermeni, Arnavut, Kürt vs. tebaanın yurtlarına geri dönmek istedikleri görülmektedir. Osmanlı Devleti bu kimselerin dönüşüne olumlu bakmıştır. Çünkü göçten dolayı devlet birçok gençten ve onların fikirlerinden mahrum kaldığı gibi çoğu köyde erkek nüfusu azalmış, köylerde yaşlı kadın ve adamlardan başka kimse kalmamıştı. Bu sebeple vatanına dönmek isteyen muhacirlere müsaade etmek bir yana onları teşvik ederek döndüklerinde ziraat ve zanaatla uğraşarak devlete şerefle hizmet etmelerine imkân vermek gerektiği sık sık vurgulanmıştır. Amerika’da meskûn olan 400 bin Osmanlı muhacirinin Amerika gibi bir memle-

⁶⁰³ Rusya’dan avdet eden ve ellerinde tapu senetleri olan Ermenilere arazileri teslim edilmiştir. Bkz. BOA.DH.ŞFR. 415/2.

⁶⁰⁴ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Şarkî Anadolu’da Arazi Meselesi”, *Tanin* (10 Kanun-ı Sani 1326); E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.330.

⁶⁰⁵ BOA.DH.MKT.2631/82.

⁶⁰⁶ BOA.DH.MUİ.26-1/42.

⁶⁰⁷ BOA.DH.MKT.2896/61.

kette terbiye gördüğünden döndüklerinde devletin ünran ve terakkisine hizmet edeceğini düşünülmüştür. Ayrıca gelen mektuplarda Türk, Kürt ve Ermenilerin Amerika'nın köylerinde huzur içinde hayat sürdüğü fakat Arnavut, Rum ve Bulgarların birbirlerine karşı bir tavır içerisinde oldukları vurgulanmıştır. Bilhassa meşrutiyetin ilanından sonra gayrimüslimlere kapalı olan memuriyetlerde şimdi Ermeniler de istihdam edilebileceğinden bunların memlekete faydası olacağı düşünülmüştür. Osmanlı topraklarına dönmek isteyen muhacirlerden ihtiyaç sahiplerinin durumlarını bildirmesi halinde bunların masraflarını ilgili sefaî-i seniyyece karşılanacak fakat kudret sahibi olanlar bu haktan yararlanamayacaktı. Çünkü devletin bu kadar fazla nüfusun masraflarını karşılayabilecek imkânı yoktu.⁶⁰⁸

Janet Klein'in iddiasına göre; toprak meselesinin diğer ağını ise Hamidiye Alayları mensubu olan Kürt aşiret reislerinin II. Meşrutiyet'in ilanından önce 20-30 yıl içinde Ermenilerden, Kürtlerden ve diğer Müslümanlardan gasp ettiği araziler oluşturuyordu. Meşrutiyetin ilanı akabinde Ermeniler cesaretlenerek el koyulan topraklarının iadesini ve arazilerine el koyan ağaların cezalandırılmasını talep ediyordu.⁶⁰⁹ Hamidiye reisleri ve Kürt aşiretlerinden ileri gelen kimselerin, Ermeni ihtilalcilerin faaliyetlerinden yararlanarak toprak sahibi olma yoluna gitmeleri kullandıkları yöntemlerdendi. Ermeni komşusunun arazisine el koymak isteyen bir kişi çoğu zaman onu devlete ihbar etmekle tehdit edebiliyor ya da mülke bir şekilde el koyduktan sonra toprak sahibinin ihtilalci olduğunu iddia ederek söz konusu malı kendi tasarrufuna geçirebiliyordu. Albay Dickson'un iddiasına göre; Hamidiye mensupları köylere baskınlar yapıyor, insanlara kötü muamele ediyor, sığırlarına, koyunlarına, ekinlerine el koyuyordu. Bu Kürtler eğer baskına gerekçe sorulursa ya köylülerin devrimci olduğunu söylüyor, ya da devrimcilere yataklık ettiklerini belirtiyorlardı. Ermenilerin hoşuna gitmese de çoğunlukla ikinci gerekçe doğru idi.⁶¹⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kürtlerin zabtına geçmiş olan ve topraklarını elde edemeyen Ermenilerin sık sık kötü muameleye maruz kalmaları da şikâyet sebepleri arasında yer almıştır. 1908'de Ermeni Patrikhane-si'nden verilen bir tahrir ile Van'da Kürtlerin zabtına geçmiş olan arazi ve emlakın sahiplerine iade edilmediğinden şikâyet ediliyordu. Bölgede Süvari Alay Ümerasından Emin ve Hüseyin Paşalarla, Eyübhan Bey ile oğlu Said Bey'in Ermenilere ait olan söz konusu arazileri zapt ederek, köylüleri esir gibi kullandığı ve ziraattan men ettiği bildirilirken, yapılan müracaatlara rağmen mahallî hükümetin bir çözüm üretmediğine değinilmiştir. Ayrıca Ermeni ahalinin ağnam, inek ve öküzlerinin de gasp edildiği, sahiplerinin hayvanatı geri istemeye cesaret edemediği fakat bu durumun kendilerini çok sefil

⁶⁰⁸BOA.HR.SYS.70/30 lef.1-4.

⁶⁰⁹J. Klein, *a.g.e.*, s.269.

⁶¹⁰J. Klein, *a.g.m.*, s.192.

ve mağdur bir hale düşürdüğü belirtilirken, çözüm için tayin olunacak memurlara Murahhashane tarafından muteber kimselerin katılması durumunda hakikatin ortaya çıkacağı bildiriliyordu.⁶¹¹

Genç Sancağının Oğnut nahiyesinin Hasanabad karyesi ahalisinden patrikhaneye Eylül 1908'de gönderilen telgrafnamede ise, Cibranlı aşireti reislerinden Mahmut Ağa ve Hüseyin'in zorla Hasanabad karyesine girerek arazileri gasp ettiği dile getiriliyordu. Meclis idaresi ve oluşturulan komisyonlar tarafından Cibranlı aşireti zorbaları hakkında defalarca kez ihraç kararı çıkmasına rağmen bu kimselerin tecavüzatından kurtulamayan Ermeniler, meşrutî haklarından mahrum kaldıklarını söyleyerek bölgeyi terk etmekten başka çarelerinin kalmadığını bildiriyordu.⁶¹² 1908 Bitlis Valiliği ile Muş Mutasarrıflığının ortak hareketi neticesinde suçluların tespit edilerek cezalandırılacağı beyan edilmiştir.⁶¹³ Bitlis Valiliği tarafından yapılan araştırma neticesinde bölgede bir arazi zaptına rastlanmadığı, bu hususta alınan karar gereğince arazi senedi hangi tarafta ise mülkünün de onda kalacağı, şayet her iki tarafta da senet var ise tarihi daha eski olan senede itibar edileceği ve geç tarihli senedin hükmü olmayacağı bildirilmiştir.⁶¹⁴ Kime ait olduğu belirlemeyen arazilerin tapuları hiçbir şahsa verilmemekte idi. Fakat Sason ve çevresinde zaman zaman Kürtler mahkemeye müracaatla, şahitler göstererek arazi tasarrufunu ele geçirebiliyordu.⁶¹⁵

Yaşanan bütün keşmekeşliğe rağmen Bitlis vilayetinde ve Muş livasında sahiplerine iade edilen arazi ve emlakın miktarı 1908 yılı Ocak ayında, beş bin lira kıymetinde olup, yedi yüz otuz parçaya ulaşmıştı.⁶¹⁶ Aynı yıl Şubat ayı içerisinde sahiplerine iade olunan emlak ve arazi sayısının yedi yüz altmış sekiz bin kuruş değerinde beş yüz otuz sekiz parça olduğu bildirilmiştir.⁶¹⁷

Hükümet bir süre sonra fedakârlıkta bulunarak; Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamüretülaziz, Adana ve Sivas vilayetlerinde arazi ve emlaklarına devletçe ya da ahali tarafından el koyulan kimselerin zararlarını karşılamaya ve bir tahkikat aracılığıyla ne kadar sarfiyata ihtiyaç olduğunu belirlemeye karar vermiştir.⁶¹⁸ Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e verilen cevapta arazisi zapt edilen kimselere verilmek üzere 6.546.358 kuruşa ihtiyaç olduğu bu meblağın dağıtılması işinin vilayetin ileri gelenlerinden oluşan bir komisyona devredilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu iş için Erzurum, Bitlis, Van ve Mamüretülaziz vilayetlerinde bir komisyon kurulup komisyonun araziye tahkik

⁶¹¹BOA.BEO. 3152/236389 lef.2-4.

⁶¹²BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 2-7.

⁶¹³BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 6.

⁶¹⁴BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 11.

⁶¹⁵BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 14.

⁶¹⁶BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 17.

⁶¹⁷BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 18.

⁶¹⁸BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 19.

etmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca belirlenen hesabın ikiye ayrılması, hükümetçe el koyulan araziler için ayrı, ahalinin tasarrufuna geçen araziler için ayrı hesap çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁶¹⁹

1909 yılı Mart ayında Bitlis Vilayeti Norşin (Cukur) nahiyesi ve civarında yer alan Kadı nahiyesi ahali ile Ermeni rençberler, 15-20 evvel resmî ya da gayri resmî yollarla sattıkları arazileri eşraftan geri istemeye başlamıştır. Bilhassa Ermeni rençberler telgraflar aracılığıyla ilgili makamlara başvurarak geri istedikleri bu arazileri sürmeye başlayacaklarını bildirmiştir. Bu girişimler hükümette bölgede adeta bir sosyalizm fikri uyandırdığı izlenimini yaratmış ve derhal gerekli tedbirleri almak yoluna itmiştir.⁶²⁰ Her ne kadar Cukur nahiyesi ahali şimdiye kadar bu hususta bir müracaat ya da şikâyetle bulunmamışsa da, yapılan tahkikat neticesinde Ermenilerin faaliyete geçtiği belirlenmiştir. Bunun üzerine meseleye ön ayak olanların yakalanması ve gerekli muamelenin ifası öngörülmüştür.⁶²¹

Arazi ve emlakine zorla el koyula halk, ilgili makamlara yazdıkları telgraflarda sık sık despot memurların ve zorba beylerin köylülere zulmünden bahsetmektedir. 1909'da Bitlis'e tabi otuz üç köy ahalisini tarafından yazılan bir telgrafta Meclis-i İdare-i Vilayet azası meşhur Hacı Necmeddin Efendi oğlu Şemseddin, Başkâtip İbrahim Efendilerle Şemseddin mahdumları Derviş Efendi gibi kimselerin meslektaşları gibi adaleti sağlayacakları yerde zulm ile köylünün kanını heder ettikleri bildirilmektedir. Köylünün arazilerini türlü yollar ve sahte şehadetnameler aracılığıyla, cüzi bir para karşılığında kendi saflarına geçirmek, bin kuruşluk tarlayı yüz kuruşla zapt etmek gibi eylemlerle köylülerin mal ve mülklerinden mahrum edildiklerini, bu suretle kendilerini diri diri mezara koydukları dile getirilmektedir. Köylüler mahir bir komisyon kurularak vilayetteki bu durumun tahkik edilmesini ve arazilerinin taraflarına geri iade edilmesini talep etmiştir.⁶²² Bitlis Valisi namına Defterdar Fehmi Bey'in bu telgrafa verdiği cevaptan, Hacı Necmeddin Efendi ve mahdumları hakkındaki iddiaların doğru olmadığı öğrenilmektedir. Ayrıca telgrafta iddia edildiği üzere Hallo namındaki Ermeni'nin iftira ile tevkif edilmediğini, Hacı Necmeddin Efendi'nin oğullarının arazilerini zapt ederek, ahırının duvarını delip hayvanlarını çaldığından ötürü tutuklandığı belirtilmektedir.⁶²³ Yine Mart ayı içerisinde Çarşacak ahali mütegalibeden bazı kimselerin emlak ve arazilere müdahalede bulunduğundan şikâyet etmektedir.⁶²⁴ Ayrıca Sason'da Ermenilere ait arazilerin tapusuz bir şekilde Kürtlere verilmekte olduğu ihbar edilse de, emlak kaydı,

⁶¹⁹BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 20.

⁶²⁰BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 23.

⁶²¹BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 24-26.

⁶²²BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 28-29.

⁶²³BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 30.

⁶²⁴BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 35-36.

tapu senedi ve mahkeme ilamları incelendiğinde bu iddianın gerçeği yansıtmadığı ispat edilmiştir.⁶²⁵ Aynı yıl Süvari Alayı ümerasından Emin ve Hüseyin Paşalar ile Eyübhan Bey'in oğlu Said Bey'in eski topraklarını talep eden Ermenilere uygun olmayan hareket ve muamele göstermesi patrikhanenin şikâyetine neden olmuş, devlet bu hususun araştırılması ve gereğinin yapılması konusunda harekete geçmiştir.⁶²⁶

Bu yıllarda Van vilayetinde de en büyük sorunların başında arazi meselesi geliyordu. Van vilayetinin çeşitli kaza ve karyelerinde Kürtlerin eline geçen arazi ve emlakın sahiplerine geri verilmediği Ermeni Patrikhanesi tarafından dile getirilmektedir.⁶²⁷ Vilayetteki arazi davalarının çoğunu birtakım zorba kuvvetlerin çeşitli arazi ve emlaki işgali oluşturuyordu. Bu işgaller neticesinde Kürt ahali de kendi karye ve arazilerini terk etmeye mecbur kalıyordu. Bölgedeki memurların da despot beylerle işbirliği içerisinde olduğunu bildiren ahali artık sabır ve tahammüllerinin kalmadığını söyleyerek, bölgede kanunu tesis edecek bir komisyon teşkili istemekte idi. Bu konularda hüküm vermek yetkisine sahip bir komisyonun teşkili, Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı düşeceği gerekçesiyle reddedilmiştir.⁶²⁸ Fakat Van vilayetindeki zorbaların ve Kürtlerin tecavüzleri için alınması gereken tedbirler Tahir Paşa'ya bildirilmiştir.⁶²⁹

Kürtler ve Ermeniler arasında yaşanan arazi sorunlarına çoğu zaman Ermeni Patrikhanesi de dahil olmuş, bu konuda hükümete sık sık Kürtlerin eşkıyalıklarını anlatan takrirler vermiştir. Doğu Anadolu'da yapılması öngörülen ıslahat sürecindeki toplantılarda Patrik Arşaruni Efendi, Kürtleri tamamen "cahil adamlar" olarak nitelemiş ve vilayetlerdeki rahiplerden elde ettiği bilgiler doğrultusunda Ermenilerin sürekli olarak Kürtlerin tacizlerine maruz kaldığını ve mezalime duçar olduğunu fakat hükümetin de buna ses çıkarmadığını belirterek, bu yönde suçlayıcı ifadeler kullanmıştır.⁶³⁰ Kendisini Kürtlerin hamisi olarak gören Rusya ise, Kürtlerin bu tarz davranışlarının umumi müfettişlerce çözülmesini önermiş ancak Osmanlı Devleti iki unsur arasında vuku bulan bu meselelerin ancak mahkemeler aracılığıyla çözümlenebileceğini savunarak bu öneriyi reddetmiştir.⁶³¹ Patrikhanenin şikâyetlerinin birçoğu, bölge valilerinin hazırladığı raporlarda maksatlı ve abartılı olarak nitelendirilmişse de bölgede iki ahali arasında asayişsizlik problemi olduğu yadsınamaz bir gerçektir.⁶³² Fakat ortaya çıkan problemlerle-

⁶²⁵BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 37-38.

⁶²⁶BOA.BEO. 3106/232879.

⁶²⁷BOA.BEO. 3188/239058.

⁶²⁸BOA.DH.SYS. 67/1-2 lef. 52.

⁶²⁹BOA.BEO. 3338/250331.

⁶³⁰ "Ermeni Patriğinin Beyanatrı", *Tanin* (27 Nisan 1329); E. Aydoğan, *a.g.e.*, s. 150 .

⁶³¹ E. Aydoğan, *a.g.e.*, s. 150.

⁶³² H. Selvi, B. Cırık, *a.g.m.*, s.161.

rin tek müsebbibi olarak Kürtleri göstermek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

1909 yılında Kürt Teavün Cemiyeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne verilen bir muhtırada Anadolu'nun ahvali, Kürtler ile Ermeniler arasında meydana gelen vukuatlar ve bunlar için alınacak tedbirlere değinilmiştir. Patrik'in taleplerinin de yer aldığı muhtırada Kanun-ı Esasi'nin ilanından itibaren ülkede adalet ve hukukun tamamen işleyeceğine herkesin inandığını fakat cinayet ve arazi davalarında görülen problemlerin hala devam ettiği vurgulanmıştır. Bu problemlere çözüm getirmek üzere Anadolu'da gerekli görülen yerlere heyetler tertip edilerek gönderilmesini talep eden Patrik, bilhassa şu hususlara dikkat edilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.⁶³³

- Vilayetlere gönderilecek heyetler meselesi çok önemlidir. Bölgeye önceki yıllarda da heyetler gönderildiği fakat bunların sorunları çözmeye muvaffak olamadığı, oluşturulacak heyet azalarının bir ikisinin mutlaka çeşitli unsurlardan seçilmesi gerektiği belirtilmiştir.

- Heyet-ı mezkure gittiği mahallerde tespit ettiği iktidarsız ve meşrutiye düşmanı mülkî, adlî, askerî memurları doğrudan doğruya değiştirmeye, hatta valileri dahi işinden çıkarmaya yetkili olmalıdır. Ayrıca Hamidiye Alaylarına mensup kimselerin askerî vazifeleri dışında diğer memuriyetlere kabul ve istihdam olunmaması katiyen talep ve temenni olunmaktadır.

- Cinayetten mahkûm edilerek hapse girdiği halde sonradan tahliye edilmiş suçlu ve mütegalibenin yeniden derhal tevkif edilmesi uygundur.

- Kürtler tarafından gasp edilen arazilerin yeniden istirdat olunarak sahiplerine iade edilmesi adaletin yerine gelmesi için şarttır.

- Arazi ve emlak sahibi olmayan ya da olup da arazileri iade edilmeden hariçten gelen muhacirler için, geçerli olan kanunî hükümlerin aynen korunması, bunlardan İstanbul'da bulunanların geçici de olsa iskân ve işlelerinin ilgili belediye ya da Maliye Nezareti'nden karşılanması talep edilmiştir.

- Anadolu'daki ahaliyi ve Ermenileri en muvafık tabirle haraca kesmek suretiyle çalıştırmakta olan mütegalibenin, bu gibi hareketlere teşebbüs etmesinin men'i, bu konuda gerekli olan tedbirlerin alınması istenmiştir. Buna rağmen bu suçta hala tevessül eden şahısların hemen derdest edilerek tevkiflerinin icra edilmesi uygun görülmüştür.

- Mamüretülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ile Kozan sancağı dahilinde kıtlık ve gasp sebebiyle sefaletle duçar olan ahalden zaruret hali tahkik edilmiş olanlara ihtiyaca uygun olarak zahire tevzi edilmesi için Babıâli'den arz buyrulması istenmiştir.

Dahiliye Nezareti'ne verilen bu muhtıra üzerine Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır vilayetlerine mülkî ve askerî memurlardan

⁶³³ BOA.BEO.3454/258998 lef.2.

oluşan ve içerisinde söz konusu mahallin durumuna vakıf iki Ermeni rüesa-sının da yer aldığı toplam beş kişiden oluşan bir nasihat heyetinin gönderil-mesi kararlaştırılmıştır.⁶³⁴

1910 yılının Mart ayında Erzurum Ermeni Murahhaslığına çekilen bir telgrafta Karakilise ve civarında yer alan karyelerde Ermenilere ait arazilerin Kürtler tarafından işgal edildiği iddia edilmiştir. Telgrafta istibdat senelerinde Kürtlerin baskıları neticesinde topraklarını terk etmek zorunda kalan Ermenilerin meşrutiyetin ilanından sonraki yıllarda memleketlerine geri dön-düklerinde arazilerinin Kürtler tarafından zapt edildiği bildiriliyordu. Geri dönen Ermeniler, toprakları kendilerine iade edilmediği için bir avuç toprak bile ekemediklerini, çoluk çocuk aç kaldıklarını, Ermeni karyelerden dilen-diklerini fakat onlar da fakir olduğu için artık dilenemez olduklarını nere-deyse açlıktan öleceklerini bildiriyordu. Durumdan hükümeti haberdar eden Ermeniler, beklemelerini tavsiye eden devlete “biz ne yapalım nerede iskân edelim” diyerek serzenişte bulunuyordu. Ayrıca bölgede yalnızca geri dönen Ermenilerin değil, meskûn olan Ermenilerin dahi hane ve arazilerinin talan edildiğini dile getiren Ermeniler, “bize hükümet kapısını gösteriyorlar, hü-kümet ise bu meselelerde bir mevcudiyet göstermiyor” diyerek şikâyet edi-yorlardı. Ermeniler, karye ahalisine zulmeden ve arazileri talan eden Kürtle-rin isimlerini bildirmiştir. Buna göre;⁶³⁵

- Zılanlı Eyüp Paşa'nın oğulları on beş seneden beri cebren Küpkıran karyesinde Ermeniler içinde iskân etmekte idi. Baskıları neticesinde elli hane Ermeni Rusya'ya gitmek zorunda kalmış ve Rus sınırında soyulmuşlardır.

- Zılanlı aşiretinden Zirkan ve Abdullah Beyler Huzur karyesine zorla girmişler, mahallî hükümet bunları karyeden atmışsa da bir müddet sonra karyeye yeniden gelerek adamlarıyla birlikte yerleşmişlerdir.

- Mirza karyesi ise Celali aşiretine mensup beyler tarafından zapt edilerek, haneleri talan, halkı perişan edilmiştir. Çeşitli tehditlere maruz kalan halk korku içine düşmüş, hayatlarından endişe ederek hükümete sığınmıştır.

- Boğan karyesi meşhur Şamil Efendi tarafından zapt edilmiştir. Şamil Efendi'nin Ermenilere yapmadığı zulüm kalmamıştır. Kalender karyeli Ahmet Efendi ile Küpkıran karyesini zapt eden Eyüp Paşa oğullarının dahi bu karyede zapt ettiği birçok arazi bulunmaktadır.

- Gargı karyesi civardaki Kürtler, Yoncalı karyesi Hamidiye mülazımı Mahmud Ağa ile Hamza Ağa, Zeydo karyesi ise Zılanlı Resul Bey tarafın-dan zapt edilmiştir. Dahiliye Nezareti'ne ulaşan bu mektup neticesinde, Ermenilere zapt olunan arazilerinin kendilerine teslim edilmesinin yeni bir emre kadar mümkün olmadığı fakat bu zamana kadar kendilerinin geçici

⁶³⁴BOA.BEO.3454/258998 lef.3-5.

⁶³⁵BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 53.

dahi olsa tesislerinin sağlanacağı, bölgedeki tecavüzat ve tehditlerin men'i için gerekli tedbirlerin alınacağı bildirilmiştir.⁶³⁶

Aynı yıllarda Garzan Kaymakamlığına gönderilen bir rapordan Ceviz karyesi ahalisinin hudutlarına çok yakın olan Berağ karyesinin kendi zapt ve ziraatlarında olduğunu iddia ettikleri öğrenilmektedir. Ahaliye göre Ceviz ve Berağ karyeleri aslında aynı karye olup, Ceviz karyesinin Berağ'ın mezarası olduğu yönünde idi. Yapılan araştırmalar neticesinde Ceviz ve Berağ'ın ayrı ayrı karyeler olduğuna, geçmiş yıllarda her ikisi için vergi ve defterlerin ayrı kayıtlarda tutulduğuna ve en önemlisi söz konusu karyelerin tapu senetlerinin de ayrı tutulduğuna dikkat çekilerek iddialar reddedilmiştir.⁶³⁷ Bundan başka bir de Ermeni Murahhası Kirkork Efendi'nin Dahiliye Nezareti'ne Ceviz ve Berağ karyesi hakkında bir telgraf çektiği tespit edilmiştir. Buna göre Ceviz ve Berağ karyelerindeki Ermenilerin tapulu arazilerini hükümet memurları entrika ile Şeyh Mehmet'e vermiş ve köylüler göçe mecbur bırakılmıştı.⁶³⁸ Hem bu hususun hem de Çarşancak kazasının ağa ve beyleriyle Ermeni çiftçiler arasında çıkan ihtilafın mahiyetini araştırmak üzere bir teftiş heyetinin kurulmasına karar verilmiştir.⁶³⁹

Arazi meselelerinin çözümlenmesi için Bitlis Valiliği Ahlat, Mutki, Hizan kazalarında tapu katipleri görevlendirerek şikâyetlerin ortadan kalkmasını hedeflemişti. Kâtipler vasıtasıyla araziler yeniden kaydedilecek ve tapu mülkiyeti araziye eskiden beri kullanan kimselere verilecekti.⁶⁴⁰ Bu hususta yapılan bir diğer çalışma ise vilayetlerde komisyonlar teşkil etmek olmuştur. Livalarda mutasarrıfın, kazalarda ise kaymakamların riyasetinde oluşturulacak komisyonlar aracılığıyla arazi ihtilafı çözümlenmeye gayret edilmiştir.⁶⁴¹ Bölgede asayişin temini için maliye ve defter-i hakani memurlarıyla ahaliden ileri gelen bazı kimselerden mürekkep bu komisyonlar arazi davalarını sulhen çözümlenmeye çalışacaktı. Bu davalar tarafları memnun edecek şekilde çözümlenmediği sürece bölgedeki gerilim gittikçe artacaktı. Müftü Ali Seydi Bey'le Erkan-ı Harbiye Bölükbaşı Mustafa Bey araştırmaları sonucunda oluşturdukları raporda bu hususa önemle dikkat çekmiştir.⁶⁴² Yine Dahiliye Nezareti'ne sunulan bir raporda da Dersim'de öteye beriye dağılmış yüzlerce kişinin geri dönerek aşiret ağaları ve efratla tarla ile hayvan davasına giriştiği, aslında çoğu yirmi, otuz hatta elli yıl öncesine dayanan bu meselenin çözümü için hükümetin acilen tedbir alması gerektiği vurgulanarak, ahaliden çoğu kimsenin ekip biçtiği tarlalar için zamanında

⁶³⁶BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 55.

⁶³⁷BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 62.

⁶³⁸BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 64.

⁶³⁹BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 66.

⁶⁴⁰BOA.BEO. 3229/242143; B. Cırık, *a.g.e.*, s.312.

⁶⁴¹BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 56.

⁶⁴²BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 67.

sened-i hakani almaya lüzum görmediğinden ötürü bu meselenin gittikçe karışık bir hal aldığı, buna çare bulunmazsa tarafların birbirlerini silah yoluyla susturarak def edecekleri bildirilmiştir.⁶⁴³ Bölgedeki birçok idareci gibi Mamüretülaziz Valisi Mehmet Ali Bey de çareyi teşkil olunacak komisyonlarda görmüş, komisyonların marifetiyle ihtilafların sona ereceğini öngörmüştür.⁶⁴⁴ Mülkiye müfettişlerinden Ali Seydi Bey de Erzurum ve Bitlis vilayetleri dahilindeki arazi meselelerini araştırarak sorunlara çözüm üretmeye çalışmıştır.⁶⁴⁵

Arazi meselesine getirilen bir başka çözüm yolu ise, vergi ve tapu kayıtlarının yeniden tesis ve tanzimi olmuştur. İlk olarak Van'ın Adilcevaz kazası tetkik edilmiş, ardından Erciş kazasında düzenlemeye gidilmiştir. Araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiye göre, 1894-1895 yıllarında arazi ve emlaklarını terk eden Ermeniler geri döndüklerinde bu arazilerin Kürt reisleri ve göçebe Kürtler tarafından gasp edildiğini görmüştür. Yirmi otuz seneden beri söz konusu arazilerde meskûn olan Kürtlerle Ermeniler arasında başlayan toprak kavgası bir süre sonra adeta yağmacılık şeklini almış, bölge halkı ayağa kalkarak arazilerin taksiminin yapılmasını istemişlerdir. Vergi ve tapu kayıtları incelendiğinde birleriyle uyuşmayan, değişime uğramış senetlerin yanı sıra, bir arazi için üç-beş tane tapunun mevcut olduğu görülmüştür. Bu gibi arazilerin tapu ve tahrir işlemlerinin aynı anda yapılması kararlaştırılarak Erciş ve Adilcevaz kazalarında bir düzenleme yapılması öngörülmüştür.⁶⁴⁶ Bu işlemleri gerçekleştirmek üzere maaşlı memurlar tayin edilecek, yapılan araştırmalar sonucunda heyetin arazi ile ilgili vermiş olduğu kararlar kati olacaktı. Hükümet bu kararların bütün kuvvet ve kudretiyle arkasında durarak bölgede yeniden bir tecavüze meydan vermeyecekti.⁶⁴⁷ Ayrıca başta Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerine tebliğ edildiği üzere ihtilaflı arazilerin takibatı devam ettiği müddetçe devrine fırsat verilmeyecekti.⁶⁴⁸

Dahiliye Nezareti'ne Süryani Murahhası İbrahim ve Ermeni Murahhası Kirkork Efendi tarafından çekilen bir telgrafta ise, istibdat yıllarında Kürtlerin Hristiyanların tapulu emlakini zapt ettiklerini ve bu arazilerin mahallî idare tarafından Kürtlere bırakıldığı bildirilerek Hristiyanların zor ve acı bir duruma düştükleri bildiriliyordu.⁶⁴⁹ Yine çeşitli karyelerden İbrahim, Resul, Süleyman, İsmail Beylerin şikâyetine göre, Kürt ahaliye ailesinden kalmış olan miras araziler Ermenilerin pençelerine düşmüş olup, üç seneden beri

⁶⁴³BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 60.

⁶⁴⁴BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 60/2.

⁶⁴⁵BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 20-21.

⁶⁴⁶BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 7,10-11.

⁶⁴⁷BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 12.

⁶⁴⁸BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 32.

⁶⁴⁹BOA.DH.SYS.67/1-2 lef. 72.

hakları teslim edilmemektedir. Han ve kahve köşelerinde sürünen mağdur kimseler evlat ve eşlerinin de bu zorbarların hakaret ve zulmüne uğradıklarını bildirerek, feryatlarını devlete duyurmaya çalışmaktadır. Arazilerinin yeniden kendilerine verilmesini isteyen Kürtler nereye ve hangi makama müracaat edeceklerini bilmediklerinden yakınmaktadır.⁶⁵⁰

Şubat 1910'da Van'ın Erciş ve Adilcevaz kazalarında Haydaranlı Aşireti Reislerinden Emin Paşa ile biraderi Abdullah Ağa ve diğer hissedarları arasında arazi davası başlamış, ortaya çıkan ihtilaftan bölge halkı oldukça etkilenmiş, havalide düzen bozulmuştu. Vali Hakkı Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda, aşiret reisleri arasında çıkan bu davanın çözümünün hiçbir şekilde mümkün olmadığını bildirmiştir. Ayrıca Sarisu aşiretinden Emin ve Hüseyin Paşalar bir tarafa, Abdullah Ağa ile Aktepelî Mehmet Bey ise bir tarafa ayrılarak birbirleriyle çekişme içerisine girmişti. Ahaliyi birbirine düşman eden reislerin, cinayet işlemek ve ayrıca posta yolu güzergâhında asayiş bozmak gibi kötü niyetleri vardı. Bölgedeki mülkî memurlardan cüret ve cesaret alan ağalara kanuni yoldan dur diyebilmek pek çok müşkülât nedeniyle tez zamanda mümkün olamıyordu. Davaların yıllardır bir çözüme kavuşmamasından ötürü meselenin iyice girift bir hal aldığını vurgulayan Hakkı Bey, bahar aylarında iki grup arasında ihtilaf çıkmasının muhtemel olduğunu bildirmektedir. Vali Bey, kurulan komisyonlar aracılığıyla bir an evvel ihtilafli arazilerin tahrir işlemlerinin tamamlanarak vilayette asayişin yeniden tesis edilmesini talep etmektedir.⁶⁵¹

Nisan 1910'da Beğli aşiretine mensup iki kişi Diyarbakır'ın Zeygan karyesi arazisinin bir kısmına sahip olmak için sulh yoluyla bir miktar akçe vermiş fakat zamanla verdikleri akçenin ehemmiyetli bir yekûna ulaşıp değer kazanmasıyla birlikte elindeki arazileri az bularak diğer hanelere saldırıp, alacakları olanların mahkemeye müracaat etmelerini söylemişlerdir. Bölgede bitip tükenmek bilmeyen arazi davalarının kökeni eskiye dayandığından bu gibi ihtilafın mahkeme kanalıyla kısa sürede çözümlenmesi zor olduğundan anlaşmazlığa son verilememiştir.⁶⁵² Yine Zeygan karyesi Beğli aşiretinden Faris Bey tarafından 25 hane halkı adına Dahiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta, mütegalibeliği sermaye eden Ermeni komşularımız otuz sene beri Zeygan'da tasarruf eden Kürtleri bizi, şikâyet ederek araziler üzerinde hak iddia etmektedir, şikâyetler neticesinde arazilerimiz ellerimizden alındı diyerek, arazilerin yeniden ziraatlarına bırakılmasını talep etmektedir.⁶⁵³ Aynı ay içerisinde Sason'da Ermenilere ait arazilerin Kürtler üzerine tapulandığından şikâyet edilerek olay hakkında tahkikat başlatılmış,⁶⁵⁴ Bitlis

⁶⁵⁰BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 14.

⁶⁵¹BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 39-41.

⁶⁵²BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 3.

⁶⁵³BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 2.

⁶⁵⁴BOA.DH.ŞFR. 662/107.

Valiliği bir süre sonra bu iddiaların asılsız olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁶⁵⁵ Yine 1910 yılı içerisinde Muş'ta Karmin adlı bir Ermeni'nin Adliye memurlarını satın alarak arazi davalarında Ermenileri haklı çıkarması üzerine bölgede karışıklık zuhur etmiştir. Olaylar üzerine Müslümanların hükümete karşı güveni zedelendiği gibi Kürtler de Ermenilere karşı silahlanmaya başlamıştır.⁶⁵⁶

Temmuz 1910'da Tercan Muhtarı Agop Manokyan ile Papaz Vardan tarafından patrikhaneye çekilen telgrafnameye göre; Çakıllı Kürt aşireti avanesinden Yusuf Ağa oğulları Cem Gafir avaneleriyle birlikte çayırları basarak biçmeye başlamıştır. Yedi gündür hanelerini terk etmiş olan Ermeniler hukukumuz muhafaza edilmiyor, müracaatlarımız kale alınmıyor diyerek perişan halde olduklarını beyan etmektedir.⁶⁵⁷ Aynı yıl içerisinde Muş sancağında Ermenilere ait arazilere Mahmut Ağa'nın tecavüz ettiği bildirilmiştir. Muş sancağının Hasanova karyesinde yerleşik Ermenilerin bölgeden ayrılmasının ardından, otuz yedi sene evvel söz konusu karyeye Erzurum üzerinden getirilen Ermeniler iskân edilmişti. Bu Ermeniler zamanla civar bey ve ağalar tarafından tehdit edilmiş, zulümlere daha fazla dayanamayarak göç edip dağılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Reis Pedros Ağa karyeyi muhafaza etmesi için ekraddan Derviş'in oğlu Selim Ağa'nın himayesini istemiştir. Pedros Ağa, karye koruyuculuğunu üstlenmesi için Selim Ağa'ya karyeden altı kıta tarla ile bir kıta çayır vermiştir. Fakat Selim Ağa bununla yetinmeyerek karyeyi peyderpey zapt etmeye başlamıştır. Bir süre sonra da Selim Ağa'nın oğlu Mahmut Ağa, karyeyi tamamen ele geçirmişse de köy halkının şikâyetleri üzerine el çekmiştir. Fakat Okumuşoğlu Mahmut Ağa, Muş mutasarrıflığında nüfuz salmış olan Felamaz Ağa ile Reşid Ağa'ya güvenerek bölgede yeniden taarruza başlamış ve bir sene içinde elli kadar ağnamı çalarak halkın can güvenliğini tehdit etmiştir. Ermeni Patrikhanesi, karye halkının mütegalibenin zulmünden kurtarılmasını ve olayın tez elden araştırılmasını talep etmektedir.⁶⁵⁸

Aynı yıllarda Jön Türk Gazetesi'nde Çarşacak beylerinin tecavüzleri neticesinde yirmi beş bin Ermeni'nin evsiz barksız kaldığı haberinin çıktığı ve hükümetin bu haberi tekzip ettiği görülmektedir. Sonrasında Çarşacak Hristiyanları adına Monak Bağdatyan ve Monak Kapanyan'ın bir telgraf çekerek vaktiyle zapt edilen arazilerinin iadesi için hukukî yolların kapalı olduğunu çünkü bu beylerin Dersim, Çarşacak ve Mamüretülaziz mahkemelerinde hamileri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca ikamet ettiğimiz meskenlerimiz, ekip biçtiğimiz bahçelerimiz, hayvanlarımız zapt ediliyor diyerek her türlü hakarete maruz kaldıklarını bildiren Ermeniler hükümetten

⁶⁵⁵BOA.DH.ŞFR. 662/133.

⁶⁵⁶BOA.DH.ŞFR. 663/72, BOA.DH.ŞFR. 662/104.

⁶⁵⁷BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 26-27.

⁶⁵⁸BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 36-37.

yardım istemektedir.⁶⁵⁹ Haziran 1910 tarihinde Bitlis'te bir Kürt ağa ile Taşnaksütyun ileri gelenleri arasında çıkan arazi meselesi valiliğin araya girmesiyle çözümlenmiştir.⁶⁶⁰ 1910 yılı Aralık ayında ise; Erciş kazasındaki arazi ve emlakini terk ederek Rusya'ya gitmiş olan 1200 hane Ermeni namına, 9 kişi tarafından verilen arzuhalde 1200 hane halkının gelecek bahar mevsiminde geri döneceklerinden bahsedilmektedir. Ermeniler Kürtlerin eline geçmiş arazilerinin döndüklerinde kendilerine teslim edilmesini talep etmektedir.⁶⁶¹

1911'de Vali vekili Nurettin tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılan bir şifrede arazi meselelerinde ortaya çıkan çatışmalara meydan vermemek için ilgili bölgelere bir bölük nizamiye süvarisi gönderilmesi, Malazgirt kazasına ise Muş'taki süvari bölüğünden bir miktarının nakledilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁶² 1912 yılında Van'da ve sınır boylarındaki Kürtlerle, Ermeniler ve aşiretler arasında ortaya çıkan arazi meselesinin halli için çeşitli tedbirler almaya ihtiyaç duyan hükümet bu meselenin sulhen ve idareten çözümlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bölgedeki güçlü kuvvetli Kürtlerin kendi karye ve arazilerini terk ederek daha istifadeli, kullanışlı buldukları karye ve arazileri işgal etmeleri Ermenilerle Kürtleri karşı karşıya getirmiştir. İşgal edilen yüzlerce dönüm arazi davasının çözümünde aynı mahalde tasarruf iddiasında bulunan iki tarafın bazen mahkemeye gitmeden çözüm üretmek istediği görülmüşse de, en azından birinin mahkemeye gitmesinin zorunlu olduğu vurgulanarak, davaların çözümünde tarafların rızası alınarak ve sulhen halledilmesi önerilmiştir.⁶⁶³

Erzurum Valisi Celal Bey, Ermenilerin arazi gaspı şikâyetlerine karşı; bu konuda Ermenilerden çok, fukara Kürtlerin daha fazla mağdur olduklarını dile getirmiştir. Kürt köylüleri haklarını savunmakta daha aciz olduklarından öncelikle bu biçarelerden gasp edilen arazilerin sahiplerine iade edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁶⁶⁴ Vali Bey ayrıca şunları bildirmektedir: 1911 yılında verilen karara göre arazi ihtilaflarında hak iddia eden kimselerin mahkemeye başvurmaları kararının meclis-i idarelerce onaylanmasının ardından Ermeni Murahhası bu kararın halkı mukateleye sevk edeceğini ve muvaffak olunamayacağını beyan etmiştir. Hükümet mukateleye meydan verilmeyeceğini ve memurların vazifelerini titizlikle yerine getireceğini vurgulamıştır. Ermeni Murahhasının bu sözleri bu kararın Ermenilerde oldukça sui tesir yarattığını açıkça sergilemektedir. Arazi meselesi yalnızca Kürtlerle Ermeniler arasında değil, bütün ahaliyi ilgilenecek bir davadır. Tüm vıla-

⁶⁵⁹BOA.DH.SYS.67/1-5 lef. 4.

⁶⁶⁰BOA.DH.ŞFR. 663/54; B. Cırık, *a.g.e.*, s.312.

⁶⁶¹BOA.MV. 123/11.

⁶⁶²BOA.DH.SYS 67/1-5 lef. 19.

⁶⁶³BOA.MV.142/23.

⁶⁶⁴BOA.DH.MUI.6-3/25 lef.7.

yetlerde mahallî hükümetlere yapılan müracaatların % 80'i arazi ihtilaflarından bahsetmektedir. Bu işin mahkemeye sevk edilmesi doğrudur fakat Bayburt kazası hariç diğer hiçbir kazada adli teşkilat tesis edilmediğinden ötürü mahkemelerin davaları adalet ve hakkaniyetle çözemeyeceği ortadadır. Bu yüzden yalnızca Ermeniler değil mağdur olan Müslümanlar da şikâyetten geri durmayacaktır. Tercan, Kığı, Pülümür, Pasinler, Karakilise, Eleşkirt, Diyadin ve Tutak kazalarında bu davalarda kullanılacak mahkeme miktarı tesis edilmelidir.⁶⁶⁵ Mülkiye Müfettişi Ali Bey ise, Erzurum vilayeti 20 kazadan oluştuğu halde yalnızca 2 kazasında adli teşkilat bulunduğunu, diğer kazalara bir şube yapılmadığı gibi kaza naiplerinin birine 4 aydan beri kimşenin tayin edilmediğini, halkın bu durumdan sızlanmakta olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Erzurum vilayeti adli teşkilatının bir an evvel icrası ve açık bulunan kaza naipliklerine bir an evvel gerekli tayinlerin yapılması öngörülmüştür.⁶⁶⁶ Aynı yıl Elemoğlu Erşavir veled Ohanis imzasıyla çekilen bir telgrafta Kozuçan Kürtlerinin önceki yıllarda tapusuz Zirvas karyesi arazisini zapt ettiği ihbar edilmektedir. Meclis idaresi tarafından arazinin tapusunun bu Kürtlere verilmesi kararı çıktığından mağduriyetlerini dile getiren Ermeniler yardım talep etmektedir.⁶⁶⁷

1912 yılında Haydaranlı Aşireti Reisi Mirliya Hüseyin Paşa Kürdistan'da bir gaile çıkarmak maksadıyla Patnos nahiyesi dahilinde Ermenilerin yoncalarını yaktırmak suretiyle asayiş bozmuştur. Bazı adamlarını yanına alan Hüseyin Paşa, Zevmik karyesinde 10 bağ miktarında ot yaktırmış ve köydeki bütün çayırıları biçtirerek köy halkını çaresiz bırakmıştır. Hüseyin Paşa ile adamlarının faaliyetleri Tutak kaymakamlığı ve Tutak mahkemesine bildirilmişse de Hüseyin Paşa ile adamları yakalanamamıştır.⁶⁶⁸ Zevmik karyesinde vuku bulan arazi meselesi için ahaliden bazı kimseler, Dersaadet'e hemen her gün şikâyet telgrafları çekerek suçluların cezalandırılması ve meselenin çözümü için bir çare bulunmasını istemişlerdir.⁶⁶⁹ Zevmikli Kasım telgrafında "Tutak kaymakamı Hüseyin Paşa'nın taraftarı olduğu için bize ehemmiyet vermiyor, perişan haldeyiz, derdimize ferman yahut katlimize ferman" sözleriyle mağduriyetini dile getirmiştir.⁶⁷⁰ Müslim ve gayrimüslimlerin arazilerini, emlakini zapt eden Hüseyin Paşa adamlarıyla birlikte mahallî kaymakamı etkisi altına almış, mahallî müfettiş dahi kendisine kani olmuştur. Mahallî meclis idare azalarını da kendi nüfuzuyla tayin ettiren Hüseyin Paşa, Adilcevas kazasında Ali Ömer karyesine de zarar vermiştir.⁶⁷¹

⁶⁶⁵BOA.DH.MUİ.6-3/25 lef.18.

⁶⁶⁶BOA.DH.MUİ.6-3/25 lef.31-33.

⁶⁶⁷BOA.DH.MUİ.6-3/25 lef.24.

⁶⁶⁸BOA.DH.H.74/6 lef. 1.

⁶⁶⁹BOA.DH.H.74/6 lef. 14.

⁶⁷⁰ BOA.DH.H.74/6 lef.7. Diğer telgraf örnekleri için Bkz. BOA.DH.H.74/6 lef.2, BOA.DH.H.74/6 lef.7, BOA.DH.H.74/6 lef.9, BOA.DH.H.74/6 lef. 10.

⁶⁷¹BOA.DH.H.74/6 lef. 6.

Ahalinin şikâyetleri göz önüne alınarak bir komisyon oluşturulmuş ve meseleyi tetkik etmek üzere görevlendirilmiştir.⁶⁷² Komisyon müfettişleri tarafından yapılan inceleme sonucunda ahaliye ait 30 kadar tarla ve çayır tespit edilse de, Hüseyin Paşa arazileri sahiplerine teslim etmeye yanaşmadığı gibi müfettişlere İran'a firar edeceğini söylemiştir.⁶⁷³ Arazilerin sahiplerine verilmesini engellemek isteyen Hüseyin Paşa bir mesele çıkarmayı kafasına koymuş, bu maksatla köyde silah attırarak bu suçu köylülerin üzerine yıkmak istemiştir. Ayrıca arazilerin tevzii için köye gelen memurların kendisine suikast için köy halkını teşvik ettiğini söylemekten çekinmemiştir. Erzurum vilayetinden gelen bir şifrede Vali Celal Bey, Hüseyin Paşa'nın kendi rızasıyla ahaliye bir karış yer vermeyeceği gibi eğer bu araziler zorla elinden alınırsa her türlü fenalığa tevessül edeceğini bildirmiştir. Buna ilaveten Hüseyin Paşa'nın şu sıralarda İran'a firar etmesi vatan menfaatine aykırı olduğundan meselenin bir süre ertelenerek, tahkik memurlarının geri dönmesini talep etmiştir.⁶⁷⁴ Erzurum Valisi Celal Bey, tahkik memurlarının avdetinden sonra asayişin sağlanması için bölgeye asker sevki yapılması gerektiğini vurgulayarak bunun için 9. Kolorduya mensup olup Karakilise'de ikamet eden süvari alaylarından bir bölüğün Patnos nahiyesine tayin edilmesini istemiştir.⁶⁷⁵

Yine 1912'de Mamüretülaziz vilayetinin Kızılkilise kazasına bağlı Dirova karyesinde Ermeni "Mirak" ailesinin taht-ı tasarrufunda bulunan arazi, Kürt aşiretlerinin baskıları yüzünden göçe mecbur kalan ailenin mahalli terkiyle birlikte Kürtlerin eline geçmiştir. Mirak ailesinin söz konusu araziye talepleri üzerine, arazi miktarının, sahiplerinin ne zaman ve ne sebeple araziye terk ettiğinin, arazi tapusunun kimin üzerine kayıtlı olduğunun, kimlerce zapt edilip ziraat edilmekte olduğunun ve üzerinde bir hane olup olmadığının tahkik edilmesine karar verilmiştir.⁶⁷⁶ Yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu arsa üzerinde hiç kimse üzerine tapu kaydı bulunmadığı gibi, arazinin Mirak ailesine ait olduğunu gösteren müspet bir delile de rastlanılmamıştır.⁶⁷⁷ 1913'te ise, Van'ın Erciş kazasının Pani köyünde Gürciyan isimli bir Ermeni hükümete müracaat ederek babasından kalan araziye Kürtlerin işgal ettiğini bildirmiştir.⁶⁷⁸ 1913 yılında artan arazi şikâyetlerinin önünü almak üzere hükümet tarafından birkaç önemli adım atılmıştır. Eski dönemlerde gasp edilen arazilerin sahiplerine iadesi için Van'da Müslüman ve Ermenilerden oluşan bir komisyon teşkil edilmiştir. Komisyonun kuruluşun-

⁶⁷²BOA.DH.H.74/6 lef. 12.

⁶⁷³BOA.DH.H.74/6 lef. 13.

⁶⁷⁴BOA.DH.H.74/6 lef. 17.

⁶⁷⁵BOA.DH.H.74/6 lef. 18, lef. 24.

⁶⁷⁶BOA.DH.MUİ.77-2/15 lef.1-3.

⁶⁷⁷BOA.DH.MUİ.77-2/15 lef.5.

⁶⁷⁸BOA.DH.MTV. 38/22 lef.1-2.

dan sonra bazı araziler asıl sahiplerine iade edilmiş fakat meseleyi tamamıyla halletmek mümkün olmamıştır.⁶⁷⁹

1913 yılında Erzincan sancağının Pülümür nahiyesinin Pergari karyesinde Ermenilere ait olan Çermanlar adındaki meraya Kürt ağalarından Sulu Bey oğlu Rıza tarafından tecavüz edilerek üzerine hane ve bina inşasına başlanmıştır. Hükümete yapılan müracaattan bir sonuç alınamaması üzerine patrikhane, konuyu Dahiliye Nezareti Muhaberat Dairesi'ne bildirirken,⁶⁸⁰ ziraatla meşgul olan Ermeni ahalinin hayvanlarını otlatacak bir alan bulamamalarından şikâyet edilerek konunun bir an evvel çözümlenmesi talep edilmiştir.⁶⁸¹

1914 yılında meydana gelen arazi davaları ise şu şekildedir: Van vilayetinin Hakkâri sancağı dahilinde Başkale'den bir saat uzakta meskûn olan Ermenilerin patrikhaneye yaptığı bir şikâyete göre; Kürtlerin ve Şeyh Hamid Paşa namındaki bir mütegalibenin Ermenilere mezalimi devam etmektedir. Gerek mezalimin men edilmesi gerekse fuzuli olarak zapt edilen emlak ve arazilerin sahiplerine iade edilmesi için mahallî hükümete yapılan müracaat itibara alınmamıştır. Ahali bir gün bile ciddi tedbirler alınmadığından esefle, mağdur olduklarını ifade etmekte ve bu zulmün men edilmesini istirham etmektedir.⁶⁸² Olay üzerine Hakkâri mutasarrıflığından verilen cevapta, arazi davalarının tarafsızca çözümlenmeye çalışıldığı ve bu konuda kimsenin fuzuli işgaline meydan verilmediği gibi mezalim ve taaddiyata da mahal bırakılmadığı bildirilmiştir. Ayrıca şikâyetin vaktiyle İran'a firar edip ardından dönen Ermenilerin el altından yürüttükleri tahrikâtın tesirine kapılarak yapıldığını, haksız bir iddia olduğunu, hiçbir esas ve ehemmiyeti haiz olmadığı belirtilmiştir.⁶⁸³ Bu süreçte sayıları az da olsa taraflar arasında arazi meselesinin çözümlendiğini gösteren delillere de rastlanılmaktadır. 1914'te Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne varid olan en son raporda Ermeniler ve Kürtler arasındaki arazi meselelerinin hallolduğu bildirilmektedir.⁶⁸⁴

Bu dönemde Ermeni Patriği, arazi meselesine ve diğer sorunlara karşı bazı çözümler içeren bir öneri metni sunmuştur. Patrik, özetle şunları ifade etmektedir:

Anadolu'nun şark vilayetlerinde Ermenilerle meskûn vilayetlerde sosyal, siyasî ve iktisadî durum tahammül edilemez bir hale gelmiştir. Gerek patrikhanemiz gerekse taşradaki murahhashanelerimiz tarafından Babîâlî'ye ve mahallî hükümetlere yapılan şikâyetlerde Ermenilerin maruz kaldığı mezalimler, mütegalibelerin işledikleri cinayetler, kız ve kadın aşırmaq, can ve

⁶⁷⁹ "Vilayat-ı Şarkıye Islahatı", *Peyam* (15.12.1913).

⁶⁸⁰ BOA.DH.H.5/69 lef. 1.

⁶⁸¹ BOA.DH.H.5/69 lef. 2.

⁶⁸² BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.62.

⁶⁸³ BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.61.

⁶⁸⁴ "Van Vilayeti", *Peyam* (19.03.1914).

mal güvenliğini tehdit ederek ahaliyi haraca bağlamak gibi eylemler dile getirilmiştir. Fakat hükümet bu şikâyetlere kayıtsız kaldığından, bu durum hiçbir suçu olmayan Ermenilerin aleyhlerinde bir siyaset güdülmesine neden olmuştur. Mütegalibeler dönemin hükümetlerinden yüz bularak himaye ve teşvik ile zulümlerini bir kat daha arttırmışlar ve sonuçta Ermeniler başka yerlere dağılmak zorunda kalmışlardır. Ermenilerden boşalan arazilere, bağ, mera vs. her şeye sahip çıkmışlardır. Hükümet bu arazi müsademelerine Ermenilerin feryatlarına bakmaksızın ses çıkarmamıştır. Bu şartlar altında binlerce Ermeni ecdatlarının topraklarından ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ermeniler meşrutiyetin ilanı ile kaybettiklerini bir kurtuluş fidesi gibi göreyerek, yeni idarenin can-mal-ırz güvenliğini sağlayacağını ve ıslahatların hemen başlayacağını düşünmüşlerdir. Nitekim meşrutiyetin ilk yıllarında hükümetin bazı icraatlarda bulunduğu inkâr edilemez. Mesela nice emsali gibi hükümet içinde hükümet kurmuş olan Diyarbakırlı İbrahim Paşa'nın zulümlerine son vermiştir. Yine ilk zamanlarda bilhassa Van ve Bitlis'teki arazi davaları ciddi surette ele alınmış ve bir kısmı muvaffakiyetle çözümlenmiştir. Hükümetin bu ciddiyeti karşısında halka güven gelmiş, araziler sahiplerine iade edilmiş, cinayetler azalmıştır. Eğer hükümet bu ilk adımlarını sabit kılsaydı ıslahat meselesi şimdiye kadar tamamen olmasa bile bir haylice ilerlemiş olacaktı. Fakat başlatılan girişimler bir anda tatil oldu ve Ermeniler öylesine bir dehşetin içine itildi ki, Abdülhamit döneminde akıtılan kanları da çekilen gazapları da geçti. Dolayısıyla meşrutiyet onun için oldukça çaba göstermiş bu milletin bağrında yeniden yara açtı ve pak sayfaları lekeledi. Kanun ve adalet üzerine tesis edilen bütün ümitler, teşebbüsler zayıf oldu. Bundan sonra hükümetin lakayt ve tereddütlü idaresi devam etti. Zorbalar Ermeni ahalisinin emlakine, canına karşı pervasızca ilerlediler. Kürt aşiretleri gasp ve yağmaya meyl ile silahlıca gezerek ve çeteler teşkil ederek Ermenileri taciz ettiler. Meşrutiyetle ortadan kaldırılan vergiler yeniden talep edilmeye başlandı. Hükümetin bu olaylara kayıtsızlığı karşısında Anadolu'da asayişsizlik iyice arttı. Arazi meseleleri hallolmaktan ziyade öylesine arttı ki, zalimlerin zaptına meydan verildi. Yeni tapular ve ilamlar hükümet tarafından tasdik edildi ve bu araziler üzerine yeni muhacirler iskân edildi. Cinayet işleyen suçluların davaları çoğu zaman uzatıldı ve hiçbiri suçlarına muvafık bir ceza görmedi. Aksine mesela, Temran, Huyut, Adilcevaz cinayatinin mütecasirleri ve Van'daki Şakir, Cafer, Reşid vs. gibi cinayet erbabı tahliye edildi. Silahlı adamlarıyla çeşitli cinayetler işleyen ve işlemeğe devam eden eşkıya ve caniler ciddi surette takip edilmedi. Mesela; Van'da Said Simko, Mahmi Kabas, Kasım Bey'in oğlu Halil, Seyit Ali, Hüseyin Paşa, Pervarili Tahir Ağa, Mahmut Musa Bey ve niceleri kanuna teslim olmadılar. Hatta Genç kazası idare azası Dereli Mehmet Bey, Orman memuru Kesanlı Musa Bey gibi eşkıyalar devletçe ödüllendirildi.

Hırsızlıklar, zorla din değiştirme gibi olaylar hakkında yeterli takibat olmadığından kadın ve kız kaçırma olayları da devam etti. Devlet içinde devlet kuran derebeyler tesviye edilmediğinden Ermeniler çeşitli vergilerle angaryaya tabi tutuldular. Mütegalibeler ve canilerin silah taşımaya izin verilirken, silah taşıma hususundaki kanuni hüküm yalnızca Ermenilere karşı uygulandı. Mahallî hükümet, adlî ve mülkî memurlar mütegalibelerin etkisinde kaldığından bunlar ahaliyi mağdur etmeye, hükümeti de lekedar eylemeye devam ettiler. Cebr ü şiddet ve silahla çapulculuk eden, Ermenilerin arazilerini işgal eden aşiretler, ahalinin arazi ve meralarını zapt ediyorken devlet bunlara karşı ciddi bir tedbir almamıştır. Fakat Ermeni Patrikhane-si'nin bu olaylara karşı kayıtsız kalması kabil değildir. Bu tehditlerin son bulması için bazı teklifleri arz etmekteyiz. Buna göre;⁶⁸⁵

- Arazi meselesi sorunu; şahsi alacak karşılığı cebren ve hükümsüzce ele geçirilenler, Ermenilerden zapt edilerek mahallî hükümet tarafından muhacirlere ita olunan araziler, gayrikanunî muamelatla ele geçirilen araziler, kabristan ve manastır gibi halka ait olan ve başkalarına verilmesi asla caiz olmayan fakat cebren ele geçirilen araziler, hemdudut olmak veya temyizden tasdik edilmemiş ilamlarla ele geçirilen araziler, nice yıllardan beri Ermenilerden alınan kâfirlik vergisine karşılık olarak zapt edilen arazilerden oluşmaktadır. Ermenilerden çeşitli gerekçelerle alınan bu araziler sahiplerine iade edilmelidir.

- Dürüst memurlar olmadıkça bu buhrandan kurtulmak mümkün olmadığından, mülkiye ve adliyedeki mühim memurluklar menfaat ve taassuplara alet olan iktidarsız kişilere değil, liyakat ehli kimselere verilmelidir. Merkez çevrelere Ermenilerden yeterli sayıda memur istihdam edilmelidir.

- Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerdeki cinayetlerin önünü almak için; katl, gasp, garat, kadın-kız kaçırmak gibi suçları işleyen ve hala serbest gezen caniler kanuna teslim edilmeli, zaten tutuklu bulunanların ise mahkemeleri dürüstçe görülmelidir.

- Meşrutiyet can, mal, ırz güvenliğini temin etmekte iken hala kadinkız kaçırarak İslamiyet'e zorlamak gibi taarruz ve tasallutların külliyyen men'i, aksini yapanların şiddetle cezalandırılması gerekmektedir.

- Hamidiye Alayları mensuplarının buldukları mevkiiler doğrudan doğruya mütegalibelerle aşiret beylerinin taht-ı emrindedir. Bunların kısım kısım alaylara dağıtılarak, mektepli nizamiye zabitan kumandasına tabi tutularak kışlalarda ikamesi için Meclis-i Mebusan'a gönderilen karar henüz icraata geçmemiş olduğundan kararın gecikmeden icra edilmesi lazımdır. Ayrıca Ermeni askerler hava ve muhit bakımından oldukça kötü şartlardaki mahallere gönderilirken, Kürtlerin mümtaz mevkilere gönderilmesi dikkat çekmektedir.

⁶⁸⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.66.

- Hükümet seyyar birlikler aracılığıyla eşkıya çetelerini ve firari canileri derdest ederek, memleketin her yerinde asayiş temin etmelidir. Kazalarda polis ve adli idareler birbirinden ayrılmalı bunun için adli ıslahat lazımdır. Polisler hem zabıt hem memur hem de mahkeme azalığında bulundurulmamalıdır. Memleketin menfaati için bu tedbirler bir an evvel uygulanmalıdır.

Patrikhane gibi Hınçak Cemiyeti Ermenileri de bir liste oluşturarak şu taleplerde bulunmuştur:⁶⁸⁶

- Kanun önünde herkes eşit olacak,
- Matbuat, kelam, mezhep ve içtima serbestliği,
- Eşhas-ı mevkufenin derhal muhakeme edilmesi,
- Kilise ve hükümetin ayrılarak, her kilisenin bağlı olduğu ruhani daire tarafından idaresi,
- Ermenilerin silah taşımaya müsaade edilmesi.

1914 yılında Anadolu'nun şark vilayetlerinde senelerden beri Ermeni ve Kürt unsurlar arasında devam eden arazi meseleleri, bu konuda yapılan şikâyetler, şahsi davalar ve nedenleri ise patrikhane tarafından şu şekilde açıklanmıştır:⁶⁸⁷

- Emniyet ve asayiş eksikliği ve askerî güçlerin uygun olmayan muamelesinden kaynaklanan davalar,
- Zamanında göç eden Ermenilere ait emlak ve arazilerin sahihsiz ilan edilerek satılmış veya başkasının tasarrufuna geçmiş olması,
- Mülkî ve adli memurların görevlerini hakkaniyetle ifa etmemeleri ve yolsuzlukları,
- Çeşitli makamlarda Ermenilerden yeterli miktarda memur istihdam edilmemesi,
- Bölgede cinayetler işleyerek korku saçan kimselerin takibine yeterince önem verilmemesi, ele geçirilen eşkıyaların gerekli hukukî cezalara çarptırılmaması, hatta bazılarının tahliye edilmesi,
- Meşrutiyet can-mal-ırz güvenliğini temin etmekte iken, kadın ve kızların kaçırılması,
- Buluş çağına girmeyen kızların din değiştirmeye zorlanması,
- Hamidiye Alaylarına mensup efradın karye ve nahiyelerde silahlı bir şekilde dolaşarak, ahaliyi tehdit etmesi,
- Aşiret ve Kürtlerden bazı kimselerin silah taşımaya yetkisi var iken Ermenilerin bu haktan yoksun bırakılması,
- Ermeni köylülerin birçok vergiye tabi tutulması.

Bu şikâyetlere karşı adalet tecellisi için ne gibi tedbirlere ihtiyaç duyulduğu ise şu şekilde özetlenmektedir:

⁶⁸⁶ "Islahat Meselesine Dair", *Peyam* (16.01.1914).

⁶⁸⁷ BOA.MV.177/74 lef.1-4.

- Asayişin temini her şeyden önemli olup, geçen seneden beri Vilayat-ı Şarkiye'ye 500 süvari nefer jandarma ilave edilmiş ve kuvvet bölüklerinin her mahalle mütenasip surette düzenlenmesi için bir heyet teşkili öngörülmüştür. Bu heyetin Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerini teftiş ederek jandarmaya olan ihtiyacı, nerede ne kadar karakolhane ihdası gerektiği ve bunlara ne kadar insan lazım geldiğini belirlemesi uygun görülmüştür. Heyetin vereceği rapor dahilinde polisler için eksikliklerin giderilmesi, gerekli görülen yerlere polis ve jandarma ilaveleri, hariçten dahile eşkıyalığa ve suçluların firarına meydan vermemek üzere hududun belli başlı noktalarına gerekli zamanlarda kullanılmak üzere birlik kuvvetleri tahsis edilmiştir. Ayrıca mahallerden alınan malumata göre, Vilayat-ı Şarkiye'nin hangi noktalarına ne miktar asker ikamesi ve ne gibi tertibat icrası, noksan bulunan her türlü asker ve teçhizatın belirlenmesi kararlaştırılmıştır.

- Bölgede uzun yıllardır önemli bir sorun teşkil eden arazi meselesinin çözümü için, teşkil olan komisyonlar aracılığıyla icra edilen müzakerat ve araştırmalar neticesinde bir reis ile altı azadan mürekkep bir heyet teşkil edilerek meselelerin mümkün olduğunca sulhen çözülmesi önerilmiştir.⁶⁸⁸

- Her vilayete bir müfettiş tayin edilerek adli memurların daima kontrol altında tutulması, memur ve valilerin iyi niyetli olup olmadıkları anlamak ve bunların aykırı muamelelerde bulunmalarını engellemek gerekmektedir.

- Vilayat-ı Şarkiye'ye atanacak memurların bölgedeki şartlar ve adetlere vakıf zevattan olmaları ve aynı vasıflara sahip gayrimüslimlerden de memur atanması gerektiği bildirilmektedir.

- Bölgedeki şekavete son verilerek, halkı esir altına alan kimselerin askerî kuvvetler aracılığıyla yakalanması ve tutuklanması gerekmektedir.

- Kız kaçırmaya mani olmak üzere Dahiliye Nezareti'nce kaleme alınan layiha-yı kanuniyenin devamı, eğer kafi değilse değiştirilmek üzere Adliye Nezareti'ne tevdiî vurgulanmıştır.

- Hamidiye alayları zabitan ve efradının silahlı bir şekilde bölgede dolaşmalarına izin verilmemesi ve alayların ıslahı uygun görülmektedir.

- Silah taşımının bir kanun hükmüne bağlanarak bu kanunun her tarafta uygulanması gerekmektedir.

- Hiç kimseden bir sebep ya da bahane ile vergi alınmaması, gayrimüşru para toplayan kimselere izin verilmemesi ve aksi fiilde bulunanların haklarında takibat yapılması öngörülmüştür. Ayrıca arazi ihtilaflarını çözümlmek için teşkil olunacak komisyonların tercihen Vilayat-ı Şarkiye'de göre-

⁶⁸⁸ Ermeni Patriği Zaven Efendi, arazi meselesinin halli için patrikhanenin üzerine düşen görevi yerine getirdiğini açıklamıştır. Arazi davalarıyla ilgili halkı bilinçlendirmek üzere bölgeye iki hukukçunun gönderilmesinin gündemlerinde olduğunu ve bu babdaki maddi fedakârlığının da Ermeni Hayırperver Cemiyeti tarafından karşılanacağını beyan etmiştir. Bkz. "Islahat Meselesi", *Peyam* (02.06.1914).

ve başlaması, meselelerin muhakkak hukuk tasarrufunda çözümlenmesi gerektiği vurgulanarak aksi halde ilerleyen zamanlarda arazi ihtilaflarının yeniden baş göstereceği bildirilmiştir.

Osmanlı hükümeti 1908'den 1910'a kadar toprak meselesine adil bir çözüm getirmek için önemli adımlar atmıştır. Hükümet ilk olarak gasp edilen toprakların iadesini ve Hüseyin Paşa gibi yağmacıların tutuklanması girişiminde bulunmuştur. Fakat çok geçmeden konunun ne kadar girift olduğunu anlayan hükümet temsilcileri meseleyi derinlemesine tahkik etmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte karşılaşılan en güç problemlerden birisi toprakların kanunsuz bir şekilde işgal edildiğini belirlemek olmuştur. Toprak gasplarının doğrudan el koyma vakaları kadar basit olmayan yöntemlerle ve türlü hilelerle gerçekleştiği düşünüldüğünde bu oldukça zor bir işti. Söz konusu toprakların sahipleri neticede baskı altında ya da korunma taahhüdüne karşılık gasiplere imzalı kâğıtlar verdiklerinden araziler yasal yoldan elde edilmiş gibi görünüyordu. Dolayısıyla hükümet bu davaları mahkemeye sevk ettiğinde gaspçılar ihtilaflı topraklara tapu kaydı gösterdiğinden bir sonuç alınamıyordu. Meşrutiyet'in ilanından sonra yalnızca Ermeniler değil toprakları gasp edilen Kürtler ve diğer Müslümanlardan da yüzlerce şikâyet mektubu ve dilekçe alınmıştır. Bu minvalde bazı ihtilaflı arazilerin sahiplerine iadesi de gerçekleşmiştir. Mesela Bitlis'ten alınan bir raporda, Muş ovasında sükunet ve huzurun hakim olduğu, yerel mahkeme ve idarecilerin gayretleri sayesinde Kürtler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin dostane ve barışçıl bir şekilde ilerlediği, yeni barış ortamında işgal altındaki Ermeni topraklarının iade edildiği bildiriliyordu. Başka vilayetlerden de gelen benzer raporlar var olmakla birlikte bu gelişmeler sınırlı sayıda olup yaygınlaşmadığından sorun hala büyüktü.

Hükümetin bu konuda attığı diğer bir adım ise, Kürt reislerini el koydukları toprakları iade etmeye teşvik etmek olmuştur. 1909'da Hüseyin Paşa ve Şeyh Abdülkadir gibi nüfuzlu Kürt liderleri Van'da bir toplantıya çağrılarak bu hususta ikna edilmeye çalışılmıştır. Nitekim Kürtler bu toplantı esnasında Ermenilere ait olup tapusu ibraz edilebilen arazilerin gelecek Mayıs ayında teslim edileceğini taahhüt ederek, tapu ibraz edemeyen Ermenilerin topraklarının çözümünü devlete bırakma sözünü vermişlerdir. Meşrutiyet'in ilanından sonra pek çok memur ve cemaat bölgede barışın sağlanmasında istekli ve yardımcı bir rol üstlenmişse de süreç sonunda kaybı büyük olan Kürt ağalarının hoşnutsuzluğu giderek artmıştır. Ayrıca verdikleri sözün arkasında durmak istemeyen birçok ağa başka yöntemler izlemiştir. Mesela Hüseyin Paşa, aşireti ve sürüleriyle birlikte İran'a firar etmiş, peşinden pek çok Kürt reisi de onu takip etmiştir.⁶⁸⁹ Fakat sayıları az da olsa kendi arzula-

⁶⁸⁹ J. Klein, *a.g.e.*, s.269-294.

rıyla vaktiyle el koydukları arazileri asıl sahipleri olan Ermenilere iade eden Kürtler de mevcuttu.⁶⁹⁰

Arazi meselesi dışında, bölgedeki eşkıyaların gasp, yağmacılık, kız kaçırmaya gibi faaliyetleri, adli yetersizlikler, memurların kayırmacılığı gibi patrikhanenin de yukarıda sıralanmış olduğu birçok sorunu bertaraf etmek için İttihat ve Terakki Hükümeti gerekli tedbirleri zaten almıştır. Bu husus çalışmamızın II. bölümünde tüm detaylarıyla ele alınmıştır. Fakat I. Dünya Savaşı'nın patlak verişiyile beraber çoğu mesele bir çözüme ulaşmadan ortada kalmıştır. Bütün uğraşlara, alınan tedbirlere rağmen ne arazi sorunu ne de diğer meseleler tarafları memnun edecek şekilde çözümlenememiş ve bölgedeki Kürt-Ermeni gerilimini arttırmıştır. Bu süreçte Babanzade İsmail Hakkı Bey gibi bilinçli Kürtler, bilhassa arazi davaları için tarafları sabırlı olmaya davet ederek, bu işin ne kadar zor bir mesele olduğunu anlatmaya gayret etmişlerdir.⁶⁹¹

Cinayet Davaları

Vilayat-ı Şarkıye'de Kürtlerle Ermeniler arasında çeşitli husumetlere bağlı olarak gelişen en önemli sorunlardan birisi de cinayet vakaları olmuştur. Kürt zorba ve beylerinin Ermenilere, Ermeni çete ve sempatizanlarının Kürtlere yönelik faaliyetlerinden devlete bağlı ya da sadık olarak nitelendirilebileceğimiz Kürt ve Ermeni vatandaşlar da etkilenmiştir. Osmanlı devlet kayıtlarına yansıyan bu vakalara Ermeni vatandaşların hamiliğini üstlenen patrikhane çoğu zaman müdahale ederek, sorunlar hakkında detaylı bilgi talep etmiştir. Devlet çeşitli şikayet ve serzenişte bulunan patrikhanenin taleplerine öncelik vererek bu konuda bir müdahalenin önüne geçmeyi hedeflemiştir. Fakat bu süreçte yapılan inceleme ve soruşturmalar sonucunda bazı şikayetlerin kasıtlı olarak yapıldığı tespit edilmiş, şikayet konusu olan kişi, yer ve tarihlerin asılsız olduğu saptanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kürtlerle Ermeniler arasında meydana gelen ve devlet kayıtlarına yansıyan cinayet vakaları, sebepleri, sonuçları, alınan tedbirler ve çözüm arayışları şu şekildedir:

1908 yılında Pernasın Manastırı Rahibi Zakaryan'ı öldüren Sason aşiretinden Zübeyr, Mecid ve Yusuf sağ olarak yakalanıp, Bitlis'e gönderilmiştir. Dördüncü Ordu Kumandanlığı bu müsademede yararlılığı görülen Mülazım-ı Sani Fehmi, Sami ve Çavuş Batum'lu Ali Rıza'nın birer derece taltifini istemiştir. Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey, bu katillerin yakalandığı

⁶⁹⁰ Hüseyin Cahit, "Siyasiyat; Ermeniler İçin", *Tanin* (26 Teşrin-i Sani 1325).

⁶⁹¹ "Avdet eden Ermeniler arazisiz kalmayacaktır. Bunun için devlet elli, altmış hatta yüz bin lira kadar fedakârlık iktiza etmesini bile göze aldırılmıştır. Ancak yapacağı suret-i tesviye neticesinde ister ki, hem Kürt arazisini kaybetmesin, hem Ermeni topraksız kalsın.. Birinin elindekini alıp diğerine vermek bir çözüm değil bilakis nifak yaratır." Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat; Anadolu'da Ermeniler" *Tanin* (23 Haziran 1326); E. Aydoğan, *a.g.e.*, s.331-332.

fakat beş zabıtla bir çavuşun bulunmadığını, diğer asker ve ağaların da bu işte eli olduklarını bildirerek adı geçen askerlerin taltifinin doğru olmadığını, hizmetlerinin devamında taltiflerinin uygun görüldüğünü belirtmiştir.⁶⁹² Aynı yıl Markara adındaki bir Ermeni'nin Kürt Kasım Bey'in hizmetkârı Halo tarafından öldürüldüğü tespit edilmiş ve suçlunun yakalandığı Muş mutasarrıflığına bildirilmiştir.⁶⁹³ Yine 1908'de Erzincan Sancağı dahilinde yer alan Key karyesi ahalisinden Mehmet tarafından sunulan bir arzuhalde Kürt aşiretlerinin karyelerine hücum ederek Yusuf Ağazade Sani Bey'i katlettiklerini ve bazı şahısları darp ederek, ağnamlarının da gasp edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁴

1909 yılında ise, Diyarbakır'da Şavraşyan adındaki bir Ermeni'yi katleden Kürt Abdullah Bey'in üç sene müddetle mahkûm edildikten sonra tahliye edildiği, bu tahliyenin Ermeniler beyninde üzücü bir tesir yarattığı vilayet valiliğine bildirilmiştir.⁶⁹⁵ Aynı yıl Mihran adındaki bir Ermeni'nin kasıtlı ihbarı üzerine harekete geçen müfrezeye Ermeniler tarafından ateş açılmış ve çatışma sonucunda bir binbaşı ile üç nefer şehit olmuştur. Ermeni eşkıyalar gecenin karanlığından istifade ederek firar etmişlerdir. Suçluların yakalanması için asker ve jandarmanın takibatı, gerekirse Hamidiye Alaylarından silah ve kuvvet yardımı alınarak eşkıyaların bir an evvel yakalanması emr olunmuştur.⁶⁹⁶ Ayrıca Muş vadisinde Ermenilerle Kürtler arasında vuku bulan katl ve gasp hareketleri sonucunda pek çok Ermeni'nin öldüğü tespit edilmiştir. Suluk karyesinde de Asakir-i Şahane ile Ermeniler arasında ortaya çıkan mücadeleden ötürü bazı rahiplerin ve Ermenilerin tutuklandığı bilinmektedir. 10'u rahip olmak üzere toplam 400 kişinin tutuklandığı olay sonucunda Ermenilerin oldukça dar ve rutubetli olan Muş hapisanesindeki kötü şartlardan ötürü öldüğü dile getirilmektedir.⁶⁹⁷

1909 yılı Haziran'dan itibaren Muş vadisinde Kürtler tarafından gerçekleştirilen cinayet ve yaralamalara dair şu bilgiler verilmektedir:

⁶⁹²BOA.BEO. 3355/251552; B. Cırık, *a.g.e.*, s.469.

⁶⁹³BOA.BEO. 3248/243550.

⁶⁹⁴BOA.DH.MKT.1188/55.

⁶⁹⁵BOA. BEO. 3335/250115 lef. 1-2.

Aynı olay cinayeti işleyen kişinin Kürt Hamdullah Bey olduğu iddiasıyla bir kere daha zikredilmiştir. Buna göre; Diyarbakır'da Şavraşyan adlı Ermeni'yi öldüren Kürt Hamdullah Bey'in adamlarının kaçırıldığı, suçluların Diyarbakır'da olduğu halde yakalanmadığı bildirilerek Hamdullah Bey ve adamlarının mahkemeye sevki talep edilmiştir. Bkz. BOA. BEO. 3049/228664 lef.1-2.

⁶⁹⁶BOA.Y.PRK.ASK. 247/69.

⁶⁹⁷BOA.DH.TMIK.M. 253/51 lef.1.

Köy Adı	Katlı Edilen Ermeniler	Yaralanan Ermeniler
Gergerd	8	-
Mekden? 	1	1
Elbistan	2	-
Şile	3	1
Erişdere	1	-
Güde	2	-
Akçan	2	2
Şeyh Yusuf	1	2
İzronif? 	6	-
Kars	1	1

Bu cinayet ve yaralama hadiseleri dışında Kürtlerin bazı Ermeni kar-yelerinde gasp ve garat yaptığını bildiren Ermeniler, Tero namındaki bir eşkıyanın kumandasında bulunan Kürtlerin Foloçka karyesinden bir Kürdü katlederek, Ermenilere ait 200 adet hayvanı gasp ettiği bilgisini vermektedir. Ayrıca Kom karyesi ahalisinden tutuklanan 15 kişinin hapiste öldüğünü bildirmektedirler.⁶⁹⁸

1910 tarihinde Hizan kazasına tabi Temran karyesinde Bir Kürt ağa-nın feci surette altı Ermeni'yi katl eylediği ve iki Ermenin de bu olaydan müteessiren aklını oynattığı bildirilmiştir. Olayın Kürt Tahir Ağa'nın oğulları ve avaneleri tarafından yapıldığını ileri süren Ahtamar Katagigos Vekili, asayişin bozulduğunu dile getirerek adalet istemektedir.⁶⁹⁹ Katagigos ayrıca, Bitlis vilayetinde Ahtamar karyeli Bogosyan Hergo ile Hizan köylülerinden Hero'nun katledildiğini bildirilmiştir. Buna göre Hero, Eyüp bin Resul ile birlikte Soma bin Ömerli hanesinde otururken, o sırada elinde revolveriyle oynayan Eyüp'un silahı kazaen ateş almış ve çıkan kurşun Hero'ya tesadüf etmiştir. Beş saat sonunda aldığı yaraya dayanamayan Hero ölürken, Eyüp tutuklanarak revolveri tahkik için adliyeye gönderilmiştir. Aynı günlerde Ahkis karyesi muhtarı ile birlikte bulunan Ohan, gece saat beş sularında dışarı çıkmış bu esnada üzerine meçhul kimseler tarafından sıkılan kurşunlarla ölmüştür. Adlî heyetin yaptığı soruşturmada suçlular hakkında bir bilgiye ulaşılamamış, Bitlis Vali Vekili Hakkı Bey, bu efsanelerin katagigos tarafından uydurulduğunu eğer bu tarz eylemlere müdahale edilmezse durumun daha kötü bir hal alacağını söyleyerek ilgili mahallin ve köylülerin araştırılmasını istemiştir.⁷⁰⁰ Aynı yıl iddialara göre, canı Genco silahlı Ermeniler-

⁶⁹⁸BOA.DH.TMIK.M. 253/51 lef.2.

⁶⁹⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.45-47.

⁷⁰⁰BOA.DH.SYS. 71-1/3-1 lef. 54.

le birlikte Muş'un Melikşan karyesinde bir düğün evini basıp, Köyki Kivork ile merhumun pederiyle validesini ve amcazadesini katletmiştir.⁷⁰¹

1910 yılı Şubat ayında Ermeni Patrikhanesi Sadaret'e müracaat ederek, aşiret reislerinden ve Hamidiye Alayı ümerasından firari Kör Hüseyin Paşa ile diğer ümera ve adamları tarafından Bayezid taraflarında Ermenilere karşı saldırı hazırlıklarının yapıldığını bildirmiştir. Ayrıca bu firariler ve tecavüzcüler hakkında hiçbir takibat yapılmadığından şikâyet edilmektedir. Diyarbakır, Bitlis ve Van taraflarından alınan bilgilere göre Adana ve Halep'te meydana gelen asayişsizliklerin bu bölgede de meydana getirilmek istendiğini iddia edilmiştir.⁷⁰² Aynı yıl içinde Kars'ta meydana gelen bir ayaklanma neticesinde, bir mahallede bazı Ermenilerin öldürüldüğü haber alınmış ve katillerden Molla Ali, firari Afşar Nazmi ile Kürt Yusuf beşer sene, firari Darendeli Ali Çavuş ise üç sene kürek cezasına çarptırılmıştır.⁷⁰³

Patrikhane'nin şikâyetlerine göre; Şubat ayında, İspayert'in Erincik karyesi kilisesine Evsum? karyeli Kürtler gece vakti girerek mihrabı pislemişler ve önceki sene katlederek kilisenin çevresine gömdükleri Haçikin'in na'şını çıkararak ayaklarıyla çiğnemişlerdir. Nisan'da ise; Sivas vilayeti dahilindeki Zara kasabası ahalisinden Zeyl Ohanisyan ve Ohanis ve biraderi Haço kasabadan iki saat mesafede Sarı Şeyh çiftliğinin yakınındaki Viranlı karyeli Bedirhan oğlu Hüseyin, biraderi Hamdi, damadı Abuş oğlu Hakkı ve Hakkı'nın damadı Dursun tarafından feci bir şekilde katledilmiştir. Ayrıca Muş'un Sironik karyesinden Aleksandır Ohanisyan Avaz Ağpur karyesinden geri dönerken yolda Mahmut Musa Bey'in biraderi Kasım Bey'in hizmetkârlarından Halo tarafından katledilmiş birçok şikâyete rağmen katil defalarca kez serbestçe dolaşırken görülmüştür. Mayıs 1910'da ise Siirt sancağının Pervari kazasına bağlı Afet karyeli Kürtler, Daşdıklı Haco'yu fena halde katletmişlerdir. Aynı havalide iki sene önce Beşarlı Arif silahlı Ermenilerle birlikte Ozim karyesinde altı nefer Ermeni'yi katletmiş olup, Okuk karyeli Haçoyan öldürülmüştür. Yine Mayıs 1910'da Muş'un Nurşin karyesi ahalisinden İbrahim Meferdiciyan, Muşeg ve Artanyan aynı karyede hayvanlarıyla uğraşırken üç süvari ve Kürtler tarafından öldürülmüş, köylüler hükümete müracaat etmişlerse de sonuç alamamışlardır. Aynı yıl Bitlis'te Ahtamar karyeli Yusufyan Hargo ve Hizan köylülerinden Haro öldürülmüş-

⁷⁰¹BOA.DH.SYS. 71-1/3-2 lef. 63.

1914'te aynı olay şu şekilde şikâyet edilmektedir: Meşhur cani Genco, adamlarıyla Muş'un Melikşan karyesinde bir düğün hanesini basıp, Cano adlı Ermeni'yi katledip, Hatun isimli genç kadını kaçırıp ırzına tasallut etmiştir. Bkz. BOA.DH.SYS. 71-1/3-3 lef.64.

Bu gibi hadiseler değişik isim ve yer adları kullanılarak patrikhane tarafından defalarca kez dile getirilmiştir. Hükümet araştırmalarında iddiaların çoğu kez asılsız olduğu ortaya çıkmış ve herhangi bir delile rastlanılmamıştır. Bu bakımdan patrikhane tarafından ortaya atılan şikâyetlere temkinli yaklaşmakta fayda vardır.

⁷⁰²BOA.BEO. 3724/279271; B. Cımk, *a.g.e.*, s.489.

⁷⁰³BOA.BEO. 3682/ 276110.

tür. Ayrıca Bitlis vilayetinin Hizan kazasına bağlı Mülhaklı karyesinden Artin Karatıyani katil edip tutuklanan katil üç ay kadar tutuklu kaldıktan sonra salıverilmiştir. Haziran 1910'da Asador odun taşırken Musa Bey'in adamları tarafından katledilirken, aynı gün Bitlis vilayetinin Bulanık kazasına bağlı Kop karyesinden altı öküz çalmış olan Kürtleri takip eden Hezyan ve Yanasador Kürtler tarafından linç edilmiştir. Ağustos 1910'da Bulanık kazasından Kirkoryan Haço, muhacir İbrahim bin Maksud tarafından katledilmiş, katil tutuklanmışsa da kısa bir süre sonra firar ederek serbest serbest gezmektedir. Ağustos'ta; Muş'un Malazgirt kazasında Dorahan karyesinde ve Hasenanlı aşireti reislerinden Acem Yusuf oğlu Feyzo, aynı karyeden Mardirasyan Ermenaki'yi katil ederek kız kardeşini yaralamış ve eşyasını gasp etmiştir. Aynı ay içerisinde Muş'ta Hebo adındaki Ermeni kendi tarlasında öldürülmüştür. Katilin maktulun husumet halinde bulunduğu İzzet Efendi'nin oğlu Abdurrahman olduğu söylenmekte ise de, Hebo'nun akrabaları korkularından dava açmaya cesaret edememiştir.⁷⁰⁴

1910 Eylül'ünde ise, Kürt Reislerinden İbrahim Bey'in tutuklanması esnasında aşiretlerin birçok karyeye saldırarak, kadın, erkek, çoluk çocuk bir hayli nüfusu katil ettiği, milyonlarca emlak, hayvanat ve zahireyi gasp ettiği ortaya çıkmıştır. Bazı aşiret reislerinin sadarete gönderdiği telgrafnameler aracılığıyla durumdan haberdar olunmuş ve gereken tedbirlerin alınması uygun görülmüştür.⁷⁰⁵ Yine Eylül ayı içerisinde Kürt reislerinden Hüseyin ve Emin Paşaların Adilcevaz, Ahlat, Erciş ve Tutak kazalarında ahaliyi öldürerek eşyalarını gasp ettiği belirlenmiştir.⁷⁰⁶ Bilhassa Adilcevaz'da Ermenilere zulm ettikleri anlaşılan Emin ve Hüseyin Paşaların Van Nizamiye Mahkemelerinde yargılanması istenmiştir.⁷⁰⁷ Hüseyin Paşa'nın bu olumsuz davranışları hakkında çeşitli yazılar neşr eden Manzume-i Efkâr Gazetesi, bölgenin durumundan özetle şu şekilde söz etmektedir:⁷⁰⁸

“Yeni Vali Ferit Paşa Ermenilere zarar veren Kürtleri her ne kadar ıslah etmeye çalışıyorsa da muvaffak olamıyor, çünkü Kürtler hükümete karşı gelerek Hüseyin Paşa'nın emriyle hareket ediyorlar. Hükümet kendi hukukunu müdafaa etmek için bölgede sürekli asker bulundurmaya zorundadır ki, bu pek mümkün görünmüyor. Bu böyle devam ettikçe Kürtler hiçbir zaman ıslah edilmeyecektir. Hüseyin Paşa'ya gelince öylesine vahşi bir insandır ki, bundan 15 gün evvel Kaymakam Ragıp Bey'i geceleyin kendi hanesine çağırarak katletmiştir. Hüseyin Paşa'nın işlediği cinayetlerden haberdar olan Ragıp Bey'in ölümü hadisesini mahallî naip izlemekle yetiniyor. Kürtler ve bölgedeki memurlar bu vaziyette ısrar ederse bölgede hiçbir ıslahat kabil olmayacaktır. Geçenlerde Hüseyin ve Emin

⁷⁰⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63.

⁷⁰⁵BOA.DH.MKT.2630/26 lef.4.

⁷⁰⁶BOA.DH.MKT.2637/35 lef.2.

⁷⁰⁷BOA.DH.MKT.2703/23.

⁷⁰⁸BOA.DH.MKT.2703/25.

Paşalar merkeze çağrıldığında onlara bağlı Kürtler korkarak gasp etmiş oldukları emvali sahiplerine iade ettiler. Fakat Paşaların cezalandırılmadan serbest bırakılması üzerine tekrar cesaretlenererek eski hallerine devam ettiler. Bu kötülüklerin önünü almak için hükümet ciddi bir faaliyette bulunmalıdır.”

Gazetede yer alan ithamlar üzerine Ragıp Bey’in katli meselesini araştıran Van Valisi, Erciş kazasına tahkikat heyeti göndermiştir. Heyet raporundan Kaymakam Ragıp Bey’in bizzat kendi konağında kama ile nöbetçisi Niğdeli Mehmet bin Hasan tarafından öldürüldüğü anlaşılarak nöbetçiye gereken ceza tayin edilmiştir.⁷⁰⁹ Aynı günlerde bölgede Kürtler, Ermeniler ve Yezidiler arasındaki ihtilafın devam etmekte olduğu görülmektedir. Nitekim Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Reisi Seyit Abdülkadir Efendi Van’da Hüseyin ve Mustafapaşazade Alişan Beylere hitaben yazdığı mektupta söz konusu unsurlar arasındaki ihtilafın ve tecavüzatın sonlandırılmasını istemektedir.⁷¹⁰ Yine 1910 yılı Eylül’ünde Ermeni Patrikhanesi’nin iddiasına göre; Muş sancağının Sason kazasından Kop ve Eryanık? *رسيان* nam Ermeni karyeleri ahali beyinde su meselesinden ötürü münazaa meydana gelmiştir. Hacı Fayan adlı Kürd’ün teşviki üzerine Rami adındaki Kürt ile kardeşi Kop karyesi üzerine hücum ederek Haço isimli Ermeni’yi öldürmüştür. Haço’dan başka, karye reisi Porto Ağa’yı ve bazı kişileri yaralayan eşkıyalar savuşmuştur. Canilerden Rami yakalanmış ama olayı teşvik eden Hacı Fayan ile diğer failler serbest gezmektedirler. Nahiye müdürü ise, bunları tevkif ettirecek yerde bir takım Ermenileri hükümet konağı üzerine hücum ettiler diyerek tevkif ettirmekte ve diğer Ermenileri de tutuklamak için Kop karyesine giderek onları tazyik etmektedir.⁷¹¹ Hükümet, olayda suçlu görülen üç şahsın yakalandığını diğerlerinin ise takip edildiğini bildirmiştir.⁷¹² Nitekim bir süre sonra iki suçlu daha yakalanmış olup takibata devam edilmiştir.⁷¹³

Sason kazası aşiretlerinden Balakay aşireti hükümete karşı gelerek vergi vermemekte direniyordu. 1910 yılında bölgeye vergi tahsili için giden zaptiyelerden üç nefer, Balakay aşireti reislerinden Hacı Ferdi ve biraderi Sadık avaneleri tarafından katledilmiştir.⁷¹⁴ Ermeni patrikliği aynı yıl Malazgirt’te Mancuyan Mardiros’un 22 yaşındaki oğlunun Acemzade Feyzo’nun tahriki ile hizmetkârları tarafından öldürüldüğü, kerimesinin yaralandığı,

⁷⁰⁹BOA.DH.MKT. 2703/25 lef.2.

⁷¹⁰BOA.DH.MKT. 2636/67.

⁷¹¹BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.19-20; Ersin Kırca, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Nisan 2017, C.3, S.1, s.33.

⁷¹²BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.33.

⁷¹³BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.34.

⁷¹⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63.

eşya ve hayvanatının ise gasp edildiğini bildirerek, gereğinin yapılmasını talep etmiştir.⁷¹⁵ Aynı yıl Ekim ayı içerisinde Malatya'da istibdat taraftarlarının Ermenileri tehditle köylerden şehirlere kaçmaya mecbur bıraktığı ve Kürt aşiret reislerinden Hamo'nun Ermenileri katledeceğine dair haberler Ermeni matbuatında yayınlanmış olup durumun tahkik edilmesi uygun görülmüştür.⁷¹⁶

1910 yılının Aralık ayında ise, iki Ermeni ve yardımcıları, babalarının devlet emriyle Kürtler tarafından öldürüldüğünü iddia ederek intikam alacaklarını söylemişlerdir. Devlet bu Ermenilerin bir an evvel yakalanması için harekete geçerek dış görünüşlerine dair bir takım özelliklerini sıralamıştır. Buna göre ikisi Ermeni biri Alman ve diğeri Slav olmak üzere toplam dört kişinin özellikleri şu şekilde sıralanmıştır. Slav'ın adı Entro Estepanice olup siması pek esmer olup bıyıkları oldukça kabadır. Alman'ın adı Feriç Eldaman olup, kumral saçlı ve bıyıklıdır. Ayrıca oldukça güzel İngilizce, Almanca ve Slavca konuşmaktadır. Ermenilerden birinin adı Cevk Sehak'tır, yaşı 43, siması esmer sağ gözünün üzerinde bir çizgi bulunmaktadır. Diğer Ermeni'nin adı P. Aryan olup, yaşı 36 siması esmer, gözleri ufaktır ve sol elinde küçük parmağı noksanıdır.⁷¹⁷

Şubat 1911'de ise, Bitlis'in Pervari kazasında Tahir Ağa'nın oğlu Meran, uzun zamandan beri ikame etmekte olduğu Hizan kazası dahilindeki Darmasi karyesi civarında köylülerden tesadüf ettiği dört Ermeni ve bir mühtedi ile aralarında çıkan münakaşa sonucunda tüfeğiyle üç Ermeni ve mühtediyi öldürmüş diğer Ermeni'yi ise yaralamıştır. Firar eden Meran'ın bulunması için Siirt mutasarrıflığı ile irtibata geçilerek nizamiye birlikleri ve jandarma görevlendirilmiştir.⁷¹⁸ Nisan 1911'de Hamidiye Alayları ve Dördüncü Süvari Fırka-ı Hümayun kumandanı Ferik Ethem Nuri Paşa, Muş'un Genç ilçesinde Talori Ermenileri ile Kürtler arasında vuku bulan çatışmalara dair bir rapor sunmuştur. Rapora göre; 1910'da Talori Ermenileri ile ekrad arasında çıkan çatışmalar sonucunda iki taraftan da birkaç kişi katl edilmiş ve bu olaylar sonucunda hanelerini terk etmek mecburiyetinde kalan Ermeniler çocuk çocuk sefalete düşer olmuştur. Bunun üzerine mahallî hükümet almış neferden oluşan bir süvari bölüğünü bölgeye sevk ederek Kürtlerle Ermeniler arasındaki çatışmaların önüne geçmeye çalışmıştır. Ardından Nizamiye 32. Alayın dördüncü taburuna bağlı askerler yardımıyla öteye beriye dağılan Ermeniler yerlerine sevk edilmiş ve Genç Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Rıfki Paşa Talori'ye gelerek Kürtlerin Ermenilerden gasp ettiği eşya ve hayvanatı Ermenilere iade edilmiştir. Buradan Muş'a doğru hareket eden Mustafa Rıfki Paşa 4-5 saat mesafe ötede bulunan şimaldeki karyeler üze-

⁷¹⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef. 61.

⁷¹⁶BOA.DH.MKT. 2666/93 lef.1-2

⁷¹⁷BOA.HR.TO. 541/25.

⁷¹⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef. 12.

rinden merkeze geçmiştir. 1911'de Genç sancağı mutasarrıfı, Genç ve Kulb cihetleri için iki bölük asker lazım geldiğini bildirmiş, 8. Fırka Kumandanlığı Vekâleti'nden ita olunan emre istinaden, 4. Taburdan iki bölük asker ilgili mahalle gönderilmiştir. Fakat birkaç gün sonra doğrudan doğruya binbaşılığa verilen bir emir üzerine birliklerin Muş'un 4-5 saat mesafesindeki şimal karyelere gönderilmesine karar verilmiş ve bölükler Genç ve Kulb'tan geriye aldırılmıştır. Bölgedeki bir başka problem de Diyarbakır taraflarından her sene Muş'a iki buçuk saat mesafede bulunan yaylaklara gelen Bekranlı Aşireti'nin taarruzlarıdır. Bölgedeki yaylaklara hayvanlarını otlatmak maksadıyla gelen aşiret mensubu bu kimseler ahaliye saldırarak zarar veriyordu. Taarruzlara meydan vermemek için her sene yaylaklara iki yüz asker sevk edilmesi ve aşiret geri dönene kadar askerlerin bölgede kalması uygun görül-müşse de çatışmaların önüne geçilememiştir. Hatta bir ara Kürtlerin saldırılarına Ermeniler de karşılık verince mesele büyümüş, Ermeniler galip gelecekken, diğer aşiretlerin yardımını alan Kürtler Ermenileri hezimete uğratarak Talori'ye sürmüşlerdir. Ferik Ethem Nuri Paşa raporunda, Bekranlı aşiretiyle Ermeniler arasında çatışma başladığında Genç ve Muş mutasarrıfları meseleyi ele alarak mezkûr mahalle kadar gitmiş olsaydı bu kavgaya son verilirdi diyerek bölgedeki vali ve mutasarrıfların bu işe yeterince ehemmiyet vermediğini dile getirmiştir. Ayrıca bu olaydan sonra sadece Vali Tahsin Paşa'nın Muş'a kadar geldiğini ve burada 1-2 gün kaldıktan sonra aldığı emir üzerine alelacele Genç'e geri döndüğünü bildirmektedir. Ethem Nuri Paşa bir sene kadar Muş'ta kalarak oradan Bitlis'e geçmiş Bitlis'te de bir sene kadar görev ifa etmiştir. Buradan tekrar Muş'a geçerek bir buçuk sene daha bölgede kalan Paşa, bölgedeki hizmetine dair malumatlarını bu rapor aracılığıyla sunmuştur.⁷¹⁹

Patrikhanenin şikâyetlerine göre; Nisan 1911'de Siirt sancağı kazasından Sirzekli İbrahim, Tadin karyesine giderken yol üzerinde başı kesik halde naşı bulunmuştur. Garzan kazasından Namo bin Reşo, cinayet vakasından mahkûm olduğu halde serbestçe gezmekte ve Ermeniler aleyhindeki zalimliklerine devam etmektedir. Mahallî hükümet ise bu duruma müsamaha göstermektedir. Patrikhanenin bu iddialarının aksine Namo bin Reşo'nun yakalanması için bir merkez tabur kumandanı görevlendirilmiştir. Fakat Siirt'in kuzey taraflarına memur edilmişken, vazifesini ifa etmeksizin merkeze geri dönen kumandan Siirt mutasarrıflığına bir rapor vermiştir.⁷²⁰

Reşo'nun takibi için görevlendirilen merkez kumandanın alınması gerekli tedbirleri izah ettiği raporun muhtevası özetle şu şekildedir: Reşo adı şakinin geşt ü gûzar eylediği ve çeşitli cinayetler işlediği güzergâh Silvan, Kulb, Sason, Beşiri ve Garzan kazalarıdır. Bölgeye icabet eden kumandan,

⁷¹⁹BOA.Y.EE. 5/180.

⁷²⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.47; B. Cırık, *a.g.e.*, s.557.

Silvan kazasının Batman çayına yakın olan Kulb ve Sason kazalarını ve ayrıca Garzan'ı hükümetin emniyeti sağlamakta güçlük çektiği noktalar olarak tanımlamaktadır. Kulb kazasının kuzeyi Bekran ve Heyan aşiretiyle, Silvan kazasının Batman çayına yakın olan kısmında Şeyh Dodan, Garzan kazasının doğu aksamında ise Reşkotan aşiretleri meskündür. Bu aşiretler arasında bir hayli Hristiyan unsur da yer almaktadır. Garzan kazasının doğusunda yer alan diğer aşiret Pençenar aşiretidir. Pençenar aşireti ikiye ayrılmış olup bir kısmı Beşar Çeto taraftarı, diğer kısmı ise Mehmet Beşar taraftarıdır. Beşar Çeto, Mehmet Beşar'ın damadı olduğu halde Beşar'ın diğer zevcesiyle gayrimeşru ilişki kurmuş ve bir erkek çocuk sahibi olmuştur. Bundan ötürü ikilinin arası açılmıştır. Beşar Çeto'nun 60-70 kişilik silahlı adamı olup, ayrıca 4-5 katili himaye etmektedir. Bu katillerden birisi Hasan Rindi'dir. Alikanlı aşiretinden bir adamı öldürerek zevcesini kaçıran Hasan, Beşar Çeto'ya sığınmıştır. Devlet Hasan Rindi'yi istemesine rağmen, Çeto katili teslim etmemektedir. Beşar'ın himayesindeki katillerden birisi de Alikanlı Osman Ağa'dır. Alikanlı ve Pençenar aşiretleri arasında husumet olup, eğer hükümetçe el atılmazsa bu husumetin ileride daha büyük sorunlara yol açacağı aşikârdır. Bölgede oldukça nüfuzlu olan Beşar Çeto, bir kasırda yaşamaktadır. Kasrın duvarları 6-7 metre yükseklikte olup birçok yerinde mangal bulunmaktadır. Çeto'nun gücünü yalnızca jandarma kuvvetleriyle alt etmek mümkün değildir. Bölgedeki asayişsizliğe son vermek için Bitlis ve Diyarbakır jandarma alaylarından 70 süvari, 30'u piyade olmak üzere 100 nefer nizamiye piyadesi ve mülazım yüzbaşı rütbesinde 2-3 kol kumandan gerekmektedir.⁷²¹

Aynı ay içerisinde Sivas vilayetinde bazı Kürt aşiretlerinin toplandıkları haber alınmıştır. Ecnebi sefaretlerin şikâyeti neticesinde haberdar olunan olay üzerine, Kürt aşiretlerin bir an evvel dağıtılarak mahallerine avdet ettirilmesi ve herhangi bir vukuata meydan verilmeksizin, aşiretler arasındaki barışın muhafazası emrolunmuştur.⁷²² Aşiretler arasında barışın muhafazası için zaman zaman gerekli mahallere bölgeden ileri gelen kimseler gönderilmiş ve bu kişilerin masrafları karşılanmıştır.⁷²³ Yine Nisan ayı içerisinde Mardin'de eşkıya ve Kürtlerin faaliyetlerinin bertaraf edilmesi için bölgede jandarma taburu tertibi arttırılıncaya kadar nizamiye kuvvetlerinin güçlendirilmesi için Harbiye Nezareti'nden görüş istenmiştir.⁷²⁴

Mayıs 1911'de ise patrikhane, Haydaranlı Aşireti Reisi Firari Hüseyin Paşa ile ümeradan bazı kimselerin teşviki neticesinde Beyazıt sancağındaki ekradın bir ayaklanma hazırlamakta olduklarını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Dahiliye Nezareti patrikhaneye, gerek Beyazıt sancağı gerekse Di-

⁷²¹BOA.DH.SYS. 71-1/3-3 lef. 48.

⁷²²BOA.BEO. 3539/265361.

⁷²³BOA.DH.MKT. 2830/22.

⁷²⁴BOA.DH.MKT. 2801/72 lef.1-2.

yarbakır, Van, Bitlis, Muş ve Siirt'te asayişin temini için gerekli önlemleri almaktan hiçbir vakit geri durulmadığını beyan ederek, patrikhanenin şikâyet ettiği olayın aslında Muş'un bir karyesinde geçen Ocak ayında yaşandığını belirtmiştir. Buna göre; 3'ü Rusya tebaasından olmak üzere 10 nefer kaçakçının derdest edilerek bu karyeye getirilmesi üzerine Ermeniler kadın erkek toplanarak gösteri tertip etmiş, bu sırada hem askere hakaret etmiş hem de Müslümanlara saldırmıştır. Bundan başka aynı havalide bir düğün münasebetiyle silah atılması üzerine, orada bulunan askerlerin silah atan Ermenilerin silahlarını almak istemesiyle bir münakaşa çıktığı ve olayda yalnızca bir kişinin yaralandığı açıklanmıştır. Bu olayların araştırılması için ciddi bir tahkikat ifası gerekli makamlara bildirilmiş ve tekrarına meydan verilmeyeceği bildirilmiştir.⁷²⁵ Ayrıca Başkale'deki Kürt beylerinin Ermeniler üzerindeki nüfuzlarını sürdürmek ve mevkilerini muhafaza etmek için aşiret reisleri ile gizli toplantılar düzenleyerek, Haydaranlı Aşireti Reisi Firari Hüseyin Paşa ile haberleştikleri tespit edilmiştir. Bu halden endişe duyan Ermenilerin durumunu yetkililere bildiren patrikhaneye, Kürdistan ahalisinde Ermeniler aleyhine bir kıyam-ı umumi hazırlandığı yönündeki haberlerin esasa müteallik olmadığı,⁷²⁶ fakat her türlü ihtimale karşı 15-20 güne kadar bölgeye askerî kuvvet gönderileceği beyan edilmiştir.⁷²⁷

Yine Mayıs ayında aynı havalide bir tecavüztattan bahs edilmesi üzerine ilgili makamlar ve 4. Ordu durumdan haberdar edilmiştir.⁷²⁸ Haziran'da ise, Siirt Silvan'dan çekilen bir telgrafla Ermeni, Süryani, Keldani reisleri, affedilen Kürt reis ve aşiretlerinin zulmünün devam ettiği bildirilmiştir.⁷²⁹

Aynı yıl patrikhane, umumi aftan yararlanan bazı aşiret reislerinin Muş livası dahilinde silahlı adamlarıyla dolaşarak halkı korkuttuğunu, bu mahalde işlenen birtakım cinayetlerin faillerinin hala yakalanamamış olduğundan bu tarz hareketlerin halk üzerinde olumsuz etki yarattığını Dahiliye Nezareti'ne iletmıştır.⁷³⁰ Bunun üzerine bölgede silahlı adamlarıyla dolaşarak gizli toplantılar düzenlemek suretiyle güvenliği tehdit eden aşiret reislerinin, silahlarının toplatılması ve en küçük tecavüzlerine karşı en şiddetli tedbirlerin alınacağı resmî ilannameler aracılığıyla duyurulmuştur. Fakat bu tedbirlerin alınmasının üzerinden kısa bir süre geçmeden Muş Murahhashanesi'nden Patrikhane'ye, gönderilen bir telgrafname ile Kürtlerin silahlarının toplanmadığı, katillerin yakalanmadığı ve Haziran'ın 29. gecesini Musa Bey'in ikamet ettiği karyede silahlı Kürtlerin odun taşıyan Bulanıklılar üzerine saldırarak İsadör adındaki bir Ermeniye katlederek, öküzünü gasp ettikleri ve

⁷²⁵BOA.BEO.3747/281005 lef.1.

⁷²⁶BOA.BEO.3747/281005 lef.2.

⁷²⁷BOA.BEO.3747/281005 lef.3.

⁷²⁸BOA.BEO.3754/281500.

⁷²⁹BOA.DH.MKT. 2856/67 lef.1-2.

⁷³⁰BOA.BEO.3788/284037 lef.1.

maktulün cesedinin hükümet konağı kapısına getirildiğini beyan etmiştir.⁷³¹ Bu şikâyetler üzerine Dahiliye Nezareti, Temmuz ayı içerisinde patrikhaneye Ermeni İsadör'un katili İsmail ile üç arkadaşının yakalandığını, ayrıca vilayet dahilinde yaşanan diğer olaylarının faillerinin de derdest edildiğini haber vererek, bölgede Kürt reislerinin silahlı adamlarıyla dolaştıkları yönündeki haberlerin tamamen asılsız olduğunu bildirmiştir.⁷³²

Mayıs 1911'de, Muş'un Huyut karyesi civarında Papaz Serkiz Efendi ile iki nefer, Balaklı aşireti reislerinden Hacı Ferdi'nin biraderi Sadık ve avanesi tarafından feci şekilde öldürülmüştür. İki gün sonra maktul papazın oğlu ve dört nefer arkadaşı Muş'tan karyelerine dönerken yolda pusuya düşürülerek katledilmişlerdir.⁷³³ Ermeni Patrik Kaymakamı Serpiskopes Vahram Efendi, Adliye Nezareti'ne yapmış olduğu müracaatta, 1911 yılı Mayıs ayının 17. günü Bitlis'in Huyut nahiyesinde Papaz Serkis Efendi ve oğlu ile altı Ermeniye daha öldüren Kürtlerin hala yakalanamadığını ve yapılan müracaatların bir sonuç vermediğini bildirmiştir. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanından beri bölgede işlenen suçların arttığını fakat çoğu suçlunun yakalanamadığını, memleketin ittihat ve terakkisi için cins ve mezhep ayrımı yapmadan kanunların uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Sadaret 4 Aralık 1911'de durumu ilgili nezaretlere bildirecek bu iddiaların araştırılmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.⁷³⁴ Aynı yıllarda Şaki Mahmi Kabas, Pelli köyünde üç Ermeniye öldürerek birinin üzerine hükümete mesaj vermek amacıyla bir mektup bırakmıştır. Aynı zamanda eşkıyanın müdafaası niteliğindeki mektupta hükümetin Ermenilere karşı ayrımcılık yaptığı, Kürt ileri gelenlerinin tutuklandığı halde Ermenilere dokunulmadığı, Ermenilerin yirmi sekiz Müslümanı öldürdüğünü buna karşılık kendisinin de öldürülen her müslümana karşı on Ermeniye öldüreceği yazmaktadır.⁷³⁵

Bitlis ve Van vilayetleri civarında faaliyet gösteren Mahmi Kabas çetesi ile ilgili Van Valisi Hakkı Bey şu bilgileri vermektedir: Gevaş kazası dahilinde, ara sıra Gevaş'ın Reşadiye nahiyesiyle Bitlis'in Hizan kazasının Karkar deresinden senelerden beri şekavet icra eden Mahmi Kabas ile oğlu İbrahim çetesinin mevcudu 8-10 kişi kadardır. Ahali arasında çok ehemmiyetli olmamakla beraber, rüesası hilekâr ve hunhar olan çete efradı fırsat buldukça bilhassa Ermenilere karşı tecavüz etmektedir. Van'da işlediği bir cinayeti müteakip Bitlis'e, Bitlis'te işlediği cinayetten sonra da Van'a kaçan şaki kendini gizlemeyi başarmıştır. Bu çetenin yakalanması için 30 kişilik bir müfreze Reşadiye dahilinde dolaşmaktadır. Eşkıyanın faaliyetleri cehalet ve taassupla İslamlar nazarında hoşnut bir şekilde karşılandığından şakinin ce-

⁷³¹BOA.BEO.3788/284037 lef.3.

⁷³²BOA.BEO.3788/284037 lef.2.

⁷³³BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63.

⁷³⁴BOA.BEO. 3977/298217.

⁷³⁵ BOA.BEO.4096/307165-2; E. Kırcı, *a.g.m.*, s.40.

sareti artmakta ve her yerde kendilerine sığınak bulmaktadırlar, bu yüzden takibat semeresiz kalmaktadır.⁷³⁶Bundan sonra Van'da Pelli köyü civarında yirmi kişilik bir Ermeni çetesinin dağlarda dolaştığı tespit edilmiştir.⁷³⁷ Pelli köyünde daha evvel bir jandarma ile çatışmaya girdiği esnada ölen Ermenilerin üzerinden Van valisine ve bölge memurlarına hitaben yazılmış bir mektup çıkmıştır. Van Valisi Hakkı Bey, Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafta mektubun içeriğinden bahsetmiştir. Buna göre eğer İslam ahalisinden Ermenilere karşı bir saldırı olursa bir Ermeni'ye karşı on İslam'ın katledileceği ve daha evvel Pelli civarından katledilen üç Ermeni'nin 28 Mart 1328 tarihinde Van'da Bulgaryalı Serkis namında bir Ermeni tarafından öldürülen jandarmanın intikamını almak maksadıyla katledildiği belirtilmiştir.⁷³⁸

1911 yılında Hacı Musa Bey'in teşvikiyle Kürtler geceleyin Van'ın Karçikan kazasına bağlı Palu karyesinde bir Ermeni'nin değirmeni üzerine hücum ederek iki kişiyi yaralamış, aynı günlerde Kürtler bu kez Karvak karyesini tüfekle ateşe tutarak, karyenin reisi Evsep Ağayı öldürmek kasdıyla evinin damından içeriye birkaç el ateş etmişlerdir. Temmuz ayı başlarında ise; Bulanık kazasının Hamzaşeyh karyesinde arazi meselesinden dolayı muhacirlerle vuku bulan münazara üzerine beş-altı Ermeni ile Postakind karyesinden beş köylü yaralanarak içlerinden biri ölmüştür. Bundan dolayı birçok kişi mahkûm edilmişse de asıl suçlular ceza almamıştır. Ayrıca Muş'ta Koçu Melkaniyan ve Haço Evseyan, Sultanköylü Çato ve biraderi Necmeddin Kürtler tarafından ağır bir şekilde yaralanmış olup, Sason'un Kop karyesinden Haço, Rami adındaki Kürt tarafından öldürülerek diğer köylüler yaralanmıştır. İddiaya göre katil tutuklanacağı yerde bazı Ermeniler tutuklanarak baskı altına alınmıştır. Yine Sason'da, Nevreş karyeli Markaryan Murat'ın eşi katledilerek on yaşındaki kızı yaralanmıştır. Aynı kazada Reşnikli Kürtler Arko adındaki Ermeni'nin ticaret yaptığı kumaşlarını gasp ederek kendisini öldürmüşlerdir. Raşo adındaki Ermeni ise, Papurlu Genco ve oğlu Abdülaziz tarafından öldürülmüştür.

Sason'da işlenen diğer cinayetler şu şekildedir:

Mehmet Reşid adındaki Kürt, Haço adındaki çoban ile Genco'yu katletmiştir. Hazro karyesinde Kirkor gece yatağında Kürtler tarafından öldürülmüştür. Norşin karyeli Hamdo adındaki Kürt, Ankoznik? انكوزنيك karyesindeki Halil adındaki Kürt, Şero adındaki Kürt ve Ömer Bey adındaki Kürt kimseler, kendi akrabaları tarafından öldürülmüştür. Hazro karyesi civarında Hacı Musa bin Mehmet Şadili Kürtler tarafından katledilmiştir. Aynı dönemde Sivas vilayetinde sandık emini iken zorla işten el çektirilen

⁷³⁶ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.215; E. Kırca, *a.g.m.*, s.39.

⁷³⁷ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.194; E. Kırca, *a.g.m.*, s.40.

⁷³⁸ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.177; E. Kırca, *a.g.m.*, s.40.

Yakusyan Baruyer Efendi, Defterdar efendinin hanesine davet edildikten sonra bir daha kendisinden haber alınmamıştır. Mayıs'ın 25. günü nehirden naşı çıkan Yakusyan'ın cesedi tıbben muayene olduktan sonra katledilmiş olduğu anlaşılmıştır. Fakat bazı doktorlar raporu imzalamaya çekindiklerinden katl raporu alınmamış ve dava açılmamıştır. Mamülretülaziz vilayeti dolaylarındaki Hapus karyesinde ise, Buğbeduyan Kırkor'un rençberlerinden Maşef, Hasnikli oğlu Şükrü Bey'in Ağa adındaki oğlu tarafından öldürülmüştür.⁷³⁹ Ağa'nın vilayet mahkemesince yapılan soruşturma sonucunda bu kimseleri öldürerek kaçtığı sabitlenerek tez zamanda tutuklanmasına karar verilmiştir.⁷⁴⁰ Patrikhanenin verdiği bilgilere göre; Nisan 1911'de Palu kasabasına on dakika mesafe bulunan iki Muş'lu Ermeni katledilmiştir. Mayıs 1911'de ise, Sivas vilayetinin Tokat kasabasına bir saat mesafedeki Derbend adındaki mahalde Ekmekçiyan Simon bir Müslüman ile aralarında geçen tartışma sonucundan başından yaralanmak suretiyle öldürülmüş, Simon'un bu kişinin darbu ile öldüğü hükümet tarafından tasdik edildiği halde suçlu tutuklanmadan cezasız bırakılmıştır.⁷⁴¹ Yine 1911'de Van'da Kürt Said'in Ermeni kilisesini yaktığı haber alınmıştır. İddialara göre Said aynı zamanda metropoliti de öldürmekle tehdit etmiştir.⁷⁴² Aynı yıl Muş'ta bazı Kürtlerin Ermenilere karşı kıyımında bulunacaklarına dair bir haber alınmıştır. Ermeni Murahhas Vekili Rahip Vartan'ın Hacı İlyas ve Kegam Efendilere yönelik yazdığı telgrafta, meşrutiyetin ilanından sonra Kürt Musa ve Kasım Beyler, Hasananlı Rıza ve Fethullah Beyler, Bulanıklı Şeyh Silo ve Şeyh Kamil ile mahdumları Şeyh Şehabettin ve Şeyh Mehmet Emin ile Muş'ta Hacı Niyazi, Hacı Abdurrahim, Hacı Halidzade İbrahim ve Yüzbaşı Süleyman Ağa Şeyh Fethullah'ın takiyyesinde toplanarak şeriatın gölgesi altında aleni bir şekilde Kürtler ile Muş Müslüman ahali silahlandırılarak Ermeni ahalisine karşı bir kıyım için teşvik edilmektedir. Bu olaylardan ötürü Ermeni ahali üç gündür hanelerine kapanmış olup, ziraattan geri kalmıştır. Mutasarrıflık ve kumandanlığa yapılan müracaat üzerine bunlardan bazıları tutuklansa da Ermenilerin korkmakta olduğu beyan edilerek acilen ciddi tedbirler alınması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca Adana'da olduğu gibi bölgede bir kıtale meydan verilmemesi talep edilmiştir. Telgrafi aynen Bitlis Valiliği'ne ileten Dahiliye Nezareti, durumun araştırılmasını ve herhangi bir olaya karşı tedbirli davranılmasını istemiştir.⁷⁴³

1912 senesi başlangıcından 1913 yılı Mayıs sonuna kadar Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı yapılan cinayet ve tecavüzat şu şekildedir:⁷⁴⁴

⁷³⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63.

⁷⁴⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.57.

⁷⁴¹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63.

⁷⁴²BOA.HR.SYS. 2799/25 lef.1-5.

⁷⁴³BOA.DH.MKT.2808/71 lef.1-3; B. Cırık, *a.g.e.*, s.349-350.

⁷⁴⁴BOA.DH.SYS. 115/1-05 lef.98.

Esami-i Kaza	Yekûn	Katlı	Cerh	Gasp ve Sirkat	Fii-i Şen'i	Sahtekârlık ve Diğer Suçlar
Diyarbakır	5	3	2	0	0	0
Silvan	0	0	0	0	0	0
Beşiri	7	2	1	2	0	2
Lice	1	1	0	0	0	0
Maden	1	0	0	0	0	1
Siverek	10	1	8	1	0	0

(Suçlulardan Diyarbakır ve Siverek'ten birer kişi derdest edilmiştir. Toplamda 24 suç olup; bunlar 7 katlı, 11 cerh, 3 gasp ve sirkat, 3 sahtekârlıktır. Siverek sancağı verilerine Viranşehir ve Çermik kazaları suçları da dahildir.)

1912 senesi başlangıcından 1913 yılı Mayıs sonuna kadar Ermeniler tarafından Ermenilere karşı yapılan cinayet ve tecavüzat şu şekildedir:⁷⁴⁵

Esami-i Kaza	Yekûn	Katlı	Cerh	Gasp ve Sirkat	Fii-i Şen'i	Sahtekârlık ve Diğer Suçlar
Diyarbakır	19	9	8	0	1	1
Silvan	3	2	0	0	0	1
Beşiri	0	0	0	0	0	1
Lice	0	0	0	0	0	0
Maden	1	1	0	0	0	0
Siverek	1	1	0	0	0	0

(Diyarbakır'dan 2 suçlu, Siverek'ten 1 suçlu yakalanmıştır. Toplamda 24 suç olup; bunların 13'ü katlı, 8'i cerh, 1'i yüz kızartıcı suç, 3'ü sahtekârlıktır. Siverek sancağı verilerine Viranşehir ve Çermik kazaları suçları da dahildir.)

1912 senesi başlangıcından 1913 yılı Mayıs sonuna kadar Müslümanlar tarafından Ermenilere karşı yapılan cinayet ve tecavüzat şu şekildedir:⁷⁴⁶

Esami-i Kaza	Yekûn	Katlı	Cerh	Gasp ve Sirkat	Fii-i Şen'i	Sahtekârlık ve Diğer Suçlar
Diyarbakır	15	5	6	3	1	0
Silvan	1	0	0	1	0	0
Beşiri	3	0	0	3	0	0
Lice	0	0	0	0	0	0
Maden	1	1	0	0	0	0
Siverek	6	0	4	2	0	0

⁷⁴⁵BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.99.

⁷⁴⁶BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.100.

(Sadece Diyarbakır'dan 3 suçlu ele geçirilmiştir. Toplamda 26 suç olup; 6'sı katl, 10'u cerh, 9'u gasp ve hırsızlık, 1'i ise yüz kızartıcı suçlardandır. Siverek sancağı verilerine Viranşehir ve Çermik kazaları suçları da dahildir.)

1912 senesi başlangıcından 1913 yılı Mayıs sonuna kadar Müslümanlar tarafından Müslümanlara karşı işlenen cinayet ve tecavüzat şu şekildedir:⁷⁴⁷

Esami-i Kaza	Yekûn	Katl	Cerh	Gasp ve Sirkat	Fiil-i Şen'i	Sahtekârlık ve Diğer Suçlar
Diyarbakır	90	32	27	24	7	0
Silvan	17	9	2	2	1	2
Beşiri	25	5	16	4	0	5
Lice	3	1	2	0	0	0
Maden	37	17	4	6	6	7
Siverek	194	46	82	4	4	7

(Diyarbakır'dan 27 suçlu, Silvan'dan 6, Beşiri'den 11, Lice'den 1 kişi yakalanmıştır. Toplamda 266 suçlu olup; bunların 80'i katl, 122'si cerh, 88'i gasp ve sirkat, 18'i yüz kızartıcı suç, 16'sı sahtekârlıktır. Siverek sancağı verilerine Viranşehir ve Çermik kazaları suçları da dahildir.)

1912'de çekilen bir telgrafnameden Sivas dolaylarında Ahtamar Manastırı seyyar mektep müfettişlerinden Rafael Efendi ve bir papazın Kürtler tarafından katledildiği öğrenilmiştir.⁷⁴⁸ Katillerden 18 kişi yakalanıp tevkif edilmelerine rağmen, bölgedeki cinayetlerin artması ve faillerinin gereken şekilde cezalandırılmaması üzerine bölge halkından 1000'e yakın kişi Van'a gelmiştir. Hanelerine öldürülmek endişesiyle geri dönemeyen ahali hükümete ve 11. Kolordu'ya da bir rapor göndererek aşağıdaki tekliflerin yerine getirilmesini istemiştir:

- İsimleri bildirilen suçluların cezalandırılması,
- Suçlulara etkili ceza verilmemesinden ötürü söz konusu mahalde örfi idarenin ilanı ve katillerin askerî mahkemeye sevk,
- Kürtler gibi Ermenilerin de silah taşımaya müsaade edilmesi ve daha önce silah taşıdığı için tutuklanan iki Ermeni'nin tahliyesi.

Ayrıca isimleri hükümete bildirilen şahıslar hakkında hiçbir icraat yapılmaması ya da bazılarının tahliye edilmesinden ötürü şımaran eşkıyanın faaliyetlerini arttırdığı bildirilerek, hem müslim hem de gayrimüslim ahalinin bu zulümden bıktığı dile getirilmiştir.⁷⁴⁹ Yapılan araştırmalar neticesinde

⁷⁴⁷BOA.DH.SYS. 115/1-05 lef.101.

⁷⁴⁸BOA.A.MKT.MHM.742/19 lef.2.

⁷⁴⁹BOA.A.MKT.MHM.742/19 lef.1-4.

Ahtamar Manastırı seyyar mektep müfettişi ve Taşnak komitesi erkânından Ermeni Rafael ile rüfekaşının daha evvel Kürtlere yapılan taarruza binaen katl edildiği ve buna karşılık Ermenilerin de Karkarlı Yakup Bey ve bazı Kürtleri katlettiklerine dair tahkikat başlatılmıştır. Rafael ve arkadaşlarının Gevaş'ın Reşadiye kazasına bağlı Karkar mevkiinde öldürdükleri belirtilerek, Vali Tahsin Bey, Ahmet ile Yesi namlarında iki kişinin bu minvalde soruşturulduğunu bildirmiştir.⁷⁵⁰ Ermeni patrikhanesi bu esnada suçlu olduğunu düşündükleri Ahmet ve Yesi nam kimselerin serbest bırakıldığını iddia ederek serzenişte bulunsa da,⁷⁵¹ Bitlis Valisi Mazhar Bey bu katl meselesinden ötürü tutuklu bulunan hiç kimsenin tahliye edilmediğini bildirmiştir. Ahmet ve Yesi'den başka sekiz kişinin daha tutuklu olduğunu bildiren Vali, bu kişilerin farklı bir hadiseden ötürü daha yargılandıklarını beyan etmiştir.⁷⁵² Bu arada Ermeni patriğinden alınan başka bir telgrafta Karkar ve Zoho Kürtlerinin Kodurtanc namındaki bir köye hücum ettikleri ve Ermenilerin de kendilerine karşılık verdikleri dile getirilmiştir. Patrik, Ermenilerin kendilerini müdafaa ettiklerini iddia ederek, münazaa esnasında dört Kürdün katledildiğini ve ölenler arasında daha evvel Rafael ve arkadaşlarının ölümünü tezgâhlayan Hacı Yakup Bey'in de bulunduğunu bildirmiştir. Karkar karyesi ahalisinden Hacı Yakup ile karye muhtarı Abdurrahman ve Ahya oğlu Yahya ile ismi meçhul bir kimse ile jandarmadan Yakup ile mahkeme mübaşiri Ermeni Mampere, Hacı Yakup Ağa'nın iltizamındaki Sorudis karyesi aşar hâsılatını toplamak üzere yola çıkmış iken, altı silahlı neferin saldırısına uğramış ve Ermeni Mampere hariç diğerleri öldürülmüştür. Cinayeti örtbas etmek için civarda bulunan iki çocuğun dahi katl edildiği beyan edilerek, yapılan araştırmalarda Kürtlerin son iki ay zarfında bölgede hiçbir sorun çıkarmadığı eklenmiştir. Fakat Patrik Efendi bölgede Kürtlerin hiçbir fenalık yapmadığına dair alınan tafsilatın aslı olmadığını, geçenlerde Kürt çetelerinin Levar ve Şaşvar adlı köylere hücum ettiğini ayrıca 110 kişilik bir çetenin Mir Muhi önderliğinde Ermenilere saldırı hazırlığı yaptığını ve bir Kürdün Doso karyesine giderek Muhi adına 20 lira talep ederek tehditte bulunduğu, Mut karyesinde bir Ermeni'nin yemek yerken yaralandığı ve Garnis karyesine Kürtler tarafından hücum edildiği bildirilmektedir. Bu gibi birçok hadiseden örnekler sunan Patrik Efendi bazı eşkıyaların da serbest bırakıldığına ayrıca dikkat çekmektedir.⁷⁵³ Dört Kürdün öldürülmesine ilişkin yapılan tahkikat neticesinde olayda suçlu görülen kırk kadar Ermeni'nin mahkemeye sevk edildiği ve katlin geçenlerde katl edilen Ahtamar Manastırı seyyar mektep müfettişi Rafael'in intikamını almak için gerçekleştirildiği sonucuna

⁷⁵⁰BOA.DH.SYS.100/1 lef.4.

⁷⁵¹BOA.DH.SYS.100/1 lef.8.

⁷⁵²BOA.DH.SYS.100/1 lef.9.

⁷⁵³BOA.DH.SYS.100/1 lef.12.

varılmıştır.⁷⁵⁴ Ermeni Patriği, bunlar haricinde Hacı Yakup'un katline neden olan 9 Ermeni'nin de tutuklandığı bildirilmiştir. Ayrıca Karkar nahiyesinde arama yapan jandarmaların karye ahalisine zulm ettiğini ve kadınların ırzına musallat olduğunu, kendini müdafaa için silah taşıyan Argo karyeli Merko'nun silahına jandarmalar tarafından el koyulduğunu kendisini derdest ettikten sonra karısının ırzına tasallut ettiklerini beyan ederek şikâyetlerine şu şekilde devam etmiştir. Seyit Ali'nin nüfuzunda bulunan mahallerde Ermeni ahalisinin tahammül edilemez hale geldiği, Hacı Osman'ın teşvikiyle Haventanes karyeli Zako Malhasyan'ın katledildiği ve sekiz kişilik katillerden ancak ikisinin tutuklandığı bunların da serbest bırakılması için Hacı Osman'ın Ermenilere baskı yaptığı dile getirilmektedir. Mehmet ve Telli Bey namındaki eşkıyaların Kuzines karyesine hücum ederek Haçoyan Mardiros'u katl ve elli baş koyunu gasp ettiği, Seyit Ali'nin zulümlerine dayanamayan Ov karyesi ahalisinin göçe mecbur kaldığı Karçikan, Şitak ve Gevaş ahalisinin oldukça vehim bir halde olduğu belirtilerek vuku bulan bu zulme artık nihayet verilmesi, suçluların yakalanarak cezalandırılması talep edilmektedir.⁷⁵⁵

Bitlis Ermeni murahhasının 1912'de patrikhaneye yaptığı bir başka müracaatta ise, Bitlis vilayetinde Muşeg ve Vartan isminde iki Ermeni'nin vahşi bir şekilde katledildiğini, cinayet nedeniyle Ermenilerin fevkalade heyecan içinde oldukları ve buna bağlı olarak daha vahim durumların ortaya çıkmasından korktuklarını dile getirmiştir. Bu ihbarlar üzerine uluslararası arenada yayın yapan Ermeni gazeteleri, Van ve Bitlis dolaylarında Ermenilerin yaşadıkları yerlerde Kürt çetelerinin katl ve yaralama faaliyetlerinin olduğunu fakat zanlıların hala yakalanamadığını duyurmuştur. İddialara 8 Eylül 1912'de cevap veren Bitlis Valisi Ahmet Nedim Bey, bu iddiaların tamamen asılsız olduğunu, Bitlis'te iki Ermeni'nin odun kesmek için gittiklerini, dağda bilinmeyen kişiler tarafından öldürüldüğünü fakat katillerinin arandığını beyan etmiştir.⁷⁵⁶ Vali Ahmet Nedim Bey ayrıca, 13 Eylül'de Dahiliye Nezareti'ne bir rapor yazarak şehirde meydana gelen olayların istenilen kuvvetlerin verilmemesinden kaynaklandığını, ahalisi cahil, kaynakları yetersiz, zaptiye kuvvetleri az olan bu şehirde hiçbir olayın yaşanmamasının imkansız olduğunu, diğer vilayetlerdeki olaylar ortadayken patrikhanenin bilhassa Van ve Bitlis'te meydana gelen olayları takip etmesinin maksatsız olamayacağını ifade ederek, Vilayat-ı Şarkiye'nin inzibatına bir kat daha fazla dikkat edilmesini istemiştir.⁷⁵⁷

Vali Ahmet Nedim Bey'in şehirde cinayet ve diğer olayların meydana gelmesinde bölgedeki askerî kuvvetlerin yetersizliğine rağmen ilave kuvvet

⁷⁵⁴BOA.DH.SYS.100/1 lef.14.

⁷⁵⁵BOA.DH.SYS.100/1 lef.31.

⁷⁵⁶BOA.BEO.4083/306189; B. Cırık, *a.g.e.*, s.360.

⁷⁵⁷BOA.BEO.4083/306206; B. Cırık, *a.g.e.*, s.360.

gönderilmemesinin neden olduğu yönündeki tespiti doğrudur. Fakat bu duruma bütçe yetersizliği imkan vermemektedir. Nitekim bu olaylar meydana gelmeden evvel Dahiliye Nezareti, Ağustos 1912'de Kürdistan havalisinde yaşanan şekavet ve cinayetlerin artmaması için bölgedeki asker sayısının artırılması gerektiğini, katillerin cezalandırılmazsa daha ziyade cüretleneceklerini Harbiye Nezareti'ne bildirmiştir.⁷⁵⁸ Fakat 14 Ağustos 1912 tarihli bir kayıttan, bu talebin askerî cihet tarafından pek de nazar-ı itibara alınmadığı anlaşılmaktadır. Aslında bölgedeki jandarma mevcuduna 1100 süvari daha ilave edilmesine Meclis-i Vükelaca karar verildiği halde, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan jandarma bütçesinin buna el vermediği gerekçeyle ek birliklerin gönderilmesine karşı çıkmıştır. Bir yandan eksik kuvvetlerle Kürdistan havalisinde emniyet ve huzurun nasıl tesis edileceği bilinmezken, bir yandan cinayet failleri tedip ve tenkil edilmezse bu hal diğerlerine de kötü misal teşkil edeceğinden askerî yardımın zarureti üzerinde önemle durulmuştur.⁷⁵⁹ Talep edilen askerî yardımın lüzumu Erzurum'da 9. Van'da 11. Kolordu Kumandanlıklarına tebliğ edilmiştir.⁷⁶⁰ Aynı yıl bilumum aşiret, aşiret alayı ve Kürtlerin ıslahı ile alayların idaresine dair bir tahkikat yapılması öngörülmüştür. İnceleme için bir mülkiye müfettişinin yanı sıra bölgeye vakıf bir askerin görevlendirilmiş, bu suretle aşiretlerin, alayların ve reislerin ahvalinin hakikatli bir şekilde tezahürü amaçlanmıştır.⁷⁶¹

1912'de Ermeni Patrikhanesi'ne iki telgrafname gelmiştir. Telgrafların birincisinde Şitak'ta 5'i erkek, 2'si kadın olmak üzere 7 Ermeni'nin öldürüldüğü ve gasp edildiği bildirilmiştir. Ayrıca Şitak civarındaki Kameziz?

کامزیز karyesinin muhasara altına alındığı, başka bir nahiyenin de ateşe verildiği bu esanada 7 kişinin katl edilerek 8 kadının da kaçırıldığı iddia edilmiştir. İkinci telgrafta ise, yine Şitak'ta 4'ü erkek, 2'si kadın 6 kişinin kaydedildiği karye ahalesinin evlerinin terk ederek merkeze iltica eylediği, bu şekavet sonrasında bütün yolların kapandığı bildirilerek, ahalinin örfi idare istediği, gerekli tedbirlerin alınarak bu durumun 11. Ordu Kumandanlığı'ndan sorulmasını gerektiği beyan edilmiştir. Bu iki telgraf üzerine Ermeni Patrikhanesi fevkalade bir kongre düzenlemiştir. Patrik Efendi, bu telgrafları sadrazama takdim etmek üzere Babıâli'ye gitmişse de sadrazam makamında olmadığından geri dönmüştür. Dahiliye Nazırı, Patrikle iki gün evvel ki görüşmelerinde bu cinayetlerin adı suçlar niteliğinde olduğunu beyan ettiğinden, Patrik Efendi Dahiliye Nazırı'na gitmeye gerek duymamış yalnızca telgrafların suretini nezarete göndermiştir. Patrik Şarkî Anadolu vilayetlerin-

⁷⁵⁸BOA.BEO.3921.294071.

⁷⁵⁹BOA.BEO.3926/294427 lef. 3.

⁷⁶⁰BOA.BEO.3926/294427 lef. 2.

⁷⁶¹BOA.MV.138/21 .

deki hadisata yönelik aldığı telgrafları Muhtar ve Kamil Paşalara göndererek, bu olaylar hakkında seri tedbirler alınmasını, kıtallerin tekrarına meydan verilmemesini ve gerekirse havalide örfî idarenin düşünülebileceğini iletmıştır. Hınçak komitesi de bu olayları araştırmak üzere komite mensubu iki kişinin görevlendirildiğini açıklamıştır.⁷⁶²

1912 yılında Şarkî Anadolu'dan tedhiş eylemlerine dair gelen haberlerde bir artış olduğu gözlemlenmiştir. Tanin Gazetesi yazarlarından Hüseyin Cahit bu duruma farklı bir yorum getirmiştir. Bölgedeki asayiş olaylarının öteden beri var olduğuna, hükümet nüfuzunun bölgedeki eksikliğine dikkat çeken Cahit, var olan sorunları çözenin hükümetin vazifesi olduğunu fakat meşrutiyetin ilanından sonra bölgedeki olayların belirgin bir şekilde durulduğunu dile getirmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki hükümetinin şimdiye kadar oralarda hiç görülmemiş bir asayiş temin ettiğini ve hala bunun takviyesine çalıştığını belirterek, tedhiş şikâyetlerinin birden bire artmasının altında başka bir hadise yattığını açıklamıştır. Şöyle ki, Dahiliye Nazırı Daniş Bey, kendisini ziyarete gelen Patriğe Babıâli koridorunda tesadüf etmiş ve kendisini tanımamıştır. Bölge halkını teskin için birbirleriyle uyum içinde olması gerekirken, bu hadisenin meydana gelmesi patrikhane nezdinde esefle karşılanmıştır. Bu durumun Osmanlı Devleti açısından da üzücü bir hadise olduğunu dile getiren Cahit, bu olaya paralel olarak şikâyetlerde de bir artış olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁶³ Bundan kısa bir süre sonra Ermeni Patriği Arşaruni Efendi, “Şarkî Anadolu vilayetlerinde birtakım eşkıya ve derebeyler tarafından yapılan taarruz, garat gibi eylemlere son verilmesi için tarafımızca Babıâli'ye yapılan müracaatlar üzerine bazı vilayetlerin valileri değiştirildi fakat bir yandan da bu haberler tekzip ediliyor, eşkıyanın taarruzlarına maruz kalan silahsız ve hamisiz Ermenilerin can, mal ve namuslarının temininden dolayı artık bir gün bile mesuliyet kabul etmek istemediğim için patriklik memuriyetimden istifa ediyorum ve biçare milletimizin şu hal-i sefaletini nazarı dikkatinize havale ediyorum” tarzında bir açıklama yaparak görevinden istifa etmiştir. Patrik Arşaruni'nin istifasında tekzip hadisesi kadar Dahiliye Nazırı Daniş Bey ile yaşanan hadisenin de etkili olduğu düşünülmektedir.⁷⁶⁴

Patrik Arşaruni istifasından sonra bir Rus gazeteci ile yaptığı mülakatta Anadolu'nun şarkında vuku bulan kıtalin İttihat ve Terakki tarafından yaptırıldığını bu hususun Dahiliye Nazırı Daniş Bey tarafından da tasdik edildiğini iddia etmiştir. Fakat bir süre sonra da bu haberi tamamen yalanlamıştır. Olay üzerine Tanin Gazetesi bu duruma tepki göstermiştir. Gazetede Ermeni vatandaşlara seslenilerek, “patriğin bu davranışının sebebini araştırmayı önce kendi milletiniz sonra da tüm Osmanlı tebaası adına borçlusunuz”

⁷⁶² “Şarkî Anadolu Ahvali”, *Cenin* (23 Ağustos 1328).

⁷⁶³ Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Şarkî Anadolu Ahvali”, *Tanin* (30 Ağustos 1328).

⁷⁶⁴ “Şarkî Anadolu Ahvali, Ermeni Patriğinin İstifası-Mühim Bir Hadise”, *Tanin* (9 Eylül 1328).

şeklinde çağrıda bulunulmuştur. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin bu iftiralara açık alınla durduğu ve doğrular ortaya çıktığında masumiyeti ve ulviyetinin ortaya çıktığı dile getirilmiştir.⁷⁶⁵ Ermeni Patriği Arşaruni'nin iddialarının tam aksine, Ermeniler İttihat ve Terakki Cemiyeti sayesinde himaye ediliyordu. Anadolu vilayetlerinin hemen her köşesinde var olan mahallî hükümetler, cemiyetin teşviki ve yönlendirmesi ile çalışıyordu. Dolayısıyla bu idarî birimler aracılığıyla duçar-ı kaht olan fakir Ermenilere yardımlar yapıyor ve tüm tebaa gibi Ermenilere de adilane bir şekilde muamele ediliyordu.⁷⁶⁶

1913 yılının Mayıs ayında; Ahlat kazasında bir tecavüz meydana gelmiş ve suçlular yakalanmıştır. Hizan kazasında 3 cerh ve katl olayı yaşanmıştır. Mutki kazasında da bir cerh, bir sirkat meydana gelmiş fakat suçlular yakalanamadan firar etmişlerdir. Bitlis kazasında ise 4 katl olayı yaşanmış, katillerden biri firar etmiştir. Olayın faillerinden biri Ermeni olup, suçların % 25'i Ermeniler tarafından işlenmiştir. Mayıs 1913'te Bitlis kazası genelinde 66 suç işlendiği tespit edilmiştir.⁷⁶⁷ Yine Bitlis sancağında 1913 yılının Haziran ayında toplam 59 suç işlenmiş olup, bunların 1'i kundaklama, 3'ü cerh ve 1 katl hadisesidir. Suçlulardan biri firar etmiş diğeri ise yakalanmıştır. Ahlat kazasında ise 2 katl olayı yaşanmış olup biri Ermeni olan suçlular derdest edilmiştir.⁷⁶⁸ Bitlis kazasında 1913 yılı Ağustos ayında toplam 74 suç işlenmiş olup,⁷⁶⁹ aynı yıl Ekim ayı içerisinde vilayet genelinde 48 adet vukuat meydana gelmiştir.⁷⁷⁰

Bitlis Valiliği'nin Dahiliye Nezareti'ne her ay verdiği raporlar neticesinde, bölgenin asayiş olayları bakımından hayli karışık ve yoğun olduğu, bu durumdan en çok Ermenilerin ve onların hamisi olan Rusya ile İngiltere'nin şikâyetçi olduğu gözlemlenmiştir. İngiliz gazetelerinden The Times bölgedeki asayişsizlik olaylarıyla yakından ilgilenmiş ve bölgedeki vukuatları okuyucularına duyurmuştur.⁷⁷¹ Bu olaydan sonra Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Diyarbakır vilayetlerine Dahiliye Nezareti'nden gönderilen 6 Kasım 1912 tarihli yazı ile Ermeniler aleyhine işlenen suçlardan ötürü mahallî hükümetlere yapacakları başvurularda her türlü hilaftan ve mübalağadan uzak durulması gerektiğini patrikhane murahhaslarına bildirildiği duyurularak, memurlardan murahhasların bu konuda yapacakları müracaatlara karşı iyi muamelede bulunmaları ve Ermenilerin suçlarının örtülmeden emniyetlerinin sağlanması isteniyordu. Bölgede yaşanan olayların zaman zaman patrik-

⁷⁶⁵ “Ermeni Kıtalinî Kim Yapıyor, Patrik Efendi'nin Tezkeresi” *Tanin* (19 Eylül 1328).

⁷⁶⁶ “Hükümet-i Meşruta ve Ermeniler”, *İkdam* (18 Eylül 1325).

⁷⁶⁷ BOA.DH.EUM.EMN.57/3; B. Cırık, *a.g.e.*, s. 286.

⁷⁶⁸ BOA.DH.EUM.EMN.40/29; B. Cırık, *a.g.e.*, s. 287.

⁷⁶⁹ BOA.DH.EUM.EMN.40/21; B. Cırık, *a.g.e.*, s. 287.

⁷⁷⁰ BOA.DH.EUM.EMN.57/1; B. Cırık, *a.g.e.*, s. 287.

⁷⁷¹ B. Cırık, *a.g.e.*, s. 287-288.

hane zaman zaman da Taşnak Cemiyeti tarafından abartıldığı Vali Ali Paşa tarafından da zikredilmiştir. Vali Bey bu hususta şunları nakletmektedir: “Ermenilerin iddiaları doğru değildir. Kürtlerin cehaletinden dolayı Ermenilerle Kürtler arasında çeşitli olaylar çıkmaktadır. Hizan taraflarındaki olayları velveleye vererek abartan ve bundan menfaat uman Taşnak komitesidir. Ahtamar Katagigosu buradaki Ermenileri organize etmektedir. Ermenilerin maksadı örfî idare ilanı ile Müslümanlara zarar vermektir. Ermeni patrikhanesi Bitlis murahhaslığına başvurarak gerçek durumu öğrenebilir, bu mübalağalı müracaatların önü alınmalıdır.”⁷⁷²

1913 yılı Ekim ayında Bitlis Vali Vekâleti’ne, Ağustos’un 12. günü Bitlis’in Hizan kazası İspayert nahiyesi Cazvan karyesinde silahlı Kürtlerin bir erkek ve bir kadını katlettiği bildirilmiştir. Aynı ayın 15. günü Harkin?

 karyesinde iki Ermeni birader öldürülürken bazı karyelerden ise koyun gasp edildiği, 21. günü Simon namındaki bir Ermeni’nin öldürüldüğü ve on haneyi ihrak eylediği, 23. günü ise Temran nahiyesinde Keymal İsmindeki bir Ermeni’nin katledildiği beyan edilmiştir. Ayrıca bölge halkının korku ve dehşete düştüğü buna karşılık hükümetin bir tedbir almadığı gibi İspayert nahiyesine tahkikat için gönderdiği jandarmanın Ermenilere silahları olup olmadığını sorduğundan şikâyet edilmiştir.⁷⁷³ Bölgedeki cinayetlerin müsebbibinin meşhur Seyid Ali olduğu beyan edilerek hükümetten gereğinin ifası talep edilmiştir.⁷⁷⁴

Aynı yıl Erzurum’un Hınıs kazasının Beci karyesinde sakin Ali’nin, bir Ermeni kızını katlederek gasb-ı emvaline cüret ettiği karye Ermenileri tarafından Erzurum Ermeni murahhaslığına bildirilmiştir. Bu iddia üzerine mahallince vuku bulan tahkikatta katl ve gasp hadiselerinin aslı yok ise de Ermenilerin bölgede tecavüzattan hali kalmadığı anlaşılmıştır. Ali’nin karye asayişini ihlal ettiği kaza kaymakamının tahkikatı sonucunda sabit olup, kendisinin esasen Beci karyesine yarım saat mesafedeki Kazanlı karyesinden olduğu ve söz konusu karyede emlak, arazi ve hanesi bulunduğu halde Beci karyesine yerleştiği belirlenmiştir. Beci karyesinde asayişin yeniden temini için Ali’nin Kazanlı karyesine naklettirilmesi idare meclisi tarafından kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁵ Pervari kazasının Silyan kabilesinden Tahir Ağa oğlu Mervan namındaki şahsın Hizan kazasına bağlı Darmasi karyesi civarında tesadüf ettiği dört Ermeni’den üçünü ve ayrıca bir kişiyi daha öldürdüğü tespit edilmiştir. Olayın doğrulanması üzerine suçlular derdest edilerek hükümete teslim edilmiştir.⁷⁷⁶

⁷⁷²BOA.DH.SYS.106-2/1-02 lef.7-10.

⁷⁷³BOA.BEO.4092/306841 lef.1.

⁷⁷⁴BOA.BEO.4092/306841 lef.2.

⁷⁷⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.8.

⁷⁷⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.11.

Erzincan sancağının Mahmutlu karyesi ahalisinden Ağya Jamkoçyan nam Ermeni'nin Güllüce Tepesi yakınlarında bir muhacir tarafından feci surette katledildiği ve derdest olunamadığından takibatla katilin bir an evvel yakalanması gerektiği Erzurum vilayetine tebliğ edilmiştir.⁷⁷⁷ Meran Ağa bin Tahir Ağa ve rüfekaşı tarafından katil olunan Hizan'ın Temran nahiyesinden Agop, Tamo, Bedros ve mühtedi Carso'nun yaralanmasından sonra Kürtlerin Temran kazası ahalisine karşı niyetleri bozulmuştur. Temran nahiyesi ahalisinden bazı kimseler vilayette korku ve dehşet içinde kaldıklarını ve asayişin ancak bu kimselerin uzaklaştırılmasıyla düzeleceğini bildirmektedirler.⁷⁷⁸ Katil Meran bir süre sonra yakalanmış ve adliyeye teslim edilmiştir. Fakat Ermenice Azadamard Gazetesi'nde merkumun tevkif edilip edilmediğinin bilinmediği yolunda bir haber neşredilmiştir. Bu haberin, katilin pederi Tahir Ağa ve adamlarını bölgeden uzaklaştırmak maksadına dayandığı açık olup, vilayet dahilindeki Ermenilerin Kürtlerin baskısı altında ezildiği ve hükümetin bu baskıya karşı lakaydane tavır takındığı yolundaki diğer iddiaların da külliyan yalan olduğu Bitlis vilayetine bildirilmiştir.⁷⁷⁹

Bitlis dahilindeki Hizan kazasında Şeyh Sait Ali tarafından arazisinin zapt edildiğini hükümete şikâyet eden Osdin karyeli Avoyan Ganço adlı Ermeni, tarlasında çalışırken Şeyh Sait'in adamları tarafından feci surette öldürülmüş ve katiller henüz yakalanamamıştır. Muş sancağına bağlı Eryank? karyesinden Estepan nam Ermeni ise, bir ağacın üzerinde olduğu sırada Bekli aşireti efradından Hanif nam şerir tarafından katledilmiştir. İddiaya göre katil hiçbir takibata maruz kalmadan serbest bırakılmış ve korkusundan hükümete müracaat edemeyen maktulün akrabası 3 lira nakdi cezaya mah-kûm edilmiştir. Ayrıca şu sıralarda Sason kazası ve karyelerinde hırsızlık, yağma ve emsali eylemlerin arttığı bildirilerek gerekli tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁸⁰ Hanif bin Tello adlı katil yakalandığı Bitlis vali vekili tarafından bildirilmiştir.⁷⁸¹ Adilce vaz'dan Yusuf tarafından yapılan bir ihbara göre, Hakesir karyesinden Ermeni Miro'nun oğulları Yopasimo ve birader zadesinden sonra koyun sürülerine hücumla biraderleri Ahmet'te feci surette katledilmiştir. Katiller keyiflerince dolaşmakta olduğundan Yusuf, hükümeti göreve davet etmektedir.⁷⁸² Bu iddiaya cevapta bu kazada söz konusu tarihte katil edilmiş kimse olmadığı fakat bu isimde bir şahsın 2 ay evvel

⁷⁷⁷ BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.12 .

⁷⁷⁸ BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.28-29.

⁷⁷⁹ BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.34.

Patrikhane aynı olaydan bir başka belgede şu şekilde şikâyet etmektedir: 8 Şubat'ta Bitlis'in Hizan kazasında Ağpur karyeli Ohanyan Bedros, Sahakyan Agop ve Artisyan Tamo adamlarıyla birlikte Siirt'ten dönmekte iken Meran bin Tahir ve avanesi tarafından katledilmişlerdir. Bkz. BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63.

⁷⁸⁰ BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.39.

⁷⁸¹ BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.40.

⁷⁸² BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.49.

Beşiri kazası dahilinde yaralanmış olduğu bildirilmiştir.⁷⁸³ Ayrıca Çünkeşli Hogo'nun Çermik kazasında Başı Büyük Mehmet ile rüfekası tarafından katlediliği ihbar edilmiştir. Bundan başka Gevaş kazasında Kürt Hüseyin Paşa tarafından Ohanis ile bir arkadaşının feci surette öldürüldüğü iddia edilmiştir.⁷⁸⁴

Ermeni Patrikhanesi bazı mahallede katl ve gasp hadiselerinin devam ettiğini dile getirerek son bir iki ay zarfında meydana gelen olayları listelemiştir.⁷⁸⁵ Buna göre; 1913 yıl Ağustos ayında Sason kazasında Kürtler, meclis idare azalarından Ermeni Hade Efendi'nin üzerine hücum ederek katletmişler, katiller derdest edilmeyip savuşmuşlardır. Muş'da Huyut nahiyesinin Cam köyünde Mirzo oğlu Mirhan nam Kürt dört nefer oğullarıyla beraber Huşud karyesine gidip Mihayen Nadir nam Ermeni'yi Ağustos'un 27. günü katletmiş ve yakalanmamıştır. Maktulün cesedini alan akrabaları dava açmak üzere merkez vilayete gitmiştir. Ağustos'un 23. günü ise, Muşeng Ervarih karyesinde Muşlu Şah Hüseyin ile iki nefer oğlu Hado adlı Ermeni'yi öldürmüştür. Katiller yakalanmışsa da yalnız Şah Hüseyin tevkif edilip oğulları serbest bırakılmıştır. Maktulün cesedi Muş'a nakl olunurken 15-20 nefer jandarma ve polis gelip Muş'a girmelerinin yasak olduğunu bildirmiş, arabakileri darp ederek, maktulün biraderinin kolunu, kız kardeşinin ise başını yaralamışlardır. Bir başka iddiaya göre; Muş'ta Şeyh isimli karyenin mahsulât demetleri Kürt şeyhleri tarafından yakılmış, nahiye müdürü karyeye gelse de failerin yakalanması için hiçbir girişimde bulunmamıştır. Ağustos ayında, Genç sancağı ahali tarafından patrikhaneye irsal olunan bir telgrapta meclis azasından Mahmut Bey ile kayınpederi Mehmet Beyler, karyenin Ermeni ahalisinden zorla vergi talep ederek, güya arazi ve emlakın mutasarrıfı bulduklarını iddia ederek ahaliyi esir gibi hor görmektedirler. Durumdan şikâyetle bu zulme son verilmesi talep edilmektedir.

Muş sancağının Sason kazasından patrikhaneye gönderilen bir telgrapta ise; havalide gasp, cinayet ve yağma gibi faaliyetlerin devam etmekte olduğu, ahalinin şikâyetlerine itibar edilmediği hatta şu günlerde mal ve eşyaların gaspına devam edildiği bildirilmiştir. Bitlis vilayetinin Siirt sancağından gönderilen bir telgrafta da; Pervari'de türlü türlü mezalim ve tecavüze devam edildiği Yusuf Ağa ile oğlu Cüdi'nin, Kojo nam Ermeni'yi katlettiği halde tahliyelerine çalışılmakta olduğu, Beşiri kazasının Canaskar karyesine gidecek olan Ermenilerin 28 baş hayvanının ve paralarının Garzan'ın Pençenar aşireti efradı tarafından gasp edildiği beyan edilmiştir. Siirt'ten alınan bir mektupta, Deha kasabasının Şarnak karyesinde emlak ve arazi sahibi olan kırk hane Ermeni ahali Kürtler tarafından hane ve arazilerinin terk için baskı görmektedir. Van murahhashanesinden patrikhaneye gönderi-

⁷⁸³BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.51.

⁷⁸⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.69.

⁷⁸⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.91-92.

len telgrafnamede de ise, eşkıyadan Simko adlı Kürdün İran hududunu tecavüz ederek emval ve eşya gaspına başladığı, aşiretlerin silahlandırıldığı ve Said adlı şakinin dahi yeniden şekavete başladığı beyan edilmiştir. Çarşancak kazasında Ermeni ahalinin hane, bağ ve bahçesini cebren ve kahren zapt edip Ermenileri esir gibi kullanan bey ile ağaların cinayet, yaralama, gasp gibi mezalimi devam etmekte olup Ermeniler hanelerini terk edip, haneleri kendilerine teslim olunmak üzere icraatta buldukları, Ermeni ahalinin mazlum ve bîçare oldukları bildirilerek adalet talebinde bulunmaktadır. Diyarbakır murahhashanesinden Eylül ayında gönderilen bir mektupta ise; Silvan'ın Gelin nam karyesinde tütün tarlasında bekleyen üç nefer Ermeni'nin üzerine 8 nefer Kürt hücum ederek Manokyan'ı katlettiği iddia edilmiştir. Yine Zako karyeli Murat'ın da tütün tarlasında itlaf edildiği ve katillerin derdest edilmediği bildirilmiştir.⁷⁸⁶ Bu iddialar üzerine, söz konusu şikâyetlerin her birinin detaylıca tahkik edileceği ve suçu sabit olan şahısların adliyeye teslim edileceği beyan edilmiştir.⁷⁸⁷

1913 yılı Mart ayından Ağustos sonuna kadar Ermenilere karşı işlenen tecavüz ve cinayetler şu şekilde belirtilmektedir:⁷⁸⁸

1-Van'ın Hanikoğlu mahallesinden Keşiş Mıdırıgıç ile Haykan ve biraderi Yervand, Nizamiye 99. Alayın 2. Taburunun 4. Bölüğü efradından Vartan oğlu Osyeb'i isteyerek katletmiştir. Ramkovar Ermeni komitesinin himayesinde olduğu anlaşılan suçlular henüz yakalanamamıştır.

2-Müküs nahiyesinin Geçkos karyesinden Tohik, Mecid oğlu Hamid, Kel Mehmet oğlu Mehmet, Behram oğlu Ebuzeyd, Tero oğlu Casim, Halil oğlu Hurşit, Beydo oğlu Hemko ve İzzet'i isteyerek katletmiş olup henüz yakalanamamıştır.

3-Meçhul birtakım şahıslar Van'ın Hanikoğlu mahallesinden Ciran ve arkadaşı Haçin'i öldürmüştür. Suçlular henüz tespit edilmemiştir.

4-Kızıroğlu Tarendoz, Murat oğlu Melik ve Kazer oğlu Melik adlı Ermeniler Adilcevaz'dan Toru Kâhya'yı katletmiş ve yakalanmışlardır.

5-Kurt Bey'in oğlu Mustafa ve Abdo bin Muhi ile arkadaşları Şitak'tan Bedros Yerim'i öldürüp firar etmişlerdir.

6-Abdal oğlu Mono, Muşeng, Eylo oğlu Seho, Hako ve Arpo vesair kimseler Erciş'in Köz karyesinden Hemri veled Simon'u katletmiş ve derdest edilmişlerdir.

7-Hemayak adlı Rus tebaasındaki bir Ermeni, Haço oğlu Kirkor'u kaazaen katletmiş ve Rusya konsolosuna iltica etikten sonra Rumiye'ye firar etmiştir.

⁷⁸⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.93/2.

⁷⁸⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.97.

⁷⁸⁸BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.24/1-2.

8-Mamhoran ve Reşkotan aşiretinden bazı kimseler Şitak'tan Puhan oğlu Monok'un hayvanatını gasp etmiştir. Suçlular yakalanmış ve bütün hayvanat elde edilmiştir.

9-Mamhoran ve Reşkotan aşiretinden bazı kişiler Şitak'tan Kiverk oğlu Monok'un ağnamını gasp etmiştir. Olayda suçlu görülen 43 kişi yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir.

10-Yesdin, Hako ve Hako oğlu Bedros adlı Ermeniler, Adilcevaz'dan Haço oğlu Hoy'u katletmiş, yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir.

11-Cafer oğlu Tahir, Mehmet, İsmail oğlu Ağa adlı kimseler, Panos oğlu Karabet'in zevcesinin çocuğunu düşürmüştür. Suçlular firardadır.

12-Tatar oğlu Bağdador, Ayacan oğlu Haçin'i katle teşebbüs etmiş fakat yakalanmıştır.

13-Abdollar aşiretinden ve İran tebaasından bazı İran eşkıyası Boğazkesen karyesi ahali üzerine hücum ederek 800 kadar hayvanı gasp ile takip eden köylü ve jandarmadan 11 kişiyi katletmiştir. Vaka geç vakit haber alındığından ve karye İran'a yakın olduğundan icra edilen takibattan bir netice alınamamış ve eşkıyalar İran'a firar etmiştir. İran ile siyasî teşebbüs kurularak gereği icra edilecektir.

14-Meçhul kimseler tarafından Gevaş'ın Hums? karyesinden Agop oğlu Kirkor katledilmiştir.

15-Karbo oğlu Murat, Mako oğlu Seho, Avedis oğlu Mako, Makar oğlu Beydo, Makar oğlu Bağdo adlı kimseler Adilcevaz'dan Manik oğlu Arakil'i öldürmüştür. Suçlular elde edilmiştir.

16-Dikran veled Çaso, biraderi Sepan, Avedis oğlu Ohanis ve biraderi Kirkor, Erciş'in Zilan karyesinden Agop oğlu Karakis'i katletmiştir. Suçlulardan birisi yakalanmış diğerleri ise firar etmiştir.

17-Salih bin Abdullah, Abdurrahman oğlu Leto ile birlikte Markara oğlu Osyeb'i yaralanmıştır. Suçlular derdest edilmiştir.

18-Meçhul kimseler tarafından Manok oğlu Rezko katledilmiştir.

19-Gevaş'tan Murat oğlu Murat'a ihrak girişiminde bulunulmuş fakat olayın faili henüz belirlenememiştir.

20-Haço oğlu Vartan, Gevaş'tan Kızar oğlu Neremo'yu katletmiş olup firardır.

21-Eşkici Serkis, Aşçı Mehdan, Şettahbeyci Kirkor, Eskigediz oğlu Hacı, Kasbar, Markar oğlu Saho ve Belil oğlu Vehan adlı Ermeniler Simon oğlu Osyeb'i katletmiştir. Faillerden Eşkici Serkis yakalanmış olup diğerleri ise firardadır.

22-Taşnak komitesi efradından Dikran, Miho adlı Ermeniye katletmiştir. Suçlu firarda olup takibat altına alınmıştır.

23-Meçhul kimseler tarafından Vanlı Serkis oğlu Evid öldürülmüştür. Katilin kimliği belirlenememiş olup firardır.

24-Hillo oğlu Mustafa ve 4 arkadaşı Adilcevaz'ın Zilkali karyesinden Hevanis oğlu Ermenyan'ı katletmiştir. Failler yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir.

25-Ömer Bey oğlu Mahmut, Müşir ve Konis karyeli Mirza adlı Kürtler, Murat oğlu İsrail nam Ermeni'yi hırsızlık yaparak mağdur etmiş fakat yakalanmışlardır.

26-Şükran karyeli Ali oğlu Molla Yusuf adlı Kürt, Papan mezrasından Aziz ve diğer Ermenileri hırsızlıkla mağdur etmiş ve yakalanmıştır.

27-Kürt Selim Şitak'ın Çıçkan? ~~Çıçkan~~ karyesinden Sino, Maprin ve Hayrin adlı Ermenileri öldürmüş, olaydan 2 gün sonra yakalanmıştır.

1913 yılı Ekim ayında, Van vilayetinden alınan bir şifrede Vali Vekili, Mir Muhi'nin 30 kişi ile birlikte Nurdüz cihetlerinde, Şaki Said'in ise Bargiri cihetlerinde 40 kişi ile dolaşmakta olduğu ve bunların takibinin yapıldığını bildirmiştir. Aynı zamanda Adilcevaz'da 25 kişilik bir eşkıya çetesinin Said ve Mir Muhi çeteleriyle birleşmek emelinde olduğu, bazı Kürt reislerinin de bunlara itibar ettiği dile getirilerek, Simko'nun da İran'dan Osmanlı topraklarına tecavüze başlayacağı yönünde haberler alındığından bahisle, bölgede asayişin mühim bir hal aldığı bildirilmektedir.⁷⁸⁹ Bir süre sonra Mir Muhi'nin Şitak ve Nurdüz'da 37 şerir ile birlikte emniyeti ihlal ettiğini bildiren Vali Bey, jandarmalar yetersiz olduğu için Nurdüz'daki Şeydan aşiretinden müteşekkil Hamidiye Alaylarından bir bölük yardım aldığı dile getirmiştir.⁷⁹⁰ Vali Bey ayrıca İran'dan Osmanlı sınırına tecavüz eden Kadir ile Cafer adlı eşkıyaların derdest edildiklerini bildirmiştir.⁷⁹¹

Aynı yıl içerisinde Van'ın Gevaş kazasına bağlı Karçikan karyesine ve Van'a bağlı diğer kasaba ve karyelerde Kürtlerin birtakım bağ ile haneleri talan ederek, katl-i nüfus ve gaspa giriştikleri, Ermenilerin can-mal-ırz güvenliğinin kalmadığı bölge Ermenileri tarafından patrikhaneye arz olunmuştur. Yapılan ihbar üzerine Ermeni Patriği, arazi ve haneleri zorla zaptedilen ahaliye mallarının geri teslim edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁹² Yine Van vilayetinde, eşkıyanın defî için gönderilen jandarmanın birlikleri ile asiler arasında bir çatışma çıkmıştır. Müsademe sonunda eşkıyalar derdest edilip ellerindeki silah ve mühimmata el koyulmuştur. Böylelikle Şemdinan'daki çetelere asker ve köylünün işbirliğiyle son verilmiştir.⁷⁹³

1913'te Bitlis vilayeti dahilinde bazı köylerde Kürtlerin toplantılar düzenleyerek Ermeniler aleyhinde ittifak yaptıkları iddia edilmiştir. Bu toplan-

⁷⁸⁹BOA.DH.SYS. 7/21 lef.23.

⁷⁹⁰BOA.DH.SYS. 7/21 lef.29.

⁷⁹¹BOA.DH.SYS. 7/21 lef.71.

⁷⁹²BOA.DH.SYS. 7/21 lef.78.

⁷⁹³“Vilayetler; Van'da”, *Peyam* (22.11.1913).

tıların Musa ve Kasım Beylerin huzurunda yapıldığı, toplantılardan sonra birkaç Ermeni'nin Kürtler tarafından öldürüldüğü Ermeni murahhası tarafından dile getirilmiş ve aynı zamanda Dersaadet'te bazı gazetelerde bu yönde haberler neşredilmiştir. Fakat yapılan tahkikat neticesinde bu iddialar hakkında bilgi olmadığı, bundan bir-iki ay evvel Huyut ve Mutki eşkiyasının tedip ve tenkili için havaliye müfrezeler gönderildiği, o tarihten itibaren de bölgede bir fevkaladelik görülmediği vurgulanmıştır.⁷⁹⁴ Patrikhanenin şikâyetlerine karşı Bitlis vilayetinden 1913 yılı içerisinde toplam 4243 suçlunun derdest edildiği bildirilmiştir.⁷⁹⁵

1914 yılı vukuatları ise şunlardır: 1914 yılının Mart ayından Mayıs ayının sonuna kadar 3 ay zarfında Ermenilere karşı vuku bulan cinayet ve yaralama hadiselerine dair Van vilayetinden alınan malumat şu şekildedir:⁷⁹⁶

- Adilcevaz kazasının Arin karyesinde Haro Salman adlı şahıs iki kişi tarafından katledilmiş, suçlular yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir.

- Gevaş kazasının Reşadiye nahiyesinin Aridit? ^{عربیت} nahiyesinden Vartan gaspa uğrayarak, Kurtkan karyeli Ahmet'in 6 neferi tarafından katledilmiş ve maktulun arkadaşı Bedros da yaralanmıştır. Katil Cafer yakalanmışsa da Ahmet, Bitlis'e firar etmiştir. Bu cinayet siyasî bir maksatla işlenmeyip gasp ve hırsızlık maksadıyla gerçekleştirilmiştir. Ahmet firar etse de firarını tertip eden şahıslar adliyeye teslim edilmiştir.

- Şitak kazasının Kahtis? ^{کاخیس} karyesinde Yohan oğlu Mardiran öldürülmüştür. Bu olay üzerine 4 kişi tutuklanarak adliyeye sevk edilmiştir.

- Reşadiye nahiyesinin Şekvas? ^{شکواس} karyesinde Değirmenci Hamparsam, Neto oğlu Fetullah tarafından yaralanmıştır. Hamparsam aldığı yaranın tesiriyle birkaç hafta sonra ölmüştür. Katiller vilayetçe aranmaktadır.

- Gevaş kazasının Bendegani? ^{بندگانی} karyesinde Kel Mehmet namında bir kişi düğünde eğlence olarak attığı kurşunla Zurnacı Karanik'i bacağından yaralamış ve yakalanmıştır.

- Van Reji Dairesinde Hayt namında bir Ermeni Pasin adında bir Ermeni kadını katletmiş ve yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir.

- Erciş kazasının Zekzek karyesinden Aran oğlu Kazir oğlu Manik

⁷⁹⁴ BOA.DH.SYS. 71-1/1 lef.6-9.

⁷⁹⁵ "Vilayetler; Bitlis Şaki Derdesti", *Peyam* (18.12.1913).

Ayrıca Avrupa'dan 5 zabıt daha istihdam edilerek, jandarma alayları kumandanlıklarına tayin edilmesine karar verilmiştir. Bu zabıtlar şark vilayetlerindeki jandarmaları tefiş edecekti. Şark vilayetlerine asayişini sağlamak üzere 4005 jandarma daha gönderilecek ve Dahiliye Nezareti'nden karakol, telgraf hududu vs. için yeterli bütçe ayrılacaktı. Bkz. "Jandarma Tensikatu", *Peyam* (15.11.1913).

⁷⁹⁶ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.22.

Millo oğulları Sokodan ve Armenak adlarındaki 4 Ermeni deniz kenarında açıkta uyumakta iken Şaki Abbas Medid ve arkadaşları tarafından öldürülmüş ve katillerin İran'a kaçtığı haber alınarak harekete geçilmiştir.

Bitlis vilayetinden alınan şifrede ise, Mart'tan Mayıs ayına kadar 3 ay zarfında vilayet dahilinde 28 katl, 5 yaralama, 4 katle teşebbüs, 1 işkence, 5 hücum, 1 kız kaçırma, 4 ihrak, 6 hırsızlık, 11 gasp, 1 çocuk düşürme, 2 teşhir-i silah olmak üzere toplam 71 cinayet vaki olup, bunun 3'ü Bitlis, 3'ü Ahlat, 7'si Hizan, 4'ü Mutki, 22'si Siirt, 7'si Genç, 26'sı Muş dahilinde meydana gelmiştir. Cinayetlerin failleri olan 214 kişiden müslim-gayrimüslim 98 kişi derdest edilerek adliyeye sevk edilmiştir. Diğerleri ise vilayetin her tarafında aranmakla birlikte, zabıta kuvvetlerinin yetersizliğinden ötürü yakalanamamış fakat takibattan geri durulmamıştır.⁷⁹⁷

Mamüretülaziz'den alınan şifrede, Mart'tan Mayıs'a kadar bir Ermeninin yaralama hadisesi dışında başka bir olay vuku bulmayıp suçlunun yine Ermeni olduğu tespit edilmiştir. Vali Nazım Bey bu hadisenin oldukça sıkı bir şekilde takip altında olduğunu bildirmiştir.⁷⁹⁸

Halep vilayetinden alınan şifrede, 3 ay zarfında Ermenilerden Zeytun'un Karaağaç karyesinden Koca oğlu Artin'in ve Ayıntab'da Sasonlu Tahir'in katledildiği beyan edilmiştir. Cesreşdor dahilinde 2, Zazek karyesinde ise 1 Ermeni'nin cesedi bulunmuşsa da bunların katili henüz tespit edilememiştir. Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen başka bir vakaya göre; Fırnis nahiyesi civarında Ermeni eşkıyalar tarafından bir Müslüman feci şekilde katledilmiş ve Zeytun'daki nizamiye efradından Abdülkadir ile Ali'nin geceleyin yolları kesilerek öldürülmek kastıyla yaralanmıştır. Ayrıca Zeytun aşar kâtabinin soyulduğu, mal müdür vekilinin fidye talebiyle tehdit edildiği ve Müslümanlardan bazı kimselerin yolu kesilerek eşyalarının gasp edildiği haber verilmiştir. Vali Galip Bey, bahsedilen suçların failleri hakkında kâfi derecede malumat talep etmiştir.⁷⁹⁹

Malatya kasabasının Mustafa Paşa mahallesinden Minas oğlu Serkis'in Sega mahallesinden Marko'yu kama ile yaraladığı haber alınmıştır. Marko aldığı yaradan mütevellid bir hafta sonra ölmüştür. Katillerin firarda olduğu fakat takip edildikleri liva mutasarrıflığından bildirilmiştir.⁸⁰⁰ Bitlis vilayetinden alınan bir şifrede ise, Malazgirt ve Bulanık kazalarında bir Ermeninin katli meselesinden ötürü tevkif edilmesi gereken Erzurum'a tabi Simo karyesinde mukim Mahmut adlı şahsın yakalanması için bölgeye kuvvet sevk edilmiştir. Malazgirt'ten gönderilen kuvvete Simo karyesi ahalisi silahlı bir şekilde direnerek katilin firar etmesine alenen yardım etmişlerdir. Vali Ahmet Bey, suçluya yardım edenler cezalandırılmazsa bunun halk üze-

⁷⁹⁷BOA.DH.SYS 106-1/1-01 lef.30.

⁷⁹⁸BOA.DH.SYS 106-1/1-01 lef.58.

⁷⁹⁹BOA.DH.SYS 106-1/1-01 lef.70.

⁸⁰⁰BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.56.

rinde kötü tesir yaratacağından bahisle duruma dikkat çekmektedir.⁸⁰¹ Ayrıca Papaz Sehak Efendi'nin Said adlı şaki tarafından dağa kaldırıldığı fidiye alındıktan sonra salıverildiği ve bazı yerlerde de Ermenilerin katledilip faillerinin derdest edilmediği iddia edilmiştir.⁸⁰²

1914 yılının Nisan ayında patrikhane tarafından bildirilen diğer şikâyetler şu şekildedir; Van vilayetinin Hakkâri sancağının Başkale civarında bulunan Beznam karyesi Ermeni ahalisinin, Şeyh Hamid Paşa'nın taarruzlarından şikâyetçidir.⁸⁰³ Aynı vilayetin Rüşdiye nahiyesinde dört Ermeniden biri yaralanmış diğer üçü ise katledilmiştir. Suçlulardan 4'ü yakalanarak adliyeye sevk edilirken diğerleri için soruşturmanın devam ettiği patrikhaneye bildirilmiştir.⁸⁰⁴ Gevaş kazasının Karçıkan nahiyesinde son bir ay içinde 4 Ermeni katledilmiş biri ise yaralanmıştır. Kazada yaşanan bu olaydan dolayı Gevaş, Şitak ve Nordoz'da yerleşik Ermeni halk endişeye düşmüştür. Patrikhane bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir.⁸⁰⁵ Öldürülen dört Ermeni'nin katillerinin kimler olduğu tespit edilmiş olup, bu kimselerin Sarısu ve Aladağ eteklerinden İran'a firar eylediği, takip müfrezesinin bunlara yetişemediği tebliğ edilmiştir.⁸⁰⁶ Bu yıllarda Bitlis vilayeti Hizan kazasında ve çevresinde Kürtler tarafından katl ve yaralanma olaylarının devam ettiği bilinmektedir. Nitekim Bargiri karyesi reisi Ohayan Tomasın, Kürt beylerinin tertip ve teşvikiyle Kürtler tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan

on gün sonra patrikhane, Karkar nahiyesi civarında Seçun? ⁸⁰⁷ karyesinden Avediyân Minas ve Haçoyan Simo'nun Zevko karyesi Kürtleri tarafından öldürüldüğünü bildirmiştir. Tomasın'ın katilinin İlyas olduğu Bitlis vilayetine iletilirken, Simo'nun validesinin ölüm haberine dayanamayıp kendisini dereye atmak suretiyle intihar ettiği bildirilerek bölgede can, mal ve ırz güvenliği kalmadığından bahsedilmektedir.⁸⁰⁷

Aynı yıl Arakil oğlu Serkis'in katledildiği, katillerden 7'sinin tutuklanarak adliyeye sevk edildiği firar edenlerin ise en kısa zamanda yakalanacağı bildirilmiştir.⁸⁰⁸ Patrikhane ise, Serkis'in katillerinden bazılarının yakalandığını fakat asıl suçlulardan Halil, Mustafa ve Arab nam kimselerin hala serbest gezdiğini bu yüzden ahalinin endişelendiğini bildirmektedir.⁸⁰⁹ Halep vilayetinin Kaba Ağaç karyesi civarında iki kişinin öldürüldüğü Katagigos Sehak Efendi tarafından Kozan'dan patrikhaneye bildirilmiştir. Patrikhane

⁸⁰¹BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.201.

⁸⁰²BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.220.

⁸⁰³BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.17.

⁸⁰⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.18.

⁸⁰⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.19.

⁸⁰⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.33.

⁸⁰⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.22-24.

⁸⁰⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.35.

⁸⁰⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.46.

Halep Valiliğine müracaatla, ahalinin korku ve endişeye düştüğünü, emsaline meydan vermemek ve ibret olmak üzere katiller hakkında gerekenlerin tatbiki talep edilmiştir.⁸¹⁰

Bulanık'ta nahiye müdürlerinden Agop ve Sirob Efendilerin sebepsiz yere azl olunup Agop Efendi'nin yerine Musa Bey'in adamlarından birisinin tayin kılınacağından şikâyet edilmektedir.⁸¹¹ Fakat Liz nahiyesi müdürü Agop Efendi'nin azlini nedeni kendisinin ahvalini orada yaşamasına mani olduğundan yerine mahkeme ve idare azalarından Halef Efendi'nin tayin edildiği beyan edilmiştir.⁸¹² Sirob Efendi'nin ise müdür bulunduğu nahiye dahilinde ruhsatsızca içki ve tütün satıldığı halde suçlular hakkında takibat yapılmadığı, 2 ay evvel İsadör oğlu Verdi'yi katleden eşhastan birisi üç gün diğeri de sekiz gün karyede kaldığı halde bunlar firar edip vukuat üzerinden on gün geçtikten sonra merkez kazaya malumat verdiği tespit edilerek memuriyetten azl edilmesine karar verilmiş ve yerine Ermenilerden Bitlisli Hero Efendi tayin edilmiştir.⁸¹³

Eleşkirt'te Haydaranlı ve Sepki aşiretleri arasında çıkan münazaâ sonucunda Sepki aşiretinden bir kişinin öldüğü haber alınmıştır. Ayrıca tarafların birbirine silah çektikleri, havaya üç yüz el ateş açıldığı fakat bundan başka yaralanan ya da ölen kimse olmadığı Beyazıt mutasarrıflığına bildirilmiş ve silahların toplatılması gerektiği fakat mutasarrıflığın buna tenezzül etmediği şikâyet edilmiştir.⁸¹⁴ Aynı yıl Kürt Dağı eşkıyasının Adana'nın Hassa kazasına tecavüz ettiğine dair şikâyet alınsa da, Vali Hakkı Bey bu yönde bir malumat olmadığını beyan etmiştir.⁸¹⁵

Muş ve havalisinde bir süreden beri katl ve gasp olaylarının devam ettiği, eşkıyanın taarruzlarından ahalinin huzursuz olarak endişeye kapıldığı patrikhaneye bildirilmiştir.⁸¹⁶ Vali Vekili Ulvi Bey bu iddiaların Muş murahhashanesi tarafından Huyut, Sason vs. gibi mahallerde idare-i örfiye ilan ettirmek maksadıyla ortaya atıldığını belirterek, şu zamana kadar Muş ve çevresinde çeşitli suçlar işleyerek yakalananları şu şekilde sıralamıştır:

Malazgirt kazasında vuku bulan olaylardan ötürü 6 kişi derdest edilmiş, Bulanık'ın Makakız karyesinde ika olunan cinayet tahkik edilerek katiller yakalanmıştır. Muş'un Karaağaç ve Akçan karyesinde vuku bulan olayın bir darp meselesi olduğu ve bazı kişilerin tevkifine gerek kalmadığı, fakat Karaağaç'taki vakada 2 kişinin ağır bir surette yaralanması nedeniyle suçlu görülen 9 kişinin tutuklandığı bildirilmiştir. Suçlulardan diğer 3'ü takip edil-

⁸¹⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.40 .

⁸¹¹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.60-61.

⁸¹²BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.62.

⁸¹³BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.63.

⁸¹⁴BOA.DH.SYS. 23/1 lef.97.

⁸¹⁵BOA.DH.ŞFR. 423/57.

⁸¹⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 53.

mekte iken, Muş ve Sason'un bazı karyelerinde işlenen cinayetlerden ötürü bu üç şahıs da yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir. Ayrıca Kirmab karyesinden gasp olunan hayvanların geri iade edildiği, Yeniköy karyeli Sehak'ın katillerinin derdesti Genç mutasarrıflığına bildirilmiş olup, seyyar müfreze-ler aracılığıyla bu gibi olaylara meydan verilmeyeceği belirtilmiştir.⁸¹⁷ Sason'un Cedid karyesinde Sehak Manokyan öldürülmüş olup, ayrıca meclis idare azasından Kado Efendi'nin Garzo tarafından katl edildiği patrikhane tarafından iddia edilmiştir. Ayrıca Garzan kaymakamlığı ile jandarma yüzbaşısının mütegalibeden Beşar ve Hacı Ahmet'i himaye ettikleri beyan edilmiştir.⁸¹⁸

Nisan 1914'de Van murahhashanesinden alınan başka bir telgrafta, meşhur Kürt eşkiya Simko, İran'dan hududunu tecavüz ederek nüfus katline ve gaspa başlamıştır. Meşhur eşkiya Sait'in de yeniden şekavete başladığından şikâyetle halkın korkuya düştüğü bildirilmiştir. Bunun dışında Diyarbakır'ın Silvan, Beşiri kazalarında ve karyelerinde devam eden mezalim ve işlenen cinayetlerden ötürü emniyetin büsbütün ihlal edildiği haber verilmiştir. Silvan'ın Gelin karyesinde tütün tarlalarında beklemekte olan Ermenilerin üzerine 8 silahlı Kürdün geceleyin hücum ettiği ve iki Ermeniye katlettiği bildirilerek katiller yakalanmadığından halkın canının, malının tehlikede olduğu vurgulanmıştır.⁸¹⁹ Diyarbakır'ın Beşiri kazasında bazı eşhası derdest etmek üzere görevlendirilen vilayet jandarma kumandanı Murat Bey'in, kazadaki Ermenilere hoş olmayan muamelelerde bulunduğu ihbar edilmiştir. Buna göre Murat Bey, Kürt aşiretlerinden suçluları uzaklaştıracak yerde, Ermeni ahaliyi inşaat işlerinde cebren çalıştırıyor, maiyetinde bulunan neferlerin hatta hayvanatın yiyeceğini dahi ücretsizce Ermeni ahaliden temin edip, halkı darp ediyordu. Jandarma Murat'ın Süryani papazı bile darp ederek elini kırdığı vurgulanarak, emniyet ve asayişin bozulduğundan şikâyet edilmektedir.⁸²⁰

Bitlisli Agop, aynı yıl 25 silahlı Kürdün Malaknan karyesindeki dükânını basarak biraderi Artin Evadisyan'ı katlettiği ve doksan-yüz lirasını gasp ettiğini bildirmektedir.⁸²¹ Kulb ve Garzan kazalarından gelen bir ihbarda şaki Reşo'nun bu civarda gezindiği ancak ciddi takibatla yakalanabileceği belirtilmiştir. Bunun üzerine Vali Celal Bey, bölgeye kâfi miktarda müfreze göndererek eşkiyanın tez zamanda yakalanması için harekete geçmiştir. Takibat neticesinde Siirt sancağının kuzey taraflarına iltica eden Reşo, Bohtan

⁸¹⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 62.

⁸¹⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.63.

⁸¹⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 82.

⁸²⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.1-2.

⁸²¹BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef. 12.

taraflarında beraberinde kaçırdığı kadın ile birlikte jandarmalar tarafından derdest edilmiştir.⁸²²

Gevar kazası dahilindeki Simo ve mahdumlarını derdest için gönderilen jandarma müfrezelerine karşı silahla ateş açan eşkıyalar, bir jandarma, tahsildar ve yardıma giden nizamiye müfrezesinden üç neferi yaralanmıştır. Ayrıca iki neferin de kaybolduğu Van Valisi Hakkı Bey tarafından Gevar kaymakamlığına bildirilmiştir.⁸²³ Diyarbakır Valisi Celal Bey'in verdiği başka bir malumata göre; Cato köyü civarında silahlı iki kişiye tesadüf eden jandarmalar, dur emri vermiş fakat emre itaat etmeyen eşkıyalar jandarmaya silahlı ateş açmışlardır. Jandarmanın da karşılık vermesiyle Artin adındaki genç itlaf edilmiştir. Bunun üzerine köylüler jandarmalar üzerine hücum ederek silahlarını ele geçirmiş ve jandarmaları köy muhtarının evine haps etmişlerdir. Olaylar esnasında firar eden bir jandarmanın meseleyi mahallî hükümete bildirmesi üzerine kâfi miktarda destek alınarak jandarmalar kurtarılmış ve tahkikat başlatılmıştır.⁸²⁴

Garzan merkezinden Keşiş Murat imzasıyla çekilen bir telgrafta kazalarında vuku bulan cinayetlerden ötürü korkuya düşen halkın kilise, mektep, çarşı ve dükkânlara set çektiğinden bahisle can ve mal güvenliği için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Bunun üzerine mektep ve dükkânların kapatılmasına gerek olmadığı, caniler henüz yakalanmamış olsa dahi en kısa zamanda tutuklanarak adliyeye sevk edileceği teminatı verilmiştir.⁸²⁵

Karesi kazasıyla Enderin nahiyesi hududu arasında kaybolup hayatlarından şüphe edilen Keban karyeli Artin ve refiki Kigork için mezkur mahalle giden Göğün kaymakamı bizzat yaptığı tahkikat neticesinde, bu kişilerin Enderin nahiyesi dahilinde öldürüldüğüne dair hiçbir emare bulunmadığını tespit etmiştir. Ayrıca bunların Enderin ve Karesi'yi birbirinden ayıran köprüden dahi geçemedikleri anlaşılmış olup, Karesi dahilinde kayboldukları, Mühürlü karyesinden üç kişinin bu işte parmağı olduğu tespit edilmiştir.⁸²⁶

Van vilayeti Karçikan nahiyesi mülhakatından Urdop ve Simpos ahalisinden 2'şer, Şakirani karyesinden ise 5 nefer Ermeninin şu son 1 ay zarfında katl edildiği bildirilmiştir. Ömer Ağa'nın oğlu kendi adamlarıyla

Nurdaz nahiyesinin Kanıkvar? ^{کَانِکْوَر} karyesine hücum ederek bir buçuk saat silah attıktan sonra, karyedeki koyun, akçe vs. gasp ederek bir karyeyi de muhasara altına almıştır. Ermeniler korkularından başka bir karyeye ya da tarlalarına gidememektedir. Ermeni patriği bölgenin adeta hükümitsiz kalmış gibi olduğundan bahisle asayişin sağlanmasını istemektedir.⁸²⁷

⁸²²BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.13-16.

⁸²³BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.24.

⁸²⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.32.

⁸²⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.36.

⁸²⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.69.

⁸²⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.85.

1914 yılı Haziran'ında Erciş kazasının Zekzek karyesi ahalisinden göl kenarında uyumakta olan 4 Ermeni'yi katl ve 7 öküzü nü gasp ettikten sonra firar eden eşkıya İsa'nın derdesti kabil olamadığı Van vilayetine bildirilerek, durumun hudut müfrezelerine de bildirilmesi için İran ile görüşmelerde bulunulması kararlaştırılmıştır.⁸²⁸ İran'dan eşkıyanın en yakın asker müfrezesine teslim edilmesi talep edilmiştir.⁸²⁹ Patrikhaneye ise, asayiş ihlal eden bu gibi olayların tekrar etmemesi için gereken tedbirlerin alınacağı ve katiller hakkında emsaline ibret olmak üzere icap eden kanunların uygulanacağı beyan edilmiştir.⁸³⁰ İran ile yapılan görüşmeler neticesinde, şaki İsa'nın İran'a firar etmeyip Osmanlı toprakları dahilinde katl edilmiş olduğu Van Vilayeti'ne bildirilmiştir. İsa'nın Haydaranlı Aşireti Reisi Mehmet Sadık Bey'in hizmetkârı Hasan Bey tarafından hudut dahilinde öldürüldüğü anlaşılmıştır.⁸³¹ Haziran ayı içerisinde Maraş ve Ayıntab taraflarından Adana'nın Hassa kazasına gelen Kürt aşiretlerinin bölgede bir takım asayişsizliklere neden olduğu görülmektedir. Jandarmaların katledilmesinden dolayı bölgede mahallî asayiş temin edilememektedir.⁸³² 1296 kişilik nüfusa ve 33 karyeye sahip olan Hassa kazasının güvenliği 19 piyade ve 10 süvari jandarma neferi ile temin edildiğinden bu şartlarla kazanın ne derece idare olunabileceği sorulanmıştır. İslahiye kazasının da 24 piyade ile 9 süvariden mürekkep kuvvetleriyle aynı durumda olduğu belirtilerek, Dahiliye Nezareti'nden bu boşluğun doldurulması talep edilmiştir.⁸³³ Fakat Adana Vilayeti'ne şimdilik jandarma bütçesi için bir katkı yapılamayacağı bildirilerek bu isteğin mümkün olmadığı vurgulanmıştır.⁸³⁴

Haziran ayında Ermeni Patrikhanesi tarafından dile getirilen bir başka şikâyet ise, Genç sancağı ile Kulb ve Çapakçur kazalarındaki Ermeni ahaliye bölgedeki Kürt beyleriyle, bu beylerin nüfuz ve tesiri altında kalan kaymakamlar tarafından zulm edildiği iddiasıdır.⁸³⁵ Patrikhaneden verilen bu takrir Bitlis vilayetine bildirilmişse de, vilayet dahilinde böyle bir duruma tesadüf edilmediği bildirilmiştir. Fakat vilayette çeşitli unsurlar arasında birçok ihtilaf çıktığı, Ermeni Monok'un katli meselesinden dolayı tutuklu bulunan Mehmet Ağa ve arkadaşlarının masumiyeti anlaşıldığından serbest bırakıldıkları, cinayetin faili olduğu anlaşılan Mehmet bin Ömer'in mahkûm edildiği patrikhaneye verilen cevaba eklenmiştir.⁸³⁶ Bunun dışında Çapakçur kazası ahalisine hiçbir vakit tecavüz vuku bulmadığı, kazada Şeriye Mahke-

⁸²⁸BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.52.

⁸²⁹BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.53.

⁸³⁰BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.59.

⁸³¹BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.93-94.

⁸³²BOA.DH.EUM.EMN 87/712 lef.1.

⁸³³BOA.DH.EUM.EMN 87/712 lef.6.

⁸³⁴BOA.DH.EUM.EMN 87/712 lef.5.

⁸³⁵BOA.DH.EUM.EMN.73/30 lef. 8.

⁸³⁶BOA.DH.EUM.EMN.73/30 lef. 3.

mesi kâtiplerinden Aziz ve Zufer ile tahsildar Maruf efendilerin adet-ı mahalliye ile birleşerek hükümeti tesir ve nüfuzlarında bırakmak maksadıyla birtakım ifadelerde buldukları anlaşıldığından gereğinin arz edildiği bildirilmiştir.⁸³⁷ Haziran ayı içerisinde Van'da eşkıya Seyid ile Abdürrezzak'ın bir karışıklık çıkaracağına dair şayialar yayılmıştır. Söylentiye göre bu eşkıyalar İran hududunda yeni bir karışıklık çıkarmayı planlamaktaydı. Seyid ve avanesi civar karye halkını alenen tehdit ediyordu. İddialar üzerine Müfettiş Hoff Van'dan Müküs'e geçerek çalışmalara başlamıştır. Hoff burada çalışmalarını tamamladıktan sonra Beyazıd'a geçecek ve orada da asayişini temin edecekti. Bu tarz şayialar yüzünden halkta kısa süreli bir telaş oluşuyorsa da gerekli tedbirler alındığından artık eskisi kadar korkulmadığı dile getiriliyordu.⁸³⁸

1914 Temmuz'unda ise, Osmanlı tebaasından Veled Mıgırdıç isimli 22 yaşında bir Ermeni beraberinde birkaç Müslüman ile birlikte Trabzon'dan Bayburt'a giderken yolda öldürülmüştür. Mıgırdıç'ın katilleri yakalanacak yerde katil olduğu sırada yanında bulunmayan birkaç Ermeni güya beraberindeymiş gibi muamele edilerek tutuklanmış, asıl failer yakalanmamıştır. Patrikhane bu olaydan şikâyetle suçluların cezalandırılmasını talep etmektedir.⁸³⁹ Bu iddiaya cevaben Torul Kaymakamlığı'ndan alınan telgrafta merhumun na'sının 8 gün sonra yol çavuşlarının ihbarıyla bulunup Gümüşhane livasına bildirildiği ve muayene ettirildiği ortaya çıkmıştır. Trabzon Valisi Bekir Bey ayrıca bu olaydan dolayı hiçbir Ermeni ya da Müslüman'ın tutuklanmadığı bildirilmiştir.⁸⁴⁰

Aynı yıl Erzurum vilayetinin Bayezıd sancağından patrikhaneye irsal olunan bir telgrafta tüccar Minas Efendi Diyadin kazasıyla Taşlıçay nahiyesi arasında kayb olduğu iddia edilmiştir. Olayın üzerinden 18 gün geçmesine rağmen tüccara ne olduğu ve nerede olduğuna dair hükümetin hiçbir takibatta bulunmadığından şikâyetle, tüccarın ailesinin endişeye düştükleri ifade olunmaktadır.⁸⁴¹ Hükümet ise tüm araştırma ve takibata rağmen kaybolan kişiler hakkında hiçbir malumata rastlanılmadığını dile getirmiştir.⁸⁴² Ayrıca Bitlis'e üç saat mesafede olan Urdab karyesi Ermeni ahalisinden Seferyan ve Koca Bedros adlarında iki birader ile Vartan'ın üzerlerine Mart'ın 18. günü Kurtkan karyesi ahalisinden bazı kişiler hücum ettiği bildirilmiştir. Patrikhane, Vartan'ın ölümü, Bedros'un yaralanmasıyla son bulan olayın sorumlularının yakalanması için tahkikat talep etmiştir. Geçen sene Huyut nahiyesinde

⁸³⁷BOA.DH.EUM.EMN.73/30 lef. 6.

⁸³⁸“Van Ahvali”, *Peyam* (15.06.1914).

Müfettiş Hoff, 1914'te riyasetinde üç katip olduğu halde bizzat Ermeni Patriği Zaven Efendi'yi ziyaret ederek yarım saat kadar mülakat etmiştir. “Hoff Bey'in Ziyareti”, *Peyam* (19.07.1914).

⁸³⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.4-5.

⁸⁴⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.6.

⁸⁴¹BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.1-2.

⁸⁴²BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.14.

Papaz Serkis Efendi ile rüfekasını katl eden 9 kişi hakkında bir an evvel kanuni takibat başlatılması talep edilerek, cinayetlerin tekrar edilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. Civarda bulunan askerlerin geri çağrılacağını duyan halk endişeye kapıldığından patrikhane bu konuda da kendilerine tafsilat verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zira bölgeden asker çekilecek olursa ahali hanelerinden çıkıp tarlaya, bahçelerine gidecek cesarete sahip değildir. Ermeni ahalisinin canı, malı, ırzı güvence altında olmadığından bölgenin ıslahı için hükümete müracaat edilmiştir. Bitlis Valisi, katillerden 3'ünün yakalandığını diğerlerinin firar ettiğini fakat takibatın devam ettiğini bildirmiştir.⁸⁴³

1914 yılının Ağustos ayı içinde Hizan'dan Sadi oğlu Mikdat ve arkadaşı İbrahim ile Süvari 23. Alayın 5. bölük efradından Kasım bin Musa, Van'dan Hizan'a giderken Gevaş'tan iki Ermeni kendilerini takiple Ahat Dağı civarında pusu kurarak feci şekilde katletmiş, İbrahim'i ise yaralamıştır. Aynı katiller Müslüman ahalden Cabir'i de bu olaydan sadece 12 saat sonra öldürmüştür. Vali Vekili Cabir Bey, suçluların ciddiyetle takip edildiğini bildirmiştir.⁸⁴⁴

1914 yılı Aralık ayında ise, Gevaş'tan katagigos vekili rahip tarafından patrikhaneye çekilen bir telgrafnamede; Karçıkan nahiyesinde Haçin'in Kürtler tarafından katl edildiğini ve ayrıca Surp karyeli Bedros da dahil olmak üzere 6 neferin, silahlı Kürtler tarafından öldürüldüğü bildirilmekte, nahiyede emniyetin tamamen ihlal olduğu ve asayişin bozulduğundan şikâyet edilmektedir.⁸⁴⁵ Karabet'in zevcesi Janik kuşçu Celil Ağa ile mahdumları tarafından darp edilmiş ve merkume ölmüştür. Yapılan incelemelerde durum doğrulanınca suçlular 20'şer gün hapis cezasına çarptırılmıştır. Kadının aldığı darp sonucunda öldüğü teyit edilmesine rağmen suçluların yalnızca 20'şer gün hapse mahkûm edilmesi anlaşılacağından bu mevzunun yeniden araştırılması talep edilmektedir.⁸⁴⁶

Eleşkirt'de iki ay evvel bir Ermeni'yi katl eden Kürdün bir hafta sonra ölü bulunmasından dolayı bu son cinayetin Ermeniler tarafından intikam almak amacıyla işlendiği anlaşılmıştır. Olaydan ötürü müslüman ahali arasında heyecan hasıl olmuş ve bölgede bir karışıklık zuhuru muhtemel olduğundan, Eleşkirt'teki jandarma kuvvetlerinin noksanlığı göz önüne alınarak civar jandarma kollarından münasip miktarda kuvvetin bölgeye sevk edilmesi ve asayişin bozulmasına meydan verilmemesi talep edilmiştir. Ayrıca bölgede adli memurların da eksik olduğu bunların da en yakın mevkilerden ikmali ile icap eden tedbirlerin alınması gerektiği Beyazıd mutasarrıflı-

⁸⁴³BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 11-13.

⁸⁴⁴BOA.DH.SYS.106-1/1-02 lef.14.

⁸⁴⁵BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.7.

⁸⁴⁶BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.10.

ğına tebliğ edilmiştir.⁸⁴⁷

Yine Eleşkirt civarında 3-4 ay evvel bir Ermeni'nin oğlu Zika karyesi civarında Zilan aşiretine mensup Halit isminde bir şahıs tarafından öldürüldüğü halde katil Rusya'ya firar ettiğinden yakalanamamıştır. Aynı karye civarında Zilan aşiretine mensup Ömer isminde birinin katl edilmesi üzerine bu ikinci cinayetin intikam almak maksadıyla Ermeniler tarafından işlendiği anlaşılmıştır. Bayezıd mutasarrıflığına her iki cinayetin failin de yakalanması için emir verilmiş olup, muavenet-i asker ifası Eleşkirt mevki kumandanlığına tebliğ edilerek, Van'da bulunan 11. Kolordu Kumandanlığı'na bildirilmiştir.⁸⁴⁸ Eleşkirt'te hasıl olan heyecanın teskin edilmesi ve Şempan karyesinde Haydaranlı aşiretine mensup bir şahsın Sibki aşiretinden birini katl etmesi üzerine olayları yatıştırmak için bölgeye bir müfreze asker sevk edilmiştir.⁸⁴⁹ Reşadiye dahilindeki cinayet erbabından Şeyh Ahmet ile yıllardan beri şekavette bulunan Mahmi Kabas adlı eşkıyanın yapılan takibata rağmen henüz yakalanamadığı bildirilmişse de, katillerin Van vilayeti dahilinde geşt ü güzar eylemekte olduğu haber alınmıştır. Van Valisi Hakkı Bey, üç aydan beri Reşadiye'de bir zabıt kumandasında 40 jandarmadan mürekkep bir müfrezenin de bölgede dolaştığını bildirmektedir.⁸⁵⁰ 1914'te Reşadiye hattının Ermeni komitesi tarafından tahrip edildiği ve Mehmet Emin adlı Kürt Beyi ile maiyetindekilerin Reşadiye'de bir Ermeni'yi öldürüp birini de yaraladığı haber alınmıştır.⁸⁵¹

Huyut nahiyesinde Ermeni ahali tarlalarında meşgul iken üzerlerine hücum ile 2 kişi yaralanmıştır. Dehşet içinde kalan ahalinin muhafazası için gereği Bitlis vilayetine bildirilmiştir.⁸⁵² Erciş kazasının Erdavil karyesinden olup, eşkıyadan Sait'in 300 lira talebine karşılık vermeyen Papaz Efendi dağa kaldırılmıştır. Ayrıca Van vilayetinin Gevaş, Hizan ve Şitak kazalarında 6 Ermeni'nin katl edildiği bildirilmiş olup, suçluların takibatı ve asayişin temini için tedbirler alınarak patrikhaneye bu hususta bilgi verilmesi öngörülmüştür.⁸⁵³ Patrikhane kaçırma hadisesini şu şekilde bildirmektedir:⁸⁵⁴

“Said'i aramak için vuku bulan takibat neticesinde hükümet güya Said'in perişan olduğunu bildirmiş ve eşkıyanın şekavetlerine karşı ciddi tedbirler almaya tevessül etmemiştir. Suçluların yakalanarak Papaz Efendinin derhal serbest bırakılması ve bu gibi vukuatlara son verilmesini talep etmekteyiz.”

⁸⁴⁷BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.23-29.

⁸⁴⁸BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.30.

⁸⁴⁹BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.31-32.

⁸⁵⁰BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.53/2.

⁸⁵¹BOA.DH.ŞFR. 453/120.

⁸⁵²BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.63-65.

⁸⁵³BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.67-68.

⁸⁵⁴BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.69-70.

Gevaş'tan alınan telgrafnamede bir asi tarafından 10 Ermeni'nin katl edildiği ve ağnamının gasp edildiği bildirilmiştir. Ardından 2 Ermeni daha katl edilerek, şaki Mir Muhi⁸⁵⁵, Said⁸⁵⁶ ve Mehmet'in bölgede adam kaldırarak çeşitli tecavüzlerde bulunduğu ve haklarında takibat icra olunmadığı şikâyet edilmiştir. Ayrıca geçenlerde yakalanan şaki Şakir, Kadir ve Cafer aleyhinde şahitlik yapan bazı Ermenilerin de katl edildiği bu yüzden Ermeni ahalinin heyecana düştüğü patrikhane tarafından ifade olunmaktadır. Vilayetin yollarının kâmil set edildiği ve her gün birkaç katl ve hırsızlık ika edilerek ahaliyi tecavüz eden eşkıya Musa ve Kasım hakkında da hükümetçe takibat yapılmadığı iddia edilmiştir.⁸⁵⁷ Buna ek olarak Ermeni Patriği, askerî kuvvetlerin kifayetsizliğinden bahisle bu halin devamı halinde bölgede anarşi yaşanacağı Van, Ahtamar, Muş sancaklarından da benzer olayların yaşandığını belirtmiştir. Bir ay zarfında bölgede 10 Ermeni'nin katl edilerek, ağnam, gasp ve garatın devam ettiği halde hiçbir tedbir alınmadığını yinelemektedir. Diğer taraftan eşkıya Mir Muhi, Said, Mehmet, Musa, Kasım ve emsali hakkında hükümetçe ciddi tedbirler alınmadığından eşkıyalar cesaret bularak eylemlerine devam etmektedirler. Geçenlerde dağa kaldırılan Papaz Efendi 100 lira fidye karşılığında serbest bırakılmışsa da, suçlular hakkında kanuni muamele yapılmadığından Ermeni ileri gelenleri dağa kaçırılarak mühim paralar talep edilmeye devam edilmektedir. Patrik, Anadolu'nun şark vilayetlerinde Ermenilerle meskûn vilayetlerdeki genel ahvalin ve iktisadî durumun çok kötü bir hal aldığından bahisle geçmiş devirlerde yürütülen siyasete son verilerek Ermenilerin can, mal, ırz güvenliğinin muhafaza altına alınmasını ve şekavete nihayet verilmesini talep etmektedir.⁸⁵⁸ Patrik Efendi, Van'da Said, Simko, Mir Muhi, Seyit Ali, Mahmi ile Bitlis'te Beşar Çeto, Muş'ta Musa, Kasım ve uşağı Halil ile Hüseyin Paşa, Pervarili Tahir Ağa gibi hükümetçe bilinen eşkıyaların hiçbirinin yakalanmadığından şikâyet ederek nice canlar yakıp, haneler söndüren bu canilerin tez zamanda derdest edilmesini talep etmektedir.⁸⁵⁹ Van Valisi İsmail Ali Bey bir yıl sonra verdiği bir raporda, Şaki Said, Mahmi Kabas ve oğlu İbrahim ile Mir Muhi'nin yapılan takibata rağmen bir vilayetten diğerine kaçtığını bu yüzden derdest edilemediklerini bildirmiştir. Bu beyandan anlaşıldığı üzere 1915 yılında adı geçen eşkıyalar hala serbestçe gezmektedir.⁸⁶⁰

⁸⁵⁵ Mir Muhi, Giradi Aşireti Reisi Şakir Ağa'nın yeğenidir. II. Meşrutiyet sonrasında hükümetle Ermeniler arasında kurulan işbirliğini protesto ederek, kin ve intikam duygularıyla devlete isyan bayrağını açmıştır. Bkz. F. Ünal, *a.g.m.*, s.101.

⁸⁵⁶ Said, Bedirhanlı sülalesinden Eyüphan'ın oğludur. Rus elçisinin yardımıyla Rusya'ya kaçmış ve Güney Azerbaycan'ın Kürtlerle meskûn bölgelerinde faaliyetler icra etmiştir. Bkz. F.Ünal, *a.g.m.*, s.95.

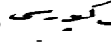
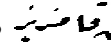
⁸⁵⁷ BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.83.

⁸⁵⁸ BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.86.

⁸⁵⁹ BOA.DH.SYS.106-1/1-04 lef.21.

⁸⁶⁰ BOA.DH.SYS. 106-2/11 led.8-10.

Bu olaylar akabinde Rıfat Paşa tarafından bir telgrafla; bazı yayım organlarında Ermenilerle meskûn havalide kıtal, gasp ve garat ika edildiği bildirilerek bölgede örfi idare ilan edildiğine dair yanlış neşriyat yapıldığını, bu haberlerin halk arasında kötü tesirat meydana getireceğinden endişe edilerek tahkikat icra olunmasını talep etmiştir.⁸⁶¹ Bir süre sonra İran'a firar eden Mir Muhi ve Said'in teslimi talep edilmiştir. İran hükümeti Mir Muhi'nin İran tebaasından olduğunu iddia etmişse de, eşkıya hakkında Tahran sefaretinden bir bilgi bulunamamıştır. Mir Muhi'nin Van'da Şitak kazasına bağlı Nurduz nahiyesinde sakin Giradi aşireti Kürtlerinden olduğunu, Said'in ise; Erçek nahiyesine bağlı Mendan karyesi ahalisinden olduğu Van vilayetinden bildirilmiştir. Her ikisinin de Osmanlı tebaasından olduğu kesinleşince merkumların teslimi ve iadesi talep edilerek, İran hududun da her türlü tecavüzden ve hareketten korunması için icap eden tedbirlerin alınması gerektiği Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁸⁶²

Van vilayetinin Şitak kazasına bağlı Giversi? karyesinde meşhur eşkıyadan Mir Muhi ve rüfekası tarafından üç kadın, iki erkek katılmış ve karye talan edilmiştir. Kazaya bağlı Kameziz? karyesinin de eşkıya tarafından muhasara altına alınarak İspayert nahiyesine bağlı bir Ermeni köyü de yakılarak 7 kişi katledilmiş, 8 kadın da cebren kaçırılmıştır. Patrik Efendi, olaylardan ötürü halkın heyecana kapıldığını belirterek, bölgede örfi idare ilan edilmedikçe silah sesinin kesilmeyeceğini ve işlenen cinayetlerin sıradan vukuatlar olmayıp katliam yapılmak istendiğini, suçluların yakalanarak şediden cezalandırılması gerektiğini vurgulanmıştır.⁸⁶³

Yine Aralık ayında Tan Gazetesi'nin bir nüshasında "Ermenistan'da Türk Şedaidi" başlığıyla yayımlanan bir makalede Ermenilerin Kürtler tarafından gasp, katl ve arazi gaspı gibi çeşitli hakaretlere maruz kaldığı, hatta bazı memurların suçlularla birlikte hareket ettiği iddia edilmiştir.⁸⁶⁴ Hariciye Nezareti, muhtelif mahallerden yapılan şikâyetlerin hükümetçe dikkate alındığını ve suçluların takip ve tenkili zımnında lazım gelen noktalara asker ve jandarma müfrezelerinin sevk edildiğini dile getirmiştir. Bu suretle suçluların çoğunun derdest edildiği, yakalanamayanlar için ne yapmak lazım geliyorsa gereğinin yapıldığı izah edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin meskûn olduğu 7 vilayette geçen ay zarfında 18 katl yaşandığı bunların siyasî bir maksatla işlenmeyip şahsi anlaşmazlıklardan ötürü meydana geldiği açıklanmıştır.⁸⁶⁵ Maladomi kabilesi eşkıyası Keykanlı iki Ermeni'yi yaralayarak, karyeyi muhasara altına almıştır. Siirt'ten çekilen telgrafla mahallî hükümetin duru-

⁸⁶¹BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.88.

⁸⁶²BOA.DH.SYS.115/1-01 lef. 5-6.

⁸⁶³BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.84.

⁸⁶⁴BOA.DH.SYS.106-1/1-03 lef.1; E. Kırca, *a.g.m.*, s.43.

⁸⁶⁵BOA.DH.SYS.106-1/1-03 lef.3.

ma kayıtsız kaldığı bildirilerek ahalinin çare aramakta olduğu, suçluların takiple bir an evvel cezalandırılması istirham edilmiştir.⁸⁶⁶

1915 yılında kaydedilen katl hadiseleri ise şunlardır:

1915 yılının Mart ayında Rumiye'de Rus ve Ermenilerin binlerce Kürdü katlettiği, Osmanlı eşraf ve ahalisinden 15 kişi öldürdüğü haber alınmıştır. Bazı Hristiyanlarında Kürtler tarafından öldürülmesi üzerine Enver Paşa İranî ve Osmanlı Kürtleri tarafından öldürülen Hristiyanlar hakkında tahkikat yapılmasını talep etmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kürtler tarafından birtakım Hristiyan'ın öldürüldüğü doğrulanmakla beraber bunun Nasturi ve Rus askerinin İslam ahalisine bölgede yaptığı zulmün ancak binde birine bile tekabül edemeyeceği bildirilmiştir.⁸⁶⁷

Ermeni Patriği, Mart'ın 25. günü Adana vilayetinin Hasanbeyli karyesi civarında Serhoşyan Minas adlı Ermeni kurşunla katledildiğini ve tesadüfen oradan geçen Bahçe kazası jandarmalarından birinin cinayeti tahkik edeceği yerde yardım kuvveti çağırarak maksadıyla olay yerinden savuştuğunu iddia etmiştir. Patrik, cinayetin hırsızlık kastıyla ya da sıradan bir nedenle işlenmediğini zira maktulün eşyasına ya da bargirine ilişilmediğine dikkat çekmektedir. Cinayetin intikam almak maksadıyla işlendiğini savunan patrik, Ermenilerin bu olaydan ötürü korku ve telaşa düştükleri ve hanelerinden dışarı çıkamadıklarını bildirmektedir.⁸⁶⁸

Aynı yıl Nisan ayında Müküs nahiyesinde Tohi namındaki bir şahsın Tenes aşiretinden beş nefer tarafından dağa kaldırılarak katl edildiği zevcesi tarafından haber verilmesi üzerine polis tarafından derhal tahkikat başlatılmışsa da ne ceset ne de vukuata dair bir delil bulunamamıştır. Tahkikata devam edildiği Müküs müdüriyetine bildirilmekle beraber, Tohi eğer bir intikam cinayetine kurban gittiye bahar aylarına doğru Tenesli ve Ozimliler arasında benzer hadiselerin yeniden zuhur edeceği beyan edilmiştir.⁸⁶⁹

Keldani ve Süryani ruhaniyeleri tarafından bildirilen başka bir ihbarda Müslümanların Hristiyanları katl ettiği iddia edilmiştir. Bitlis Valisi Ali Bey, söz konusu unsurlar arasında katiyen böyle bir durum mevcut olmadığı gibi herkesin işiyle gücüyle meşgul olduğunu belirterek, Keldani ve Süryani liderlerinin Murahhas Kigork'un ısrarına binaen bu ifadede bulunduğunu, sebpsiz yere kapalı tutulan iki Ermeni dükkânının açtırılarak umumun tatmin edildiğini, Müslümanlarla Hristiyanların hoş muâşerette bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ermeni Murahhası Kigork'un bu yalan şikâyet ile nasıl bir maksatta olduğunun patrikhanece nazar-ı dikkat celb edilmesi gerektiği beyan olunmuştur.⁸⁷⁰ Ermenilerin yalan isnatlarına karşı bir şikâyet de Hizan

⁸⁶⁶BOA.DH.SYS.106-1/1-03 lef.134.

⁸⁶⁷BOA.HR.SYS.2338/61 lef.3.

⁸⁶⁸BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.14-16.

⁸⁶⁹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.5.

⁸⁷⁰BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.6.

ve Şemdinan eşrafından gelmiştir. Hurşid, Hasan, Halid, Ömer ve Reşid isimlerinde eşraftan bazı zatlar bir telgrafname ile Ermenilerin kendilerini sürekli çektişirdiğini, Müslüman mazlumlarının bu haksız isnatlarla hapishane köşelerinde çürüdüğünü dile getirmektedir. Ermenilerin kiliselerini bile eşkiya ile doldurduklarını, Gevaş'ta mezra kilisesinde çeşitli silahlar, cephane, beş Ermeni neferi, eşkiyalar ve bir ruhbanın yakalandığını belirterek, "üstelik kendi kabahatlerini örtmek için sürekli hükümete bağırıp çağırıyorlar, biz ise hükümetimize son derece bağlıyız ve başka dayanacak kapımız yoktur" sözleriyle hükümeti mevcut durumdan haberdar etmektedirler.⁸⁷¹

Müküs'de Tohik isminde bir Ermeni'nin Kürtler tarafından katl edildiği, Gevaş'ta ise bir keşişin hanesi ateşe tutularak iki kişinin yaralandığı bildirilmiştir.⁸⁷² Ayrıca Tokat ve civarında Müslümanların tehditkâr davranışlarından ötürü Ermenilerin korku ve telaşa düştüğü bildirilmektedir. Zile'de birbiriyle sözleşen İslam gönüllülerinden 70 kişiyi mütecaviz bazı kimseler harçlık ve martini toplayarak çeteler teşkil etmek suretiyle firar etmiş, hiçbir yerde yakalanamamıştır. Samsun'da Aks-i Seda Gazetesi'ne abone kayd etmek bahanesiyle Niksar'a gelen muharrir Sıtkı Efendi İslam ahalisini Ermenilere karşı kışkırtmakta olduğu vurgulanmıştır. Bu kimselerin mahallî jandarma binbaşı Tayyar Efendi'nin kifayetsizliği yüzünden cezasız kaldığını bildiren patrikhane, bir Ermenin de polis komiseri Arif Efendi tarafından hanesinde yatmakta iken katl edildiğini iddia etmektedir.⁸⁷³ Bu husus araştırılmış olup; Niksar bölük kumandanı Tayyar Efendi'nin vazifede ki muvaffakiyetsizliğine binaen ilk önce 15 gün haps edilmek suretiyle cezalandırılmasına ve muvaffakiyetsizliği devam ettiği taktirde değiştirilmesine hükmedilerek şimdilik memuriyetinde kalması uygun görülmüştür. Fakat Tayyar Bey bir süre sonra bölgede asayiş temin edemeyerek, bir jandarma kumandanına lazım olan vasıfları taşımamasından ötürü merkez vilayete aldırılarak yerine vekâleten bir zabıt gönderilmiştir. Tayyar Bey'in ise, idaresi daha kolay bir mahalle nakli kararlaştırılmıştır. Bölgeye kumandanlık vasıflarını taşıy iktidarlı bir zatın serian tayin edilmesi uygun görülmüştür.⁸⁷⁴

Ayrıca Sivas vilayetinden alınan bir telgrafla İslam gönüllülerinden oluşan 70 kişilik gönüllü efrattan bazılarının silahlı gezerek çeteler teşkil ettiği doğru olmayıp, muharrir Sıtkı Efendi'nin adliye teslim edildiği fakat yapılan incelemeler doğrultusunda kovuşturulmaya gerek duyulmadığı tespit edilmiştir. Polis Arif Efendi hakkında verilen takipsizlik kararının ise mülkiye heyetince tetkik edilerek Arif Efendi'nin Erba kazasına nakledildiği, İslam ahalisine isnat edilen tehditkâr hareketlerin doğru olmadığı, her tarafta asayiş ve emniyetin berdevam olduğu ve Tokat Ermeni murahhasının 3 ay

⁸⁷¹BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.53-54.

⁸⁷²BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.17.

⁸⁷³BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.18.

⁸⁷⁴BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.14.

evvel vuku bulan bir cinayet hadisesine siyasî mahiyet kazandırmak istediği beyan edilmiştir.⁸⁷⁵ Erba kazasına nakl edilen Arif Bey hakkında yapılan tahkikat neticesinde şu sonuç ortaya çıkmıştır: Elkicioğlu Dekra'nın mahalle aralarında Marin ve Ayri'n'e taarruz ettiği ihtiyar heyeti tarafından ihbar edilmiş ve polis ile jandarma bölgeye intikal eylemiştir. Dekra, komiser Arif'in üzerine kama ile hücum ederek katl etmeye çalışınca Arif Efendi bilmukabele tabanca kurşunuyla bu zata karşılık vermiş ve merkum ölmüştür. Olay nefsi müdafaadan ibaret olup, mahkeme Arif Bey'in serbest bırakılmasına karar vermiştir.⁸⁷⁶

Merzifon'da ikamet eden Manok binbaşının oğlu Simon ile Hoza'nın, iki Kürt tarafından darp edilerek öldürüldüğü ve faillerinin hâlâ derdest edilmediği patrikhane tarafından iddia edilmiştir. Sivas vilayetinden alınan cevapta merkum Simo'nun Görelilik karyesi ahalisinden Bekir ve Kelali ile tarlasına öküz girmek meselesinden ötürü aralarında münazaa olduğu ve bu esnada aldığı darbin tesiriyle öldüğü bildirilmiştir. Mahkeme neticesinde suçluların katl kasdına müteallik eylemi sabit görüldüğünden on senelik kürek cezasının ilgili kanun maddesine istinaden 40 ay hapse çevrildiği beyan edilmiştir.⁸⁷⁷

Sason kazasının Pisanik karyesinde vuku bulan katl olayları şu şekildedir: Papurlu Genco Cedid karyeli Rıdvan tarafından katledilmiştir. Papurlu diğer bir Kürt, Cedid karyeli Ali tarafından öldürülmüştür. Daragozlu Hamid aynı karyeli Felsit ve rüfekası tarafından katledilmiştir. Daragoz karyeli Hesno nam Kürd, Hazolu Salih bin Hacı Mesud rüfekası tarafından öldürülmüştür. Hazolu Seyit nam Kürt aynı karyeli Salih bin Musa tarafından katledilmiştir.⁸⁷⁸ Ermeni Patriği, Siirt sancağında Kürtlerin gasp ve katl eylemlerinin devam ettiğini bu duruma memurların müsamahasının gittikçe artmakta olduğunu beyan etmektedir. Patrik, Siirt kazasında meydana gelen olayları şu şekilde özetlemektedir: Hizan kazasından Havend karyeli Malhasyan Zako nam Ermeni kendi ceviz ağacından mahsulünü toplarken Alikan aşiretinden Hacı Osman kendisini tüfekle katletmiştir. Caninin yakalanması için jandarma gönderilmişse de takibinin yapılmadığı bildirilmiştir. Pervari kazasının Akun karyesinde ise, İbrahimyan Kiragos iki oğlu ile karyeden yarım saat uzakta odun keserken aslen Pervarili olup, Hizan'ın Surphaç Ermeni manastırının emlakini zapt eden Edyanlı aşiretinden Osman Ağa'nın yoldaşları tarafından katl edilmiş ve şahitler olduğu halde katiller yakalanmamıştır. Hizanlı Seyit Ali'nin Pervari kazasını Heşt karyesinde mukim amcaoğulları yoldaşlarıyla birlikte Hoh karyesine gelmiş ve içlerinden birisi karye muhtarını tüfekle katl ettikten sonra firar etmiştir. Katil, maktulün ailesi ve köylü-

⁸⁷⁵BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.18.

⁸⁷⁶BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.20.

⁸⁷⁷BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.25.

⁸⁷⁸BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.37.

ler tarafından tanınmışsa da kimse hükümete ihbar ve şikâyet etmeye cesaret edememiştir.⁸⁷⁹

Bulanık kaymakamlığı ile Muş sancağı arasında cereyan eden muhaberat neticesinde, Şeyh Şero'nun kıskırtması neticesinde Kürtler aynı karyeden Mihitar ve Gidagos'u ziraattan men etmiştir. Ayrıca Şeyh Kürtleri başına toplayarak Ermenilerin hanelerine hücum etmelerini emr etmiş ve neticede Mihitar ve Gidagos'un biri başından diğeri kolundan darp edilmiştir.⁸⁸⁰ Papazlık şehadetnamesi almak üzere Bayburt'ta bulunan Bayburtlu Kigork'un bilinmeyen kimselerce katl edildiği, olayın tekrarının yaşanmaması için bölgeye asker ikamesi lazım geleceği ifade olunmuştur. Bayburt'tan gelen telgrafname ile Kigork'un ölmediği fakat yaralandığı ve beldede iki tabur asker bulunduğu bildirilmiştir.⁸⁸¹

Erzurum Valisi Reşid Bey, Tutak kazasında ahalisi Kürt ve Ermenilerden mürekkep olan Milan karyesinde mukim Yusuf Bey'in oğlu İsmail Bekir ile bazı kimseler arasında vuku bulan münaza neticesinde İsmail Bey ile 15 Kürdün kama ve kurşun ile yaralandığını belirtmiştir. Olay üzerine mahalle gönderilen jandarma bölük kumandanı vasıtasıyla suçluların yakalanarak adliyeye tesliminin münasip olduğu vurgulanmıştır.⁸⁸²

Yine 1915'te Bitlis'ten gelen bir habere göre, Ermeniler Nisan'ın son haftasını dehşetler içerisinde geçirmiştir. Altı gün zarfında Siirt, Hizan ve Bitlis'te 16 cinayet vuku bulmuş, Nisan'ın 20'sinde ise Kavanlı Gabriyel, Beynek, Vartan, bir Ermeni kadını ve bir Kürt eşkıya, Mahmi tarafından dağa kaldırılmıştır. Haydut Ermeni kadınla Kürdü salıvererek diğer Ermeniler için fidye talep etmiştir. Toplanan 25 lirayı Simak'taki jandarmalardan üç kişi ile Halil Çavuş namında bir jandarma Mahmi'ye vermiştir. Haydut fidye karşılığında Halil Çavuş'a bir çift çizme hediye etmiştir. Bu şekilde halkın elinden yiyecek, ikmal parası toplanarak hırsızlara teslim edilmektedir. Nisan'ın 24'ünde ise; Hevanis adında bir Ermeni, Paplak Dağı eteğinde Kürtler tarafından katl edilmiş ve cesedi parçalanarak yol ortasına atılmıştır.⁸⁸³

Aynı yıl Mayıs ayının 13. gecesi saat 02.00'de Siirt Ermeni Kilisesi'nde toplanmış olan Ermeniler arasında çıkan münazaada sekiz şahsın silahlı yaralandığı bildirilmiş olup olay hakkında tahkikat başlatılmıştır. Vali Bey, gece vakti Kulb'da meydana gelen bu toplantının ne sebeple yapıldığını, şüphede bulunanlardan kaçının yakalandığı kaçının firar ettiği, toplantı yapılmadan evvel zabitan memurlarından orada kimsenin bulunup bulunmadığına dair keyfiyetin etraflıca soruşturulmasını talep etmiştir. Ayrıca bu gibi ahvalin tekrarına meydan verilmemesi gerektiğini dile getirerek suçlu görü-

⁸⁷⁹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.47.

⁸⁸⁰BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.63-64.

⁸⁸¹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.74-75.

⁸⁸²BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.80.

⁸⁸³BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.75.

len 16 şahsın derdest edildiğini fakat soruşturma henüz tamamlanmadığından yeterince malumat elde edilemediğini bildirilmiştir.⁸⁸⁴ Mahallî mutasarrıflıktan yeterince bilgi alınmadığından olayın bir memur vasıtasıyla tahkik ettirilmesine karar verilmiştir. Birisi ağır olmak üzere aslında 9 şahsın yaralı olduğu tespit edilerek, sanıkların bir polis memurunun gayretiyle firarlarına imkân bırakılmaksızın elde edildiği beyan edilmiştir. Olayın nedenine gelince, Taşnak komitesinden Melkan namında birinin 30 lira para aşırmasından ötürü içtimaa esnasında münazaa çıkmıştır. Vaka esnasında jandarma mülazımı Ağâh ve polis komiser muavini Samon Efendilerin orada hazır buldukları halde olayı haber vermedikleri anlaşılmıştır. Görevlerini suiistimal eden komiser muavininin azline ve jandarma mülazımının da işten el çektilmesi münasip görülerek her ikisi de mahkeme alınmıştır.⁸⁸⁵

1915 yılı Haziran ayında ise, Patrik Efendi, Bitlis vilayetinin Hizan kazası dahilindeki Gabaris? ^{غابریس} karyesinde şekavet eden ve Bitlis ile Van vilayetlerinin belası haline gelen Mahmi namındaki eşkıyanın geçen sene Karçıkan, Gevaş ve Karkar nahiyesinde 10'u müteceviz Ermeni'yi katlettiğini iddia etmiştir. Ayrıca bu eşkıyanın birçok eşya ve nakit parayı gasp ettiği halde derdest edilmediğini beyanla, karlar eriyip bahar geldiğinde ve yollar açıldığında eşkıyanın yeniden şekavete başlayacağını ifade etmiştir.⁸⁸⁶ Harput civarında Kerup adındaki Ermeni karyesinden Kirkor Payelyan isminde bir Ermeni'nin 13 yerinden yaralanarak öldürüldüğü şikâyet edilerek, vakanın mahiyeti ve suçluların takibatı talep edilmiştir.⁸⁸⁷ Yapılan araştırmalar neticesinde, Kirkor'un miras davası yüzünden aynı karyeden Taşcıoğlu Haçador ve arkadaşları tarafından katledildiği anlaşılmıştır. Haçador derdest edilerek tevkif edilmiştir.⁸⁸⁸ Garzan kazasında Barsam adındaki şahıs Beşar Çeto'nun adamlarından Taho tarafından katl edilmiştir. Patrikhane, Beşar Çeto ve biraderi Cemil'in bölgede işledikleri cinayetler ve zulümlerin dehşet saçmakta olduğunu belirterek, eşkıyanın uzaklaştırılmasını talep etmektedir.⁸⁸⁹ Bir süre sonra Barsam nam şahsın katili Beşar Çeto'nun adamlarından Taho'nun derdest edildiği bildirilmiştir.⁸⁹⁰

Hizan kazasının Ahkis karyeli Ercabet Haçin ile karyenin mektep muallimi Mıgırdıç isimli şahıslar, Bargiri karyeli Kamil ve Kasım'ı tarlada çalışmakta iken katl ederek firar etmişlerdir. Bitlis Valisi Mazhar Bey, Hizan kaymakamlığından şahıslar hakkında takibat başlatıldığı bildirilerek, bölgeye bir bölük asker gönderildiğini ve canilerin Van cihetine firar etmiş olduğu

⁸⁸⁴BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.52.

⁸⁸⁵BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.51.

⁸⁸⁶BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.9.

⁸⁸⁷BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.22.

⁸⁸⁸BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.56.

⁸⁸⁹BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.27-30.

⁸⁹⁰BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.96.

düşünülerek o cihetin kontrol altına alındığını ifade etmiştir.⁸⁹¹ Ayrıca Kamil ve Kasım'ın katl edildiği mahalle beş dakikalık mesafede 20 neferlik bir müfrezesi bulunan kumandan Hüseyin, suçluları takip etmede gösterdiği lakaydane tavır ile canilerin kaçmasına sebebiyet verdiğinden işten el çektilmesi jandarmanın vilayet kumandanlığına yazılmıştır.⁸⁹² Yine Hizan kazasında Markar Avedisyan'ın katl olunmasından ötürü nahiye müdürü Cemil Efendi'ye ne surette cevap verilmiş olduğu hala bilinmemekle birlikte eşkıya Mahmi'nin silahlı adamlarıyla bölgede serbestçe gezmekte olduğu beyan edilmiştir. Üstelik Hizan kazası kaymakamlığına nahiye müdürü Cemil Efendi'nin azli için tebligat icra edilmişken, Seyit Ali'nin himayesi sayesinde tebligat hükümsüz bırakılmış ve havalideki jandarmaların ahaliyi muhafaza edecek yerde Ermenilere zulm ettiği patrikhane tarafından iddia edilmiştir.⁸⁹³

Garzan'ın Mülkat karyesinde Kasabar ve zevcesinin katl edildiği,⁸⁹⁴ Beşar Çeto, Cemil ve Derviş adlarındaki meşhur eşkıyaların kazanın Ermeniler ve Süryanilerle meskûn köylerine gasp ve hücum ettiği Patrik tarafından bildirilmiştir. İddiaya göre; ahali hükümet tarafından muhafaza edilmediğinden ekinlerini bırakıp kaçmaktadır ve yollarda dahi emniyet bulunmamaktadır. Şirvan'da iki Hristiyan hanesi soyulmuş olup meşhur Şaki Mehmed Emin'in hükümetin ilgisiz tavrı yüzünden şakvetini arttırmakta olduğu, ayrıca Muş'ta yaralanan tahsil memuru Hasruf Efendi'nin öldüğü de ilave edilmiştir.⁸⁹⁵ Vali Mazhar Bey, Kasabar ve zevcesinin katillerinin Mirzek ile Ahmet ve birkaç refiki olduğunu, bunlardan Ahmet'in yakalanıp adliyeye sevk edildiğini bildirmiştir. Ayrıca Çayırılı Süleyman oğlu Abdullah'ın katl nedeniyle firarda olduğu, Abdullah'ın Ermenilere taarruzda bulunduğu dair bir müracaat olmamakla birlikte suçluların takibatına devam edildiği beyan edilmiştir.⁸⁹⁶

Ermeniler, Gürün'de müslümanların hal ve hareketlerinden ötürü iki haftadır korku ve dehşet içinde kaldıklarını iddia etmişlerdir.⁸⁹⁷ Bu şikâyetin nedeni, İşodi karyesine gelen üç nefer jandarmanın kilise odası ve hanelerde asker firarisi ararken, kadınları ve Papaz Torkis Efendi'yi darp etmesinden kaynaklanmaktadır. Sivas Valisi, jandarmaları tarafından tecavüz ve taarruz vuku bulmadığını, jandarmalar asker kaçaklarını bulmak üzere ihtiyar heyeti eşliğinde haneleri ararken, kaçakların ihtiyar heyetinin yardımıyla firar ettir-

⁸⁹¹BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.34.

⁸⁹²BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.35.

⁸⁹³BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.39.

⁸⁹⁴BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.37.

⁸⁹⁵BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.43.

⁸⁹⁶BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.8.

⁸⁹⁷BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.57.

diklerini bildirmektedir. Ayrıca olayın mahkemeye intikal ettiği bildirilerek tahkikat neticesinde gerçeğin noksansızca ortaya çıkacağı belirtilmiştir.⁸⁹⁸

Ermeni Patrikhanesi Haziran'ın 24. günü Diyarbakır dahilindeki Silvan kazasının Haşdir karyesi ahalisinden Haço Gazaryan adlı 60 yaşlarında bir Ermeninin tarlasında çalışırken Hacıbaş karyesi Kürtleri tarafından kurşunla katl edildiğini bildirmiştir. Ayrıca Omaran karyesi civarında Lado nam Ermeni'nin devesi çalınmış olup, Mardin sancağı dahilindeki şekavet ve hırsızlık eylemlerinden ötürü valinin bizzat bölgeye gittiği beyan edilmiştir. Patriğin şikâyeti üzerine, tahkikat için bölük kumandan vekili ile kâfi miktarda jandarma ve adlî memurların mahalline gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹⁹

1915 yılı Temmuz ayında, şaki Mir Muhi 50 kişilik çetesiyle birlikte Havasil karyesine gelerek boru çaldırmak suretiyle halkı tehdit etmiştir. Olay üzerine 4 jandarma, Ali Ağa ve tahsildar askerin geldiğini sanarak dışarı çıkmış bu esnada Ali Ağa, tahsildar ile iki jandarma katledilmiştir. Eşkıyalar maktullerin silahlarını alarak olay yerinden firar etmiştir. Aynı gece 40 kişilik başka bir çete Kaçid isimdeki Ermeni köyünden 700 bin ağnamı alarak iki Ermeni çobanı öldürdükleri Şitak kaymakamlığından bildirilmiştir. Kolordu kumandanlığı süvari binbaşısı kumandasına kuvvetli bir müfreze çıkararak muhtelif mevkilere hareket ettirmiştir. Ayrıca havalide bulunan sabir ve seyyar müfrezelere de talimatlar verilmiştir. Vali Tahsin Bey, her iki vaka da siyasî bir maksatla hareket edildiğini belirterek, nizamiye taburlarının azlığından ve mevcutların bir kısmının talim ve terbiye görmediğinden bahisle geçen sene lüzumu görülen 400 kişilik taburun teşkilini talep etmiştir.⁹⁰⁰ Çünkü kasabası Murahhas Vekili Keşiş Kirabet, Ermeni Bedros'un Tilo nahiyesinde katl edildiğini ve esnafın bu olaydan ötürü korkuya düştüğünü bildirerek emniyetin muhafazası ve suçluların derdest edilmesini talep etmektedir.⁹⁰¹

Ermenice Azadamard, Jamanak ve Manzume-i Efkâr Gazetelerinde, “dün iki Ermeni daha katl edildi, halimiz tahammül edilemez derecededir” şeklinde bir haber yayınlanmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Bitlis'te iki Ermeni'nin katl edildiğini iddiasının aslı astarı olmadığı bildirilmiştir.⁹⁰² Bir müddet sonra aynı gazetelerde “Bitlis'te Yeni Bir Cinayet” başlığıyla yayınlanan bir haberde, şehir dahilinde Bor köylü Artin'in katl edildiği ve memleketin tamamen anarşi içinde olduğu iddia edilmiştir.⁹⁰³ Bu cinayet

⁸⁹⁸BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.62-63.

⁸⁹⁹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.27-28.

⁹⁰⁰BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.80.

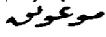
⁹⁰¹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.2.

⁹⁰²BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.12.

⁹⁰³BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.22.

hakkında da Bitlis vilayeti veyahut başka bir mahalde bir beyan bulunmadığı icra edilen tetkikat neticesinde anlaşılmıştır.⁹⁰⁴

Mamüretülaziz vilayetine yazılan bir şifrede, Behisni kazası Ceza Reisi Ahmet ve Faik Efendilerin Müslüman ve Hristiyan ahali arasındaki iyi ilişkilere zarar verecek hareketlerde bulunarak bir takım fesatça hareketlerde bulunduğu ihbar edilmiştir. Arabistan cihetine doğru giden Agop ve İbrahim namındaki iki Ermeni'nin eşkıyalar tarafından katl edildiği, faillerden Mehmet bin Bala adliyyeye teslim edilerek teşhis edildiği halde serbest bırakıldığı ve ceza reislerinin canilerin tevkifini tasdik etmediği bildirilmektedir. Ayrıca bu kişilerin bölgeden kaldırılmadıkça, kazada bu gibi felaketlere sıkça rastlanılacağından şikâyetle adalet istirham edilmektedir.⁹⁰⁵

Ermeni Patriği, asker toplamak üzere Muş sancağında köylere giden jandarmanın bulamadıkları askerlerin akraba ve yakınlarını darp ile işkence ettiklerini ve Mogonik? karyesi reisi ile iki Ermeni'nin Yüzbaşı Kasım Bey tarafından darp edilerek merkez livada tutuklanarak haps edildikleri iddia etmiştir. Mülazım Mehmet Efendi'nin de köylerde halka zulm ederek ahalden ücretsizce erzak topladığından bahisle meselenin tahkik edilmesi talep edilmiştir.⁹⁰⁶ İddialara cevaben Bitlis Valisi Ali Bey, jandarmaların köylerde çeşitli eşhası darp ettiğine dair malumat olmadığı gibi Mogonik? karyesi muhtarı jandarma dairesine götürülerek bir vukuatın olmadığını ve karyede iddia olunan namlarda kimsenin bulunmadığını beyan etmiştir. Mülazım Mehmet Efendi'nin ise köyde bir manda öldürdüğü, buna karşılık 1 ay 6 gün hapse çarptırıldığı fakat mandanın bedeli olan 8 lirayı tazminen firar kararı verilerek hapsiyle ikmal-i müddet ettiği Muş mutasarrıflığına yazılmıştır.⁹⁰⁷

Tüccar ve meclis idare azasından Evadis Efendi'nin Bağlar cihetinde hanesi önünde iki kişinin katl edildiği haberinin alınması üzerine polis tahkikata başlamıştır. Araştırmalar neticesinde Evadis Efendi hanesine gireceği sırada bir Ermeni çocuk tarafından kendisine gece kapısının önüne 50 lira bırakılması aksi taktirde hayatının tehlikede olduğu şeklinde bir talimat içeren mektup bırakılmıştır. Evadis Efendi bu durumu derhal Taşnak komitesi reisi Elin Han adlı şahsa bildirmiş, komitenin bundan haberi olduğu cevabını alması üzerine müsterih olmuştur. Yine de gece kapısının önüne bir miktar onluk bırakan Evadis Efendi, gece saat 6 raddelerinde silah sesleri duyarak dışarı çıkmış ve kapısının önünde iki kişinin yatmakta olduğunu görünce yaralıları hanesine almıştır. Evadis Efendi, ifadesinde bu iki kişi güya kendisinin malumatı olmaksızın İşhan tarafından gönderildiğini ve parayı almak

⁹⁰⁴BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.17-19.

⁹⁰⁵BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.15-16.

⁹⁰⁶BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.45-46.

⁹⁰⁷BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.68-69.

için gelen kişiler tarafından öldürüldüğünü iddia etmiştir. Polisler ve yetkililer ise, katl edilen iki kişinin parayı almak üzere kapının önüne geldiğini ve burada Terzi Yaşyan tarafından beklettirilen adamlara vurdurulduğunu ve olayın Ermeni eşkıyasının tertibi olduğunu düşünmektedirler. Vali Bey tahkikatın devam ettiğini bildirmiştir.⁹⁰⁸ Ardından ölen iki kişinin hüviyeti hakkında malumat ve tahkikat icrası talep edilmiştir.⁹⁰⁹ Bunun sonucunda mak-tullerden birinin Bernoşin Aliya mahallesinde sakin marangoz esnafından Hizan veled Kirkor olduğu, diğerinin ise Çirpaçoğlu mahallesinde sakin Haçin veled Markar olduğu tespit edilerek her ikisinin de Taşnak komitesine mensup olduğu anlaşılmıştır. Yapılan araştırmalarda polis kendisini ikna edebilecek ciddi deliller elde edememiş ancak bir emare elde ettiği taktirdeadli soruşturma yapma kararını vermiştir.⁹¹⁰

Patrik, Kığı'da Elikanlı Halil oğlu Hasan'ın Sekasurlu Ovakim'in de-ğirmenini yaktığı ve vuku bulan müracaatlara rağmen Halil'in yakalanmadığı, neticede Ahmet oğlu Mehmet ile birleşerek merkurum Ovakim'i katlettiğini bildirmiştir. Ahalinin korktuğunu belirten Patrik, bu gibi vukuatlara meydan vermemek üzere gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir.⁹¹¹ Yapılan tahkikat üzerine Ovakim'in katillerinden Ahmet oğlu Mehmet, Yoncalı nam mevkiye silahlı bir şekilde yakalanmış olup, işbirlikçisi Hasan'ın da ciddi-yetle takip edilmekte olduğu beyan edilmiştir.⁹¹² Bir süre sonra Kığı kayma-kamlığından alınan bir telgraf ile Hasan'ın yakalandığı ve adliyeye sevk edildiği bildirilmiştir. Palu kazasının Ohi nahiyesine firar eden Hasan, orada gördüğü baskı üzerine Kığı'daki Alikan Dağı'na iltica etmiştir. Durumun haber alınması üzerine akşam saat 7 sıralarında Palu'dan gelen bölük ku-mandanıyla beraber dağın etrafı kuşatılarak eşkıya silahlı olarak ele geçiril-miştir. Hasan'ın yakalanması için askere destek veren eşraftan meclis idare azalarından Hacı Dede Bey ve Müdafaa-i Milliye Cemaati Reisi Mustafa Efendi'nin ciddi yararlılıkları görülmüştür. Erzurum Valisi Reşid Bey, yar-dımı görülen şahısların hizmetleri karşılığında taltif edileceklerini bildirmiştir.⁹¹³

Ermeni Patriği, Sivas vilayeti dahilinde Tenos kazası tahsil memuru jandarmalarla birlikte Yapaltın karyesine giderek ahaliyi darp ve tazyik et-mekte olduğunu şikâyet etmiştir. Jandarma bölük kumandanı, Bekir Çavuş ve Gardiyan Ahmet'in 20 kadar nefer ve başıbozukla asker firarilerini top-lamak bahanesiyle karyeye hücum ederek çeşitli zulm ve muamelede bulun-duklarını bildiren Patrik, Zadik namında bir Ermeni'nin aramalar esnasında

⁹⁰⁸BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.48.

⁹⁰⁹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.48-2.

⁹¹⁰BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.49, 79-81.

⁹¹¹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.53.

⁹¹²BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.53-2.

⁹¹³BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.17-18.

öldürüleseye telef edildiğini beyan etmektedir. Sivas'ın Gürün kazasına bağlı Aşudi karyesine harp ianesi toplamak üzere Darende'den üç jandarma neferi gelerek kilisenin odasına ikamet eylemişler ve Ermenileri baskı altına almışlardır. Ayrıca civar karyelerden iki jandarma daha refakatlerine alarak firari askerleri toplamak bahanesiyle kanunsuzca hanelere hücum edip kadınları darp etmişler, yiyecekleri ve hane eşyalarını kırıp atmışlardır. Bu hale karşı şikâyet eden Papaz Efendi'yi darp ederek bir hanede tevkif eden jandarmalar, din ve mezhep tahrikinde bulunmuşlardır. Mahallî hükümete yapılan müracaata ehemmiyet verilmediğinden jandarmalar cesaretlenmiş ve yanlarına birkaç yalancı şahit tedarik ederek Papaz Efendi ile ihtiyar heyetini asker kaçırmakla suçlamışlardır. Ermenilerin jandarmalar hakkındaki şikâyeti kale alınmazken, jandarmaların bu ithamına sahih niyetiyle bakılarak papaz ve ihtiyar heyeti mahkemeye aldırılmış, usule aykırı olarak papaza doğrudan doğruya celpname tebliğ edilmiştir. Patrik bu karara itiraz ederek jandarmaların tecavüzkâr hareketlerinden ötürü cezalandırılmasını talep etmektedir.⁹¹⁴

Hizan kazasının merkezi kurbunda Saso namında bir Ermeni katledilmiş olup, Anabat karyeli başka bir Ermenin de öldüğü tespit edilmiştir. Ayrıca Haris? karyesi Ermenilerinin Kürtlerin tazyikinden ötürü köylerinden göç ettikleri Ahtamar katagigos vekaletinden patrikhaneye bildirilerek, katillerin yakalanması talep edilmiştir.⁹¹⁵

Silvan kazası dahilinde birbirini müteakip üç Ermeni katledilmiş ve hepsinin de öldürülme şekillerinin aynı olduğu tespit edilmiştir. Vali Celal Bey, teftiş bahanesiyle bölgeye jandarma mülazımlarından birini göndermiştir. Jandarma verdiği raporda müslim ve gayrimüslim ahalinin çok korktuğunu her iki tarafın da bir vukuat çıkmamasına özen gösterdiğini ve son katli olaylarının hepsinin hançerle işlenip, maktullerin üzerinde 15-20 hançer yarası olmasının bir vaka yaratmak maksadıyla olduğu ihtimalini beyan etmiştir. Asayişin temin etmek için polis komiseri Memduh Bey Silvan'a gönderilmiş ve kaymakamlığa çeşitli talimatlar verilmiştir. Neticede katillerden ikisinin yakalanarak adliyeye teslim edildiği ve Müslüman oldukları bildirilmiştir.⁹¹⁶ Ayrıca tutuklanan katillerin ne taraftan tahrik olduğu ve maksatlarına dair malumat elde edilmesi öngörülmüştür.⁹¹⁷

Ermeni Patriği Arşaruni, Bitlis'teki Müslüman ahalinin 4 kişiyi yaralayarak, faili meçhul bir cinayeti Ermenilere isnat ettiklerini ve Ermenilerin hayatlarının tehlikede olduğunu dile getirmiştir.⁹¹⁸ Ayrıca Garzan'daki aşiretlerden bilhassa Pençenar aşireti reislerinden Beşare ve biraderi Cemil ile Reşkotan aşireti reislerinden Hacı Mehmet ve Aziz'in yekdiğeriyle kavga

⁹¹⁴BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.67.

⁹¹⁵BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.74-75.

⁹¹⁶BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.88.

⁹¹⁷BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.88-2.

⁹¹⁸BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.98.

ederek Ermeni ahalisini telaş ve heyecana düşürdüklerinden şikâyet edilmiştir. Çıkan münazaa sonucunda Şubat'ın ilk günü Kürtlerden 4 ölü, 2 yaralı; ikinci günü 2 ölü, 3 yaralı; üçüncü günü ise 2 yaralı olduğu redif mülazımlarıyla polis memurlarının dahi yaralandığı ve aşiret reislerinden Beşar'ın Ermenileri şehadete zorladığı bildirilerek, Ermenilerden hala kâfirlik vergisi tahsil edildiği belirtilmiştir.⁹¹⁹

Siirt mutasarrıflığı ve oradan da Şirvan kaymakamlığına vaki olan tebligat üzerine Şaki Mahmi hakkında bir şikâyet ihbarı alınmış fakat eşkiyanın bulunduğu mahalle bir müfreze göndermek lazım gelirken bu lüzumun ifa edilmemesi üzerine Süryani cemaatinden Koskorkis namında birisi Mahmi tarafından katledilmiştir. Vali Mazhar Bey, bu halin takipsizlikten ileri geldiğini ve yapılan takibatla gereğinin yapılacağını bildirmiştir. Hizan'da bulunan jandarma müfrezesi Şirvan'a gönderileceğinden yeni kuvvet ilavesiyle takibata devam edileceği ve benzeri bir hadise meydana gelmemesi maksadıyla Hristiyan karyenin muhafazası için orada her daim bir jandarma müfrezesi bulundurulmasına karar verilmiştir.⁹²⁰

Ermeni Patrikhanesinden verilen bir takrire göre, Bitlis'te iki Ermeni katledilmiş ve bu yüzden Ermeniler arasında heyecan hasıl olmuştur.⁹²¹ Patrik ayrıca Karçıkan nahiyasının Urani karyesine Kürtlerin hücum ettiğini ve Pirgos karyeli Muşeng'in tehlikeli surette yaralandığını, şekaveti durdurmak için bölgede yeterince kuvvet olmadığını bildirmiştir.⁹²² Yapılan soruşturma neticesinde iki Ermeni'nin katli haberinin aslı esas olmayıp, Muşeng'in yaralandığı doğrulanmıştır. Ayrıca Muşeng'in yaralanma hadisesi siyasî sebeplerle yapılmış kasıtlı bir eylem değil, bölgedeki karışıklığa dayanan sıradan bir hadise olduğu vurgulanarak, suçlu Mehmet'in adliyeye sevk edildiği beyan edilmiştir.

Kürtlerin Urani karyesine saldırdıkları yönündeki iddiaya gelince; Fettah namında bir Kürdün Enzan ve Urani karyeleri arasında Keşiş Serkis'in amcazadesi Murat oğlu Simon tarafından katledilmesi üzerine, maktulun mensup olduğu Hurus aşireti mezkûr karyelere intikam almak maksadıyla saldırmıştır.⁹²³ Aşiret mensuplarının karyeyi muhasaraya teşebbüs etmesi üzerine müsademe vuku bulmuş ve Reşadiye müdürü de 30 askerle vaka mahalline yetişerek karye halkına katili kendilerine teslim etmeleri ihtarında bulunmuştur.⁹²⁴ Piyade ve süvari müfrezelerine dağlardan ateş açan birkaç eşkiya, sevk edilen kuvve-i imdadiye birlikleri tarafından tenkil edilmiş olup,

⁹¹⁹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.97-99.

⁹²⁰BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.53.

⁹²¹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.2-3.

⁹²²BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.4-5.

⁹²³BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.1; BOA.DH.SYS. 115/1-04 lef.34-35; BOA.DH.SYS. 115/1-06 lef.50.

⁹²⁴BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.64-65.

yakalanan eşkıyalar içinde yıllardan beri vilayetin huzur ve asayişini ihlal eden Şaki Mahmi ile oğlu İbrahim de yer almaktadır. Müsademe neticesinde Mahmi ölü olarak oğlu İbrahim ise ağır surette yaralı olarak ele geçirilmiş ve suçlular dağılmıştır.⁹²⁵ Bir süre sonra İbrahim'in aldığı yaranın tesiri sonucunda öldüğü haber alınmıştır.⁹²⁶ Bitlis Valisi Mazhar Bey, bu olayla ilgili olarak verdiği raporda Mahmi'nin ölü olarak geçirildiğini fakat oğlu İbrahim'in derdest edildiğinin aslı olmadığını bildirmiştir. İbrahim'in yakalanması için vilayet jandarma kumandanına talimat verilmiştir. Vali Bey, eşkıyanın dağılmasından sonra Horosluların başlarında reisleri Osyeb ile Uranis karyesine bir saat mesafedeki Kon karyesine giderek Bitlis'ten gelmekte olan iki Müslüman'a tesadüfle onlara taarruz ettiklerini ve bu esnada Vanlı Lison'un öldüğünü diğer bir kişinin de yaralandığını belirtmektedir. Ayrıca Fettah'ın katili Murat'ın firarda olduğunu fakat refiklerinden bazılarının derdest edilip, Murat'ın da Gevaş kazasında takibatının yapılacağını bildirmektedir.⁹²⁷

Vali Mazhar Bey bir süre sonra Murat'ın refiklerinden derdest edilen kişilerin Uranis karyesinden Keşiş Kirkor ve oğlu Muşeng olduğunun Reşadiye nahiyesinde icra kılınan tahkikattan anlaşıldığını Hizan Kaymakamlığı'na beyan etmektedir.⁹²⁸ Mahmi'nin yakalanmasında muvaffakiyeti görülen Fırka Kumandan Vekili Kaymakam Hüseyin Bey'le Gevaş Kaymakamlığı'na resmen beyan-ı takdirat olunmuş ve Mahmi'nin yakalanmasında hizmeti görülen herkes taltif edileceği bildirilmiştir.⁹²⁹ Nitekim Urani karyesindeki meselede hüsnü idaresiyle ziyade hizmet gösteren 97. Alayın 3. Taburunun 2. Bölüğünden Yüzbaşı Fettah Efendi'nin Dördüncü Osmanî, 23. Alayın 5. Bölük Mülazım-ı Evveli Abdürrezzak ve 99. Alayın 2. Taburu icracısı ve Reşadiye Müdürü Şevket Efendilerin 5. Mecidiye Nişanı ile, 97. Alayın 3. Taburunun 2. Bölüğündeki Halit Çavuş'un ise liyakat madalyası ile taltifleri öngörülerek, müsademede fedakarlıkları görülen çavuş, onbaşı ve diğer efradın vilayetçe takdir edildikleri Van Valisi Tahsin Bey tarafından bildirilmiştir.⁹³⁰

Bu eşkıyaların yakalanmasından sonra Van ve Bitlis arasındaki kaza ve karyelerin asayişi temin edilmişse de bu kez de Koluhan Hacı çetesiyle o havalide senelerden beri dehşet saçan ve Ermenilerin şikâyetine neden olan Mir Muhi çetesinin takibi için bir kuvve-i takibiye teşkili öngörülmüştür.⁹³¹ Bölgede faaliyet gösteren eşkıyadan Şaki Said'in İran'da olup gelip gelme-

⁹²⁵BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.68-69.

⁹²⁶BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.70.

⁹²⁷BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.78.

⁹²⁸BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.80.

⁹²⁹BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.67.

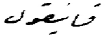
⁹³⁰BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.88-89.

⁹³¹BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.74.

yeceği şüpheli olsa da, 18 avanesiyle Mir Muhi, 11 refikiyle Koluhan Hacı çeteleri aktiftir. Mir Muhi, Nurdüz ve Şitak havalisinde affolunacağı ümidiyle sükûnettedir. Koluhan Hacı çetesi ise Hakkâri sancağında faaliyettedir. Mamhoran, Zirkan ve Kıran aşiretleri üzerine yapılan hareket ile Marohan ve Mahmi'nin itlafi Kürtler ve Ermeniler üzerinde derin tesir yapmıştır. Van Valisi Tahsin Bey, bölgede Miran ve Giradi aşiretleri dışında diğer tüm aşairin hükümete ve hilafete bağlı olduğunu dile getirmektedir. Bilhassa Şivan, Şimar ve Şeref Han rüesası ile Adilcevaz'da mukim Hasan Paşa, eşkıya Abdürrezzak ve taraftarlarına açıkça düşmanlık yapmaktadır. Aşiretlerin bu konuda devlete gösterdikleri yardım ve bağlılık neticesinde taltif edilecekleri belirtilmiştir. Mir Muhi'nin takibi için 150 kişilik bir kuvve-i takibiye oluşturularak bu kuvvetin 50'şer kişilik üç müfrezeye ayrılması ve gereken tahsisatın da ayrılarak şekavet erbabının bir iki ay içerisinde vilayetten uzaklaştırılması uygun görülmektedir.⁹³²

Ermeni Patrikhanesine bir Hınçak komitesi mensubu tarafından çekilen telgrafta Van'da Nuri adlı şahsın Kürtler tarafından öldürüldüğünü fakat hükümetin Erçek Ermenilerini baskı altına aldığı iddia edilmiştir. Pazemay imzasıyla çekilen bu telgraf Van valisi tarafından mütalaa edilmiş ve neticede Nuri Efendi'nin bir aydan beri kayıp olduğu ve geçen hafta köy kenarında maktul bulunduğu ifade edilmiştir. Katilleri yakalamak amacıyla yapılan tahkikatta karye Ermenilerinden birkaçının sorguya çekilmesinden ötürü telaşa düşen Hınçak komitesinin bu yolda şikâyetle bulunduğu ve köylülerden hiç kimsenin tazyik edilmediği bildirilmiştir.⁹³³

Manzume-i Efkâr ve Azadamard gazetelerinde, "Muş'ta Vergi Toplayan Ermeni Memurunun Katli Hakkında" başlığıyla neşredilen habere göre; Liva Tahrirat Müdürü İbrahim'in kardeşi Başkâtip Şükrü Efendi'nin çiftliğinde ve amcasının odasında kendisi ile birlikte bulunan Müslüman ve gayrimüslim jandarmalar huzurunda vergi memuru Hesdak Efendi alenen katledilmiştir. Canilerin serbestçe gezdiği, bu halin çok çirkin olduğu ve mahallî hükümetin bu konudaki lakaydane duruşu vurgulanarak adalet talep edilmektedir.⁹³⁴

Ermeni patrikliğinden Silvan ve Beşiri kazalarında Ermenilere yapılan zulümler hakkında sunduğu bir takirde ise; Silvan kazasının Hazud nahiyesi ahalisinden Asvazador Serkisyan adlı Ermeni'nin bir Kürt tarafından katledildiği ve yine Kürtler tarafından kurşunla yaralanan Ohanis'in yarısından ötürü öldüğü bildirilmiştir. Canilerin yakalanmadığını ve aynı kazanın Kanikol? karyesi reisi Aranorayan'ın tarlasına giderken iki kişi tarafından katledildiği ve canilerin karye halkı tarafından yakalanarak hü-

⁹³²BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.75.

⁹³³BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.32-33.

⁹³⁴BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.39.

kümete teslim edildiği beyan edilmiştir. Ayrıca başka bir karyeden Artin Ağa'nın üç baş koyununun Kürtlerce çalındığı ve Nisan'ın 6. gecesi Kamuşlu karyesi Şeyhi Seyfettin'in adamlarının Maran adlı Ermeni karyesine silah atarak karye halkını dehşete düşürdüğü ve yine Silvan'ın Karmaz karyesinde hayvanların gasp edilerek Çoban Artin'in yaralandığı, Haçokoyan'ın 8 baş kuzusunun da gasp edildiği ilave edilmiştir. Ermeni patriği bu olaylardan hareketle Silvan'da emniyetin tamamen mahvolduğunu, halkın soyulmakta ve Ermenilerle Müslümanların birbirlerine karşı doldurulmakta olduğunu, Beşiri kazasında Kürtlerin Ermenilerden kâfirlik vergisi aldığını bildirmektedir. Ayrıca Kürt ağalarının meclisler akd ettiğini Garzan'daki tüm canilerin bu toplantılara iştirak ettiklerini, bu toplantılardan sonra vukuatların arttığını ve Ermenilerin canının tehlikede olduğu vurgulanmıştır. Kürtlerin kıyım maksadıyla bütün silahlarını bilemekte ve yeni silahlar tedarik etmekte olduğunu iddia eden Patrik, Kürtlerin şımartıldığını beyan etmektedir.⁹³⁵

Murahhas Kigork Efendi bir telgraf ile 13 Mayıs akşamı murahhashaneye gelip saat 01.00 sularında dağılan efrattan birkaç kişinin yolda karanlıkta kimliği meçhul kimseler tarafından yaralandığını bildirmiştir. Fakat bu olayın mutasarrıf tarafından Ermenilere isnat edildiğini bildiren Kigork Efendi, bu yüzden Ermenilerden 19 kişinin tevkif edildiğini, 20-30 kişinin daha aranmakta olduğunu, herhangi bir delil olmadığı halde bu kişilerin sırf mutasarrıfın hülyası nedeniyle mahkûm edildiğini ve müracaatlarının akim kaldığını beyan etmektedir.⁹³⁶ Vali Vekili Rauf Bey bu iddialara cevaben, murahhas Kigork'un bu telgrafi o geceki velveleyi örtbas etmek nedeniyle çektiğini, bu işte suçlu görülen 19 kişiden 11'inin soruşturma neticesinde zaten tahliye edildiğini fakat diğerleri hakkındaki kanunî takibatın devam ettiğini bildirmektedir.⁹³⁷

Muş tahsil memuru Hosrof Efendi, ağnam taharrisi için Muş'un Harno karyesine gitmiş ve vazife sırasında bir köylü tarafından atılan silah kurşunuyla öldürülmüştür. Bitlis Valisi Mazhar Bey suçlunun Reşid bin Sülo olduğunu ve alınan tedbirler sayesinde yakalandığını beyan etmiştir.⁹³⁸ Ermeni

Patriği, Bulanık kazasının Latar? ^{- ل ت ر} karyesi Ermenilerine şeyhler tarafından zorbalık icra edilmekte olduğu ve yapılan müracaatların semeresiz kaldığını ifade etmektedir.⁹³⁹ Patrik ayrıca eşkiyayı takip etmek üzere Nisan'ın 18. günü Ekin kazasının Surpare ve Man Manastırı'na giden Kursaçay kazası jandarmalarının kilise kapısı kırıp, kapıyı o halde açık bir şekilde

⁹³⁵BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.48.

⁹³⁶BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.61;BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.61-62.

⁹³⁷BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.60.

⁹³⁸BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.72-74.

⁹³⁹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.80.

bırakıp çıktıklarından bahisle failer hakkında lazım gelen muamelenin ifasını talep etmektedir.⁹⁴⁰

Ermeni Patrikhanesi Temmuz ayında verdiği bir taktirde; Mayıs ayında Godov karyesinden 5 kişinin dağa kaldırıldığını ve Erdeh kazası Süryani Papazı ile Hizan'da 4, Eruh'ta 1ve başka bir karyede 4 Ermeni'nin daha katledildiğini, ayrıca 4 Ermeni'nin de cerh ve 1000 koyunun gasp olunduğunu iddia etmektedir.⁹⁴¹ Aynı haber Azadamard ve Jamanak Gazetelerinde;

“Pervari'de (Kodin, Sehveran? (سهران) , Zirkan) aşiretleri Paniçan?

باغیان köylü 4 Ermeni'yi katl ve 4 Ermeni'yi cerh ederek, 1000 koyunu gasp ettiler. Garzan'da Haydut Cemil Palut köyü muhtarı Yusuf'u ağır surette cerh ederek hanesini yağma etti. Bu yüzden köylüler dağıldılar. Haydut Mehmet Emin aleyhinde olan şikâyetler neticesiz kaldığından haydut Renterikli Papaz Kirkor'u katletti.” şeklinde yayınlanmıştır.⁹⁴² Yine Azadamard Gazetesi'nde “Birçok Ermeni Kaçırılmış Bir Papaz Katledilmiş” başlıklı bir haberde; Bitlis'te Mayıs'ın 12. gecesinde Kürtler tarafından 4 Ermeni'nin kaldırıldığı ve Eruh'lu bir Süryani papazının katledildiği, buna karşı valinin sükût etmekte olduğu ve ahalinin artık sabrının kalmadığı belirtilmektedir. İlaveten, Şaki Mahmi'nin Nisan'ın 21'nde Dadik'ten iki erkek ile iki kadını dağa kaldırdığı ve bilahare 25 lira ahz ederek salıverdiğini, yine Mahmi'nin 80 kadar refikiyle Panur tepesinde çadırlar kurarak oturmakta ve alenen Hizan hükümetini tehdit etmekte olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca haydutun Çorum köyü koyunlarını güpe gündüz gasp ve yağma ettiği vurgulanarak, muallimlerle talebelerin korkudan mektebe gidemedikleri ifade edilmektedir.⁹⁴³

Ermeni Patriği, Bitlis vilayetinin Baş karyesi Ermeni ahalisinden bazılarının Kürtlerin zulmü yüzünden bîzar olduğunu ve karyeden Zagik Serkisyan, Vartan, Malhasyan, Muşeng Zagikyan, Hemparsom Mardirusyan, Yagos Serkizyan, Artin Zagikyan ve Ohanis adlarında 7 Ermeni'nin katledildiği bil-dirilmiştir. Patrik Efendi, asayişin temin edilerek bölgede gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir.⁹⁴⁴ Ayrıca Vezirköprü'de Haçris Ersinyan namında bir Ermeni'nin katledilerek kundakçılığa teşebbüs edildiği iddia edilmiştir.⁹⁴⁵

1915 Eylül'ünde kayda geçen cinayet vakaları ise şu şekildedir:

⁹⁴⁰BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.81-83.

⁹⁴¹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.91-93.

⁹⁴²BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.95-97.

⁹⁴³BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.96.

⁹⁴⁴BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.108-109.

⁹⁴⁵BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.112.

miş olup başka bir zayıf meydana gelmemiş eşkıyalar gecenin karanlığından faydalanarak firar etmişlerdir. Canilerin Trabzon ve Sivas vilayetleri hududunda oldukları haber alınmışsa da izleri kaybolduğundan bir sonuç elde edilememiş fakat ilgili jandarma kıtaatına malumat verilmiştir. Bu minvalde Refahiye bölük kumandanı kâfi miktarda asker sevk etmiş ve Refahiye'ye altı saat mesafede Salor adlı mevkiye çete ile ikinci bir çatışma meydana gelmiştir. Bu müsademede Yüzbaşı Nuri Efendi şehit olmuş ve bir neferin silahına el koyulmuştur. Eşkıyalar yeniden firara muvaffak olunca, bu sefer Sivas ve Halep vilayetleri arasında jandarmalar her koldan takibatta bulunmuş ve nihayetinde bu şaki ile avanesinden 12 kişi Dersim sancağının

Ovacık kazasının Çigaco? ^{چىگاقو} boğazında sıkıştırılmıştır. Gündüz saat sekizden gecenin yedisine kadar vuku bulan müsademede eşkıyadan 2'si yaralı 2'si ölü olarak ele geçirilmiştir. Diğer 6 refikiyle Mazolu nam mevkiinde bulunan Cevat ise; Erzincan, Kuruçay, Zara ve Ovacık jandarma müfrezeleleriyle saat sekizden on ikiye kadar süren müsademe neticesinde ölü olarak, kardeşi İskender ile birlikte ele geçirilmiştir. Eşkıyalardan firar eden beş kişiden birisi Ali Bey'i katledince köylülerin şikâyeti üzerine ölü olarak ele geçirilmiş, diğerleri ise Ekin'in Uruk karyesinde ellerinde 1 martini tüfeği ve 150 kurşun ile yakalanmıştır. Cevat'ın diğer adamları da bir bir yakalanarak bu çeteden hiçbir fert kalmamış hepsi imha edilmiştir.⁹⁵¹ Vali Reşid Bey, Bölük Yüzbaşısı Nuri Efendi'yi şehit eden çeteye yapılan takibat neticesinde çetenin mensuplarıyla birlikte elde edildiğini bildirmiştir.⁹⁵²

Van'da neşredilen bir gazetede yer alan habere göre; Erzurum'dan Van'a gelmekte olan bir Ermeni 4 kişiden mürekkep ailesiyle beraber Adilcevaz'da katledilmiştir. Cesetleri çobanlar görmüş ve durumu Ermeni Murahhashanesi'ne bildirmişlerdir.⁹⁵³

Bitlis Valisi Mazhar Bey'in bildirdiği bir hadisede ise, Simek nahiyesinin Basil karyesi ahalisinden Ermeni Ohanis veled Kizar yolculuk esnasında iken cüz'i miktardaki akçesine meyledilerek katledilmiştir. Katilin Hurs karyesinden Abdülaziz oğlu Hüseyin olduğu yapılan tahkikat neticesinde anlaşılmış, suçlu derdest edilerek adliyeye sevk edilmiştir.⁹⁵⁴ Bitlisli bir muhbir tarafından Manzume-i Efkâr Gazetesi'ne yazılan bir mektuba göre, ilkbaharın gelişiyle birlikte Bitlis'te cinayetler, yağmalar başlamıştır. Hizan'da Seyhan köyü yakınlarında Kürtler tarafından Gevaş'ın Nanonikyan?

^{نانونىكان} köyünden bir Ermeni katledilmiştir. Mayıs'ın 10'unda 20 yaşında

⁹⁵¹BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.22.

⁹⁵²BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.21.

⁹⁵³BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.84-86.

⁹⁵⁴BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.90-91.

bir Ermeni daha Kürtler tarafından katledilerek, türlü işkencelere tabi tutulmuştur. Köylüler şikâyetle bulunurlarsa köyü alt üst edeceklerini söyleyerek halkı tehdit etmişlerdir. Bu ahval sebebiyle memleket bir fetret içinde kalmıştır, yollar kapalıdır, asayişsizlik zirveye ulaşmıştır. Bu ahvalin en elim ciheti ise patrikhanenin şikâyetlerine rağmen hükümet-i mahalliye'nin bu ahvale karşı lakayd davranmasıdır.⁹⁵⁵

1915 yılı Eylül ayı kayıtlarında Bitlis vilayetinde meydana gelen olaylar ve derdest olan kişiler ise şu şekilde açıklanmaktadır:⁹⁵⁶

- Malazgirt kazasının Keldoz karyesinden Halid bin Halef cinayetle suçlanmakta olup, yakalandığı esnada silahına yeltenmesi üzerine karşılık verilmiş ve ölü olarak ele geçirilmiştir.

- Bulanık kazasının Kop karyesinden Manok'u yaralayıp firar eden Bedo derdest edilmiştir.

- Bulanık'ın Koğak karyesinden Derviş'in oğlu Hero'yu katl ile firar eden Reşid ve Celalettin nam şahıslar derdest edilmiştir.

- Arazi meselesinden dolayı Bulanık'ın Mecik karyesinden Kamil bin Derviş'i katl, Halit bin Said'i cerh eden Gazi bin Osman, Ömer bin Şahin tutuklanmıştır.

- Gasp maddesinden 3 seneye mahkûm olan Malazgirt kazasının Kozlar karyesinden Mami nam şahıs derdest edilmiştir.

- Mahmudiye'nin Takuri aşireti karasından satın aldıkları hayvanları huduttan kaçırmak isteyen meçhul 12 şahıs, dur emrine itaat etmemeleri üzerlerine devriye tarafından silahla ateş açılmış, Ahmet ölü olarak ele geçirilirken, diğerleri firar etmiştir.

- Garzan'da yapılan takibatta cinayetle suçlanan Yerşevanlı Ebu oğlu Suğ ve Şemdin oğlu Halid canlı olarak, Şeyh İsmail oğlu Şeyho ise ölü olarak ele geçirilmiştir.

- Mayıs'ın 19. günü Siirt'in Hazeh karyeli Reşid bin Hini katleden İsmail derdest edilerek adliye'ye sevk edilmiştir.

- Çift karyesinde katledilmiş Çoban Mahmut'un katillerinden ikisinin yakalandığı diğerlerinin ise takip edildiği bildirilmiştir.

- Bir hayli süredir katl maddesinden aranan Hizan kazasının Tatvan karyesinden Hasan bin Hacı İbrahim ve Müezzın Abdülhak derdest edilmiştir.

- Cinayetle suçlu olarak firarda bulunan Malazgirt kazasının Güçmeyan?

 karyesinden Reşo bin Mahmi takip edilerek yakalanmış ve adliye'ye sevk edilmiştir.

⁹⁵⁵BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.93.

⁹⁵⁶BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.96.

- Silah çekme suçundan ötürü 3 seneye mahkûm edilen Kurban karyesinden Hasan derdest edilmiştir.

- Garzan'ın Çomani karyesinden Şaki İsmail ve avaneleri cinayet, hırsızlık ve hane tahribi maddelerinden ötürü 3 seneye mahkûm edilmiş olup, faillerden 9'u toplu bir şekilde, 12'si canlı, 1'i ölü olarak ele geçirilmiştir. Ayrıca iftira maddesinden bir kadının canlı olarak ele geçirildiği ve merhum İsmail ile oğlunun takibine devam edildiği Siirt mutasarrıflığından bildirilmiştir.

- Eruh'un Kavil karyeli Ömer'in ve Sas karyeli Ömer'in katillerinden 3'ünün derdest edildiği ve diğerlerinin takibine devam edildiği vurgulanmıştır.

- Cinayetle suçlu olarak firarda bulunan Bulanık'ın Netmanlı karyesinden Halid Ahmet, Hello, Tahir ve Osman adlı şahıslar yakalanmıştır.

- Garzan kazasının Birhas? ^{جوريس} ve Kakubek? ^{ككوبك} karyelerinde icra kılınan takibat neticesinde cinayet ve ihrak suçlarından 6 kişi derdest edilmiştir.

- Mayıs'ın 29. gecesi Cukur nahiyesinin Şevaharyan karyeli Cero nam kadının katili aynı karyeden Ahmet adlı şahıs olup, yakalanmıştır.

- Bitlisli Avedisle validesi ve zevcesinin yaralanmasından suçlu olan Halil ile Artin yakalanmıştır.

Bitlis vilayetinde failleri kısmen derdest olunan ve takibine devam edilen vakalar ise şu şekildedir.⁹⁵⁷

- Simek nahiyesinde Barze karyeli Ohanis namında bir kişiyi katleden şahsın yakalanması için mahalline memurlar sevk edilmiş ve katil Hürmer karyeli Abdülaziz oğlu Hüseyin derdest edilmiştir.

- Bulanık'tan Şaban imzasıyla çekilen bir telgrafnamede biraderi Mehmet Emin'in öldürüldüğü bildirilmiştir. Katilin Hınıs kazasının Talori karyesinden Aram olduğu anlaşılarak derdest edilmiştir.

- Mayıs'ın 26. günü Bitlis civarında katil olunan Bor karyeli Artin'in katilleri yakalanmıştır.

- Van'ın Zirkan, Kodan ve Mamhoran aşiretlerinden silahlı 40 kişi Pervari kazasının Bani Cani karyesine tecavüzle 700 ağnamı gasp, 4 kişiyi katil ve 3 kişiyi yaraladıkları bildirilerek eşkıyanın bir kısmının Eruh kazasının Ramoran karyesi ağnamını dahi gasp ettikleri bildirilmiştir. Adı geçen aşiretlerin ayrıca Pervari'nin Hasançar karyesi ağnamını gasp ederek takibata rağmen firar ettikleri belirtilmiştir. Söz konusu aşiretlerin tenkili için bölgeye 400 kişilik bir kuvvet sevk edildiği ve valinin takibat için bizzat Şitak'a gittiği bilgisi verilmiştir.

⁹⁵⁷BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.97/2.

- Muş'un Bulanık karyesinden Ömer'in kerimesini cebren kaçıarak hizmetkârına almaya yeltenen Kıçak karyeli Seyit Han ile adamlarının karyeden 3 kişiyi öldürerek bir kişiyi yaralamak suretiyle firar ettikleri bildirilmiştir. Katillerin derdesti esbabı vilayete yazılmıştır.

- Malazgirt'in Karaca karyeli Ahmet bin Mehmet ve Ömer bin Muhi'nin arasında çıkan münazaa neticesinde 4 kişinin öldüğü ve 8 kişinin yaralandığı bildirilmiştir. Katillerden 4'ü yakalanarak diğerleri hakkında takibata devam edildiği ve bazı suçluların ele geçirildiği beyan edilmiştir.

- Garzan kazasının Tegrib? ^{تغريب} karyesinden Halis ve rüfekası Arnis karyesi değirmeninde aynı karyeden bir zatı katlederek arkadaşı Cevher'i yaralamıştır. Suçluların takibatı devam etmektedir.

- Muş'un Gürenpetred? ^{گوراپتر} karyesinden Hasan bin Telo ile diğer 5 şahıs arasında çıkan münazaa sonucunda Abdülkerim aldığı yaranın tesiriyle ölmüş, katillerin takip edildiği bildirilmiştir.

- Feraman kazasının Mülkan karyesinden Ali oğlu Halil'in Şernak karyeli Resul Süleyman tarafından katledildiği bildirilmiş, takibatın neticesi mahalline yazılmıştır.

- Cinayet suçundan ötürü firarda olan Gevaşlı Ömer'le hizmetkârlarının Pelikan Muhtarı Mehmet'i katlettiği ve takip altına alındığı beyan edilmiştir.

- Garzan kazasının Melikan karyesinden Kasabar ve zevcesinin Nisan'ın 22'sinde gece vakti katledildiği, suçluların derdesti ve meselenin mahiyeti hakkında tahkikat neticesinin beklenildiği bildirilmiştir.

- Muş'un Harnohi? ^{هارنوحي} karyesinde tahsil memuru Hesrof Efendi, Derviş Efendi'nin odasında meşgul iken bahçeden atılan tüfek kurşunuyla katledilmiştir. Patrikhaneden yapılan müracaat üzerine katil Hartos karyeli Reşid bin Sülo'nun derdest edildiği bildirilmiştir.

- Uran karyeli Karo'nun katli edildiği haberi üzerine Bitlis'ten alınan telgrafta merkumun katillerinden Hasan'ın jandarmalarla girdiği çatışma neticesinde ölü olarak ele geçirildiği ve diğer suçluların takibatına devam edildiği haber verilmiştir.

- Hizan'ın Tay? ^{طاي} karyesinden Markar'ın merkezden hanesine giderken kaybolduğu validesi tarafından şikâyetle Tatvan karyeli Kurban namında bir şahsın fail olarak ihbar edilmesi üzerine soruşturma başlatılmış ve henüz fail tayin edilmemiştir.

Kasım 1915'te kayda alınan cinayet hadiseleri şunlardır:

Com nahiyesi dahilinde Kırmızı değirmende iki Ermeni değirmenci ile un öğütmek üzere gitmiş olan bir Arap ve bir Kürdün hayvanat, silah ve

eşyaları kimlikleri belirlenemeyen bazı kimselerce gasp edilmiştir. Olaydan iki gün sonra da aynı değirmene 8-9 saat mesafede bulunan Bozan şenlikçe karyesi civarında Sasonlu Serkiz Mososyan namında bir Ermeni'nin katledildiği ve katillerin hudut dışına kaçmaya çalıştığı haber alınmıştır. Temmuz 12'sinde Çarşamba günü kazada iki başıbozukla birlikte içki içen jandarma efradından Halil Hacı Mehmet ile arkadaşı Abdurrahman'ın sarhoşluk etkisiyle cenaze defninden dönen birtakım Hristiyanlara karşı havaya silah atmaları üzerine tevkif edildikleri bildirilmiştir. Ayrıca Maraş'tan Çukur Hasar yaylağına dönen Hacı Ömer oğlu Ömer katledilmiş ve suçluların Serkiz ile üç arkadaşı olduğu tespit edilerek adliyeye teslim edilmiş, faillerden yalnız Agop'un firarda olduğu beyan edilmiştir.⁹⁵⁸

Ahtamar Katagigosu, Temran nahiyesinde yer alan Şeyh karyesinin hayvanatının Şeyhmus tarafından gasp olunduğunu ve Müküs nahiyesi Kare-si karyesinden Sapoyan Kirkor'un katledildiği bildirilmiştir.⁹⁵⁹ Şikâyet üzerine mahallî kaymakamlıktan mesele hakkında bilgi talep edilmiştir. Alınan cevapta Temran nahiyesinde Şeyh adında bir karye bulunmadığı gibi gasp iddialarının da aslı esası olmadığı ve vilayette asayişin berdevam olduğu Vali Mazhar Bey tarafından beyan edilmiştir.⁹⁶⁰

Hizan kazasının Norşun karyesinden Erupor Süfyan ile Kösebir tarafından Taso karyesinde vuku bulan hücumda Şaro Muradyan adlı Ermeni'nin katledildiği Ahtamar Katagisos Vekili Yeznik Efendi tarafından bildirilmiştir. Kaza kaymakamının icra ettiği tahkikat üzerine suçlu görülen 8 kişi derdest edilmiş, 40 kişi ise firar etmiştir.⁹⁶¹ Hizan kazasının Norşun karyesinden ayrıca Erpo adında bir Ermeni'nin dağda ot biçerken katledildiği bu cinayeti müteakip biri silahlı üç şahsın Van vilayetinin Kan karyesine savuştuğu haber alınarak failerin sınır dışına kaçmaması için Van vilayetine gerekli uyarılar yapılmıştır. Mesyame adındaki bir çocuğu dağa kaldıranlar hakkında takibat yapılmış ve neticede Hizanlı Abdülkerim Hacı Mehmet'in yakalandığı ve henüz elde edilemeyen suçlular hakkında soruşturmanın devam ettiği bildirilmiştir. Ermeni Patriği, Hizan kazasının Norşun karyesinden ayrıca Bağdasar adında bir Ermeni'nin daha katledilerek Hiridli iki kişinin dağa kaldırıldığını iddia etmiştir. Fakat havalide Mesyame'den başka kaçırılan kimse olmadığı Bitlis vilayetine bildirilmiştir.⁹⁶²

Şaki Mir Muhi'nin İran'dan Van dahiline gireceğinin haber alınması üzerine her taraftan takip müfrezeleri bölgeye gönderilmiştir. Piridlen karyesinde vuku bulan müsademe neticesinde çete reislerinden ve Muhi'nin akra-

⁹⁵⁸BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.9-11; BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.102.

⁹⁵⁹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.19.

⁹⁶⁰BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.22.

⁹⁶¹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.25; BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.94.

⁹⁶²BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.34-35.

Erpo'nun katli hadisesi için ayrıca bkz. BOA.DH.SYS. 115/1-06 lef.73-75.

balalarından Şako Ağa ile bir akrabası daha ölü, iki oğlu ise yaralı olarak ele geçirilmiştir. Kardeşi Deli Ahmet ile üç kişi kaçmışsa da bunların da kısa zamanda ele geçirileceği vurgulanmıştır.⁹⁶³ Mir Muhi ve çetesinin takibinde bulunan jandarma kumandanı Halil ve Hakkâri mutasarrıfı Cevdet Beylerden alınan rapora göre; Muhi'nin Şorsen? karyesinden geçtiği ve iki Kürdün kulaklarını kestiğinin haber alınması üzerine Akşın karyesi üzerinden izleri takip edilerek Perbedlan karyesine yaklaştıkları tespit edilmiştir. Bu sırada 8 atlı ve 15 silahlı piyadenin tepeyi ve taşlığı tutmak üzere süratle yol aldıkları görülünce Süvari Binbaşı İsmail Hakkı Bey sağdan Cevdet Bey ise soldan ilerlemiştir. Bir süre sonra öteden beri yüzlerce Ermeni'yi öldüren ve firari olan Şakir Ağa ile Ağabey adındaki eşkıyayı ölü olarak, Şakir Ağa'nın iki oğlunu hafif yaralı ve dört refikini de ele geçirdiklerini bildirmişlerdir. Bu şahıslardan 4 beylik tabanca ve 4 Rus mavzer tüfeğiyle, 4 mavzer revolver ele geçirildiği ve jandarmadan herhangi bir zayıat verilmediği haber verilerek Mir Muhi'nin yakında tepeleneceği haber verilmiştir. Yakalanan şahıslar ve silahlar Binbaşı İsmail Hakkı Bey muhafazasında merkez vilayete gönderilmiştir. Tüfeklerden ikisinin geçen sene şehit edilen 14 nizamiye süvarisine, büyük çağlı mavzerin ise Mir Muhi tarafından katledilen jandarmalara ait olduğu anlaşılmıştır. Vali Tahsin Bey, Mir Muhi'nin yakalanması için bütün kolordunun gerekli tedbirleri aldığını vurgulamıştır.⁹⁶⁴

Bitlis Murahhashanesi Ermeni Patrikhanesi'ne Zayfan karyeli Mosis'in katledildiğini bildirmiş fakat vilayetten alınan cevapta Mosis'in silahla oynarken kendisini yaraladığı ve yaranın tesiriyle öldüğü beyan edilmiştir.⁹⁶⁵ Ermeni Patrikhanesi ayrıca, Bitlis vilayeti dahilindeki Çapakçur kazasındaki Çölik karyesinden aldığı bir mektupta eşraftan Ali Ağa, Hacı Paşa Bey ve Aziz ile İsmail Beylerin teşviki üzerine karyede meydana gelen cinayetlerin Ermenilere isnat edildiğini, jandarma ve kaymakamın katli hadisesinin dahi Ermenilere isnatla bu halin araştırılmasını talep etmektedir.⁹⁶⁶ Bir başka iddiaya göre de; Siirt sancağı dahilindeki Kigat adlı Ermeni karyesi ahalisine Kürtler hücum ederek hayvanatını gasp etmek istemiş ahalinin muhalefeti üzerine buna muvaffak olamamıştır. Ayrıca geçen sene öldürülen bir Kürdün katli hadisesinden dolayı 4 Ermeni tevkif edilmiştir. Bu isnat doğru olmayıp Patrik bu ahvalden şikâyet etmektedir.⁹⁶⁷ Aynı şekilde Bayburt kazasında da bazı şahısların Hristiyanları tahkir ettiği, şehirde Ermenilerin haksız yere tevkif edildiğinden şikâyet edilmektedir.⁹⁶⁸ Bu şikâyete binaen yapılan tah-

⁹⁶³BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.38-39.

⁹⁶⁴BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.41.

⁹⁶⁵BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.64-65.

⁹⁶⁶BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.71-72.

⁹⁶⁷BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.67-69.

⁹⁶⁸BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.80-81.

kikat sonucunda Hristiyanların ne şekilde tahkir edildiği araştırılmış ve Ağustos'un 2. günü kasaba içerisinde bir köpeğe hususi olarak haç iliştirildiği, durumun Ermeni ve Rum papazlar tarafından Kaymakam Hilmi Efendi'ye şikâyet edildiği tespit edilmiştir. Şikâyet üzerine köpek derhal bulundurulacak birkaç memur ve zat tarafından muayene edilmiş, altında siyah madde ile bir alamet olduğu fakat bunun hususi olarak yapılmış bir haç olmadığı muayenede hazır bulunan merkez kaza jandarma piyade çavuşlarından Kirkor tarafından da doğrulanmıştır.⁹⁶⁹

Ermeni Patrikhanesi, Çarşancak'da Mestanlı Diban adlı Ermeni'nin 3 kurşunla öğle vakti öldürüldüğünü bildirmiştir. Araştırma neticesinde merhumun ara sıra Amerika'dan gelen parasını postaneden almak üzere Çarşancak'a gelmekte olduğu, parasını alıp geri dönüş yolunda iken 3 şahıs tarafından katledildiği tespit edilerek, katillerden ikisi yakalanmış diğeri ise takip altına alınmıştır. Dersim mutasarrıflığı hadisenin hırsızlık maksadıyla gerçekleştirildiğini belirtmiştir.⁹⁷⁰ Mamüretülaziz vilayetinden gelen bir şifrede, Hristiyanların Hristiyanlara karşı hiçbir vukuatı olmadığı yalnızca 5-6 gün evvel Pütürge dahilinde Çünkeş nahiyesinde bir Ermeni'nin üç şahıs tarafından katledildiği haber alınarak jandarmanın takibe çıktığı bildirilmiştir.⁹⁷¹

1915 Aralık vakaları ise şu şekildedir;

Amasya'da jandarma efradından Seyit'in çarşıda alenen kılıcını çekecek Serkis adlı Ermeni'yi öldürmeye teşebbüs ettiği mahallî murahhaslıktan patrikhaneye yazılmıştır.⁹⁷² İcra kılınan tahkikat sonucunda jandarma süvarisi Seyit ile kunduracı Serkis arasında bir münazaa olduğu ortaya çıkmıştır. Jandarma Seyit tamir için Serkis'e bir çift kundura vermiş ve eskiden beri Serkis'in müşterisi olduğundan pazarlık etmemiştir. Seyit tamiri yapılan kundura karşılığında Serkis'e 1 kuruş verince, kunduracı 60 para vermesi gerektiğini yoksa ayakkabının dikişlerini sökeceğini söylemiştir. Bu esnada Serkis dikişleri sökmeye başlayınca aralarında ağız kavgası başlamış fakat orada hazır bulunan Adliye Başkâtibi Ahmet, esnaftan diğer Ahmet müdahale ederek kunduracıya istediği para verilmiş ve olay yatıştırılmıştır. Durum bundan ibaret olup murahhashanenin iddiası tamamen asılsızdır.⁹⁷³

Ahlat kazasının ahalisi tümüyle Ermeni olan Nigot karyesi civarında Bitlis Protestan Mektebi muallimlerinden Melkon'un naşı bulunmuştur. Bitlis'ten Ahlat'taki köyüne giden Protestan muallimin öldürülmesi üzerine yapılan takibat neticesinde faillerin muhtemelen hudut dışına kaçtığı beyan edilmiştir.⁹⁷⁴ Fakat bir süre sonra Melkon'un ölümü Vali Mazhar Bey tara-

⁹⁶⁹BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.1-2.

⁹⁷⁰BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.90-91.

⁹⁷¹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.103.

⁹⁷²BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.38-39; BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.48-50.

⁹⁷³BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.48.

⁹⁷⁴BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.82-83.

findan şu şekilde aydınlatılmıştır: Melkon Efendi'nin dayısı Yegos aynı karyeden Ersin ile bir ticarete bulunmuştur. Ticaret neticesinde aralarında tahsis edilmek üzere verilen 79 liranın hesabını görmeye Melkon Efendi görevlendirilmiştir. Fakat Melkon Efendi, Ersin hissesini suiistimal ederek kendi zimmetine geçirince Ersin, Melkon Efendi'yi birçok kez tehdit etmiştir. Bir netice alamayınca Melkon Efendi'yi birkaç arkadaşının yardımıyla beş yerinden yaralayarak öldürmüştür. Yapılan takibat neticesinde Ersin ve arkadaşları yakalanmıştır.⁹⁷⁵

Ermenice Şant Gazetesi'nde "Ermeniler Üzerine Hücum" başlığıyla yayınlanan bir haberde, su meselesinden ötürü Perhili yüz elli köylünün gece vakti Yağık köyü Ermenilerine hücum ederek iki Ermeni'yi ağır surette yaraladıkları neşredilmiştir.⁹⁷⁶ Vali Kazım Bey olayın su meselesinden kaynaklandığını doğrulayarak olayı şu şekilde nakletmiştir: Haziran'ın 27. gecesi su Perhi karyesinde iken, Yağık karyesi köylüleri suyu kendi karyesine çevirmek teşebbüsünde bulununca aralarında tartışma çıkmıştır. Olayın haber alınması üzerine tahkikat başlatılmış, zaten her iki köy ahalisinden bazıları da hükümete müracaatta bulunmuştur. Meselenin halli için çıkan mahkeme kararına her iki tarafta 1 aydan beri riayet etmekte olup, Ermenilerle Müslümanlar arasında başka bir mesele söz konusu değildir.⁹⁷⁷

Çeşitli Ermeni ve Müslüman ahali tarafından çekilen bir telgrafta, Meşhur eşkiyadan Ali oğlu Mehmet ve biraderleri ile arkadaşlarının merkez nahiyeden Mülkanlı Kesyarı ve zevcesini hanesinde feci bir şekilde katlettiği ihbar edilmiştir. Olay üzerine bölgeye asker sevk edilse de failer yakalanamamıştır. Hristiyan ahali bu vakadan sonra şimdi de Molla bin Abdullah'ın zulmünden ötürü hanelerini terk etmektedir. Caniler bölgede akrabaları ve memurlar tarafından himaye edildiğinden Müslüman ve Ermeni ahali canlarının temine alınmasını talep etmektedir.⁹⁷⁸

Kığı kazasının Sivgilik karyesi halkından 6 neferin Çerpek mevkiinde 30 kadar silahlı şahıs tarafından yaralandığı sadarete Artin ve arkadaşları tarafından çekilen bir telgrafta bildirilmiştir. Mahallî kaymakamlıktan yapılan soruşturma neticesinde olayın arazi anlaşmazlığından ileri geldiği saptanmıştır. Şöyle ki; Sivgilik adlı Ermeni karyesiyle Haror karyesi hududu dahilindeki meşelikten iki karye ahalisini yekdiğerini men etmiştir. Sivgilik karyesinden Osyeb oğlu Sakomon 4 arkadaşıyla birlikte söz konusu meşeye gittiklerinde Haror karyesinden 19 kişinin kendilerini meşelikten men etmeleri üzerine aralarında münazaa çıkmıştır. Hadisede Sakomon ile Doyik ve Alaca oğlu Perim ile Mehmet hançerle yaralanmış, diğer taraftan ise Yusuf, Mustafa, Hasan, Ali ile Mehmet'in zevcesi darp edilmiştir. Erzurum valisi

⁹⁷⁵BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.107.

⁹⁷⁶BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.94.

⁹⁷⁷BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.91.

⁹⁷⁸BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.99-100.

olayda suçlu görülen Haror karyesinden bazı kimselerin derdest edilerek adliyeye sevk edildiğini ve olay hakkında soruşturmaya devam edildiğini bildirmiştir.⁹⁷⁹ Patrik, Bitlis vilayetinin Siirt sancağına bir saat mesafede bulunan bir mahalde Mirzoyan Yusuf adlı Ermeni'nin katledildiğini iddia etmiş ve suçlunun derhal yakalanarak artık bu cinayetlere katiyetle son verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁹⁸⁰

Gasp ve Yağmacılık

Ocak 1908 tarihinde sadrazamlıktan Bitlis ve Diyarbakır valiliklerine gönderilen şifrede bölgedeki bazı aşiretlerin Keldani köylerine saldırdıkları haber alınarak, bu gibi durumlara meydan verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁸¹ Aynı ay içerisinde, Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazı ile Ermenilerin yortusu sebebiyle her tarafta gerekli tedbirlerin alındığını ve kanuna mugayir bir durum meydana gelmediğini bildirmiştir.⁹⁸² Bitlis Valisi ayrıca Sadaret'e gönderdiği bir yazı ile Muş ve havalisinde çetelerin faaliyetlerine karşı tabur birliklerinin mevcudunun artırılmasını ve tecrübesizliğinden ötürü Siirt mutasarrıfının değiştirilmesini talep etmiştir.⁹⁸³

Şubat 1908 tarihinde Rusya Sefareti, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek bir şikâyetle bulunmuştur. İddiaya göre, geçen Mayıs ayında Erzurum'da mukim Rusya tebaasından Davidof'a ait olup Bitlis'e gitmekte olan petrol yüklü bir kervan, Bulanık kazasına tabi Latak köyünde Binbaşı Rezzak kumandasında bulunan Kürtler tarafından soyulmuştur. Soygunda yirmi sandık petrol ile bazı eşyalar çalınmıştır. Soygunu haber alan Kop Kaymakamı soygunu takibe teşebbüs bile etmemiş, Bitlis'teki Rus konsololuğunun gerek valiliğe gerekse Muş mutasarrıflığına müracaatından da bir sonuç alınamamıştır. Bölgede Binbaşı Rezzak ve Binbaşı Fettah'ın yağmalarından dolayı ticaret yapılamamaktadır. Davidof'un zararlarının tazmini ve suçluların cezalandırılması istenmektedir. Sadaret, 19 Şubat'ta durumu Bitlis Valiliği'ne bildirerek, konunun araştırılması ve gereğinin yapılmasını talep etmiştir.⁹⁸⁴

Nisan 1908'de ise yerli ve yabancı tüccarlardan bazıları Hasananlı Binbaşı Rıza ve Kolağası Halef ağaların hizmetkârları tarafından gaz sandıklarının gasp edildiğini beyan etmişlerdir. Bu durumlar Avrupa kamuoyunda Osmanlı Devleti aleyhine kullanıldığı için böyle girişimlere meydan verilmemesi gerektiği vurgulanarak Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa gibi başibo-

⁹⁷⁹BOA.DH.SYS. 115/1-06 lef.9.

⁹⁸⁰BOA.DH.SYS.106-1/1-04 lef.160.

⁹⁸¹BOA.BEO.3223/241661.

⁹⁸²BOA.DH.TMIK.M. 261/16; B. Cırık, *a.g.e.*, s.294.

⁹⁸³BOA.BEO.3240/242929; B. Cırık, *a.g.e.*, s.294.

⁹⁸⁴BOA.BEO.3245/243356; B. Cırık, *a.g.e.*, s.464.

zuk hareketlerde bulunan kimselerin cezalandırılması istenmiştir.⁹⁸⁵ Fakat yapılan araştırmalarda gaz sandıklarının Rıza Ağa tarafından çalındığına dair bir sonuç elde edilememiştir. Vali vekâletinden Hamidiye Alayları idarecileri hakkında yapılan şikâyetten dolayı on kişi Erzurum'a getirilerek nezaret altında tutulsa da, bu incelemenden de bir netice alınamamıştır.⁹⁸⁶ Aynı ay içerisinde Van'ın Karagündüz karyesinde kimliği belirlenemeyen bir takım Kürtler tarafından yirmi baş sığır gasp edilmiş ve bu esnada 12 yaşlarında bir Ermeni çocuğu aldığı yaranın tesiriyle ölmüştür. Olayın haber alınması üzerine mahalle jandarma müfrezesi aktarılarak gasp edilen hayvanların bir kısmı geri alınabilmiştir.⁹⁸⁷ Van vilayetinde meydana gelen gasp hadiselerinin artması üzerine gasp ve gaspçılar hakkında kanun icrası için gönderilen memur ile Kürt reisleri toplanarak müzakerelerde bulunmuştur.⁹⁸⁸

1908'de Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Siirt ve Sason'da 7 sey-yar jandarmanın bölgedeki Hristiyan köyleri yağmaladığı tespit edilmiştir. Bitlis Vali Vekili Feyyaz Bey bu jandarmaları Eruh kazasına çağırması fakat jandarmalar bu çağrıya uymayarak firar etmişlerdir. Sadaret'in, valiyi ve seraskerlik makamını uyararak gayrimüslimlere yapılan tecavüzlere son verilmesini istemesi üzerine, firarilerin yakalanması için çalışmalar başlatılmıştır.⁹⁸⁹

Yine 1908 yılında Kürtlerin Bitlis'in Mutki kazası taraflarında tecavüz ve saldırılara başladığı haber alınmış olup,⁹⁹⁰ tecavüzat doğru ise derhal men'i ve Rusya'dan geri dönmüş olan Ermenilerin neden bölgeden uzaklaştırılmak istendiğinin araştırılması talep edilmiştir.⁹⁹¹ Bu yıllarda doğu vilayetlerinde tecavüzata devam eden Kürtlerin yanı sıra Ermenilerin de birtakım faaliyetlerde buldukları bilinmektedir. 1908'de Ermenilerin Muş ve havalisindeki toplantı ve faaliyetlerinin arttığı haber alınarak bölgedeki asker taburlarının mevcutlarının artırılması gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁹²

1909 yılında Hristiyanlara ait olan yirmi karyenin Kürtler tarafından saldırmak suretiyle tecavüze uğradığı ihbar edilmiştir. Harbiye Nezareti konu hakkında derhal gerekli muamelat ve tahkikatın başlatılmasını, icap eden tedbirlerin alınması ve neticenin bildirilmesini talep etmiştir.⁹⁹³ Aynı yıl içerisinde Kürtlerin hudutta 15'i Kürtlere ait olmak üzere 20 karyeyi tahrip etmesinden dolayı Rumiye'den Rusya Sefareti'ne çekilen telgrafla Hristiyanlardan muhafaza talep edilmiştir. Saldırıda bulunan Kürtler arasında eğer

⁹⁸⁵ BOA.BEO.3279/245917; B. Cırık, *a.g.e.*, s.464.

⁹⁸⁶ BOA.BEO.3327/249520; B. Cırık, *a.g.e.*, s.464.

⁹⁸⁷ BOA.DH.ŞFR. 396/126.

⁹⁸⁸ BOA.DH.ŞFR. 409/102.

⁹⁸⁹ BOA.BEO.3335/13250081.

⁹⁹⁰ BOA.BEO.3162/237128; BOA.BEO.3164/237283.

⁹⁹¹ BOA.BEO.3168/237528.

⁹⁹² BOA.BEO.3240/242929.

⁹⁹³ BOA.BEO.3338/250340.

Osmanlı Kürtleri de yer alıyorsa derhal gereğinin yapılması gerektiği Tahir Paşa'ya bildirilmiştir.⁹⁹⁴ Nitekim bir süre sonra saldırganlar arasında Osmanlı Kürtlerinin de yer aldığı tespit edilerek bunların kim ve nereli olduğu bilgileri Tahir Paşa'dan istenmiştir.⁹⁹⁵

Ekim 1909'da ise, Hamidiye Miralayı Abdülhamit'in Adliye Nezareti'ne yaptığı bir şikâyetinde, askerlerin çeşitli aşiretlerle birlikte hareket ederek mallarını gasp ettiği, adamlarını öldürerek kadınlara tecavüz ettiği ve erzak ambarlarından erzaklarının çalındığını iddia etmiştir.⁹⁹⁶ Milli İbrahim Reis'in oğlu Miralay Abdülhamit ayrıca hayvanatın yağma edildiğini, bazı kızların esir alındığını bildirerek, halkın artık şehri terk etmeye başladığını beyan ederek, Diyarbakır Valiliği'nden gereğinin yapılmasını talep etmiştir.⁹⁹⁷ Bu yıllarda Kürtlerin Van ve Bitlis'te Rumiye ve Selmas civarındaki köyleri zapt ederek ahaliyi katl eylediği, kız ve erkek çocukları ise esir tuttuğu haber alınmıştır. Babiâli'den olaylar nedeniyle heyecana düşen halkın teskin edilmesi ve asayişin derhal sağlanması istenmiştir.⁹⁹⁸

1909'da Erzurum vilayeti Hınıs sancağına bağlı Zernak karyesinde Mehmet bin Ömer adındaki Kürt eşkıya, avanesiyle birlikte Ermeni halka zulmederek halkı köylerini terk etmeye mecbur bırakmıştır. Göç eden Ermenilerin mallarını kendi zaptına geçiren Mehmet bin Ömer geriye kalan halkı zapt ettiği tarlalarda cebren çalıştırıyor, hem kendisinin hem de adamlarının çeşitli ihtiyaçlarını cebren halktan alıyordu. Köy halkından fidye topluyor, hayvanlarını besletiyor halkı adeta esir gibi kullanıyordu. Civarda yer alan Ermeni köyleri de bu eşkıyadan muzdaripti. Aynı köyden Badeyan Melik'in hanesine gece vakti adamlarıyla birlikte saldırıp, zahirelerini gasp etmiş bunun üzerine yakalanarak tevkif edilmiştir. Fakat kendisinden sonra oğlu Sadık aynı icraatlara devam ederek halkı canından bezdirmiştir. Temmuz ayı içerisinde bazı haneleri basarak eşya ve kısrak çalan Sadık, Papaz Kasabar'ın hanesine hücum ederek ruhani kıyafetini ve kiliseye ait bazı eşyaları gasp etmiştir. Köyü ateşe tutan Sadık adamlarıyla birlikte etrafa korku saçarak, halkın can, mal, ırz güvenliğini tehdit etmiştir. Ermeniler durumu patrikhaneye bildirerek yardım talep etmiştir.⁹⁹⁹

1909 yılı Ağustos ayı içerisinde Ermeni Patrikliği, Muş sancağının Malazgirt kazasında bazı Kürt aşiretlerinin Ermenilere ve ruhbanlarına kötü muamelede bulduklarını dile getirmiştir. Buna göre Hasananlı Kürt aşiretinden Rıza Ağa, Malazgirt'in Kasım karyesini adamlarıyla birlikte basıp halkı tehdit etmiştir. Bunun üzerine bazı Ermeni aileler karyeyi terk edip

⁹⁹⁴BOA.BEO.3335/250073 lef. 1.

⁹⁹⁵BOA.BEO.3342/250610.

⁹⁹⁶BOA.DH.MKT. 2644/40 lef.1.

⁹⁹⁷BOA.DH.MKT.2644/40 lef.2.

⁹⁹⁸BOA.BEO.3330/249716 lef. 4.

⁹⁹⁹BOA.DH.TMIK.M.253/18 lef. 1-2.

diğer karyelere göç etmiştir. Ermenilerden Rahip Zakarya Efendi dahi bu tecavülden bıkararak evini, emlak ve arazisini terk edip ailesiyle birlikte göç ederek Hoşaçın? ^{هوشاچين} karyesine yerleşmiştir. Rıza Ağa'nın Kasım karyesine verdiği zarar yetmezmiş gibi, emrindeki 400 nefer ile Hoşaçın? karyesine de hücum etmiş ve Rahip Zakarya'nın eşyasını, öküz, bargir, ağnamını gasp ederek götürmüştür. Ayrıca rahibin kardeşi Murat'ı tüfekte katletmiş, Murat'ın oğlu Karakin ile 14 yaşındaki diğer oğlu Ohannes'i de ağır surette yaralamıştır. Bölgede can, mal, ırz güvenliği kalmadığını bildiren Patrikhane, suçluların yakalanmasını ve gasp edilen eşyaların geri iade edilmesini talep etmektedir.¹⁰⁰⁰ Yine 1909'da Van'ın İran hududu cihetlerindeki Kürtlerin bölgede gasp ve tahribat gibi birtakım eylemlerde bulduklarına dair malumat alındığı ifade olunarak konuya dair tahkikat talep edilmiştir.¹⁰⁰¹

Aynı yıl içerisinde Malato?'dan ^{مالاتو} Ermeni, Katolik ve Protestan ruhani reisleri tarafından Ermeni Patrikhanesine çekilen bir telgrafa göre, Külli Bey ve Eşref Ağa'nın teşvikiyle Kürt aşiretlerin Ermenilerle meskûn Malato? kasabasından bin haneyi mütecaviz Hristiyan cemaatini muhasara altına aldıkları iddia edilerek, asayiş ve emniyetin temini talep edilmektedir.¹⁰⁰² Kürt aşiretlerinin ve Arap kabilelerinin uzun yıllardır gasp ettiği mevaşi, ağnam vs. yüzünden bu faaliyetlerin ıslahı ve tediblerinin lüzumu önemle vurgulanmıştır.¹⁰⁰³

Patrikhaneden vuku bulan şikâyetlere göre; 1910 yılının Şubat ayında Erzincan'daki Surp Kirago Manastırı'na ait bir enik¹⁰⁰⁴ çalınmış olup konu mahallî idareye bildirilmiştir. Aynı yıl Erzurum vilayeti dahilindeki Kemah kazasında Tahir Paşa'nın biraderi Sağırzade Sıddık Bey'in hizmetkârlarından Kürt Külli hırsızlık ve zalimliğinden ahaliyi usandırmış fakat Sıddık Bey'in himayesinde olduğu için suçlardan yakasını kurtarmıştır. Yine Kemah'ın Sarık karyesinden Derderyan'ın altı koyunu çalınmış, Sıddık Bey'e yapılan müracaat sonucunda çalınan hayvanların bedeli güya ödenmiştir.¹⁰⁰⁵ Erzincan'daki Surp Kiragos Manastırı'na ait bir baş ineği çalmakla suçlanan Kürt Kelli nam şahsın üç ay evvel yakalanarak adliyeye teslim edildiği bildirilmiştir.¹⁰⁰⁶

Mart ayında ise; Van vilayeti Erçek nahiyesi Karagündüz karyesi merasında birtakım meçhul ektrad tarafından 20 baş sığır gasp edilerek 12 yaşlarında bir Ermeni çocuk öldürülmüştür. İhbar üzerine bölgeye gönderilen

¹⁰⁰⁰BOA.DH.TMIK.M. 254/53 lef.1.

¹⁰⁰¹BOA.BEO.3214/241010 lef.1; BOA.BEO.3218/241317 lef.1-2.

¹⁰⁰²BOA.DH.MKT.2804/11 lef.1-2.

¹⁰⁰³ BOA. Y.A.HUS. 516/60 lef.1-2.

¹⁰⁰⁴ Kedi, köpek gibi memeli hayvanların yavrusuna verilen ad.

¹⁰⁰⁵BOA.DH.SYS. 71-1/3-2 lef. 63.

¹⁰⁰⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.60.

jandarma birlikleri Kürt eşkıya ile çatışmaya girmiş hayvanlardan 11'ini ele geçirmişse de kalan 9 baş hayvan müfrezelerin göremeyeceği bir yerden kaçırılarak suçlular beraberinde götürülmüştür. Eşkıya Kürtler takibata alınarak bu gibi olaylara bir daha meydan verilmemesi için gerekli önlemlerin alınması öngörülmüştür.¹⁰⁰⁷

Aynı yıl Nisan ayı içerisinde Dersim ile Pülümür ekrad ve eşkıyasının Erzincan, Kemah, Çemişgezek, Pertek, Eğin ve köylerine tecavüz ederek ahalinin canına, malına gasp ettiği haber alınmıştır. Urkat? ^{۱۰۰۸} karyesi imamı İbrahim ve rüfekaşı imzasıyla Kemah'tan çekilen bir telgrafta, Dersim ahalisinin bölgede eşya ve emvali gasp ettiği, çeteler teşkil etmek suretiyle cinayetler işledikleri, yolcuların dahi eşyalarını çalarak asayiş ve emniyeti ihlal ettikleri bildirilmiştir. Halka kendilerine tabi olmaları için baskı yaparak hükümete ödedikleri vergileri kendilerine vermedikçe çoluk çocuk demeden halkı kesip öldüreceklerini söyleyen bu eşkıyalar bölgedeki köy ve kasabaları zapt etmişlerdir. Olaylara nihayet verilmesini isteyen halk, "Allah ve Resul aşkına çoluk çocuk ayaklarınıza kapanırız" diyerek padişahın ve devletten yardım talep etmiştir.¹⁰⁰⁸ Erzincan mutasarrıflığından alınan bir telgrafta yine Dersim ve Pülümür Kürtlerinin bugünlerde Kemah köylerine tecavüze hazırlandıkları, zahireleri kalmadığından zulm ve eşkıyalıklarının son derece şiddetli olacağından bahisle, bölge halkının telaş, korku ve endişeye düştüğü, sürekli olarak bölgeye askerî yardım istemekten hali kalmadığı bildirilmiştir. Vali Abdülvehap Bey, ahalinin istediği gibi her köye asker ikamesi mümkün olmadığından ancak müfrezeler sevkiyle halka yardım edilebileceğini bildirerek eşkıyanın uzaklaştırılması için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir.¹⁰⁰⁹ Vali Bey bir süre sonra Dersim Kürtlerinden Karahanlı aşireti tarafından Yeniköy karyesinin 300 kadar ağnamının gasp edildiğini bildirmiştir.¹⁰¹⁰ Bölgede bir hayli şekavette bulunan Dersim Kürtleri, Kemah'tan sonra Çemişgezek köyüne saldırarak ahalinin ağnam ve malını gasp etmiştir. Bölgeye derhal jandarma birlikleri gönderilmiş fakat jandarma sayısı yeterli olmadığından eşkıyaya karşı koymakta güçlük çekilmiştir. Halktan 2, askerlerden ise 1 kişinin ölmesi üzerine ek jandarma birlikleri yola çıkarılmışsa da Çemişgezek'e ancak bir gün sonra ulaşacaklarından bölgeye acil kuvvet gönderilmesi için Dersim Kuvve-i Tedbiye Kumandanlığı ile mutasarrıflığa bir telgraf yazılmıştır. Fakat merkez vilayette de yüz nefer rediften başka asker kalmadığı fırka kumandanlığı tarafından beyan olunarak yalnızca düzenleme için kazalardan gelen 21 jandarma Çemişgezek'e gönderilmiştir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁷BOA.DH.TMIK. M 267/42.

¹⁰⁰⁸BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.9.

¹⁰⁰⁹BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.10.

¹⁰¹⁰BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.14.

¹⁰¹¹BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.16.

Kalecik karyesinde toplanan Dersim eşkıyasından bazıları Çemişgezek'ten geri dönerek posta süvarisiyle jandarma muhafızlarına ve postaya saldıracaklarını ayrıca vilayet, Ovacık, Çemişgezek civarında gasp ve garatta bulunacaklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine bölgeye 5 tabur asker gönderilmesi, eşkıyanın tecavüzatının men edilmesi için kuvvetli müfrezeler getirilmesine karar verilmiştir. Fakat mutasarrıflıktan alınan bir başka telgrafta Kankoz'a da eşkıyalarının Mehmet Ağa'nın hanesine hücum ettikleri ve bölgedeki hayvanat ile asker erzâğını gasp edeceklerini bildirmeleri üzerine mevcut askerlerin bu şekavete engel olamayacağı anlaşılacak diğer mevkiilerdeki taburlardan ve jandarmalardan yardım birlikleri sevk edilmiştir.¹⁰¹² Çemişgezek'i kuşatan eşkıyaya karşı, halk askere ve jandarmaya yardım etse de bir süre sonra jandarmaların fişekleri tükenerek ahaliden 6 kişi esir alınmıştır. Dehşet ve korku içinde kalan halkın canını, malını korumak üzere derhal Arapgir nizamiyesi bölgeye sevk edilmiş ve jandarmalara lüzumu kadar fişek verilmesi kararlaştırılmıştır. Askeriyede yalnızca 3 bölük birlik kaldığından buranın boş bırakılmaması gerektiğinden hiç bölüğün acilen vaka mahalline gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁰¹³ Çemişgezek telgraf telinin eşkıya tarafından kesilmesi üzerine Mayıs'ın 16. günü telgraf telinin onarılması için bölgeye jandarma gönderilmiştir. Jandarmaların birleştirdiği tel sayesinde 5 saat süreyle Çemişgezek'le haberleşme sağlanmıştır. Fakat jandarmaların geri dönüşünü fırsat bilen eşkıya telgraf telini yeniden tahrip etmiştir. Hazırlanan 2 zabıt ile 30 süvari ve 30 piyade jandarma efradı sabah yola çıkarılarak bölgeye acilen sevki sağlanmıştır.¹⁰¹⁴

Tüm tedbirlere rağmen Dersim mutasarrıflığından alınan telgrafta hudut telgrafı ile yol üzerindeki bütün hatların tahrip edildiği haber verilmiştir. Ayrıca Veli Ağa'nın 500 kadar Kürt toplamakta olduğu bildirilerek, 50 kadar eşkıyanın Pertek civarındaki karyelere saldırdığı, diğer çetelerin ise Pertek kasabası hayvanatını gasp ettiği bildirilmiştir. Bölgede askerle eşkıya arasında çıkan çatışmada askerlerin cephaneleri tükendiği için eşkıyaya karşı komyamayarak elbise ve silahlarını eşkıyaya kaptırdığı bildirilmiştir.¹⁰¹⁵

Çemişgezek kaymakamlığından alınan bir diğer telgrafta Çemişgezek'e hücum eden eşkıyanın 500 kişi olduğu, bunları defetmek üzere yola çıkan asker ve jandarmanın eşkıyayla birkaç saat süren çatışma sonucunda 2 zabitle 4 neferin yaralandığı, jandarmalardan birisinin öldürüldüğü ve 11 mavzer ile bir martini tüfeği ile bir yük cephaneye eşkıyanın eline geçtiği bildirilmiştir. Ayrıca eşkıyanın kasaba yakınlarına kadar gelerek hükümet konağına ve kışlaya silah attığı ve 3 gün sonra kasaba dahilinde katliama başlaya-

¹⁰¹²BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.17.

¹⁰¹³BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.18.

¹⁰¹⁴BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.20.

¹⁰¹⁵BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.22.

rak ahaliyi esir aldığı bildirilmiştir. Olaylar üzerine uç mevkilerde müfreze-ler toplanarak tecavüzlere karşı tedbir alınmış ve asker birlikleri yola çıkarılmıştır.¹⁰¹⁶ Bölgede şekavet yaparak uzaklaştırılması kararlaştırılan eşkıya-dan bazılarının isimleri şu şekildedir:¹⁰¹⁷ Veli Yusuf, Gedikli Ayşan Bey, Seyit Ağanın oğlu Hacı, Zeynil Ağa'nın oğlu Alişan, Karganlı Nuri Ağa, Karabaşlı ağalarından Cemşid Ağa, Mahmut Ağa, Koç Ağa, Pülümür kaza-sından Yusuf Ağa, Haydaranlı Reisi Ahmet Ağa, Şah Hüseyin oğlu Haydar Bey, Ovacık'tan Halil Ağa, Haydaranlı Hasan Ağa, Gedikli Mahmut Ağa vs.

Mayıs 1910 tarihinde Harbiye Nezareti, Musun Köyü ahalisinden ve üçü Rus tebaasından olan on Ermeni'nin kaçakçılık yaparlarken sınırda ya-kalanarak köye getirildiğini, bu sırada Ermeni köylülerin nümayiş yaparak Osmanlı askerlerini tahkir ettiğini, Müslüman dükkânlarına saldırdıklarını ve bu yüzden istenmeyen olayların çıktığını bildirmektedir. Ayrıca Ermeni pat-riğinin iddialarının o bölgedeki Kürtlerle Ermeniler arasındaki nefretten ileri geldiğini, istenmeyen olayların çıkmaması için bölgedeki jandarma sayısının artırılması gerektiği ifade etmiştir.¹⁰¹⁸

Yine Mayıs 1910'da Bitlis vilayeti Sason kazası köylerinden Harkürük'te Yusuf bin Said, bu köyün ahalisinden bir fakirin on kile darısı ile eşyasını, diğer iki Ermeni'nin ise birer koyununu gasp etmiştir. Dahiliye Nezareti bu konuda gerekli takibatın yapılarak gasp edilen malların geri alın-ıp teslim edildiğini bildirmiştir.¹⁰¹⁹ Aynı yıl içinde Meclis-i Mebusan'a verilen bir tezkere ile Muş'ta bir takım zorbaların mezalimiyle halkın zarara uğrayarak perişan olduğu haber alınmıştır.¹⁰²⁰ Kürtlerin meskûn olduğu vıla-yetlerin acil bir ıslahata tabi tutulacağından hareketle oluşturulan teftiş ve ıslah heyetlerinin bir gün evvel yola çıkarılarak Muş'a sevki kararlaştırılmış ve gereken tedbirlerin alınacağı bildirilmiştir.¹⁰²¹

1910 yılı Eylül ayında ise, Şarkıyan, Denadi, Seydan ve Sorkan aşireti reisleri göçebe Kürt unsurlarının can, mal ve hayvanlarını gasp ettiğinden şikâyetle hükümete başvurmuştur. Göçebe Kürtlerin karyelerine hücum etti-ğini, çoluk çocuk, kadın erkek herkesi katlettiğini bildiren ağalar, şimdiye kadar oluşan gasp ve garatta binlerce hayvanın telef olduğunu vurgulamıştır. Bunlara zalimane muamelede bulunmayı bırakarak devlete ısındırılmaları gerektiği, iskânlarının temini ve haklarının korunması hususlarında bir takım adımlar atılması lazım geldiğini ifade eden ağalar, bu işin bir heyetçe yapıl-

¹⁰¹⁶BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.25.

¹⁰¹⁷BOA.DH.TMIK.M 269/14 lef.17.

Dersim'de meydana gelen vukuatlar için bkz. Hasan Hakan Ulutin, *II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s.64-208.

¹⁰¹⁸BOA.DH.MUİ.2-6/3.

¹⁰¹⁹B. Cırık. a.g.e., s. 556.

¹⁰²⁰BOA.BEO.3547/265994 lef.1.

¹⁰²¹BOA. BEO.3547/265994 lef.2.

ması fikrini önerirken, suçluların da bir an evvel yakalanmasını talep etmişlerdir.¹⁰²² Aynı günlerde Diyarbakır Süryani Metropolitanı İlyas Efendi'den, Süryani Kadim Patriği Ağnatyos'a gönderilen bir telgrafnameden Kürt İbrahim Paşa'nın Viranşehir'de asayışı bozduğu öğrenilmektedir. Patrik, Dahiliye Nezareti'ne durumu bildirerek, şehirde hem Hristiyan tebaanın hem de kadim Süryani cemaati efradının namuslarına ve mallarına taarruz eden İbrahim Paşa'nın ve diğer suçluların yakalanmasını istemiştir.¹⁰²³

Ermeni Aravelk Gazetesi'nde çıkan bir habere göre Kürtler Hınıs'ın Güvendik köyüne hücum ederek, Ermenilerin mallarını ve tarlalarını zapt etmiştir. Erzurum Valiliği duruma el koyarak, olayın derinlemesine tahkik edilmesi kararını almıştır.¹⁰²⁴ Gazetede ayrıca Güvendik Köyü'nde uzun zamandan beri huzurlu bir ortam mevcutken ve Ermeniler hükümete asayiş içinde vergilerini öderken, Kürt aşiretlerinin saldırılarıyla bu ortamın bozulduğu, Kürtlerin bütün mal ve emlaki gasp ettikten sonra aralarında paylaşarak birbirlerine sattıkları, baskından sağ kalan kimselerin göçe mecbur kaldığı şeklinde iddialar da yer almaktadır. Aravelk Gazetesi'nde yayınlanan bir başka habere göre de; Kürtler Ermenilerin ikamet ettikleri Gündecanis?

کۆزە جانیس köyüne saldırarak gasp ve yağmadan sonra bir Ermeni genci öldürmüş, faaliyetleriyle diğer karyeleri de dehşet içinde bırakmıştır.¹⁰²⁵

Ermenice Aravelk Gazetesi'nde "Sivas'tan Mektup" başlığıyla neşre edilen bir başka habere göre ise; Koçhisar'da Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra Müslümanların mahvolduğu, Ermenilerin mallarını gasp etmek ve sonra da onları öldürmek gerektiğine dair bir takım telkinlerle Müslümanların Ermeniler aleyhine tahrik edildiği bildirilerek, Kurtlukaya? قور-تیرکیا ve

Gazimağara? غاز-مغاره karyelerinin Şarkışlalı ve Papahlılar tarafından abluka altına alındığı ihbar edilmiştir. Bu iddiaların araştırılarak tahkikat icra edilmesi ve vilayette şikâyete mahal verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰²⁶ 1910 yılının Aralık ayında Ermenice Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde Van'da Hüseyin Paşa'nın olumsuz davranışlarına dair haber neşredilmiştir. Haberde "yeni Vali Ferit Bey'in bölgeye geldi geleli bu tarz hareketlerde bulunan Kürtleri her ne kadar ıslah etmeye çalışıyorsa da muvaffak olamıyor, Kürtler Hüseyin Paşa'nın emriyle hareket ediyor ve hükümete karşı geliyor" sözleriyle bölgedeki gasp ve yağma eylemlerinin devam ettiğini vurgulamıştır.¹⁰²⁷

¹⁰²²BOA.DH.MKT.2630/26 lef.2.

¹⁰²³BOA.DH.MKT.2632/19 lef. 19.

¹⁰²⁴BOA.DH.MKT.2652/17.

¹⁰²⁵BOA.DH.MKT.2652/53.

¹⁰²⁶BOA.DH.MKT.2666/43 lef.1-2.

¹⁰²⁷BOA.DH.MKT. 2703/25 lef.1-3.

1911 yılında Aravelk Gazetesi'nde Müslümanların Ermenilere karşı haksızlık yaptığına dair çıkan makale naklen İkdam Gazetesi'nde de yayınlanmıştır. Bu haberin aslı olmadığı Kıgı kazası müfettişi Abdullah Efendi tarafından dile getirilerek, bölgede nefret ve ihtilaf uyandıracak eylemlerden kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰²⁸ Aynı yıl Independance Gazetesi'nde çıkan bir başka habere göre Kürt Musa Bey, Muş ve havalisinde bazı tecavüzlerde bulunmaktadır. Bu iddia Bitlis vilayetinden sorulmuş, alınan cevapta bu haberin aslı esası olmadığı, bölgede sükûnet ve asayişin berkemal olduğu ifade edilmiştir.¹⁰²⁹

1911 yılı Mart ayında ise, Haydaranlı Aşireti Reisi Hüseyin Paşa'nın, Ziraat Bankası'na borçlu olduğu meblağın icra kanalıyla tahsis edilmesi kararlaştırıldıktan hemen sonra firar ettiği bildirilmiştir. Hüseyin Paşa'nın bölgedeki birtakım müfsit faaliyetlerinden ötürü kaçtığı düşünülse de, ağırlıklı olarak borcunu ödememek için kaçtığı görüşü hakimdir.¹⁰³⁰ Hüseyin Paşa firar etmesine rağmen zaman zaman bölgeye avdet ederek halka zarar vermeye devam etmiştir. Nitekim 1913 yılında Erzurum'da Ermenilerle Kürtler arasında çıkan bir çatışmada 40 Ermeni, 30 Kürt katl edilmiş, Hüseyin Paşa çatışmadan hemen sonra 3 Ermeni köyünü ateşe vermiştir.¹⁰³¹ Meydana gelen olaylardan sonra çeşitli Ermeni gazetelerinde bu vakanın neşredildiği görülmektedir. Jamanak Gazetesi'nde bu tip olaylara nihayet verilerek memleketin ıslahı için askerî ve mülkî memurların azli öngörülüp, yerine tarafsız memurların tayin edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Manzume-i Efkâr Gazetesi'nde ise, "Erzurum'da Katl-i Müsademe" başlığıyla Van'da ve Erzurum'da meydana gelen olaylar aktarılmıştır. Gazetede ayrıca Anadolu'da vuku bulan cinayetlerin hükümet tarafından tekzip edilmesinden bahisle, Ermeni murahhaslarının hiçbir zaman hükümete yalan beyanatta bulunmadıkları iddia edilerek, Tanzimat Gazetesi'nde Ermenileri eleştiren Lütfi Fikri Bey'e itiraz edilmiştir.¹⁰³² Ermeni Patrikhanesi ise bazı Kürt ümeradan bilhassa Haydaranlı Hüseyin Paşa'dan şikâyet ederek, bu kimselerin ahalinin huzur ve asayişini ihlal ederek bölgede zarar ve hasara yol açtıklarını, bunların eşkıyalıklarına bazı memurların ehliyetsizliğiyle işbirliği de eklenince bölgede endişenin arttığını bildirmiştir. Patrik, Hüseyin Paşa ve emsallerinin itaat altına alınmadıkça Kanun-ı Esasi'nin tüm tebaaya bahş ettiği adalet ve hürriyetin var olamayacağını dile getirerek, hükümetten gerekli tedbirleri bir an evvel almasını istemiştir.¹⁰³³

¹⁰²⁸BOA.DH.MKT.2814/99 lef.1.

¹⁰²⁹BOA.DH.MKT.2818/61 lef.1-2.

¹⁰³⁰BOA.BEO. 3724/279261 lef.7.

¹⁰³¹BOA.BEO 4089/306614 lef.1.

¹⁰³²BOA.BEO 4089/306614 lef.2.

¹⁰³³BOA.DH.MKT.2627/20 lef.1, lef.2.

Patrikhanenin şikâyetlerine göre; 16 Nisan 1911'de Muş'un Suragop karyeli Evsa'nın oğlu Haşin, Peresnin karyesinden Karabetyan'ın eniği ile öküzünü gasp edip götürmüştür. 21 Nisan 1911'de Garzan kazasının Selend?

سەندە karyesindeki kilise ve mektep Cendo bin Raşid ve Şeho bin Meran ve refikleri yakmışlardır.¹⁰³⁴ Kilisenin yağma edildiği Papaz tarafından yetkili birimlere haber verilmiş, bunun üzerine kazadan gönderilen polis memuruyla nahiyeye müdürü olay yerinde incelemelerde bulunmuştur. Bu esnada şahitlerin verdiği ifadelerden anlaşılmıştır ki mektebin yakılması tecavüzden ziyade arazi meselesine dayanmaktadır. Papaz Efendi mektepteki zayıatın iki yüz kuruş, kilisedeki zayıatın ise yüz kuruş olduğunu bildirmiştir. Bu olaylar üzerine Selend? karyesinde bir jandarma karakolu yapılmasına karar verilmiş fakat karakol tesis oluncaya dek köye birkaç jandarma gönderilerek güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰³⁵ 1911'de Dersim Kürtlerinin bölgeden tedibi esnasında top ateşinden ötürü Pülümür'ün Taznik köyünde bazı Ermeni haneleri zarar görmüştür. Ermeni hanelerinin tamiri için gerekli paranın hazineye karşılanması uygun görülmüştür.¹⁰³⁶

Siirt sancağı kazasından Kankin karyeli Hüseyin ve biraderi Hacı Osman ile Şakir on altı nefer avanesiyle birlikte Şirvan kazasının Sirzek Setires? *سەزەزە* karyesindeki Papaz Artin Efendi'nin hanesi üzerine hücum etmiş ve kilisede bulunan eşyaları çalarak kaçmışlardır. Aynı havalide

Fikron? *فەکرە* karyeli Şeref Bey'in oğulları Ahmet Han, Mehmet Emin ve Musa Bey'in oğlu Refik Bey ile avanesi Evit karyesi kilisesinde ibadet ve ayini men etmişlerdir. Ayrıca Siirt sancağının Pervari kazası reislerinden Yusuf Ağa kendi avanesiyle birlikte Hasgir karyeli Sekizyan'ı öldürmek kasdıyla yaralanmış, Ermeni karyelerini tehdit ederek birtakım eşyayı gasp etmiş ve Valas namındaki karyeyi de muhasara ederek Zako adındaki Ermeni'yi öldürmüşlerdir. 25 Nisan'da Sason kazasından Yusuf bin Sado aynı kazadan fakir bir Ermeni'nin on kile darısı ile eşyasını ve bundan başka iki Ermeni'nin ise birer koyununu gasp etmiştir. Meşhur Kürt eşkıyalarından Said Bey, Van vilayetinde Şatak, Karçıkan, Karkar havalisinde eşkıyalık faaliyetleri gösteriyor, ticaret erbabını ve yolcuları soyuyordu. Ayrıca işlediği cinayetlerle etrafa korku saçan Said Bey avanesinin halkın canına ve malına tasallut ettiği bildiriliyordu. 1910'da Şatak kasabasından Evhan Efendi'yi ve hemen ardından Mehmet adında bir kişiyi, 8 Mayıs 1911'de ise Polis Erşak'ı öldürerek diğer iki polisin de tüfeklerini gasp eden Said Bey;

İspendor Kürt karyesinden altı lira,

Makulak? *مەکولە* Ermeni karyesinden üç lira,

¹⁰³⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63.

¹⁰³⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.23.

¹⁰³⁶BOA.MV. 134/32.

Şehvend? ^{شهنند} Kürt karyesinden beş lira,
 Ağçaros? ^{اڭچاروس} Kürt karyesinden on sekiz koyun,
 Govan Kürt karyesinden yedi koyun,
 Pirbadalan? ^{پیربادالان} Ermeni karyesinden on üç lira,
 Çalgırı? ^{چالغیری} Süryani karyesinden on lira,
 İraz? ^{ایراز} Kürt karyesinden on beş lira,

Tuğsan? ^{توغسان} Kürt karyesinden ise on yedi lira gasp etmiştir. Said Bey bu eylemlerin ardından Van murahhashanesine bir mektup göndererek tehditlerde bulunmuştur. Aynı günlerde Musa Bey'in teşvikiyle Kürtler iki Ermeni'yi yaralayarak bir Ermeni karyesini de tüfekle taramışlardır. Şatak ve Nurdaz ahalisi tehdit ve mezalimden bıkararak merkez vilayete vekiller göndermek suretiyle şikâyetle bulunsalar da bir sonuç elde edememişlerdir. Bundan başka Hasantemran karyeli zorbalardan Mehmet Ağa, bir takım iftiralarla beş nefer Ermeni köylüsünü hapse attırılmış, bunlardan birisi hapis-te ölmüştür. Ağanın oğlu ise Kiyork'un hanesine hücum etmiş, Kiyork'un eşi korkudan ölmüştür. Zorba geçen sene yine aynı karyeden Mikail'in dört yüz dört otunu, diğer köylülerin ise yirmi beş koyun, bir enik ve bir öküzünü gasp etmiştir. 25 Haziran 1911'de ise; Diyarbakırlı Murat Bey, Kürt aşiret reislerinden zorba ve canileri yakalamak vazifesiyle atmış nefer süvari ile birlikte Beşiri kazasına gitmiştir. Buradaki asi beyleri tutuklamak yerine onları birbirleriyle barıştırarak silahı olmayanlara tüfek vermiştir. Ayrıca gerek kendisi gerekse askerleri için Ermeni köylerinden silah toplamaya girişmiş, Ermeni köylerinden ücretsizce at, bağ vesair almış, askerleri Ermenileri tehdit ederek toplam atmış dokuz tüfek almıştır.¹⁰³⁷

Patrikhane, Nisan'da ise; Muş'ta Ahsenik oğlu Hoşin ve Reşnek köyünden Karabetyan'ın inek ve öküzünün gasp edildiği bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti, ne böyle bir köy adına ne de böyle bir vakaya rastlamadıklarını bildirmiştir. Mayıs 1911 tarihinde patrikhane Raşit ve arkadaşlarının Garzan kazasında Selend? karyesi kilisesi ile mektebini yaktıklarını bildirmiştir. Dahiliye Nezareti kilise ve mektebin yakılmasını müteakiben bir İslam hanesinin yakıldığını, bu olayların kasten ve tecavüz sonucu olmayıp, Müslüman ve Ermeni ahali tarafından birbirini suçlamak için yapıldığını tespit etmiştir.¹⁰³⁸

1912 yılında Kığı kazası Hristiyan ahalisi Kuzican Kürtleri Dizvas nam karyeyi zapt ederek halkı çoluk çocuk çırılçıplak dışarı atmıştır. Bayburt kazası Mal Müdürü Muavini Ovakim, halkın perişan olduğunu, mahkemelerin Kürtlerin şekavetinden adalet icra edemediğini, meşrutiyet içinde

¹⁰³⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63.

¹⁰³⁸B. Cırık. a.g.e., s. 552-555.

istibdata maruz kaldıklarını dile getirmiştir. Ayrıca Kürtlerin imam, muhtar ile ihtiyar heyetini tutup götürdüklerini ve arazileri zaptına geçirdiklerini bildirerek, karyelerinin kendilerine teslimini talep etmişlerdir.¹⁰³⁹ Aynı yıl Van ahalisinden olan Kürt Dede ve yandaşlarının bölgede hırsızlık yaparak serserice faaliyetlerde buldukları tespit edilerek, bunların memleketlerine geri gönderilmesi için gerekenin yapılması gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁴⁰ Yine 1912'de Van vilayetinin Zerke karyesinde bulunan ve Şemdinan'a nakledilen Şemdinan Rüsumat Heyeti'ne Kürtler tarafından saldırıldığı haber alınarak, olayın tahkik edilmesine karar verilmiştir.¹⁰⁴¹

1913 yılı Ağustos ayında Doğu Anadolu'daki Ermenilerin ahvali hakkında Londra basınının elinde birtakım neşredilmemiş katliam belgeleri olduğu ve bölge ahalisinin can-mal güvenliğinin sağlanamadığı belirtilmiştir. Londra basının neşretmediği bu belgelere göre;¹⁰⁴²

- Birtakım Kürtler Urani'den Ardahan'a kadar olan bütün Ermeni köylerini yağma etmişlerdir. Ahali dehşet ve korku içindedir.

- İslam çarşısında Said adındaki bir jandarma Serkis isimdeki bir Ermeniye katil ve itlaf etmek istemiştir.

- Kürtler Boğakeş? ^{برگه} adındaki Ermeni köyünü yağma ederek bir kişiyi katletmiş ve 500 baş hayvanı cebren gasp etmişlerdir. Ayrıca iki kişi kaybolmuştur.

- Geçenlerde ticaret işleri için Şiro'ya? ^{شیر} gelen bir Ermeni katil edilmiştir. Şiro? ahalisi Kürtler ve Türklerden oluşmaktadır. Miktarı oldukça az olan Ermeni ve Keldaniler Kürtlerin mezaliminden bıkmıştır.

- Bir Türk posta telgraf memuru Bitlis yolu üzerinde katledilmiştir. Olaydan 10 gün sonra haberdar olan jandarma yüzbaşı Aziz yanına 15 jandarma alarak Kürt katili yakalamıştır. Diğer taraftan Agopyan ve zevcesinin katilinin yakalamak için 500 asker, 100 jandarma ve 5 top sevk edildiği halde katil yakalanamamıştır. Eşkiyaya iştirak ederek onlara muhbirlik eden birtakım kimseler olduğu haber alınmış ve eşkiya Kürtlerden Şiyar'ın adamlarından birisi öldürülmüş diğeri ise yaralanmıştır. Eşkiyalar Varon karyesinin hayvanatını zorla alıp götürdükleri gibi Name adındaki bir Keldani'nin mahdumu katletmişlerdir. Emirkeş adındaki bir Kürt Ermenilerden zorla 30 adet Osmanlı lirası almıştır. Ayrıca bir karyeden 11 mecidiye, Saro adlı bir Ermeni'den 2 kilo buğday, Duhan Saradyan'dan 1 kilo buğday, Osman adlı bir Ermeni'den 15 kilo buğday ve bir başka Ermeni'den ise 19 kilo buğday gasp etmiştir.

¹⁰³⁹BOA.DH.MUİ.6-3/25 lef.19-20.

¹⁰⁴⁰BOA.DH.H. 9/4 lef.1-10.

¹⁰⁴¹BOA.DH.MUİ. 120/3 lef. 1-2.

¹⁰⁴²BOA.HR.SYS.84/76 lef. 2-6.

- Yedi Ermeni, asakir-i şahane askerleri tarafından öldürülmüş olup, cesetleri yol üzerinde yatmaktadır. Bu bîçarelerin akrabaları ölen Ermeniler için dinî törenlerini dahi ifa edememektedir.

- Bitlis'ten alınan bir mektupta ise asakir-i şahane ile Mehmet Emin'in adamları arasında çıkan bir çatışmada Mehmet Emin'in adamlarından birinin katledilmesi üzerine, eşkiya el ve ayak parmakları sayısı kadar Ermeni katledeceğini tehditle beyan etmiştir. Korkuya düşen birçok köylü Bitlis'ten firar etmiştir, geride kalan Ermeniler hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Bulanıklı iki Ermeni Kürtler tarafından yolda katledilmiştir.

Kürt Kör Hüseyin Paşa meşrutiyetten sonra Ermenilere iade edilen arazilere zorla el koymuştur. Ayrıca Monok'un 30-40 baş koyununu, Haçador Ohanisyan'ın ise 4 baş öküzünü çalmıştır. Bu gibi on kadar hadise daha zühur etmiştir.

Londra basınında Doğu Anadolu Bölgesi ile Van ve Bitlis'te huzurun sağlanamadığı, can ve mal güvenliğinin kaybolduğuna dair bu iddialar üzerine gerekli tahkikat yapılmış ve durumun normal olduğu dile getirilmiştir.¹⁰⁴³

1913 yılı Nisan'ında Van'ın Şitak kazasında Homar? ^{هوسا} ve Vanis?

^{هوسا} kasabasından Samoil'in 1109 baş koyunu Kero, Kurt Beyin oğlu Abdullah ve Abdo ile 25 refiki tarafından gasp edilerek hayvanların yaralandığı bildirilmiştir. Mayıs'ın 4. gecesi ise aynı vilayette 40 kişilik bir çetenin Kaço karyesinden iki çobanı katlettiği ve 700 ağnamı gasp eylediği, eşkiyanın tedip ve tenkili zımında jandarma müfrezelerinin sevk edildiği bildirilmiştir.¹⁰⁴⁴

Aynı yıl kırk kişi namına Bartın'dan Kastamonulu Sekiz oğlu Karabet imzasıyla çekilen bir telgrafta, aslen Kastamonulu olup on iki seneden beri yazın Bartın çevresinde manifatura ticaretiyle meşgul olan, bu vesile ile evlat ve ailelerinin geçimini temin etmekte olan Ermenilerin bu yıl bazı kimselerin teşvikiyle ahali üzerindeki iki bin lirayı mütecaviz alacaklarını terk ederek Kastamonu'ya gönderileceklerinden şikâyet etmektedir. Kanun ve nizama aykırı olarak tevkif edilmek suretiyle baskı altına alındıklarını, ticaret serbest olduğu halde eski dönemlerde dahi görmedikleri bu muameleden oldukça sıkılan Ermeniler perişanlıklarını dile getirerek yardım talep etmektedir.¹⁰⁴⁵ Bu iddia üzerine tahkikat-ı lazıme icrasıyla herhangi bir mağduriyete meydan verilmemesi lüzumu Bolu mutasarrıflığına yazılmıştır. Alınan cevapta, Karabet ve rüfekasının Kıbtî taifesinden olup yaz aylarında Kastamonu'dan Bartın civarına gelerek gezici esnaf şeklinde bazı tüccardan aldıkları basma vesair eşyayı satmak bahanesiyle karyelere sokulup hırsızlığa teşebbüs ettik-

¹⁰⁴³BOA.HR.SYS.84/77.

¹⁰⁴⁴BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.95.

¹⁰⁴⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.17-18.

leri bildirilmiştir. Hapsedilmek gibi bir ahvalin söz konusu olmadığı ve kendilerinin temettü vergisinden dolayı uzun zamandan beri takibatta bulunduğu halde hüviyetleri malum olmadığından vergilerin tahsis edilemediği Bolu mutasarrıfı tarafından ayrıca belirtilmiştir.¹⁰⁴⁶

Elbistan kazasının Yarpuz nahiyesi müdürü Tahir Efendi'nin çarşıda rast geldiği Ermenileri alenen darp ve tahkir ederek hapsedmekte olduğu Ermeni Patrikhanesi'nden bildirilmiştir. İddiaya göre Tahir Efendi Ermenilere kin beslemekte olup Maraş ve Elbistan'da nüfuzu altında olduğundan Ermeni ahaliyi bîhuzur etmekte ve ahali şikâyete cesaret edememektedir.¹⁰⁴⁷ Yapılan tahkikat üzerine Yarpuz'da Seykos oğlu Ohanis'in Ramazan günü çarşıda alenen içki içmesi Müslüman ahaliyi rahatsız etmiş başka bir olaya sebebiyet vermemek için Tahir Efendi Ohanis'i hanesine göndermiştir. Bundan başka bir olay cereyan etmemiş olup, şikâyetin müdürün yerli olmasından ötürü tavırlarını çekemeyenler tarafından yapıldığı beyan edilmiştir.¹⁰⁴⁸

Başka bir şikâyete göre, İran hududunda bulunan Seldoz şehriyle mülhakatında bulunan 150 haneyi müteceviz Ermeni ahaliyi bazı mütegalibe tarafından baskı görmekte olup, patrikhane tarafından muhafazaları için gerekli tedbirlerin alınması ve tecavüze meydan verilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁰⁴⁹ Fakat Seldoz ve civarında mütegalibe bulunmadığı gibi Ermeni ahalinin baskı ve zulüm altında oldukları hakkındaki şikâyetin katıyen aslı astarı olmadığı Musul vilayetinden bildirilmiştir.¹⁰⁵⁰ Bir süre sonra Garzan kazasına mülhak Selend? karyesindeki kiliseden bazı eşyaların çalınarak mektebin yakıldığı iddia olunarak gerekli tahkikatın yapılması talep edilmiştir.¹⁰⁵¹ Şikâyete göre bir seneden beri tasallutları devam eden Mut-

ki'nin Norh? karyesinden Cendo bin Raşid ile Selez karyesinden Şeymo bin Meran ve rüfekası hakkındaki şikâyetler semeresiz kalmaktadır. Selend? karyesi muhtarı Manok ve Habo, bu şikâyetlerden netice alınmadığı için cesaretleri artan haydutların bu kez de kiliseyi yağma ederek mektebi ihrak ettiklerini, ahalinin korku ve endişe içinde olduklarını bildirmektedir.¹⁰⁵²

Bitlis vilayetinin Hizan kazasına bağlı Hakif nahiyesi Müdürü Cemal Efendi'nin Milli Şenlik masrafı namıyla halktan para topladığı, nahiye dahilindeki karyelerde zabıta neferleriyle dolaşarak türlü tehditlerde bulunarak 2000 lira tahsil ettiği mahallinden patrikhaneye ihbar edilmiştir. İddiaya göre hükümetten buyrulan emir üzerine toplanılan para iade edilmişse de müdür

¹⁰⁴⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.22-24.

¹⁰⁴⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.25-26.

¹⁰⁴⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-1 lef.27.

¹⁰⁴⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.16-18.

¹⁰⁵⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.13.

¹⁰⁵¹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.19.

¹⁰⁵²BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.21.

mumaileyh bazı Kürt ağalarının Ermeni ahalisinden alacakları vardır diyerek cebren tahsile cüret etmiştir, oysaki böyle bir alacak yoktur. Cemal Efendi ayrıca Ermenilerin arazilerini Kürtlere teslim etmek teşebbüsünde bulunmuş ve Kürtlerin Ermenilerden gasp ettiği ağnam sahiplerine iade edilmişken müdür, ağnamı Ermenilerden cebren alıp yeniden Kürtlere teslim etmiştir.¹⁰⁵³ Ahtamar Katagigosu bu olayı Azadamard Gazetesi'ne bildirerek neşredilmesine zemin hazırlamıştır. Bu iddialar tamamen hilaf-ı hakikat olup olayın aslı şu şekildedir: 1908 yılında düzenlenen milli şenlik kapsamında bir alay tertip edilerek memleketin her tarafından pek parlak şenlikler icra edilmişti. Bu alayı bu sene de oluşturmak için Hristiyan ahali namına murahhas vekili Bedros ile Müslüman ahali namına Seyit Ali talepte bulunmuşlar ve gerekli masrafın bütün İslam-Hristiyan ahalisine pay edilerek toplanılmasına karar verilmiş, neticede 10.000 kuruş kadar para toplanılmıştır. Fakat 12 Ermeni karyesi bu merasime iştirak etmeyeceklerini açıklayınca şenlik tertibatından vazgeçilmiş ve toplanan paralar geri dağıtılmıştır. Ayrıca söz konusu kazadaki Ermeni sayısı 5000 civarında iken buna mukabil Müslüman sayısı 12.000 miktarındadır. Şenlik kapsamında ihtiyaç olunan para 12.000 kuruş olup, bu paradan Ermenilerin payına düşen toplamda 4000 liradır. Katagigosun iddia ettiği gibi her Ermeni'den zorla 2000 kuruş tahsil edildiği tümüyle mübalağalıdır. Şenlik için Kürtlerden para toplanılmayıp sadece Ermenilerden alındığı yolundaki iddianın da hakikati yoktur. Çünkü Kürtler kendi hisselerine düşen paranın tamamını zaten ödemişlerdir. Görüldüğü gibi katagigosun Cemal Efendi hakkındaki şikâyetleri tamamen asılsızdır. Kendisinin niyeti daha evvel Hakif karyesinde bir Ermeni müdür bulunduğundan türlü bahanelerle Cemil Bey'i azlettirip yerine yine bir Ermeni müdür tayin ettirmektir.¹⁰⁵⁴

Çarşacak beylerinden Ahmet Bey'in Muşeng'in hanesine girerek eşyasını dışarı attığı ve hizmetkârı tarafından bir kızın yaralanıp, Bogos'un katl validesinin ise cerh edildiği ihbar edilmiştir. Garzan kazasında ise Muskanlı

Derviş'in Hacıarıb? ^{١٠٥٤} karyesinden 9 Ermeni'nin tapulu arazisini zapt edip kendilerinin karyeden uzaklaştırdığı bildirilerek kaymakamın duruma ilgisiz kaldığından şikâyet edilmektedir. Ordu kazasında da arazi meselesinden ötürü bir Ermeni kilisesinin yakıldığı bildirilmektedir.¹⁰⁵⁵ Bu iddia üzerine Trabzon Valisi Nazif Efendi kilisenin ihrakında suçlu olarak gösterilen eşhasın derdest ile adliyyeye tevdi edileceğini bildirmiştir.¹⁰⁵⁶ Muşeng'in eşyasını dışarı atan Çarşacaklı Ahmet Bey'in adamlarından altısının yakalandığı ve hizmetkârlarından Mestanlı Temo'nun da derdest edildiği, Bogos'u katl edip

¹⁰⁵³BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.46-47.

¹⁰⁵⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.42.

¹⁰⁵⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.69.

¹⁰⁵⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.72.

validesini yaralayan Pertekli Ali ile damadı hakkındaki takibatın ise devam ettiği beyan edilmiştir.¹⁰⁵⁷

1914'te bazı Kürt aşiretlerinin Bitlis'e hücum edeceğine dair bir şayia yayılmıştır. Haber üzerine Müslümanlardan birçoğu dükkânlarını kapatarak mallarını hanelerine taşımış benzer şekilde Ermeniler de dükkânlarını kapatarak evlerine çekilmiştir. Bir süre sonra Molla Selim 300 kadar adamıyla birlikte bölgeye saldırmış, vilayete her ne kadar jandarma sevk edilmişse de Kürtler etraftan adam toplayarak Selim'i bertaraf etmiştir. Olay üzerine bölgedeki polis silahlandırılmış halka da kendi silahlarıyla şehri müdafaa hakkı tanınmıştır. Bölge valisi bir açıklama yaparak, halkı endişeye sevk eden neşriyata son verilmesini, gece saat 12.00'dan sonra kimsenin hanesinden çıkmamasını, geceleri devriyeler tarafından verilen talimatların yerine getirilmesini ve halkın dükkânlarını açarak normal hayatına dönmesi gerektiğini dile getirmiştir.¹⁰⁵⁸ Bir süre sonra yine Bitlis vilayetinde eşkiyadan Mehmet Emin ile jandarma kuvvetleri arasında bir müsademe çıkmıştır. Çatışma sırasında bir asker ile bir jandarma şehir olurken eşkiya firar etmiştir. Mehmet Emin'in çetesi yaklaşık 60 kişiden mürekkep idi. Bu karışıklığa köy halkından bazı Kürtler de destek vermişti. Daha önceden de Molla Selim'in faaliyetlerine destek veren bu kimseler hükümet tarafından tespit edilerek şehirden ihraç edilmiştir. Fakat ihraç edilen asilerin eşleri, kocalarının yeniden köyelerine gelmesi için hükümete talepte bulunmuştur. Hükümet suçluları cezalandırmada kararlı bir tavir sergilemiştir. Öyle ki son zamanlarda tutuklanan kişi sayısı 1000'i geçmiş, vilayette yeterli hapisane bulunmadığından suçlular başka mahallere nakledilmiştir.¹⁰⁵⁹ Tutuklanan asiler arkadaşlarının yerini ihbar ettiğinden hükümetin işi kolaylaşmıştır.¹⁰⁶⁰

Aynı yıl Temmuz ayında; Tergüvar? ^{تەرگوار ناھێی} nahiyesi dahilinde Nasturi köylerinde yaşayan Kürtlerin, Rusların zoruyla köyelerini boşaltmak durumunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Ağa Petros'un riyaset ettiği bir Rus müfrezesi Kürtleri köyelerinden çıkarırken aynı zamanda hayvanlarını helak etmiş, vergilerini gümrüğe vermeyip Rus bankasına teslim etmeleri için tehditlerde bulunmuşlardır.¹⁰⁶¹ Yine Temmuz ayında öküz satıp geri dönmekte olan iki Hristiyan'ın kaybolduğu Maraş mutasarrıflığına bildirilmiştir. Ayrıca Hamam nam mevkide bir Hristiyan'ın saldırıya uğradığı ve Mehmet Ağa adında biri tarafından kurtarıldığı haber verilmiştir. Halep Valisi Galip Bey, yapılan soruşturma sonucunda bölgede bir taarruz eseri görülmediği gibi adı

¹⁰⁵⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.73.

¹⁰⁵⁸"Bitlis", *Peyam* (08.04.1914).

¹⁰⁵⁹"Bitlis Ahvali", *Peyam* (17.05.1914).

¹⁰⁶⁰"Bitlis Ahvali", *Peyam* (29.05.1914).

¹⁰⁶¹BOA.DH.EUM.EMN. 115-37 lef. 1.

geçen Hristiyan'ın da kendisine kimsenin taarruz etmediğini ifade ettiğini Maraş mutasarrıflığına bildirmiştir.¹⁰⁶²

Ağustos ayı içerisinde ise Ermeni Patrikhanesi, Bitlis vilayeti dahilindeki Kulb ve Garzan kazalarından, Sason kazasının Şedak karyesi dağlarına her sene yaz mevsimini geçirmek üzere efrad ve hayvanlarıyla göçen

Bekranlı ve Padiganlı? ^{باریانی} aşiretlerinin yollarda Ermeni arazilerine zarar verdiklerini bildirmiştir.¹⁰⁶³ Aşiretlerin Ermeni tarla ve meralarına verdikleri zararın önlenmesini isteyen patrikhane şimdiye kadar bu konuda yapılan müracaatlardan bir sonuç alınmamasından bahisle, söz konusu aşiretlerin Muş ve Sason dağlarına göçünün yasaklanmasını talep etmiştir.¹⁰⁶⁴ Aynı yıllarda Hizan ve Ahlat kazaları dahilinde katli olaylarının devam ettiği ve Genç kazası dahilinde Tercanlı Mustafa'nın yaralanarak eşyasının gasp edildiği ihbar edilmiştir. Olaylar üzerine; Diyarbakır valiliğince takip edilen şaki Namo'nun bir an evvel yakalanması için müfreze sevk edildiği, Siirt merkez kazası dahilindeki suçluların yakalanarak adliyeye teslim edildiği, Garzan kazasında ise takibat ve soruşturmanın devam ettiği bildirilmiştir. Ayrıca kaymakamın bizzat olay mahalline gittiği, diğer kazalarda vukuat kalmadığı Siirt ve Genç mutasarrıflıklarıyla Hizan ve Ahlat kaymakamlığına bildirilmiştir.¹⁰⁶⁵

Bitlisli Artin namında bir Ermeni, kimliği belirlenemeyen bir takım eşkıya tarafından katli edilerek eşyası gasp edilmiştir. Gaspın Hacı Musa Bey'in hadimleri tarafından yapıldığı anlaşılarak derhal takip başlatılmıştır. Bitlis Vali Vekili, bölgede oldukça etkin bir konumda olan Hacı Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey hakkında devletçe bir soruşturma başlatılıp yakalanmadığı sürece bölgede bu gibi olayların ardı arkasının kesilmeyeceğini dile getirmiştir.¹⁰⁶⁶ Vali Vekili ayrıca, Mutki kazasında uzun yıllar eşkıyalık yapan birçok asker ve jandarmayı şehit eden, hatta geçen sene Mutki'deki metruk köyleri basıp muhtarı kaçırarak para karşılığı bırakan ve Bitlis'te asayişli sürekli olarak ihlal eden şaki Malor'un yakalandığını haber vermektedir. Üzerine daha önce defalarca kez asker sevk olunmasına rağmen yakalanmayan Malor, bu sefer jandarma ve nizamiye birliklerinin işbirliğiyle, kaymakam vekili ile jandarma binbaşı Mehmet Niyazi Bey'in muvafakatiyle yakalanmıştır. Eşkiyanın yakalanmasından ötürü bütün vilayeti ve ahaliyi sevinç kaplamış, yararlılığı görülen kaymakam vekili, binbaşı ve diğer zevatın münasip suretle taltif edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun dışında diğer şaki

¹⁰⁶²BOA.DH. SYS. 71-1/3-3 lef.30.

¹⁰⁶³BOA.DH.EUM.EMN. 88/36 lef.1.

¹⁰⁶⁴BOA.DH.EUM.EMN. 88/36 lef.3.

¹⁰⁶⁵BOA.DH.SYS. 71-1/3-3 lef.55.

¹⁰⁶⁶BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.57.

Tebo ve avanesinin de yakalanması için üzerlerine birlik gönderildiği bildirilmiştir.¹⁰⁶⁷

Muş'un Pertek Kürtlerin Kasabar'ın hanesine saldırarak merkumu katli ve iki kadını cerh ile 60 lira para ve eşya gasp ettiği, Huyutlu Kürtlerin ise; Sason'un Şatak karyesinde Migro'nun 60 koyun, 5 öküz, 3 ineği ile eşyasını gasp ettiği bildirilmiştir. Kürtlerin ayrıca; Muş'ta ve çeşitli karyelerde hayvanat gasp ettiği, Mizok karyesinde 26 mecediye gasp ederek birkaç haneye saldırdığı, Kemah karyesinde ise 50 koyun gasp ettiği beyan edilmiştir. Şeyh Abdullah ve Molla Kasım'ın Serkiz'in yolunu keserek akçesini gasp edip kendisini yaraladığı ve bazı karyelerde ağnamın gasp edildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁶⁸

Vali Celal Bey tarafından bildirilen başka bir hadise ise şu şekilde zuhur etmiştir: Trablus'un geri alınması haberinin Mardin'de duyulması üzerine bir şenlik tertip edilmiştir. Katolik ruhani reisinin iddialarına göre şenlik esnasında etrafa silah ve fişek atılmış, bir Hristiyan hanesinin kapısına tüfektaş atılmış, meydana gelen korkunç olaylardan ötürü kadınlar çocuklarını düşürmüş, Katolik kilisesine birçok kurşun sıkılmıştır. Olayların araştırılması için vilayet tahrirat müdürü Mardin'e gönderilmiştir. Tahrirat müdürü Mardin'e vardıktan sonra tetkike başlamıştır. Katolik ruhani reisin iddiasına göre; şenlik gecesi saat bir buçukta Hristiyan hanesine taş-tüfek atılmış, avaz avaz sarf edilen sözlerle kadınların çocukları düşmüş, ahali bir hayli dehşet ve korku içinde kalmıştır. Bu hal saat 5'e kadar devam etmiştir. Ayrıca Mardin'in bir mahallesine hücum ile birçok ev taşlanmış, bir evin kapısı kırılmış, olaylar ancak Sadi ve Abdülkadir Efendilerin nüfuzuyla son bulmuştur. Ruhani reis ve murahhaslarla akşama kadar görüşen tahrirat müdürü, silah atma olaylarından ötürü Müslüman ve Hristiyan halkın korkmuş olduğunu, olayların 5'te son bulduğunu belirtmiştir. Taş atma olayında ruhanilerin hiçbiri ifadelerinde muayyen bir haneden bahsetmemiş olduğu gibi kapı kırılma olayını dile getiren dahi olmamıştır. Mardin'de olduğu varsayılan olaylar da işitilmemiştir. Katolik kilisesine birçok kurşun sıkıldığı iddiasına gelince; bu Katolik kilisesi olmayıp, Süryani kadim kilisesidir ve çan kulesine sadece bir kurşun isabet etmiştir. Çanı kırılan Süryani kilisesini tetkik için bizzat kiliseye giden tahrirat müdürü, hadisenin küçük bir olaydan ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Çocuk düşürme hikâyesinde ise, zaten 9 aylık hamile olan kadının çocuklarından birinin berhayat olduğu konunun olaylarla bir alakasının olmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁶⁹

Başka bir iddiaya göre, Ladik Müslümanlarından bazıları Ermenileri öldürmek maksadıyla dükkanlara hücum etmiş ve yağmalamıştır. Olay yerine yetişen jandarma da darp edilmiş olaylar güç bela yatıştırılmıştır. Ermeni-

¹⁰⁶⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 59.

¹⁰⁶⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.63.

¹⁰⁶⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.49.

ler, “iki gündür dükkânlarımızı açamıyoruz, asayiş ihlal olmuştur, evlatlarımız kan ağlamakta” şeklindeki feryatlarla yardım talep etmiştir.¹⁰⁷⁰

1914’te Hasan, Hüseyin ve Beyzade Mustafa’nın çektiği bir telgrafta, İlyas oğlu Mehmet ve rüfekası silahlı olarak geceleyin duvar delmek suretiyle nakit para ve eşyalarına çalınarak el koyulduğunu bildirmektedir. Suçluların Erzurum’a kaçtıklarının haber alınması üzerine adalete sığınan mağdurlar, suçlularının borçlarını ödemesi yönündeki karara rağmen, Erzurum ile 10 gündür muhabere etmek suretiyle vakit geçirilerek hükmün uygulanmasından yakınmaktadır.¹⁰⁷¹

Silvan Ermeni murahhas vekili tarafından patrikhaneye çekilen bir telgrafta; iki gün evvel birkaç arkadaş kasaba kenarında hava almak için bir tarlada oturdukları esnada Hacı Mesadet’in emri üzerine oğulları Hasan ve Mehmet Ağalar 20 adamıyla beraber Ermenilerin üzerine hücum ederek darp etmiş, bir Ermeni’nin kolunu sakatlamış ve üzerlerindeki ufak tefek tüfeklerini de gasp etmiştir. Suçlularının şiddetle cezalandırılmasını talep eden patrikhane şimdiye kadar kimsenin yakalanmadığını ifade etmektedir.¹⁰⁷² Olayın tahkik edilmesi üzerine darp olayı doğrulanmışsa da, ufak tüfeklerin gasp edilmediği ve Ermenilerin şikâyeti doğrultusunda polis dairesi tarafından derhal tahkikat başlatılarak suçlular hakkında kanuni muamelenin ifa edildiği beyan edilmiştir. Ayrıca murahhas vekili efendinin icra ettiği meslek gereği her surette cemaatini masum göstermek, buna uygun birtakım ifadat ve isnadat ile makamını işgal ettiği dile getirilmiştir.¹⁰⁷³

Polis Arşak’ı katl eden eşkıya Mir Muhi, İspendar karyesinden 6, Makon karyesinden 3, Gacıro köyünden 15, Kavan köyünden 7 koyun gasp etmiştir. Şitak köylerinin de bu eşkıyanın tehdidi altında bulunduğu bildirilerek, köylerinden kasabaya dahi gidemeyen ahali şikâyet etmektedir.¹⁰⁷⁴ Erzurum vilayeti dahilindeki Eleşkirt nahiyesinin Amad karyesi ahalisi ağullarını tamir etmek üzere iken Said Bey’in oğulları ile aşiret alayları zabitanından Davut Ağa üzerlerine kurşun yağdırarak kendilerini kovmak suretiyle taciz etmiştir. Ermeni Patriği mahallî hükümete yapılan müracaatlardan bir sonuç alamadığını bildirerek yardım talep etmektedir.¹⁰⁷⁵

Patrikhane’nin başka bir şikâyetine göre, Bitlis vilayeti dahilinde Huyut nahiyesinde birtakım eşkıya yolları kesmiş ve Marnik karyesinden 8 koyun gasp etmiştir.¹⁰⁷⁶ Bu konuya istinaden Bitlis vilayetinden alınan cevapta yolların kesilmediği ve kazada fevkalade bir hal olmadığı, ara sıra

¹⁰⁷⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.56.

¹⁰⁷¹BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.16.

¹⁰⁷²BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.17-18.

¹⁰⁷³BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.19.

¹⁰⁷⁴BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.33.

¹⁰⁷⁵BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.56.

¹⁰⁷⁶BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.72.

yaşanan ufak tefek hadiselerden başka bir vaka olmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁷⁷ Muş sancağının Sason ve Bulanık kazaları dahilinde bazı ekrad tarafından Ermenilerin nakit, eşya ve hayvanatının gasp edildiği patrikhane tarafından iddia edilmiştir.¹⁰⁷⁸ Adana vilayetine çekilen bir telgraf ile Haçin’de jandarmalar tarafından takip edilen üç eşkıya inas mektebi kapısından içeri girmiş, vuku bulan müsademe sonucunda 2-3 bin liralık eşya ve evrak zayı olmuş, hane ise tamamen yanmıştır.¹⁰⁷⁹

Ermeni Patriği, Sason’da hükümetten cesaret alan güruhun, katl, yağma, cinayetlerine pervasızca devam ettiğini ve ahalinin evlerine kapanarak su tedariki için çeşmeye dahi yalnız gitmeye cesaret edemediğini bildirmektedir. Bunun dışında; Harkork? **هاسفورده** karyesinden Musa bin Reşid, Hazo bin Tezo, Ali bin Said ve Şakir nam Kürtlerin Kertaman karyeli Haroyan isimli Ermeni’nin üzerine hücum ederek kama ile ağır bir surette yaraladıklarını ve 3 baş koyununu gasp ettiklerini bildirmiştir. Havo isimli şaki ise, son günlerde Papaz Karabet Efendi’yi tehdit ederek 12 lira alıp savuşmuştur. Sason, Mutki, Huyut ve Pernaş müttegallibesi hefir¹⁰⁸⁰ adı verilen derebeylik

vergisini cebren tahsil etmekte olup, Heytenek? **هيتنك** karyesi Ermeni ahalsinin kışlık erzağı tamamen meşru olmayan bu vergiye karşılık ellerinden alınmış olduğundan ahali sefil ve ianeye muhtaç duruma düşmüştür. Bir başka vakaya göre de; Muş’un Cukur havalisinde Hacı Musa ve Kasım Beyleri takip eden askerler köylülerden cebren ve bedelsizce yiyecek almıştır.

Yine Hayvener? **هيوئر** karyesine eşkıyaların reisini yakalamak üzere giren askerler aynı şekilde buldukları yiyecek ve eşyayı almıştır. Patrik ayrıca; İslam ahalsinin Muş’ta yapılan kışla inşaatında Ermenileri esir gibi çalıştırmakta olduğundan bahisle, Müslüman muhacirlerin inek arabaları için 25’er kuruş yevmiye verilirken, iki adamla 4 gün boyunca taş taşıyan dört mandallı arabalar için yalnız 20 kuruş yevmiye verildiğini bildirmektedir. Alican karyeli Ermeni ahalsinin iki defa götürülen ve üç mandası telef olan 18 arabasına ücret olarak yalnız 10’ar kuruş verildiğini ifade ve beyan etmektedir.¹⁰⁸¹

Hazortan karyeli Halit, Cemil, Mahmut ve Badırmadlı karyesi ahalsinden Hacı Gazar ve Kabacozlu Hemptarsom adlı iki Ermeni’yi katlederek 60 lira kadar akçesini gasp etmiştir. Korcane ve rüfekası Canıklilerin iki baş devesini yüküyle birlikte gasp etmiştir. Ayrıca Miç karyelilerin 4 baş deve-

¹⁰⁷⁷BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.79.

¹⁰⁷⁸BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.74.

¹⁰⁷⁹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.27.

¹⁰⁸⁰Ermenilerin Kürtlere “Hevir-Hefir” adında aynı ya da nakdî olarak vergi verdikleri çalışmamızın giriş bölümünde zikredilmiştir. Bkz. s.13.

¹⁰⁸¹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.36.

siyle 40 mecediyelerini de gasp etmişlerdir.¹⁰⁸² Patriğin diğer iddialarına göre; Van vilayeti dahilindeki Hakkâri sancağının merkezi olan Başkale'de

Bedros Haroyan ve Agop Serkezyan katl edilmiş olup, Erenkan? ^{عربان}, Bişengir karyelerinin bütün koyunlarıyla Hasbitan karyesinin 800'e yakın ağnamı gasp edilmiştir. Ayrıca İran'dan dönen iki Ermeni soyularak onlara ait, bir öküz, bir deve ve bin beş yüz kuruşun gasp edildiği bildirilmiştir. Van vilayetinden vukuatların Simko nam şaki, Mir Muhi ve Said ile taraftarları tarafından tertip edildiği haber verilerek suçluların derdesti ve gasp edilen eşyanın sahiplerine iadesi talep edilerek, Van havalisinde şekavetten eser kalmadığı yönündeki haberlerin asılsız olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰⁸³

Patrikhaneden verilen bir takrire göre; Siirt sancağı dahilinde gasp ve garat vuku bulmakta olup, Garzan'da jandarma kumandanı süvari jandarmalarla birlikte Ermeni köylerini dolaşarak ahaliden hayvanat ve yiyeceğini almaktadır. Ayrıca yollara set çekildiğini bildiren Patrik, Kürtlerin silahlı bir şekilde dolaşarak Hristiyanlara suikasta bulunacağını iddia etmektedir.¹⁰⁸⁴ Bir süre sonra Siirt'te benzer olayların devam ettiğini belirten Patrik şal tüccarından Siirtli Karabet Çakalyan'ın 30 çift şalının alındığını bildirmektedir.¹⁰⁸⁵ Patrik Efendi ayrıca, Siirt sancağında Pelikan aşiretinden bazı Kürtle-

rin Pervari kazasından Bormi? ^{بورمي} nam karyeye hücum ederek elli baş davarı sürüp götürdüklerini ve mahallî hükümetçe bir teşebbüste bulunmadığını ifade etmiştir. Atafı Şerif Ağa'nın oğlu Ömer ve Kasım Ağa'nın oğlu Mehmet'in Elkaf karyesi Ermeni ahalisine zulm etmekte olduğu hatta bunların tarlalarını zapt edip biçare köylüleri ziraattan men ettikleri bildirilmiştir. Ayrıca Ozim karyesi Ermeni ahalisi üç aydan beri civar karye Kürtleri tarafından muhasara altına alınarak zapt edilmiş ve karyenin suyu kesilmiştir. Ermeniler karyelerinden çıkamamakta aç, susuz ve acınacak bir halde olup takatleri kalmamıştır.¹⁰⁸⁶ Ermeni patriği ayrıca Adana vilayetinin İslahiye kazasının Güneşler adlı Ermeni köyü ahalisinin hayvanlarının çalındığını, tarlalarının da Kürtler tarafından gasp edilmek istendiğini bildirmiştir.¹⁰⁸⁷

Garzan'da Beşar Çeto ile Mehmet Emin namındaki şakilerin Ermenilere karşı gasp, garat, zulüm ve haksızlıklarının devam ettiği halde bunlar hakkında ciddi bir takibat yürütülmediğinden şikâyet edilmektedir. Ayrıca Garzan'daki 40 jandarmanın bir kısmı kumandanlarıyla birlikte Bitlis'e gittiğinden bu mahallin korunması için yeterince kuvvet bulunmadığı patrikhaneden bildirilmiştir. Bitlis vilayetinden alınan cevapta Beşar Çeto'nun ey-

¹⁰⁸²BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.37.

¹⁰⁸³BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.38-39.

¹⁰⁸⁴BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.41.

¹⁰⁸⁵BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.42.

¹⁰⁸⁶BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.47.

¹⁰⁸⁷BOA.DH.H. 9/35 lef.1-3.

lemlerinden vilayetçe haber olmamakla birlikte Mehmet'in Garzan'da bazı tecavüzlerde bulunduğu doğrulanmıştır. Garzan'a gönderilen vilayet jandarma kumandanı buralarda uzun müddet ikamette bulunamayacağını anlayarak geri dönünce kaza jandarma mürettebatı olayları kontrol altına almış ve durumu kaza kaymakamlığına bildirmiştir.¹⁰⁸⁸ Direkli karyesi Ermeni ahalisinin otları, evrakları ve değirmeni ile Azakapulu Silo'nun ahırları, erzak ve eşyasının Kürtler tarafından yakıldığını Muş murahhaslığından bir telgrafname ile patrikhaneye bildirilmiş olup, suçluların derdesti, ihrak olan eşya ve emval bedelinin sahiplerine geri ödenmesi istirham edilmiştir.¹⁰⁸⁹

Patrikhane, Muş'un Hasköy karyesine giden redif mülazımı Mehmet Efendi'nin ahaliden bir kimsenin mandasını boğazladığını iddia etmiştir. Ayrıca jandarmalar köylerden ücretsizce arpa, tavuk vs. almakta olup halka zulmettiğini beyan etmiştir.¹⁰⁹⁰ Mutki kazasında da ekradin zulm ve işkence-

lerinin devam ettiği bildirilerek, Kolanis ve Marmand? ^{مارماند} karyeleri Kürtleri birbirleriyle münazaa ederken Agop Avedisyan adlı bir Ermeniye katil etmişlerdir. Kazanın bazı karyelerinden, Kiragos Bedrosyan, Mıgırdıçyan, Haçin Garibyan, Eranos Sasonyan, Eky Enderyasyan, Aleksan Şahiniyan ve Eranos Evakyan nam Ermeniler Bitlis'ten dönerken üzerlerin 15 kadar silahlı Kürt hücum ederek kendilerini darp etmiş ve eşyalarını gasp ederek firar etmiştir. Ahalinin korkudan dışarı çıkamadığı mahallinden bildirilmiştir.¹⁰⁹¹ Bitlis Valisi Ali Bey bu iddialara cevaben; Mutki Kürtlerinden iki kabile arasında çıkan münazaa sonucunda bir Ermeni'nin ölmediği fakat yaralandığını, olayların da bertaraf edildiğini bildirmiştir. Ayrıca Mutki Ermenilerinin beyan ettiği isimlerden kimsenin eşyasının gasp olunduğuna dair vilayetçe bir malumat olmadığı gibi bu halin Bitlis murahhaslığına dahi sual edildiği fakat malumat alınmadığını beyan eden Vali Bey, eğer eşyası kaybolan varsa hükümete müracaat etsin çağrısında bulunmuştur.¹⁰⁹²

Murgan? da ^{مورغانه} Taşan? ^{تاشانه} karyesi Ermenilerinin ve Bitlis civarında Surim karyesi ahalisinin koyunlarının gasp edildiği, bahar ayları geldiğinden Müslüman ahalinin hareket ve tavırlarının Ermenileri endişelendirdiği patrikhaneden bildirilmiştir.¹⁰⁹³ Siirt'in Gali? ^{غالی} karyesinden çift hayvanatın gasp edildiğini ve Cemil Kohanlı namında birisinin Hristiyanlardan cebren otuz lira talep ettiği yine patrikhane tarafından beyan olunmuş

¹⁰⁸⁸BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.56-57.

¹⁰⁸⁹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.61-62.

¹⁰⁹⁰BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.63-64.

¹⁰⁹¹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.78.

¹⁰⁹²BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.73.

¹⁰⁹³BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.17-18.

ve asayişin gittikçe bozulduğu, olaylar hakkında gerekli tahkikatın yapılması, maddi zararın sahiplerine iade edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁹⁴

Ermeni Patrikhanesi'nden verilen bir başka takirde, Muş sancağının Hayan nahiyesi müdürünün jandarmalarla beraber ahaliyi darp ederek, koyun ve zahirelerini cebren gasp ettiğini bildirilmiştir. Ayrıca Sagdon ve Talori'nin karyelerindeki papazların sakallarını kopararak onları tahkir ettikleri ve Mart'ın 17. günü Pasor karyeli memur ve şeyhler tarafından akd olunan bir toplantıda Ermenileri kırmaya vesile peyda etmek için Sason ve Talori cihetlerindeki Ermeniler hakkında bazı isnadatta bulunarak halkı taziyik ederek bazı Ermeni hanelerine hücum ile gasp ve garatta bulunmuşlardır.¹⁰⁹⁵ Ozut beylerinin zulm ve baskılarına dayanamayan Ermeniler hükümete defalarca başvurmalarına rağmen bir sonuç alamadıklarını bu yüzden hem Kürt ahalinin hem de Ermenilerin karyeden göç ettiklerini bildirmiştir.¹⁰⁹⁶ Bunun üzerine civar köylere dağılan Ozut ahaliyi karyelerine iade edilerek, beyler tarafından gasp edilen hayvanat ve eşyaları tahkik heyetinin huzurunda bedelsizce sahiplerine verilmiştir. Ayrıca bunlara hiçbir taarruzda bulunulmayacağına dair beylerden senet alındığı beyan edilmiştir. Halk hükümete müteşekkirene ziraatlarıyla iştigale başlamış, durum Muş mutasarrıflığına da iletilmiştir.¹⁰⁹⁷

Gevaş'tan alınan bir telgrafnamede, bölgede cinayet ve yağmanın çoğaldığı, Garad Aşireti'nin Şadah'da bulunan Homar ve Gacid isimli Ermeni köylerinden 2000 koyun gasp ederek iki Ermeni çobanını katlettiğini bildirilmektedir. Ayrıca haydut Mir Muhi 60 kişi ile Hizan'a girerek tehditle para toplamakta olduğu şikâyet edilmiştir. Mir Muhi ile Harduklu Ali Ağa, bir Türk vergi memuru ve iki jandarmayı da katl ederek Hizan'da asayişiyi iyice bozmuş olup, ahaliyi korku ve heyecan içine düşürmüşlerdir. Azadamard, Jamanak ve Manzume-i Efkâr gazetelerinde "Ermeniler ve Kürtler ve Ermenilerle Meskûn Olan Vilayetin Ahvali" başlığıyla yayımlanan bir mektupta, eski Van Valisi İzzet Bey'in Kürtleri himaye ve Ermenileri takip etmiş olduğunu, yeni vali Tahsin Bey'in anasır beyninde ayrılık yapmadığını halkı memnun edeceğini belirterek Van Kürtlerinin bir harekete hazırlanmakta olduğundan korkulduğu neşr edilmektedir.¹⁰⁹⁸ Bu iddialar üzerine Mir Muhi'nin tenkili için üç koldan müfrezeler çıkarılarak Şitak ve Nurdud cihetinde pusu ve takibat icrası için kat'i talimat verilmiştir.¹⁰⁹⁹

Garzan'daki meşhur eşkıya İbrahim ve aşireti Beşiri'nin Elbuh karyesine hücum ederek iki Kürdü katletmiş ve emvallerini gasp etmiştir. Ermeni-

¹⁰⁹⁴BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.19-21.

¹⁰⁹⁵BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.40-41.

¹⁰⁹⁶BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.51.

¹⁰⁹⁷BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.67-69.

¹⁰⁹⁸BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.82.

¹⁰⁹⁹BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.86.

ler hükümetin kayıtsızlığından bölgedeki Ermeni ve Kürtlerin dağıldığını, Beşiri'nin ahvalinin vehimleştiğini bildirmektedir.¹¹⁰⁰ Yapılan araştırmalar neticesinde Elbuh karyesinde meydana gelen vukuatta İbrahim'in müdahale ve iştiraki olmadığı tespit edilmiştir. Bu hadise Mirzaoğulları ile Hacı Mustafa arasındaki münazaa sonucunda ortaya çıkmıştır. İntikam almak için merkumların mensup oldukları Receban aşiretinin Raman aşireti ile birleşerek iki vukuata sebebiyet verdiği anlaşılmıştır. Vali Celal Bey, fenalıkların önünü almak ve suçluları cezalandırmak için bölgeye yeterli kuvvet gönderildiğini bildirmektedir.¹¹⁰¹

Ermeni Patriği, Erzurum vilayeti Kığı kazasının Usnak? ^{اوسناق} karyesinden Bedros'un Mayıs'ın 27. günü, Asdagapert? ^{آسدغاپرت} karyesi civarından geçmekte iken Godu isimli eşkıyanın hücumuna uğrayarak darp edildiğini ve hayvanlarıyla nakit parasının gasp edildiğini bildirmektedir. Ayrıca Kığılı Terziyan Agop'un Hoşkar karyesinden geri dönerken 17 süvariden müteşekkil bir eşkıya tarafından soyulduğunu, bargiri, nakit parası ve mallarının gasp edilerek kendisinin de fena halde darp edildiğini beyanla, vuku bulan müracaat üzerine kaymakamlıkça telgrafla Oğnut müdüriyetine suçluların yakalanması için emir verilmişse de jandarma kuvvetlerinin yetersizliğinden ötürü bir sonuç elde edilemediğini bildirmektedir. Anadolu'nun şark vilayetlerinde şekavet ve şiddetin gittikçe arttığını belirten Patrik Efendi eşkıyanın tedip ve tenkili için söz konusu havalide kâfi derecede kuvvet bulundurulmasını talep etmektedir.¹¹⁰² Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamüretülaziz vilayetlerine yazılan bir şifrede, şark vilayetlerinde Ermeniler aleyhinde vuku bulan katl, cerh ve gasp olaylarının faillerinin çoğunlukla yakalanamadığı doğrulanmıştır. Bunların tedip ve tenkilleri için gerekli tedbirlerin alındığı bildirilse de netice itibarıyla suçluların yakalanamamasının hükümetin iç ve dış siyasetine zarar verdiğinden bahisle suçluların adliyeye sevki hususunda icap eden tedbirlerin alınması öngörülmüştür.¹¹⁰³ Bu meydana Şitak ve diğer kazalardan eşkıyanın uzaklaştırılması için 9. Kolordudan bir alay nizamiye askerinin sevk edilmesi ve Erzurum'dan Van'a gönderilen 4 taburun bir an evvel sevki kararlaştırılmıştır.¹¹⁰⁴

Azadamard, Jamanak ve Manzume-i Efkâr Gazeteleri'nde yayınlanan bir habere göre; Siirt'te yolcuların her gün soyulmakta olduğu, Garzan'da ise her gece Ermeni köylerinin yağma edildiği iddia edilmektedir. Ayrıca Nisan ayında Kürt eşraf tarafından bir mahalle kararlaştırılarak Ermenilerin katline karar verildiğini fakat birkaç kişinin muhalefeti üzerine kıtal kararının yağ-

¹¹⁰⁰BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.92.

¹¹⁰¹BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.91.

¹¹⁰²BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.5.

¹¹⁰³BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.26-27.

¹¹⁰⁴BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.23-25.

maya dönüştürüldüğü ve bu karara binaen Hristiyanların mallarının yağma edilmekte olduğu bildirilmiştir.¹¹⁰⁵ Patrikhane, Bulanık'ın Latar? karyesi Ermenilerine şeyhler tarafından saldırı icra edilmekte olduğu ve hükümete yapılan başvurular neticesiz kaldığından ahalinin hudut dışına çıkmak üzere hazırlandıklarını iddia etmiştir. Vali Mazhar Bey, Ermenilerin Rusya cihetine doğru göç etmekte olduğunun aslı astarı olmadığını beyan etmiştir.¹¹⁰⁶ Murahhas Kigork, son günlerde Garzan'ın Ermeni ve Süryani köylerinin Beşar Çeto, Cemil ve Derviş adlı eşkıyalar tarafından gasp edildiğini ve hükümetçe muhafaza edilmeyen ahalinin ekinlerini bırakarak köylerini terk ettiğini, yolların dahi güvenli olmadığını bildirmiştir. Ayrıca Şirvan'da iki Hristiyan hanesinin soyulduğunu, Şaki Mehmet Emin'in hükümet tarafından memuriyete tayin edildiğini bu kayıtsızlığın şekaveti arttırdığını iddia etmiştir.¹¹⁰⁷ Ermeni Patrikhanesi ayrıca, Muş sancağında Akam'ın değirmeninin Kürtler tarafından yakıldığını, Malazgirt'in Dorahan karyesinden Serupeyan Kigork'un katli ve oğlu Manok'un otlarının yakılarak ineğinin telef edildiğini, öküzünün de çalındığı halde suçlular hakkında herhangi bir kanuni takibatın uygulanmadığını belirtmiştir. Patrikhaneye olaylardan sorumlu tutulan Ömer namındaki şahsın evvelce tevkif edildiği gibi suçlulardan İbrahim hakkında takibat icra edilmekte olduğu ve Kigork'un katli ile Monok'un otlarını yakan kişi hakkında mahalliyle muhabere edilmekte olduğu bildirilmiştir.¹¹⁰⁸

Murahhas Kigork Efendi Garzan'da eşkıyaların iki kişiyi fena halde yağma ettiklerini patrikhaneye ihbar etmiştir.¹¹⁰⁹ Bitlis Valisi Ali Bey, Erve kazasının Dare karyeli keşişi David ile Telşarlı Agop namlarında iki kişinin Zevmik karyesine geliyorken yolda Ömer oğlu Sami ve üç refiki tarafından başından yaralandığını, Agop'un ise katledilerek eşyası gasp olunduğunu bildirmiştir. Sami yakalanarak derdest edilmiştir. Diğer refiklerinin de takip edilmekte olduğu Siirt mutasarrıflığı tarafından ifade olunmuştur.¹¹¹⁰ Ermeni Patrikhanesi Muş sancağının Huyut nahiyesinde 100 kişilik müfreze asker bulunmasına rağmen Kürtlerin Ermenileri tehdit etmekte olduğuna dair bazı ifadelerde bulunmuştur.¹¹¹¹ Diyarbakır'da ise Müslümanların silahlı bir şekilde gasp, garat ve hırsızlık gibi suçlar işlediği, Ermenileri katliam tertibatında buldukları bu hale karşı hükümetin hiçbir tedbire tevessül etmedi-

¹¹⁰⁵BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.29.

¹¹⁰⁶BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.34-35.

¹¹⁰⁷BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.39-40.

Beşar Çeto ve Cemil Siirt civarındaki Ermeni köylerine hücum ederek kadınlara tasallut ve erkeklerden de cebren yiyecek talep etmektedir. Bkz. "Vilayat Bitlis Ahvali", *Peyam* (12.07.1914).

¹¹⁰⁸BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.42.

¹¹⁰⁹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.56.

¹¹¹⁰BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.71.

¹¹¹¹BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.82-83.

ğinden şikâyet edilmiştir.¹¹¹²

Bitlis dahilinde Mutki kazasının Kaşok karyesi Ermenilerinin ağnamının merkez vilayete müteallik Sürem karyesi Kürtleri tarafından gasp edildiğini bildirilmiş, bahar aylarına doğru Kürt ahalinin vukuatlarının artacağı düşünüerek Ermeni halkın vehim bir halde olduğu patrikhane tarafından bildirilmiştir.¹¹¹³ Garzan kazası dahilinde mütegalibeden Beşar, Cemal ve Mahmut Emin ile yandaşları tarafından ahaliden cebren, darben ve tehdiden hefirlik namıyla buğday, akçe vesaire talep ve ahz edildiği Ermeni Patriği tarafından dile getirilmiştir. Kimsenin şikâyete cesaret edemediği ve mahallî hükümetçe alınan önlemlerin yetersiz kaldığı Siirt Ermeni murahaslığından bildirilmekte ayrıca livada birçok eşkıya olduğu halde vilayetçe bölgenin askersiz bırakılmasından şikâyet edilmektedir. Ermeni Patriği ahalinin dağılmasından bahisle gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹¹⁴

Muş kasaba ve efradından iki kişi Ebuellar Deresi'nde Kürtler tarafından soyulmuş, bir kişi ölü olarak bulunmuştur. Bu olaydan ötürü Ermenilerin heyecana düştüğü belirtilerek, Huyut eşkıyasının da son günlerde faaliyetlerini arttırdığı ihbar edilmiştir. Öyle ki Sason'da Ermeni yolcuların 4 devesi ile eşyaları gasp edilerek, bir kişinin de öldürüldüğü dile getirilmiştir.¹¹¹⁵ Bitlis Valisi Ali Bey, yapılan tahkikat neticesinde söz konusu dere civarında iki Ermeni'nin gasp edildiğine dair bir emare elde edilemediğini beyan etmiştir.¹¹¹⁶

1914 yılında şikâyet edilen bir başka hadiseye göre, Hamidiye Alaylarına mensup birtakım zevat atlarını satmaya başlamıştır. Bu hal 4. Ordu Kumandanlığı'ndan mükerreren vilayete yazıldığı halde sorun çözülememiştir.¹¹¹⁷ Aşiret alayları ümerasası ve zabitanına dair yapılan şikâyetlerin artması üzerine bilumum aşiret, ekrad ve aşiret alayları mensuplarının ahvaline ve ıslahına dair askeriyeye mülkiyeden ilgili mahallere tetkikatta bulunmak üzere müfettişler görevlendirilmiştir.¹¹¹⁸ Van vilayetinden alınan bir şifrede ise, bölgedeki memurların sui idaresinden Ermenilerin şikâyet ettiği belirtilmiştir.¹¹¹⁹

1915 yılında meydana gelen gasp ve yağma eylemleri ise şu şekildedir:

Hudut civarında bulunan İrani Hasan Ağa'nın vilayet dahiline geçerek katl ve gasp gibi eylemlerde bulunduktan sonra İran'a kaçtığı ve Şaki Said'in

¹¹¹²BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.86-87.

¹¹¹³BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.102-103.

¹¹¹⁴BOA.DH.SYS.106-1/1-02 lef.90-92.

¹¹¹⁵BOA.DH.SYS.106-1/1-02 lef.185.

¹¹¹⁶BOA.DH.SYS.106-1/1-03 lef.59.

¹¹¹⁷BOA.DH.SYS. 23/1 lef.45.

¹¹¹⁸BOA.DH.SYS. 23/1 lef.4.

¹¹¹⁹BOA.DH.SYS. 23/1 lef.41.

hudut civarında 200 atlı toplayarak Nurduz'a girdiği Mir Muhi, Koluhan ve Şakir Ağaların bir çete teşkil ettikleri ve Rusların desteğini aldıkları yönünde Rumiye Şehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne bilgi verilmiştir.¹¹²⁰ Bir süre sonra şekavet erbabını takip ve tenkil için görevlendirilen birliklerin Mahveran Aşireti reislerinden Hasan ve Said namlarındaki şakileri yakaladığı haber alınmıştır. Senelerden beri bölgede şekavetle, ahaliyi bîhuzur eden Mahveran aşiretiyle Mir Muhi başta olmak üzere diğer eşkıyaların tenkili için Şitak, Nurduz, Mervane mevkillerine gönderilen iki topla, dört yüzü mütecaviz bir kuvvetin aşiret reislerinden Hasan ile Said'i yakaladığını ve her ikisini de jandarmaya teslim ettiği beyan edilmiştir.¹¹²¹

On birinci Kolordu'da Cabir Paşa'dan gelen telgrafnamede, Mamhoran ve Zeriki aşiretleri tarafından oldukça fazla surette koyun ve sığırın gasp edildiği beyan edilmiştir. Eşkıyalardan 43 kişinin yakalanarak Van'a gönderildiği haber verilerek, aşiretler tarafından 4768 baş ağnamin, 97 sığır ve 4 devenin sahiplerine iade edilmek üzere mahallî hükümetlere teslim edildiği ve 2264 ağnam ile 4 merkep ve 1 kısrağın da Başkale'ye sevk edildiği bildirilmiştir.¹¹²² Bir başka şikâyetle göre yine Mamhoran ve Zirkan aşiretleri Beytüşşebap havalisinde olup Bitlis vilayeti ve dahilindeki köylere gasp garatta bulunmaktadır. Vali Tahsin Bey, şimdiye kadar bölgeye hükümetin nüfuzunun girmemesinden mütevellid bölgede asayişin ihlal olduğunu, aşiretlerin şekavet ve cinayetlerini gittikçe arttırdığını dile getirmektedir. Ayrıca Mamhoranlılardan Said Hasan'ın 100 kadar avanesiyle birlikte Somar köyünü basarak 600 koyun gasp ettiğini ve eşkıyadan ikisinin yaralandığını bildirilmiştir. Hayvanattan 70'inin geri alındığı haber verilmişse de bölgede devamlı surette sükûnet için bu havalı kontrol altına alınmadıkça olayların kesilmeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca geçen senelerde aşiretlerin tenkili için meydana getirilen kuvvetlerin muvaffakiyetsizliği bu işin zorluğunu ve ehemmiyetini göstermekle birlikte, evvelce de talep olunduğu üzere Türklerden mürekkep bir nizamiye alayının ve 400 mevcutlu bir taburun serian teşkili Van vilayetine yazılmıştır.¹¹²³

Siirt sancağının Garzan kazasındaki eşkıyalar, Kanıkol? ve Yebmir?

... karyelerini yağma ederek iki kişiyi ağır surette yaralanmıştır. Patrik, suçluların yakalanarak asayişin yeniden temin ve tesis edilmesini talep etmiştir.¹¹²⁴ Ermeni Patriği ayrıca dört Ermeni'nin eşkıya Mehmet tarafından dağa kaldırıldığını iddia etmiştir. Bitlis vilayeti valisi Mazhar Bey, dört Ermeninin dağa kaldırılma hadisesinin doğru olmadığını ifade ederek, ge-

¹¹²⁰BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.6-7.

¹¹²¹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.10-11.

¹¹²²BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.8-9.

¹¹²³BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.64-65.

¹¹²⁴BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.21.

çenlerde şaki Mehmet'in Hizan'la Simek nahiyesi arasında bazı yolcuları tutup para istediği ve bu meyanda üç Ermeni'den 30 mecediye aldığını bildirmiştir.¹¹²⁵ Ermeni Patrikhanesi ilaveten, Van ve havalisi ahalisinden olup, Rusya'dan memleketlerine geri gönen 11 Ermeni'nin Binbaşı Ahmet Ağa'nın adamları tarafından yaralanarak eşyalarının gasp edildiğini bildirmiştir.¹¹²⁶

Vali Tahsin Bey, Kürtlerin Esed ve Eçasin adlı Ermeni köylerine hücum ettiğini Ermenilerin de onlara karşılık verdiğini ve Ozim karyesinin Homar köyü hayvanatının Mamhoranlılar tarafından talan edildiğini dile getirmiştir. Vali Bey hayvanatın sahiplerine iadesi için Mamhoranlılar üzerine kuvvet sevk edildiğini bildirmiştir.¹¹²⁷

Ermeni Patrikhanesinden verilen başka bir takrirden, Diyarbakır ve Bitlis havalisinde Garzan kazasının Aynkasır karyesinden eşkıyadan Beşar Çeto'nun hanesinde Beşiri ağalarından Sinanlı Abdülkadir nam şerir ile hakkında tutuklama emri bulunan Haso İbrahim ve gıyaben mahkûm olan Alıkan aşireti reisi Hasan Osman ve Bitlis mahkemesinden hakkında ahz kararı olan Reşkotan aşireti reisi Hacı Mehmet ile Fettah Bey'in oğulları vesaire eşkıyalar toplanarak içtima ettikleri ve bölgede asayişin gayet karışık olduğu, bazı eşhas tarafından Ermenilerin gasp ve hırsızlık gibi eylemlere maruz kaldığı, Silvan kazasının Kapu karyesinden geçmekte olan 5 Ermeni'nin üzerine 7 silahlı eşkıya hücum ile 60 lira kadar para ile 40 lira kıymetindeki eşyalarını gasp ettiklerini ve içlerinden Arosan Çubuyan'ın na-bedid olduğu bildirilmiştir. Ayrıca Mart'ın 25. günü daha evvelce kaçırılmış olan Lusya adlı kızın biraderi Kirkor Artinyan Diyarbakır vilayetinin Sirmi karyesinde koyunlarını gözetlediği sırada Kırgalı karyesi Emin, Babu, Haso ve Şeyho nam Kürtler tarafından darp edilerek hastanelik olduğunu suçluların ise serbest bırakıldığını iddia etmiştir. Mart'ın 27. günü ise, Reşkotan aşiretinden biri 15, diğeri 5 sene hapse mahkûm olan Piro ve Çaçan nam şerirler, Beşiri kazasının Haleli karyesi üzerine hücum ederek David Haçadoryan'dan 7 ve Kürtlerden 4 baş ağnam gasp etmişlerdir. Mart'ın 29. günü ise; Kürtler Beşiri kazasının Bargil karyesinde Yagos Korkoyan nam Ermeninin hanesine girerek mevcut eşyasının büyük kısmını alıp götürmüşler, Mart'ın 31. günü, Diyarbakır'dan Fargin'e (Silvan) gitmekte olan 5 nefer yolcuların ve Nisan'ın 1'inde Beşiri'ye giden 2 Ermeni'nin Besmil karyesi yakınlarında soyuldukları beyanla, Beşiri kazasında Kürtlerin silahlı bir şekilde dolaşmakta olduğu dile getirilmektedir.¹¹²⁸ Bu olaylar üzerine Diyarbakır Valisi son zamanlarda Beşiri, Silvan kazalarıyla Mardin livasının bazı cihetlerinde asayişin oldukça bozulduğunu ve yalnızca jandarma ile takibattan bir netice

¹¹²⁵BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.29-30.

¹¹²⁶BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.62-63.

¹¹²⁷BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.77.

¹¹²⁸BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.85-86.

hasıl olamayacağını bu sebeple Musul'dan bir tabur asker ile 2 topun sevk edildiğini fakat taburun henüz Musul'dan hareket etmediğini belirtmiştir. Bu birlikler gelene kadar jandarmanın tahkikat icrasından geri durmadığı, bölgede karışıklık çıkaran Bedirhanlıların tahriki ile hareket eden Derviş ve rüfekasından bazıları ile Şaki Ömer'in avanesinin bir kısmının yakalanıp adliyeye sevk edildiği yapılan takibatın semeresidir. Bölgede hal-i hazırda bir taraftan vilayet jandarma kumandanı bir taraftan da birer ikişer jandarma zabiti kumandasında bulunan iki kuvvetli müfreze kol kol gezerek emniyet ve asayiş tayin etmektedir. Musul'dan talep edilen birlikler gelmezse vilayetçe talep edilen taburun Muş fırkasından sevki ile bir taraftan da askeriye kuvvetleriyle kısa zamanda emniyet ve asayişin tamamen temin edileceği düşünülmektedir.¹¹²⁹

Van vilayetinin Zirkan, Kodan, Mamhoran aşiretlerinden silahlı 40 kişi Pervari kazasının Bani Cani karyesine tecavüzle 700 kadar ağnamı gasp ve ahaliden 4 adamı katl ve 3'ünü cerh ile Eruh kazasının Ramoran karyesi ağnamını dahi yağma ettikleri Vali Mazhar Bey tarafından bildirilmektedir. Ayrıca aynı aşiretlerin Pervari'nin Hasanhayr karyesi ağnamını aşırıdıkları fakat takibat üzerine ağnamı bırakarak firar ettikleri, bu eşkıyaların geçen seneden beri Pervari, Eruh ve Herbar? ^{هريبار} cihetlerine karşı tecavüzlerine karşı takibat icra edilmediği gibi, bu eylemleri men edecek jandarma ve asker de bulunmadığı dile getirilerek eşkıyanın bertaraf edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹¹³⁰ Bunun üzerine Siirt'te bulunan iki tabur askerden takibat için 150 kişi çıkarıldığı, bu sayının ihtiyaca kifayet etmediği malum olduğundan Siirt'e sevk olunmak üzere dolgun mevcutlu bir taburun Bitlis'e gönderilmesi hakkında 11. Kolordu Kumandanlığı'ndan bir talep arz olursa da, aynı müşkülât ve ihtiyacın ordu da olduğu cevabı alınmıştır. Ayrıca Hizan kazasında 4 kişinin öldürüldüğüne dair iddianın doğru olmadığı, yalnızca Ohan isminde bir kişinin karye haricindeki tarlasında katledilmiş ve katilin fail-i meçhul olduğu bildirilmiştir. Bölgede bundan başka bir olay bulunmadığını dile getiren Vali Mazhar Bey, Hizan kazasından şekavet erbabının uzaklaştırılması için 10 gün evvel bir tabur asker ile jandarma müfrezesiyle birlikte jandarma kumandanının Hizan'a gönderildiği, Ohan'ın katillerinin yakalanması için gerekli takibatın yapıldığı, Bani Cani karyesine ait vukuatın faillerinin yakalanması için gerekli tedbirlerin alındığını dile getirmektedir.¹¹³¹

Siirt Keldani Piskoposu tarafından çekilen bir telgrafta Pervari kazasının Hoh karyesi muhtarı Ezdo'nun katilinin takip olunmadığı ve kazanın Korih, Borem, Ereckanis ve Keranil karyelerinin eşya, hayvanat ve zahirele-

¹¹²⁹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.87.

¹¹³⁰BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.98.

¹¹³¹BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.100.

rinin gasp edildiği beyan edilmiştir. Yiroz? ^{یروز} ve Dentas? ^{دنتاس} karyeleri ahalisinin ise, arazileri tehditle 50 lira karşılığında talep edilmekte olup, Denkos Muhtarı Samo'nun katl edilerek, Yiroz? karyesinin muhasara olduğu bildirilmektedir. Suçluların yakalanarak, lazım gelen tedbirlerin alınması hususunda kanuni muamele Siirt mutasarrıflığı vekâletine tebliğ kılınmıştır. Ayrıca beş buçuk ay evvel hariçten Hoh karyesine gelerek Muhtar Ezdo'yu katl ederek savuşan meçhul şahıs hakkında icra kılınan tahkikata rağmen şimdiye kadar fail henüz bulunamamış ve oldukça uzun zamandır bölgeye tecavüz eden Van vilayetinin Çölemerik kazası dahilindeki Zirkan aşireti mensuplarının tedipleri hakkında vilayete sebk eden işaretlere cevaben yolların durumu yüzünden tedibin ilk bahara ertelendiği cevabı alınmış, Denkas? Muhtarı Samo'nun katlinin ise Eruh'lu asi ile aralarında çıkan münazaa yüzünden olduğu, Yiroz? ve Denkas? karyeleri ahalisinden arazilerini 50 lira karşılığında alınmak istendiği, Yiroz? karyesinin muhasara edildiğine dair bir müracaat ya da malumatın olmadığı fakat tahkikata devam edildiği tebliğ edilmiştir.¹¹³²

Diyarbakır dahilindeki Beşiri kazasından geçen aşiretlerin Sererkani nam Ermeni ve Süryani karyesine hücum ederek karye halkının bütün davalarını gasp ve yağma ettiği mahallinden Ermeni Patrikhane'sine bildirilerek şikâyet edilmiştir.¹¹³³ Ayrıca Temran karyesi hayvanatının Şeyh Musa tarafından gasp edilerek karyenin talan edildiği ve Müküs nahiyesinden Karasi karyeli Saboyan Kirkor'un katledildiği bildirmiştir.¹¹³⁴ Van Ahtamar Katagigos Vekili Rahip Eznik Efendi tarafından patrikhaneye çekilen bir telgrafta ise, doğu vilayetlerinde şekavetin devam ettiği, Şitak'ta Erikum ve Kermesti karyelerinin hayvanatının gasp edildiği, Erikumlu Monok Kirkoryan'ın katledildiğini beyan etmiştir. Katagigos telgrafta ayrıca, eşkıyaların ikinci kez Homar'a giderek koyunları gasp ettiği ve Çup karyeli Ziro'nun, Hayser nahiyesinde askerlere rehberlik ederken Mir Muhi tarafından öldürüldüğünü, Kems karyeli Bedros'un yaralı olduğunu, Kürtlerin silahlarıyla serbestçe gezerken, Ermenilerin silahlarının askerler tarafından toplandığını iddia edilmiştir.¹¹³⁵ Diyarbakır'ın Silvan ve Beşiri kazaları Ermenilerinin cerh ve gasp olduğuna dair Ermeni Patrikhanesi'nden verilen taktirde ise, Ermenilerin baskıya maruz kaldıkları, Recebanlı ve Ramanlı aşiretleri arasındaki çekişmelerin Ermenilere zarar vermekte olduğu beyan edilmiştir.¹¹³⁶ Bitlis vilayetine çekilen bir telgrafta ise, Karçikan'ın Urani karyesine birtakım

¹¹³²BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.101.

¹¹³³BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.1-3.

¹¹³⁴BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.4-5.

¹¹³⁵BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.10.

¹¹³⁶BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.43-45.

Kürtlerin hücum ettiği, her tarafta korku ve endişenin hakim olduğu bildirilmiştir.¹¹³⁷

Bitlis'ten patrikhaneye yazılan bir mektup Azadamard Gazatesi'nde neşredilmiştir. Buna göre, bölgede haydutların yağma ve cinayetleri devam etmekte olup, köylüler hanelerinden dışarı çıkamamaktadır. Bilhassa Har-ran'da, Dadik'te ve Eron'da bulunan Ermeniler havf ve dehşet içindedir. Ermeniler gündüz evlerinde gece ise korkularından dağlardaki inlerdedirler. Bunların büyük bölümü kurtulmak için dağlardan Acemistan'a gitmek istiyorlar. Hükümet bunlara karşı hiçbir icraatta bulunmadığı gibi cebren vergi toplamaktadır."¹¹³⁸ Muş'un Ozut karyesinde Musa ve biraderi Kasım beylerin zulmünden ötürü Elmalu karyesi Kürt ahalisinin göç ettiği ve bu gibi zalimler cezasız kaldıkça ahalinin rahat yüzü görmeyeceği Ermeni Patriği tarafından dile getirilmiştir. Patrik Efendi diğer şikâyetlerini şu şekilde sıralamaktadır: Mayıs'ın ortalarından itibaren Kûsur? كوسور Kürtleri tarafından

Kerdeküm? كركرد کورم کورم karyesi Ermeni ahalisinin 4 baş öküzü gasp edilmiş olup, Ermenilerin mahallî hükümete itimadı kalmadığından şikâyete tevessül bile

etmediği bildirilmiştir. Ayrıca Erizak? اريزاک karyesi merasımı zapt eden ve umuma ait başka bir mahalli zaptına geçirmiş olan Hüseyin bin Resul nam Kürdün zulümlerinden karye halkı bıkmış olup, Mayıs'ın 5. günü kilise ve hane kapılarını kapayarak merkeze gitmişlerdir. Nisan'ın 16. günü Kôr Si-

lo'nun biraderi Hamid, Hıyan nahiyesinden Parka? پارکا karyesi kilisesine duhul ederek ruhani eşyaları gasp ettiği, kin ve hücumla karye değirmeninden oldukça fazla darıyı gasp eylediği bildirilmiştir.¹¹³⁹ Bu iddia üzerine, Muş havalisindeki Ermenilere ne gibi tecavüzlerde bulunduğu ve Erizak? karyesi Ermenilerin kilise ve hanelerini terk edip şikâyetle merkeze gelmekte olduğuna dair verilen tahririn soruşturulması talep edilmiştir.¹¹⁴⁰

Şirvan kazasının Evin? اوين karyesinde Ohan ve Cermo'nun beş yüz kuruş değerindeki haneleri meçhul kimseler tarafından yakılmıştır. Suçluların kimliğini tespit etmek için civar karye ahali ile Evin? karyesi ahalisinden konuyla ilgili malumat alınarak tahkikat yapılmakta olduğu Siirt mutasarrıflığına bildirilmiştir.¹¹⁴¹ Aynı yıl Mamüretülaziz dahilindeki Eğin kaza-

sının Naror? نارور karyesinden Kirkor ve Zakar namlarında iki asker firarisini aramak üzere kaza zabıta memuru beraberinde 7-8 jandarma ile karyeye

¹¹³⁷BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.46-47.

¹¹³⁸BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.52.

¹¹³⁹BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.54.

¹¹⁴⁰BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.53.

¹¹⁴¹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.2-3.

giderek kaçakların hanelerini aramış ve iddiaya göre bu esnada bazı ağnam (bir koyunu boğazlayıp diğer koyunları gasp etmiştir) ve yiyeceğe el koymuştur. Ayrıca Markar ve Kasabar adındaki iki Ermeni ile Muhtar Melik Efendi'yi darp etmiş, firarilerin validelerini saatlerce hapsedmiştir. Ermeni Patrikhanesi'nden verilen takrirle beyan olunan şikâyet üzerine vaka hakkında tahkikat yapılması talep edilmektedir.¹¹⁴²

Kığı merkezden 6 saat mesafede Erzurum'a giden mektep müdürü Nalidyân'ın ailesi ve arkadaşları üzerine 6 silahlı eşkıya ederek cümlesini bağlamış, 300 liralık nakit ile eşyasını ve devesini gasp etmiştir. Bu esnada 10 yaşında bir kızın bekâreti ailesinin gözü önünde izale edildiğinden Ermeniler heyecana duçar olmuştur. Suçluların yakalanarak derhal cezalandırılması talep edilmektedir.¹¹⁴³ Nalidyân'ın başına gelen bu elim hadise Jamanak ve Şant Gazetelerinde de yayınlanmıştır.¹¹⁴⁴ Mikail Nalidyân Efendi'nin ailesine taarruz ederek eşyasını gasp eden eşkıyadan Ömer oğlu Mehmet bin Musa ile bunlara yataklık eden ve firarlarını sağlayan Ümran karyesinden Hüseyin, Vartan, Ömer bin Mehmet, Abbas bin Osman, Hasan, Zeyl bin Mustafa ve Hasan'ın karyesinden Maksud oğlu Süleyman ile Faik, başka bir karyeden Ali Yusuf oğlu Mehmet adlarındaki şahısların yakalanıp adliyeye sevk edildikleri bildirilmiştir. İlâveten 61 kalem eşya ile 2 saat ve 2 devenin sahiplerine iade edilerek, şaki Divane'nin arkadaşı Halit ve Teko'nun da takip edilmekte olduğu Erzurum vilayetine tebliğ edilmiştir.¹¹⁴⁵

Erzincan sancağı dahilindeki Surp Oksandiyos Ermeni Manastırı'na civar karye ahalisinden Değirmenci oğlu Ali ile biraderi Şerif, Feyzullah oğlu Süleyman ile biraderi Mikdad ve Hacı Hasan adlı şahıslar tarafından tecavüz edilmiştir. Aynı kişilerin manastırı zapt etmek üzere etrafını kapamış olduğu ve manastırın derinliklerinde topraktan mezar gibi set yapılmış olduğu ihbar edilerek, suçlular hakkında kanuni takibat yapılması gerektiği vurgulanmıştır.¹¹⁴⁶ Ermeni Patriği, Bitlis ve Siirt havalisinde Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine baskın yapacağına dair şikâyette bulunmuş, olayın tahkik edilerek, soruşturulması uygun görülmüştür.¹¹⁴⁷

Muş ve Genç dahilinde bazı karyelerdeki Ermeniler hakkında Ermeni Patrikhanesi'nin tecavüzet iddiası araştırılmıştır. Patrikhanenin verdiği takrirde bahsedilen Elmalu namında Muş dahilinde bir karye bulunmadığı, Azakapur nahiyesinde İlanlu? ^{ایلانلو} karyesinin bulunduğu bildirilmiştir. Bu karye ahalisinden Faris oğullarıyla amcazedeleri arasında arazi ihtilafı olduğundan bunlardan bazılarının geçici olarak başka mahalle gittiği fakat bir

¹¹⁴²BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.6-8.

¹¹⁴³BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.13-15.

¹¹⁴⁴BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.111.

¹¹⁴⁵BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.10-12.

¹¹⁴⁶BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.16-18.

¹¹⁴⁷DH.EUM.EMN. 111/18 lef.1-20.

süre sonra yeniden köylerine döndükleri beyan edilmiştir. Kertakom karyesinde kaybolan 4 öküzün ise Ermenilere ait olmayıp, tahsildar Abdülkerim Efendi'nin malı olduğu ve üç gün sonra öküzlerin bulunarak sahibine iade edildiği bildirilmiştir. Patrikhanenin şikâyet ettiği İrzak karyeli Hüseyin'in Ermenilere tecavüz etmediği, aksine arazisi bulunmayan ve fakir bir Kürt olan Hüseyin'e Ermenilerin tecavüz ettiği vurgulanmıştır. İlâveten Ermenilerin Hüseyin'in hayvanlarını meraya sokmamak ve kendi hayvanlarıyla karıştırmayarak köyden kaçmaya mecbur hale getirdikleri bildirilmiştir. Havalide zahire gaspına dair bir müracaat olmadığı da ifade edilerek patrikhanenin iddialarının hakikat olmadığı vurgulanmıştır.¹¹⁴⁸

Patrikhanenin bildirdiği şikâyetlerden bir kısmının asılsız olması üzerine hükümet bu iddialara temkinli yaklaşmaya başlamış fakat bu durum Ermeni cemaati tarafından teessüfle karşılanmıştır. Kığı Ermeni murahhası tarafından Adliye Nezareti'ne yazılan açık mektup Azadamard Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir; ilkbaharda şehrimizde korkunç hadiseler vuku buluyordu, memurlarınız bunları yalanladığı gibi bir de bunların tarafımızca uydurulduğunu beyan ediyorlar. Bu hale pek ziyade teessüf olunur. Yalnız kendi maaşlarını ve istikballerini düşünen memurlarınıza değil, vatanın mukadderatına acıdım. Zarar yok, memurlarınız her daim memlekette korku yoktur deyu şikâyetlerimizi tekzip etsinler fakat biz “memleket dehşetler içinde ve hükümet memurların lakaydı yüzünden harap oluyor” diye bağırmaya devam edeceğiz.¹¹⁴⁹

Ermeni cemaati bu duruma teessüf etse de, bölgede öteden beri murahhasların yaşanan olayları abartılı bir biçimde patrikhaneye ve yabancı konsolosluklara ulaştırdığı, bu yüzden Ermeni basınında ve Avrupa basınında Osmanlı aleyhinde pek çok haber neşredildiği ortada idi. Bu sebeple Van, Bitlis, Mamüretülaziz, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da bulunan vali ve polis müdürlerine Ermeni piskoposlarının bölgedeki konsoloslarla ilişkilerini sıkı bir şekilde gözlemlemeleri ve bu tarzda haberleşmelerine kesinlikle fırsat tanımamaları için emir verilmişti.¹¹⁵⁰

Aslında bu sorun meşrutiyetin ilanından beri devam ediyordu. Doğu vilayetlerinden sürekli olarak “asayiş yok, karışıklık mevcut gibi” iddialar dile getiriliyordu. Durum, devletin resmî kaynaklarına sorulduğunda bu iddialar tekzip ediliyor, ortada her zamankinden fazla bir huzursuzluk olmadığı vurgulanıyordu. Tanin gazetesi muharrirlerinden Hüseyin Cahit, bu can sıkıcı şayialara son vermek için mahalline seyahat fikrini öneriyor, gazeteci ve mebusları tatil günlerinde bölgeyi gözleme çağıyor ve bunu bir memleket meselesi olarak addediyordu.¹¹⁵¹ Babanzade İsmail Hakkı ise, şark vilayetle-

¹¹⁴⁸BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.47.

¹¹⁴⁹BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.42.

¹¹⁵⁰BOA.Y.PRK.ASK.193/73.

¹¹⁵¹Hüseyin Cahit, “Siyasiyat; Uzak Vilayetler”, *Tanin* (19 Mart 1325).

rindeki haberlerin Ermeni matbuatında mübalağalı bir şekilde yayınlandığını dile getirerek bu durumu tenkit ediyordu.¹¹⁵² Çünkü yaşanmışlıkların üzerine bu kıskırtıcı üslup da eklenince Kürt nerede birkaç Ermeni görse yine komitecilik mi var diye düşünürken, Ermeni de birkaç Kürdü bir Kürt beyi hanesinde içtima halinde görse acaba yine katliam tertibatı mı var endişesine kapılıyordu.¹¹⁵³ Kürt ve Ermeniler arasındaki hadiseler yalnızca Ermeni matbuatında değil, Avrupa matbuatında da abartılı bir şekilde dile getiriliyordu.¹¹⁵⁴

Kirkor Postayan, Manos Derderyan ve Dikran Hoşmetyan adlı üç Ermeni 12 silahlı Kürdün Artuk deresinde 2 deveyi çaldıklarını bildirmiş, develerin sahipleri hükümete müracaat etmişse de bir sonuç elde edememiştir. İddiaya göre yakacak odun gibi bazı ihtiyaçların Çosu karyesinden temin edilmekte olduğu fakat o civarda dolaşan 1-2 eşkıya yüzünden bir şey tedarik edemediklerini bildiren Ermeniler eşkıyaların önü alınmazsa durumlarının vehim olduğunu bildirerek yardım talep etmektedir.¹¹⁵⁵ Ermeni Patrikhanesi ise verdiği takdirde, Silvan ve Beşiri'nin bazı karyelerinde Ermenilerin gasp ve cerh gibi bazı eylemlere maruz kaldıkları ayrıca Rehanlı ve Remanlı aşiretleri arasında devam eden münazaadan ötürü Ermenilerin duçar-ı hasar oldukları dile getirilmiştir. İddialar beş şikâyetten mürekkeptir. Birincisi; Arakil oğlu Ohanis'e 7 nefer silahlı Kürt tarafından hücum edilmesi ikincisi; Çerkes karyesi Ermenilerinden Mademan ve biraderinin Osman ve arkadaşları tarafından yaralanması üçüncüsü; İrlo karyesi Ermenilerinin tard olunması dördüncüsü; Remanlı aşiretinden Ömer ve adamları tarafından Zevko karyesiyle diğer iki karyenin yağma edildiği sırada bir Keldani'nin 400 lirasının gasp edilmesi ve bu sebeple 4 Ermeni tevkif edilmesi ve beşincisi ise; Diyarbakır'da hapsedilen Perinçan'ın tahliyesi için 400 lira ödendiği halde merkumun derdest edildiğidir.

Bu şikâyetlere karşı Beşiri ve Silvan kazaları kaymakamlarıyla cereyan eden muhabere ve merkez vilayette icra kılınan tetkikat neticesinde Silvan'dan Arakil'e yapılan hücumun aslı astarı olmadığı, Çerkes karyeli Mademan ve biraderinin yaralanma hususunun bir tartışma neticesinden olduğu ve adliye tarafından haklarında kanuni takibat icra edildiği, Zevko karyesiyle diğer iki karyenin yağma olayının tamamen asılsız olup, Şaki Ömer'in merada bulunan bir miktar ağnamı gasp ettiği fakat ağnamın kısımen sahiplerine iade edildiği bildirilmiştir. Bir Keldani'nin 400 lirasının gasp edildiğine yönelik iddiaya gelince; kumpanya memuru olan Meliki Şeridos adındaki şahsın kumpanyaya ait parayı çalmak için bazı tasavvurlar-

¹¹⁵²Babanzade İsmail Hakkı, "Kürtler ve Ermeniler", *İkdam* (8 Şubat 1327).

¹¹⁵³Babanzade İsmail Hakkı, "Siyasiyat; Anadolu'da Ermeniler", *Tanin* (23 Haziran 1326).

¹¹⁵⁴Bkz. BOA.HR. SYS. 1332/17 lef.1-2; BOA.HR. SYS. 195/20 lef.1-3; BOA.HR. SYS. 200/12 lef.1-3; BOA.HR.SYS. 84/49 lef.1-2.

¹¹⁵⁵BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.56.

da bulunduğu Keldani şahsın da bu kişi olduğu tespit edilmiştir. Derdest edilen diğer şahıslarla birlikte Meliki'nin de adliyeye teslim edildiği ve kendisi hakkında tutuklama kararı çıktığı beyan edilmiştir. İrlo karyesi Ermenilerinin tard edildiği iddiasının da doğru olmadığı açıklanarak, Perinçan'ın tahliyesi için adli memurların 400 lira alıp merkumu serbest bırakmadığı yönündeki iddiaya gelince; bu şikâyetin de tutuklu olan Ermenilerin tahliyesine zemin hazırlamaya yönelik olduğu, paranın aslında Perinçan'dan çalınmış olduğu ve miktarının da 400 değil 200 lira olduğu açıklanmıştır.¹¹⁵⁶

Reşkotan aşiretinden bazı şahısların Beşiri kazasının Gunde Cano karyesinden 36 baş ağnamı gasp ettiğine dair karye muhtarı tarafından telgrafla bildirilmiş, tahkikat neticesinde gasp olduğu iddia edilen ağnamın iki çocuk tarafından geceleyin çalındığı ve 4 adet koyundan ibaret olduğu tespit edilmiştir.¹¹⁵⁷ Kırgı'nın Altun Hüseyin karyesinden Gazar'ın hanesi 15 kişilik bir çete tarafından soyulmuş ve kazada Sivedin adlı ormanda Alanlı aşiretinden 150 şahsın olduğu haber alınarak, jandarma birliklerinin yeterli sayıda olmadığı Ermeni Patrikhanesi'nden bildirilmiştir. Pülümür kaymakamı bizzat mezkûr ormana giderek tahkikat yapmış ve neticede oralarda koyun otlatan bir çocuk tarafından iki silahlı Kürde tesadüf edildiği, ormanda ise 20-30 kadar Kürt bulunduğu yolcular tarafından beyan edilmiştir. Vali Reşit Bey bunların miktarını ve hangi aşirete mensup olduğu hakkında malumat olmadığını bildirmiştir.¹¹⁵⁸

Erzincan sancağı dahilinde 7 nefer eşkıyanın Kırkor Monokyan'ın hanesine hücum ederek eşyasıyla 19 baş ağnamının gasp edildiği Ermeni Patrikhanesi tarafından bildirilmiş olup, suçluların takibi ve gasp edilen emvalin sahiplerine iadesi talep edilmiştir.¹¹⁵⁹ Siirt sancağının Şırnak karyesine asker sevk edilerek bazı Kürt ağalarının derdest edilmesi üzerine Kürtler heyecana duçar olmuş ve Ermenilere tecavüzkarâne tehditlerde bulunmuştur. Bu yüzden Ermenilerin korku ve telaşa düştüklerini dile getiren Patrik Efendi herhangi bir tecavüzata meydan verilmemesini talep etmektedir.¹¹⁶⁰

Taşnaksütyun ve Hınçak komiteleri tarafından Azadamard Gazetesi'ne çekilen bir telgrafta, Bilceli Ahmet'in yaralanarak, Malhas'ın öküzünün gasp edildiği, Bedros'un devesinin çalındığı ve eşyalarının gasp edildiği iddia edilmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde meçhul bir şahıs tarafından atılan kurşunun Ahmet'in ayağına isabet ettiği bunun sonucunda yaralandığı haber alınarak havaliye kuvvet gönderildiği dile getirilmiş ve Bilceli İmam bin Hüseyin derdest edilmiştir. Malhas'ın öküzü dağdan yuvarlanarak dereye düşmüş ve telef olmuşken suç başkasına isnat edilmektedir. Bedros'un deve-

¹¹⁵⁶BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.60.

¹¹⁵⁷BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.62-63.

¹¹⁵⁸BOA.DH.SYS.115/1-05 lef.106-109.

¹¹⁵⁹BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.4-5.

¹¹⁶⁰BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.30-31.

si ile eşyasının gaspı meselesine gelince; Kaleli karyesi katil firarisi Kodu, 3 arkadaşıyla birlikte kaza hududuna tecavüz ederek merkumun eşya ve hayvanını gasp etmiştir. Olayın haber alınması üzerine jandarma yüzbaşısı maiyetindeki kuvvetlerle birlikte takibe çıkmış ve kazada asayiş tesis edilmiştir.¹¹⁶¹ Diyarbakır vilayeti dahilindeki Amerikan buz ve içki fabrikasına Kürtler tarafından saldırı vuku bulması üzerine suçluların derdersti hususu Diyarbakır vilayetine yazılmıştır.¹¹⁶²

Ermeni Patrikhanesi, Halep'te Çom nahiyesi dahilinde Kırbo ve Haso adlı Ermenilerin silahlı 12 kişi tarafından yaralanarak nakit paraları ve hayvanlarının gasp edildiğini bildirmiştir. Bu olaydan iki gün sonra Şenikli karyesinde Serkiz Mosesyan adlı Ermeninin katli edildiği yine Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen takirde iddia olunmaktadır.¹¹⁶³ Patrikhane ayrıca, Sivas vilayeti dahilindeki Tokat sancağının Zile kazasında kain Ovakim Enna adındaki Ermeni manastırına ait 350 koyunun iki eşkıya tarafından gasp edildiğini ve takibat neticesinde gasp edilen ağnamdan büyük bölümünün iade edildiğini fakat şakilerin hala yakalanmadığını beyan ederek suçluların derdestini istirham etmektedir.¹¹⁶⁴

Van vilayeti dahilinde Lim Manastırı murahhaslığına tabi Heylo Manastırı ile bazı tarlalar Cündî ve Tahir adlı Kürtler tarafından cebren zaptedilmiş, meşrutiyetin ilanından sonra mahalline defalarca kez müracaat edilmişse de gasp edilen araziler iade edilmemiştir. Ermeni Patriği bunların sahiplerine iade edilmesini talep etmektedir.¹¹⁶⁵ Patrik Efendi ayrıca, Bayezıt ve civarındaki Kürtlere silahlar ve sancaklar gönderilerek nümayişlere çağrıldıklarını, bilhassa Şeyh denilen meçhul bir zatın Kürtler arasında gezerek onları cesaretlendirdiği, Kürtlerin de silahlı bir şekilde pervasızca dolaştıklarını bildirmiştir.¹¹⁶⁶ Şitak kazası ahalişi namına Keşiş Mıdırğıc ve arkadaşları imzasıyla çekilen bir telgrafta ahz, gasp ve garatın devam ettiğinden şikâyetle, köylerde jandarma bırakılmadığı gibi canlarını muhafaza etmeleri için köylülere silah verilmediğinden, buna karşılık silahlı Kürt ağalarının havalide serbestçe gezdiği dile getirilerek, halka zulmeden Şakir Ağa ile Hakkı Mehmet, Ahmet ve Hacı Musa vilayet dahilinde olduğu sürece asayişin temin edilemeyeceği öne sürülmektedir.¹¹⁶⁷

Patrik, Bitlis vilayetinin Ahlat kazasının Tresor Deresi'nden Mesyak adlı Ermeni'nin yaralanarak emvalinin gasp edildiğini ve Hizan dahilinde yaralama, cinayet ve gasp eylemlerinin devam etmekte olduğunu ihbar ede-

¹¹⁶¹BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.70.

¹¹⁶²BOA. DH.H. 32/7 lef.1-9.

¹¹⁶³BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.102.

¹¹⁶⁴BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.108-111.

¹¹⁶⁵BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.103-105.

¹¹⁶⁶BOA.DH.SYS.106-1/1-02 lef.178.

¹¹⁶⁷BOA.DH.SYS.106-1/1-04 lef.62.

rek asayiş ve sükunetin temini istemektedir.¹¹⁶⁸ Patrik Efendi ayrıca, Bitlis'in Garzan kazasında yerleşik Ermenilerin endişeli olduğunu dile getirmiştir. İddiaya göre mütegalibeden Beşar Çeto ile biraderi Cemil bir alay hizmet-kârıyla köy köy dolaşarak cebren para, buğday, ağnam, yağ vs. toplamakta vermekten imtina edenleri tehdit ve çeşitli işkencelere maruz bırakmaktadır. Bu yüzden Ağustos'un 23. günü Cemil adamlarıyla Koloso Ohanisyan adındaki Ermeni'yi ölüm derecesinde darp etmiş ve Gazaz adındaki başka bir Ermeni'yi de haps ettirmiştir. Memurların da bu eşkıyaların nüfuz ve tesirinde olduğunu dile getiren Patrik, geçenlerde Hasan adındaki bir Müslüman kasabın koyunları gasp edildiğinde jandarmanın hemen bulup getirdiğini fakat Ermenilerin şimdiye kadar gasp olunan ağnamının iade olunmadığını dile getirmektedir.¹¹⁶⁹

Bitlis vilayetine bağlı Pervari kazasının Ozim karyesi ahalisine Tenes aşireti Kürtleri tarafından tecavüzat başlamıştır. Tenes aşireti söz konusu karyeye hayvanlarını otlatmak için gelmiş ve bu esnada Ozimlilerin ağnamını zapta teşebbüs etmiştir. Bu yüzden taraflar arasında çıkan münazaa neticesinde Teneslilerden üç kişi ölmüş, iki kişi ise yaralanmıştır.¹¹⁷⁰ Tenes aşiretinin Ozimlilerden 1173 ağnam gasp ettiği ve bir çobanı da dağa kaldırdığı tespit edilmiştir.¹¹⁷¹ Ermeni Patriği Ohannes, Tenes aşireti yüzünden Ermenilerin üç aydır muhasara altında olduğunu, artık muhtaç ve sefil hale geldiklerini, buna sebep olan suçluların tutuklanması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁷²

Muş'un Ceban karyesinde Musa ve Kasım Beylerin en önemli adamlarından Hasan bin Oskan namındaki şeririn adamları geceleyin Ayrın karyesini basıp, ahaliye silah atıp, gasp ve garatta bulunmuştur. Olay yerine giden jandarma müfrezesi eşkıyayı itlaf etmiştir. Eşkıyanın adamları ise gasp ettikleri eşyalarla birlikte savuşmuştur. Ahali eşkıyaların intikam için yeniden hücum etmesinden korkarak gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmektedir.¹¹⁷³ Bitlis Valisi Hakkı Bey, bölgeye gönderilen memurların soruşturması neticesinde Ermenilerin korkuya düşmesine neden olacak bir durum olmadığını belirtmiştir. Hakkı Bey, Hacı Musa ve Kasım Beylerin ne Ermenilere ne de başkalarına zarar vermeye niyetlerinin olmadığını buna karşılık en ufak hadiselerin bile abartılarak hükümeti meşgul edecek mühim meseleler şeklinde göstermek politikasını benimseyen Muş Ermeni komite ve murahas-hanesinin bu olayı da tertip ettiğini bildirmektedir. Vali Bey, Ermenilerin hep birden aldıkları talimat ve işaret üzerine hareket ederek hep birden

¹¹⁶⁸BOA.DH.SYS.106-1/1-04 lef.83-85.

¹¹⁶⁹BOA.DH.SYS.106-1/1-04 lef.92-94.

1170BOA.DH.SYS. 100/2 lef.4.

1171BOA.DH.SYS. 100/2 lef.17.

1172BOA.DH.SYS. 100/2 lef.5.

¹¹⁷³BOA.DH.H. 16/3 lef.14.

Hasan'ın yakalanma hadisesi için ayrıca bkz. BOA.DH.H. 16/3 lef. 47-54.

şikâyet ve müracaatta bulduklarını fakat bu ihbarlardan çoğunun asılsız olduğunu dile getirmektedir.¹¹⁷⁴

Bitlis Vali Vekili Ulvi Bey bu iddialara karşılık yine de Kasım ve Musa Beylerin yakalanması için havaliye asker sevk edilmesi gerektiğini Harbiye Nezareti'ne yazmıştır. Muş eşrafi "askerî harekâtı ertelesinler biz bu eşkıyaları yakalarız" şeklinde beyanatta bulunmuşsa da kendilerine hükümete müdahaleye eşrafın hak ve salahiyeti olmadığı cevabı verilmiştir. Halk eşkıyaların yakalanması için askere yardım ve teşvikte bulunmuş, asker canilerinin yaşadığı Hayat karyesine doğru yola çıkmıştır. Fakat askerlerin geldiğini öğrenen Musa ve Kasım Beyler hanelerini boşaltarak savuşmuştur.¹¹⁷⁵ Vali Vekili Ulvi Bey, bir süre sonra eşkıyalar üzerine jandarma ve nizamiyeden mürekkep kuvvet sevk edildiğini ve neticede Musa ve Kasım Beylerin yakalandığını bildirmiştir.¹¹⁷⁶ Musa Bey'in devlete, meşrutiyete ve mecelle-ye sadık kalacağını beyan etmesiyle kendisine cezai bir işlem uygulanmamıştır. Ailesi ve efradıyla birlikte Muş'ta kalacağını ifade eden Musa Bey'in maaşının hükümetçe karşılanması uygun görülmüştür. Fakat daha ziyade emniyetli olacağından İstanbul'a muvafakati halinde kendisine daha çok yardım edileceği bildirilmiştir. Musa Bey ikamette Muş'u tercih ettiğini bildirecek maişeti için hükümet ne lütf gösterirse onu kabul edeceğini dile getirmiştir. Aile ve efradı 10 kişiden mürekkep olan Musa Bey'in Muş'ta kalma isteği kabul edilerek kendisine tahsis edilecek maaşın 1000 kuruştan noksan olmaması kararlaştırılmıştır.¹¹⁷⁷

Bitlis Valisi Mazhar Bey, Ermenilerin yalnız Musa ve Kasım Beylerden değil, bölgede ne kadar nüfuzlu şahıs varsa bunların aleyhlerinde mübalağadan geri durmadıklarını, Musa Bey'in hükümetin menfaatine çalıştığını ve bu durumun Ermenilerin ve Ermeni köylerinin hoşnutsuzluğuna neden olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁷⁸ Nitekim Muş sancağında geniş arazi sahibi olan Musa Bey ilk kez, 1883 yılında bölgeye gelen Amerikalı misyonerlere yapılan saldırılarda suçlu olarak itham edilmiş, olaylarda bir suç olmadığı tespit edilmesine rağmen, devlet Amerikalı ve İngiliz yetkililer tarafından bu şahsın mutlaka cezalandırılması yönünde baskı altına alınmıştır. Bölgede daha sonra meydana gelen olaylar da Musa Bey ile ilişkilendirilmiş, Ermenilerin yoğun propagandasına üzerinde devlet Musa Bey'i nezaret altında buldurmak maksadıyla 2 yıl Muş'ta, 1 yıl da Bitlis'te mecburi iskâna tabi tutmuştur.¹¹⁷⁹ Bu olaydan sonra Musa Bey, 1889 yılında yeniden gündeme gelmiştir. Musa Bey'in Ermenileri isyana teşvik eden Bogos Natyan adlı bir

¹¹⁷⁴BOA.DH.H. 16/3 lef.19-26.

¹¹⁷⁵BOA.DH.H.16/3 lef.28-32.

¹¹⁷⁶BOA.DH.H.16/3 lef.128-132.

¹¹⁷⁷BOA.DH.H.16/3 lef.150-159.

¹¹⁷⁸BOA.DH.H.16/3 lef.232.

¹¹⁷⁹M. Şaşmaz, *Kürt Musa Bey*..., s. 26-31.

rahibi üzerinde zararlı bir takım evraklarla yakalayarak Muş mutasarrıflığına teslim etmesi, aleyhinde büyük bir propagandaların başlatılmasına neden olmuştur. Hakkındaki suçlamalar nedeniyle yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilen Musa Bey beraat etmesine rağmen, İngiliz elçisinin müdahaleleri ve Avrupa'da hakkında yaratılan olumsuz kamuoyu sebebiyle padişah tarafından sürgüne gönderilmiştir. Bu olayı abartarak Avrupa'nın nüfuzundan faydalanmak isteyen Ermeniler, umdukları neticeyi alamayınca çeşitli şehirlerde isyanlar çıkarmaya devam etmişlerdir.¹¹⁸⁰ İlerleyen yıllarda Musa Bey ile ilgili olarak İngiltere'nin Konsolos Yardımcısı Vekili Ermeni Safrastıyan'ın Erzurum Konsolosu Mcgregor'a 25 Mayıs 1911 tarihinde gönderdiği rapordan, Bitlis'te asayişin yerinde olmadığını, Musa Bey'in eski küstahlıklarına devam ettiği ve Muş ovasında Ardonk adında bir Ermeni'yi öldüren Kürt katili evinde sakladığını belirtmiştir. Oysaki Osmanlı kayıtların Musa Bey'in devlete sadakat bildirdiği açıkça görülmektedir. Safrastıyan'ın kendi raporlarını doğrulamak için bu yöndeki haberleri abarttığı ortaya çıkmıştır.¹¹⁸¹

1912-1913 yılları arasında da Ermenilerin Doğu Anadolu'da en çok şikâyet ettikleri kimseler arasında Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey ilk sıralarda yer almaktadır. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda sürgünde olduğu Mekke'den Bitlis'e dönen Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa Bey yukarıda bahsettiğimiz üzere önceki yıllar da Amerikalı Misyoner George Knapp'a yaptığı kötü muameleden ötürü uluslararası bir krize sebep olarak sürgün cezasına çarptırılmıştır. Fakat ilerleyen yıllarda da kendisi hedef olmaktan kaçamamış, bölgede Ermenilere yapılan hemen her kötülüğün arkasında Musa Bey ve adamları aranmıştır. Meşrutiyet'e ve Osmanlı Devleti'ne sadakatini defalarca dile getiren Musa Bey, Dahiliye Nezareti tarafından bir başka şehirde ikamet etmeye davet edilmişse de, bunu kabul etmeyerek bölgedeki Ermeni çeteleri ile mücadele etmeye devam etmiştir. Hükümet 1913 yılı Temmuz ayında bölgede herhangi bir asayişsizliğe sebep olmayacağına dair bir teminat alarak kendisinin Bitlis'te kalmasına müsaade etmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında, İttihat ve Terakki Musa Bey ile adamlarını, bölgede Rusya'ya karşı gönüllü birlikler halinde savunma amaçlı olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Bitlis'in kurtarılmasında faydalandığı milis birliklerden birisi de Musa Bey'in kuvvetleri olmuştur.¹¹⁸²

Bölgede Karışıklık Çıkarmaya Çalışanlar

Bu bölümde doğu vilayetlerinde karışıklık çıkarmak isteyen Kürt ve Ermenilerin faaliyetleri incelenmiştir. Çoğunlukla Rusya'nın tahrikiyle meydana gelen eylemler zaman zaman Kürt-Ermeni işbirliği şeklinde kendini

¹¹⁸⁰ F. Ünal, "Ermeni Olaylarından Bir...", s. 51-64.

¹¹⁸¹ B. Cırık, *a.g.e.*, s.289-291.

¹¹⁸² B.Cırık, *a.g.e.*, s.386.

gösterirken, bu süreçte Ermenilerin silahlanma çabaları da dikkat çekmektedir.

Rusya 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimleri devlete karşı kışkırtmaya çalışmıştır. Rusya'nın Ermeni tebaayı etnik ve dinî bakımdan yakından tanıması ve en önemlisi Ermenilerin Rusya'ya sınır olan Doğu Anadolu'da yaşıyor olması, Rusya'nın gayrimüslim tebaa içinde bilhassa Ermenilere yönelmesinde etken olmuştur. Rusya Ermeniler aracılığıyla bir iç karışıklık halinde bölgeye kolayca askeri müdahalede bulunmayı tasarlamıştır. Bu amaçla Doğu Anadolu'da Kürtleri Ermenilere ve devlete, aynı şekilde Ermenileri de Kürtlere ve devlete karşı kışkırtma yoluna gitmiştir. Doğu vilayetlerindeki etnik gruplardan yararlanmayı düşünen Rusya, uzun yıllardan beri bölgede etnik ve sosyal yapı çalışmaları yaparak, nüfus, kültür yapısı gibi bilgileri de barındıran ayrıntılı haritalar hazırlatmıştır.¹¹⁸³ Nitekim Rus casuslarının bu ve benzeri amaçlarla bölgeye öteden beri seyahat düzenledikleri ve zaman zaman kılık değiştirerek çeşitli faaliyetlerde buldukları bilinmektedir.¹¹⁸⁴

Aralık 1908'de Dahiliye Nezareti'ne, Rusya Erkan-ı Harbiye binbaşlarından Berlis'in maiyetinde jandarma elbiseli bir Kürt ve bir Ermeni'nin bulunduğu, bunların aşiretler arasında dolaşarak Van cihetine doğru gittiği ve oradan da Ahlat tarafına geçtiği bildirilmiştir. Ayrıca Berliner Tageblatt Gazetesi Muharriri Edva isimindeki bir Alman'ın da bir haftadan beri Bitlis'te bulunduğu ve Diyarbakır taraflarına gideceği Bitlis Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir.¹¹⁸⁵ 1908'de bazı Kürtlerin Bitlis'in Malazgirt kazası Akviran köyündeki Ermenilere baskı yaptığı ve buna bağlı olarak bazı hadiselerin meydana geldiği bilinmektedir. Bölgede can ve mal güvenliği kalmayan Ermenilerin şikâyeti üzerine, yapılan araştırma neticesinde meydana gelen hasarın telafi edilmesine karar verilmiştir.¹¹⁸⁶ Buna mukabil

¹¹⁸³ N. Uzman, *a.g.m.*, s.660-661.

19 yüzyılın son çeyreğinde Rusların Kürtlere yaklaşma çabaları bazı nüfuzlu Kürt ailelerinin dikkatini çekti. Şıkakan Aşireti lideri Cafer Ağa, Abdürrezzak Bedirhan ve Şeyh Ubeydullahın torunu Seyid Taha 1889 yılında Rus Çarı'nın çağrısıyla Rusya'ya gittiler. Buradan çeşitli hediyeler ve hayallerini alevlendiren mektuplarla geri döndüler. Bu olay Rusya'nın Doğu Anadolu politikasında yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Bu emelleri gerçekleştirebilmek için yürütülen çabalardan Rus General P.İ. Avriyanov'un "19. Yüzyıl boyunca Rusya, İran ve Türkiye Arasındaki Savaşlarda Kürtlerin Yeri" başlıklı raporu çok önemlidir. Raporun ayrıntıları için Bkz. S. Akgül, *a.g.t.*, s.49-56.

Seyit Tha aynı zamanda İran Kürtleri ile iletişim kurarak, bölgedeki Kürt ileri gelenlerine Kürt mücadeleleri ve kendi kendilerini yönetme gibi fikirleri içeren mektuplar gönderiyordu. Bkz. Garabet K. Moumdjian, *The Eastern Vilayets 1909-1914: ARF-CUP Cohuision, Russian Stratagems, and the Kurdish Menace*, Editiors:Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, Univ of Utah Press 2016, s.1201.

¹¹⁸⁴ Tibet Abak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 14, S.27 (Bahar 2018), s.5.

¹¹⁸⁵ BOA.DH.ŞFR.407/157; B. Cırık, *a.g.e.*, s.454.

¹¹⁸⁶ BOA. BEO. 3147/235951.

aynı yıl içerisinde Van'da Ermenilerin bazı gailer çıkarılmaya çalışıldığı haber alındığından bunlara fırsat verilmeyeceği ve her ihtimale karşı tedbir alınacağı açıklanmıştır.¹¹⁸⁷

1909 yılında ise, Rusya Erkan-ı Harp binbaşlarından birisinin birkaç refikiyle birlikte Beyazıt tarafından gelerek Hasananlı ve Haydaranlı aşiretleri içinde dolaştıktan sonra Van dolaylarına gittiği, Malazgirt'te Karakoç karyeli Reşid Efendi'nin evinde kaldıkları bildirilmiştir.¹¹⁸⁸ Aynı yıl Kürt aşiretleri ile Arap kabileleri arasında birtakım fesat eylemlerin vuku bulduğu haber alınmıştır. Bölgedeki halk üzerinde birkaç seneden beri nüfuzundaki güçler aracılığıyla baskı kurup mal varlıklarını arttıran bu şerir kimselerin faaliyetlerine son vermek için harekete geçilmiştir. Diyarbakır vilayetine yazılan bir telgraf ile bu kişilerin kimler olduğu bildirilerek alınacak cevaba istinaden bölgeden uzaklaştırılmaları uygun görülmüştür.¹¹⁸⁹ Şeref Bey'in riyaseti altında bulunan Merzeka aşiretinin, Taşmılak namındaki Ermeni fesadesiyle birlikte hareket ettiği, Ermenilerin Kürtler vasıtasıyla Van vilayetine silah ve birtakım zararlı evrak sokmaya çalıştıkları haber alınarak tahkikat talep edilmiş, gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır.¹¹⁹⁰ Yine 1909'da Ahlat'taki bazı Kürtlerde müsadere olunan bazı yasaklanmış silahlar, tahkik için Bulanık'ta bulunan Ahmet Paşa tarafından sahiplerine iade edilmiştir. Fakat bu hareket, yasaklanmış silahlar hakkında bulunan yasalara uygun düşmediğinden caiz görülmemiştir.¹¹⁹¹

Rusya'nın faaliyetleri dışında zaman zaman doğu vilayetlerinin önde gelen aşiret ya da kabile reislerinin veyahut bu aşiretlere mensup kimselerin bölgede gayri meşru davranış ve fikirleri yaymaya çalıştığı görülmektedir. 1910 yılında Erzurum'da bazı şahısların bu müfsit düşüncelerle hareket ettiği ve düşüncelerine Hamidiye Alayları'nı da dahil etmek niyetinde oldukları tespit edilmiştir.¹¹⁹² Bu hususta tahkikat yapılması uygun görülümüşse de Vali Tahir Paşa'nın soruşturmada yavaş davrandığı tespit edilmiştir.¹¹⁹³ Konu hakkında detaylı tafsilat 4. Ordu Müşiriyeti'nden, Erzincan'da 4. Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ya çekilen bir telgrafla öğrenilmektedir. Buna göre, Erzurum'un Ali Paşa Mahallesi'nden Ragıp Efendi'nin hanesinde bazı eşraf ve mahalle erbabı toplanarak gayrimeşru düşüncelerine Hamidiye kıtaatını da alet etmek niyetinde idi. İbrahim Paşa'ya bu meselenin derinlemesine araştırılacağı bildirilmiş ve gerekirse alayların bu konuda uyarılması münasip görülmüştür.¹¹⁹⁴ Aynı yıl Ahlat Kaymakamlığı'ndan verilen bir istihbarata

¹¹⁸⁷ BOA. BEO. 3148/236044.

¹¹⁸⁸ BOA.DH.ŞFR.409/110.

¹¹⁸⁹ BOA.Y.A.HUS.516/60 lef.1-2.

¹¹⁹⁰ BOA.BEO.3166/237449 lef.1-3.

¹¹⁹¹ BOA. BEO. 3348/251082.

¹¹⁹² BOA.BEO. 3544/265769 lef. 1.

¹¹⁹³ BOA.BEO.3544/265769 lef. 2.

¹¹⁹⁴ BOA.BEO.3544/265769 lef. 3.

göre Rusya erkan-ı harbiye binbaşlarından birinin refakatinde jandarma kıyafeti giyinmiş bir Kürt ve bir Ermeni Van dolaylarında dolaşarak meşrutî idareye karşı halkı kıskırtmakta idi. Bu kimselerin nereden geldiği, kimlerle temas ettiği tespit edildikten sonra ecebi ve asker oldukları doğrulanırsa memleketlerine iadesine karar verilmiştir.¹¹⁹⁵

1910 yılında Düzce Ermeni Mektebi'nde bazı kimseler tarafından bir haftadan beri geceleri silah ve atış talimleri yapılmakta olduğu bir Ermeni tarafından jandarmaya şikâyet edilmiştir. Bu sırada jandarma kumandanının tesadüfen köylerde bulunmasıyla mektebe baskın yapılmış, Yunan silahları ile dört av tüfeği, iki tabanca, bir gümüşlü kama ve birçok fişek bulunarak, papaz efendiyle birlikte diğer üç kişi karakol merkezine gönderilmiştir. Bunun üzerine Düzce Ermeni Kilisesi namına Ruhani Reis, olayın araştırılmasını isteyerek adaletin yerine getirilmesini talep etmiştir.¹¹⁹⁶ Daha sonra olayın bir tiyatro provasından ibaret olduğu anlaşılacak merkeze gönderilen kimseler salıverilmiş, ertesi gün tiyatro oyunu kemal-i sükûnetle sergilenmiştir. Fakat bu olayda bir Ermeni vatandaşın şikâyetiyle jandarmanın kaymakama haber vermeden kendi inisiyatifiyle hareket etmesi, silahların ahzı ve iddiaya göre papaz efendinin karakola sevki sırasında tecavüzata uğraması nedeniyle olay soruşturma kapsamına alınmıştır. Tüm bu yaşananlar Düzce Müslümanları arasında galeyan oluşturmuştur. Müslümanların yatıştırılması sağlanırken, bölge mutasarrıfı gerek jandarma gerekse papazın iddialarının araştırılmasını öngörmüştür.¹¹⁹⁷ Aynı yıl Rus Miralay Kofanovski'nin Rumiye'de olduğu ve Rus konsolosunun tarafından Kürtlere silah ve cephane dağıtıldığı haber alınarak, Rusların Ermenileri hükümete karşı kıskırtmak niyetinde olduğu bildirilmiştir.¹¹⁹⁸

Yine aynı yıllarda Van'da Ermenilerin sürekli silahlandığı anlaşılacak bir fesat çıkarmalarına meydan vermemek için gerekli tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Van vilayetinden alınan bir şifreli telgrafnamede Taşnak komitesine mensup bazı Ermenilerin Van'da ve Van'a iki saat mesafede bulunan Kobanis Kilisesi'nde külliyetli miktarda silah bulundurduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine manastır tarafına muhbir ile bir jandarma müfrezesi gönderilmiştir. Birlikler yolda birkaç eşkıyaya rastlayarak bir mavzer revolveri ve bir kama yakalayıp bunları bağladıktan sonra manastıra varmışlardır. Manastırda gizli mahzenlerden birkaç yüz bin fişek çıkarılmıştır. Bunun üzerine Van'da polis ve jandarma yardımıyla araştırma yapılmış, yüze yakın mavzer, tüfek, fişek ve külliyetlice revolver çıkarılmıştır. Bunun dışında bir miktar dinamit, birkaç dürbün, polis ve onbaşı kıyafeti, çeşitli alet edevat, fotoğraf ve birtakım fesat nitelikli evrak ele geçirilmiştir. Bu aramalarda

¹¹⁹⁵BOA.DH.MKT.2694/15.

¹¹⁹⁶BOA.BEO.DH.71/131 lef.59.

¹¹⁹⁷BOA.BEO.DH. 71/131 lef.60.

¹¹⁹⁸BOA.BEO.3316/248693 lef.1.

askere karşı duran birinin öldürülmesi dışında bir vukuata rastlanmamıştır.¹¹⁹⁹ Bu olaylar üzerine Van'da aramalar derinleştirilmiştir. Detaylı tahkik ve aramalar sonucunda aynı yıl içinde birçok silah ve komiteye ait cephane ele geçirilmiştir.

Vilayetten alınan bir telgrafnamede, bir Ermeni'nin hanesinde yapılan aramalar neticesinde 4'ü Rus sürmelisi olmak üzere 8 adet tüfekle, yaklaşık 2000 fişek elde edildiği bildirilmiştir. Dere mahallesindeki telgraf çavuşlarından Artin'in hanesinde yapılan arama neticesinde ise; 2 adet on atışlı revolver, 1 torba saman, 37 sandık mavzer fişekleri, 3 dinamit, barut, bir sürmeli tüfek, 3 kap bomba ve dinamit ile bir torba zararlı evrak bulunarak el koyulmuştur. Aynı mahalledeki Çavuş Ağa'nın evine arama için gidildiği sırada İngiliz konsolosu da mezkûr haneye gelmiş ve yapılan arama neticesinde; 1 adet asakir-i şahane tüfeği, 1 deste dinamit ve 3 adet mamlu fişeklik tutulduğunu görmüştür. Bu iki haneden toplanan silahlar ve cephane iki arabaya doldurularak asker refakatinde hareket ettirilerek diğer aramaya başlanacağı sırada, aynı mahalleden Sehak'ın hanesindeki bazı hainler tarafından araba muhafızları üzerine ateş açılmıştır. Müsademe neticesinde bir nefer jandarma öldürülmüş, 3 asker ile 2 jandarma yaralanmıştır. Yardım için asker sevk edilmişse de, mevcut asker ile yapılan müsademede hainlerden bazıları yaralanmış ve telef edilmiştir. Etraf bağ ve bahçelerle kapandığından öldürülen ve yaralanan hainler tam olarak tespit edilememiş, netice de askerler mahallerine celp edilerek asayiş temin edilmiştir. Her türlü ihtimale karşı münasip bir mahalden bölgeye asker sevk edilmesi lüzumu vurgulanmıştır.¹²⁰⁰

Van'da Karabet adındaki gencin ilgili ilgisiz bir takım yerlerde doluşmasından şüphelenilerek üzeri aranmış ve neticede sekiz atışlı bir revolver, fişeklik içinde elli beş fişek, komiteye ait bir takım evrak, fotoğraf ve şifreler yakalanmıştır. Revolverin komite reisi Aram'a ait olduğu anlaşılmış ve Karabet adındaki genç tutuklanarak adliyeye sevk edilmiştir.¹²⁰¹

Vali Ali Rıza Bey'in aynı yıl verdiği bir rapor ile bölgedeki durum şu şekilde özetlenmiştir: Ermenilerin hali ve maişetleri ilk zamanlar iyi iken sonraları Kürtlerin saldırıları, tecavüzleri, ağır vergiler ve kız kaçırma gibi eylemler neticesinde kötü bir vaziyete duçar oldular. Hınçak komitesine halktan bazı kimseler iltifat gösterse de zamanla bunların ahaliye layığıyla menfaat temin edemediği için gözden düştüler. Fakat Taşnak komitesinin köylerde heyetler teşkil ederek icabında derhal silahlanmak suretiyle Ermenileri Kürt saldırılarına karşı korumaları sebebiyle ahalinin Taşnak komitesine karşı itikadı artmıştır. Komite sayesinde Kürtler artık gasp ve garatta bulunamıyor, kız kaçırıyorlar, halkta kendi kendini korumak fikri oluştu.

¹¹⁹⁹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.2 .

¹²⁰⁰BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.3.

¹²⁰¹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.6.

Ahali silahlanıyor, önceden üç liralık tüfek almaya cesaret edemeyenler şimdi yedi sekiz hatta on altı liralık tüfek alabiliyordu.¹²⁰²

Ermenilerin bir toplantı sonrasında İran ve Kafkasya'dan Van, Erzurum ve Bitlis taraflarına geçerek bir fesatlıkta bulunacağı haber alınmıştır. Bu Ermenilerden bazıları askerlere karşı silah ve bomba kullanmış fakat yakalanamamışlardır. Müfsit erbaba dikkat edilerek Van'da tedbirler bir kat daha arttırılmasına karar verilmiştir.¹²⁰³ Bölgede Ermeni faaliyetlerinin artması üzerine bazı köylerde Ermeni haneleri gün gün aranarak ele geçirilenler Vali Ali Rıza Bey tarafından raporlanmaya devam edilmiştir. Van'da bazı Ermeni karyelerine yapılan ilk tahkikatta bir hayli silah ele geçirilmiştir. Birinci gün, ki bu aramada Ermenilerin çoğu çarşıdaki dükkânlarda olduğundan askerler aramaları rahatlıkla yürütmüş ve hatta Ermeni Reisi Sebuğ öldürülmüştür. Fakat ikinci gün Ermeniler sebepsiz yere evlerine kapanarak çarşıya gitmemiş ve dükkânlarını açmamışlardır. İlk gün askere karşı koymaya cesaret edemeyen Ermeniler ikinci gün cesaret ve kuvvetlerini arttırarak bu fesatlığa dahil olmuşlardır. Asker üzerine Hristiyan hanelerinden ateş açılmış Ermeni gençlerinin çoğu bu fesat eylemlere destek vermiştir. Aramalar sonucunda hanelerinden komiteye ait eşya ya da evrak çıkanlar adliyeye sevk edilmiştir. Komite mensuplarının Bağlar mahallesinde, Van civar ve merkeze bağlı nahiyelerle, Gevaş ve Şitak kazalarındaki bazı karyelerde bir hayli silah ve cephane bulundurduğu bilinmektedir. Komitecilerin Ermeni köylerini adeta bir depo gibi kullandıkları, bilhassa İran hududuna 5-6 saat mesafedeki köylerde Yezidiler ve Kürtlerin yardımıyla silah topladıkları bilinmektedir. Bir taraftan hükümet aleyhine neşriyata devam eden komiteciler diğer yandan kendi fikirlerine karşı koyanları katletmekle tehdit ediyorlardı. Hükümet bölgedeki fesat erbabı ve bunlara iltihak edenleri def ederek uzaklaştırmak için emniyeti bir kat daha arttırarak, Bitlis'e üç nizamiye, Malazgirt, Diyarbakır, Van ve Başkale'ye kuva-yı redif taburlarından sekiz tabur piyade ilavesine karar vermiştir. Diğer mahallerde şekavete meydan verilmemek üzere, civardaki nizamiye taburlarından birlik sevk edilmesine ayrıca Van ve etrafında karakolhaneler inşa edilmesi için müsaade verilmesine, jandarma ve polislerin ıslahı için bir an evvel komisyon teşkil edilmesine ihtiyaç olduğu bildirilmiştir.¹²⁰⁴

Aynı yıl Bağlar mahallesinde hamam önünde Binbaşı Ahmet Bey'in hanesi karşısında gezen David adındaki bir kişi, komite tarafından görevlendirilen Daçat adındaki bir Ermeni genç tarafından bir revolver kurşunuyla epeyce ağır bir surette yaralanmıştır. Suçlu genç kendisini yakalamaya çalışan jandarmaya da ateş etmiş, asker ve zabıtlar yetişene kadar firar etmiştir. Bölgede karışıklık hasıl olunca çarşıda ve her tarafta devriyeler gezdirilerek

¹²⁰²BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.8.

¹²⁰³BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.9.

¹²⁰⁴BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.11,13,18.

olayların önü alınmaya çalışılmıştır.¹²⁰⁵ Yaralandıktan üç gün sonra ölen David'in katilinin bir hanede görüldüğü haber alınınca Müslümanlar Hristiyanlar üzerine hücum etmiş, meydana gelen olaylarda yüz kişi telef olmuştur. Vaka, askerî kumandan Mahmut Paşa komutasındaki birlikler sayesinde yatıştırılmıştır.¹²⁰⁶ Bu olaylar üzerine korkuya kapılan Ermeni halk evlerine kapanarak çarşıdaki dükkânlarını açamamıştır. Van merkezden Ermeni Murahhasına Rahip Nergisi imzasıyla çekilen bir telgrafta Ermeniler olaylar üzerine altı günden beri evlerine kapandıklarını ve açlıktan muzdarip olduklarını bildirerek adalet istemektedir.¹²⁰⁷

Erzurum Rüşumat Nezareti'nden çekilen bir telgraf aracılığıyla Van merkezine İran hududundan tüfek, bomba, dinamit ve fişek getirildiği bildirilmiştir. Ayrıca silahların üç yüz kıtadan oluştuğu, fişeklerin ise iki yüz binden fazla olduğu bildirilerek dinamit miktarı hakkında malumat olmadığı haber verilmiştir. Bunun üzerine bu silahların nere mamulâtı olduğu, kesin miktarı ve hududun hangi bölgesinde geldiğine dair işara cevaben Rüşumat Müdüriyeti şu bilgileri vermiştir. Bunların ekserisi Rusya ve Amerika mamulâtı olup, mükerrer atışlı mavzer ve barut olduğu, İran civarından geldiği bildirilmiştir. Bu gibi faaliyetlerin men edilmesi için, hudut boylarında kaleler inşa edilmesi gerektiği ve hududun derinliklerine asker yerleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Hudut boyları taht-ı inzibata alınmadıkça, bölgede seyyar birlikler geşt ü gûzar etmedikçe o havalinin büyük bir depo haline geleceği ve mugayir eylemlere devam edileceği bildirilmiştir.¹²⁰⁸

Van'da Erçek nahiyesi merkezinde komitecilerden gördüğü kötü muamele üzerine hükümete sığınan ve Erçek'te bir dükkân işleten Vanlı Aram adındaki bir Ermeni tarafından vuku bulan ihbar üzerine, 12 adet tüfek, 3 revolver ve 350 fişek ele geçirilmiştir.¹²⁰⁹ Ertesi gün 9 tüfek ve 4 revolver karye halkı tarafından hükümete teslim edilmiştir.¹²¹⁰ Van'da zabitlerin çeşitli karyelerde yaptığı aramalar neticesinde 7 tüfek ile 1250 kadar fişek ele geçirilmiştir.¹²¹¹ Erçek nahiyesinde yapılan aramalarda ise çeşitli nitelikte 46 adet silah ve 3 kat elbise ele geçirilmiştir.¹²¹² Bölgede devam eden aramalarda 18 adet muhtelif cins revolver, 17. 600 adet fişek, 1700 adet namlu kovan, 30 kilo dinamit, 1 adet vidalı bomba, 1 adet kumbara, 15 kilo barut, 60 adet fişeklik, 10 adet çanta, 1 adet dürbün, 1 adet asker borusu, 1 kat zabıt elbisesi, 2 adet süngü, 1 tabya derununda Taşnak komitesine ait mühürle birçok

¹²⁰⁵BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.21-22.

¹²⁰⁶BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.57.

¹²⁰⁷BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.34,41.

¹²⁰⁸BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.28-29.

¹²⁰⁹BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.68.

¹²¹⁰BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.69.

¹²¹¹BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.70.

¹²¹²BOA.DH.TMIK.M.262/28 lef.71.

evrak yakalanmıştır.¹²¹³ Bir sonraki aramada komiteci 4 kişi tutuklanarak, bunlardan birisi tarafından bahçeye atılan 90 fişek ile 1 adet on atışlı revolver ele geçirilmiştir. Başka bir evde ise, 9 torbada 195 fişeklik, 20 bin adet mavzer fişeği ve kurşun, 8 kapalı tenekte ve 3 torba derununda kısmen Ermenice kısmen Türkçe matbu hurufatı ve mürekkep bulunmuştur.¹²¹⁴

Acem Haço mahallesinde yapılan arama esnasında Evadis'in hanesinde bulunan komiteci doktor ve Serkez ile avanesi tarafından arama heyeti üzerine ateş edilmiş müfrezeler de onlara karşılık verince çatışma ortaya çıkmıştır. Komiteciler civardaki bir bahçe duvarı ve bir hane arkasına saklanarak ateş açmaya devam etmişler, neticede bir kısmı askerler tarafından yakalanmışsa da diğerleri firar etmiştir. Kaçan komiteciler gecenin karanlığından ötürü yakalanamayınca, takibatın sabaha ertelenmesine ve icap eden mahallerin aranmasına karar verilmiştir. Komiteciler tarafından atılan kurşunların etkisiyle 23. Alaydan bir onbaşının şehit olduğu arama memurları tarafından ifade edilmiştir.¹²¹⁵

Devam eden aramalarda bir Ermeni hanesinde 50 adet mavzer tüfekle, 2 adet sürmeli tüfek, 1 adet sürmeli namlusu, 1 adet on ateşli revolver, 1400 adet mavzer fişeği kovanı, 1200 adet mavzer fişeği, 6 adet fişeklik ve 1 adet kama ele geçirilmiştir. Arama esnasında 25. Alayın 1. Taburundan bir neferin üzerinde civardaki bir haneden beş altı revolver ateş edilmiş ve asker başından hafifçe yaralanmıştır. Hane derhal abluka altına alınarak içindeki üç Ermeni yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir.¹²¹⁶ Diğer bir aramada merkez vilayette bir şey bulunamadığı gibi bir vukuat da gerçekleşmediği belirtilmiş fakat Havasor nahiyesinde 8 adet martini, 12 adet kapaklı, 14 adet sürmeli tüfekle, 185 adet fişek bulunmuştur.¹²¹⁷

Başka aramalarda muhtelif üç hanede 27 adet büyük ve küçük tenekele derununda 13 bin raddesinde mavzer ve martini fişekle, bir tenekte derununda dinamit ve dinamit fitili, 50 kilo barut, 5000 adet fişek ve bir adet sürmeli tüfek ile pil ve son olarak da lastikten mamul Taşnak komitesine ait bir mühür ele geçirilmiştir.¹²¹⁸ Bundan başka, muhtelif iki hane ve bir bahçedeki mahzende 8 adet mavzer, 12 adet sürmeli tüfek, 300'e yakın muhtelif fişek, 26 adet tenekede 60 kilo barut ve paketlerde 150 kilo dinamit, 8 torba derununda 5'i mütecaviz namlu kovan, bir torba dinamit fitili, 500 kadar mavzer kurşunu, 11 adet fişeklik ve muhtelif fişek ile kurşun dökmeye yarayan 4 adet kalıp bulunmuştur.¹²¹⁹

¹²¹³BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.73.

¹²¹⁴BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.74.

¹²¹⁵BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.76.

¹²¹⁶BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.77.

¹²¹⁷BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.79.

¹²¹⁸BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.82.

¹²¹⁹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.84.

Van'ın İskele karyesinde ise; 41 adet tüfekle, 14 adet revolver, 15 adet fişeklik ile birçok fişek yakalanmıştır.¹²²⁰ Diğer aramalarda bir hane ile bahçe içindeki mahzenlerden 10 adet martini, 8 adet sürmeli mavzer tüfekle, 1 adet kırmalı revolver, 5 süngü, 5000 muhtelif cins fişek, 15 kilo dumansız barut, dinamit, bir torba dinamit fitili, 1000 adet muhtelif cins fişek, 300'e yakın dinamit, bir çuval içinde fişeklik ve tüfek edevatı ve 2 adet hançer çıkmıştır.¹²²¹ Bağlar mahallesi ile etraftaki karyelerde 58 adet muhtelif cins tüfek, 7 adet revolver, 5 adet tüfek namlusu ile 6929 fişek ile 25 fişeklik ve kovan elde edilmiştir.¹²²² Bağlar mahallesi ve civardaki karyeler ile şehirde devam eden aramalarda 81 adet muhtelif cins tüfek, 29 adet revolver, 28 bin muhtelif cins fişek, 4000'e yakın kurşun, 50 kilo barut, fişek kovanı, 36 fişeklik ve komiteciler tarafından öldürülen polis Mehtar'ın kılıcı bulunmuştur.¹²²³ Van'daki bazı karyelerden 57 adet muhtelif cins tüfekle 10 adet sürmeli namlusu ile 900 fişek ele geçirilmiştir.¹²²⁴ Tüccar nahiyesinin bazı karyelerinde 56 adet muhtelif cins tüfek, 7 revolver, 1550 kadar fişek elde edilmiş ve ahalinin haber vermesi neticesinde 4 nefer Ermeni yakalanmıştır.¹²²⁵

Diğer aramalarda 12 bin kadar fişek kurşunuyla, 105 parça kurşun çubuğu, fişek kovanı imaline yarayan bir makine, 13 adet çinko matara, birkaç tüfek parçası, bazı karyelerden 7 adet muhtelif cins tüfekle, 2 revolver ve 100 kadar fişek elde edilmiştir.¹²²⁶ Bağlar mahallesinde bir hanenin bahçe duvarı arasında akçe imaline mahsus 6 parça kalıp, 60 fişek kovanı, diğer bir hanede 51 parça kurşun çubuğu bulunduğu gibi hariçteki karyelerden 2 revolver bulunmuştur.¹²²⁷ Yine Bağlar mahallesinde iki hanede 16 adet martini ve sürmeli tüfekle, 876 muhtelif cins fişek ve 6 fişeklik ele geçirilmiştir.¹²²⁸ Ayrıca 4 adet mavzer, 4 adet sürmeli tüfekle, 9 adet mavzer namlusu ve 595 mavzer fişeği, Timar nahiyesinin bazı karyelerinde ise 87 adet muhtelif cins tüfekle, 37 revolver ve 1543 fişe elde edilmiştir.¹²²⁹ Bağlar mahallesinde kilisenin bodrum katında komiteciler tarafından yazılmış bir mektup ile 63 parça evrak, 27 adet muhtelif cins tüfek, 17 revolver, 1850 fişek ve 5 fişeklik ele geçirilmiştir.¹²³⁰ Aynı mahallede 7 mavzer martini, 2 sürmeli tüfeği ve 120 fişek elde edilmiştir. Karçikan nahiyesinden ise, 71 muhtelif cins tüfekle

¹²²⁰BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.85.

¹²²¹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.86.

¹²²²BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.87.

¹²²³BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.88.

¹²²⁴BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.89.

¹²²⁵BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.90.

¹²²⁶BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.91.

¹²²⁷BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.93.

¹²²⁸BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.94.

¹²²⁹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.95.

¹²³⁰BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.96.

bir revolver, 2249 fişek, 132 kovan, 609 fişekli yakalanmıştır.¹²³¹

1911 yılı Mart ayı içerisinde ise, doğu vilayetlerindeki bilumum Kürt, aşiret alayları ve aşiret mensuplarının mevcut ahvallerini tespit etmek, aralarındaki ihtilafları halletmek ve ilgili mahallerde tetkikatta bulunarak sorunlara çözüm getirmek üzere askeriye ve mülkiyeden bazı kimselerin görevlendirildiği bilinmektedir.¹²³² Konu hakkında yapılan detaylı incelemeler sonucunda bölgedeki aşiret mensupları ve Kürtlerin mevcut idareden memnun olmadıkları tespit edilmiştir. Bilhassa bölgedeki memur ve yetkililerin kötü muamelesinden aşiret alaylarının etkilendiği, devletin bu kimselerden maddi ve manevi istifade etmesi gerektiği halde bu muamele yüzünden vatanlarını, mal ve mülklerini bırakarak terk-i diyar edip İran'a iltica ettikleri ve bu efradın havalide mütemadiyen gasp ve tecavüze yelteneceklerinden şikâyet ediliyordu.¹²³³

Ayrıca bir yandan aşiret alayları ve reislerinin önceki devirlerde işledikleri suçlar yüzünden kötü muameleye tabi tutuldukları, meşrutiyet hükümetinin adaleti hakim kıldığı yönetim anlayışından mahrum kaldıkları iddia edilirken, diğer yandan aşiret alaylarının meşruî idareyle gelen yeni düzenden birtakım menfaat ve imtiyazlardan mahrum kaldıkları için zaten memnun olamayacakları bildiriliyordu. Her iki görüşün de tespit edilmesi ve aşiret alaylarının durumlarının incelenmesi için askeriyeden bölge ahvaline vakıf, muktedir kimselerin görevlendirilmesi isteniyordu.¹²³⁴ Aynı yıl içerisinde İran'a firar eden Haydaranlı Aşiret Reisi Hüseyin Paşa¹²³⁵ ile oğlunun vilayetteki aşiret ve alay reislerine mektuplar yazarak, onları hükümete karşı isyana teşvik ettiği belirlenmiştir. Hüseyin Paşa bu mektuplardan birini de Zilanlı Aşireti reislerinden ve 5. Alay Binbaşlılarından Resul ve Halid Bey'e göndermiştir. Mektuplarında hürriyet ve meşrutiyetin kabulüyle birlikte şahsi menfaatlerini kaybettiklerinden bahsederek, diğer rüesa ve ektrada da çeşitli telkinlerde bulunmuştur. Bu mektupların Malazgirt ve Bulanık gibi mahallere de götürüldüğü tespit edilirken aynı zamanda Hüseyin Paşa'nın amcazadelerinden birinin Bayezıd sancağında ve Malazgirt'te bir takım zararlı evraklar dağıttığı belirlenmiştir. Ayrıca Diyadin kazası dahilinde İdmanlı aşireti reislerinden Mehmet Bey'in evinde gizlice toplantılar düzenleyerek önceki devirdeki nüfuzlarını elde etmek istedikleri yönünde sohbetlerde buldukları ortaya çıkmıştır.¹²³⁶ Yazılan mektupların etkisiyle bu gibi bir takım faali-

¹²³¹BOA.DH.TMIK.M 262/28 lef.97.

¹²³²BOA.BEO.3724/279261 lef.1.

¹²³³BOA.BEO.3724/279261 lef.4.

¹²³⁴BOA.BEO.3724/279261 lef.6.

¹²³⁵ İran'ın Hoy vilayetine göç eden Hüseyin Paşa buradaki yerel Rus idareciler tarafından son derece sıcak karşılanmıştır. Rusya'nın niyeti Hüseyin Paşa'yı bir isyanda kullanmaktır. Böylelikle Dışişleri Bakanı Sazanov'un da belirttiği gibi bölgedeki Kürtler arasında Rusya'nın nüfuzu artacaktır. Bkz. T. Abak, *a.g.m.*, s.12.

¹²³⁶BOA.BEO.3724/279261 lef.13.

yetler vuku bulsa da, Kürt beylerini Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyet göstermek için İran'a davet eden Hüseyin Paşa'nın sözüne Kürtlerin genelinin itibar etmeyeceği¹²³⁷ ve onun bu davetine bir iki akrabasından başka kimsenin kulak asmayacağı Dahiliye Nezareti'ne beyan edilmiştir.¹²³⁸

Ayrıca Rusya hükümetinden bazı kimselerin Kars ve Revan civarındaki Kürt reislerini ve aşiret alayı mensuplarını Rusya'ya hicrete davet ettiği Kars şebenderliğine bildirilmiştir. Bunun üzerine her türlü ihtimale karşı hazır bulunmak üzere 600 süvari jandarmanın mevcut birliklere ilavesi ve vilayet mürettebatından daha evvel gönderilen 100 nefer süvarinin de hemen iadesiyle bölgede tedbir alınmıştır. Ayrıca evvelce görülen lüzum üzerine Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden 100'er nefer alarak çeşitli nahiyelere sevk edilen süvari jandarmaların, oradaki aşiretlerin İran ile işbirliği yapıp bir isyana hazırlanmasından ötürü geri çekilemeyeceği bildirilmiştir. Yine Erzurum ve havalisinin ehemmiyetinin günden güne arttığı ve buradaki aşiret alaylarının ahvali de göz önüne alınarak bölgede meydana gelebilecek olaylara karşı şimdiden gerekli tedbirin alınması öngörülmüştür.¹²³⁹ Rusya'dan gelen başka bir çağrıda ise, Revan ve Kars dahilinde iskân eden ve daha evvel vuku bulan savaşlarda Rusya hükümetine hizmet eden kimseler eğer Osmanlı Devleti'nin muamelesinden ve meşrutiyet idaresinden memnun değilse Rusya'ya hicret etmeye davet ediliyordu. Askerî rütbelerle taltif edilecek bu kimselere Gence'de ya da arzu ettikleri mahallerde arazi tahsis edilerek mutlu bir yaşam sürmeleri vaad ediliyor ve bu suretle Rusya'ya göç teşvik ediliyordu.¹²⁴⁰ Aynı yıl Hacı Musa Bey ile biraderi Kasım, Muş'ta Ermeniler aleyhinde besledikleri niyetlerle Kürtleri Ermenilere karşı tahrik etmek için dolaşarak, Kürtleri kıskırtıyordu. Ermenilerin bu faaliyetlerden ötürü endişeye düştüğünü patrikhaneye çektikleri telgraflar aracılığıyla öğrenilmektedir.¹²⁴¹

1912'de Van'da bölge sakinlerinden bazıları bir araya gelerek hükümet aleyhine bazı sohbetlerde bulunduğu haber alınmıştır. Buna göre; Van ve civarında Ermenilerle Kürtler arasında bir hadise çıkarmaya çalışan bu kimseler bölge halkına, Ermenilerin hükümete feryat ve isteklerini iletebilecek imkân ve matbuata sahip olmalarına rağmen Kürtlerin buna malik olmadığını, Ermenilere direk taarruzun Kürtler aleyhine olacağını, hem Ermeni hem de İran eşkıyasına karşı aşiretlerin silahlandırılması gerektiğini telkin etmekteydi. Ayrıca Ermenilerin istisnai bir muameleye tabi tutulduğunu düşünen bu grup, Kürt halkı ve eşkıyasının talep ve hareketlerinin desteklenmesi gerektiğini ifade ederek bu havalide devleti bir Kürt ve Ermeni me-

¹²³⁷BOA.BEO.3724/279261 lef.10.

¹²³⁸BOA.BEO.3724/279261 lef.11.

¹²³⁹BOA.BEO.3724/279261 lef.9.

¹²⁴⁰BOA.BEO.3724/279261 lef.14.

¹²⁴¹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63.

selesi karşısında bırakmak niyetinde idi. 11. Kolordu Kumandanı Cabir Paşa tarafından nakledilen bu hadise karşısında bölgede örfi idare uygulanması gündeme gelmiştir.¹²⁴² Aynı yıl Van vilayetine gelen bir şifrede, Ermeni fedailerinden birinin Hoy'a gelerek nevruzdan sonra Rumiye'ye geçeceği, bölgede müfsit düşüncelerle birtakım cemiyetlerin kurulduğu ve bu cemiyetlerin günden güne arttığı belirtilmiştir.¹²⁴³ Ayrıca Kürt reislerinden Şeyh Abdülkadir Efendi'nin Kürt aşiretlerinin Kürdistan fikri etrafında birleştirmeye çalıştığı tespit edilerek İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁴⁴

Bölgede asayişsizlik ve karmaşanın artması üzerine Bitlis Adliye Müdürü Faik Bey tarafından Eylül 1912'de Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen telgrafta doğu vilayetlerinde harici düşmanlar tarafından birtakım yalan haberlerin yayıldığı ve Kürtlerle Ermeniler arasında çıkan olayların neşredilen makaleler aracılığıyla kamuoyuna abartılarak duyurulduğu belirtilerek çözüm yolları aranmıştır. Bu olayların son bulması için Rusya'daki gibi yollar, şimendifer, büyük kışla depolarının inşası ve memleketin imarının gerektiğini dile getiren Faik Bey, bu suretle "devletimiz bu havaliye niçin bakmıyor" gibi dedikoduların önüne geçilebileceğini vurgulamıştır.¹²⁴⁵

Bölgede karışıklık çıkarmak isteyen gruplara karşı, valiler her zaman Müslümanlarla Ermenilerin bir arada barış içinde yaşamaları gerektiğini vurguluyordu. Nitekim Ekim 1912'de Gevaş'tan Van vilayetine, Bediüz-zaman Said-i Kürdî'nin de içinde bulunduğu eşraftan Ahmet, ulemadan Said, Abdülcelil, Mehmet, Mecid, Mahmut, eşraftan Hurşid, Ömer, Derbaz, Hüseyin, Arif, Süleyman Hacı Mehmet, Cümdi, Hasan, Salih, İlyas, Derviş, Mustafa, Bahri Osman ve ulemadan Alâeddin tarafından çekilen telgrafta, gerek Kürtlerden, gerekse Ermenilerden birkaç uygunsuz kimsenin şahsi hareketlerinden ötürü vatan evladı olan Kürt ve Ermenilerin birbirlerine düşmanlık beslemesinin mümkün olmayacağından söz ederek, şekavete cüret edenlerin tedip ve terbiyesiyle beraber iki tarafın birbirleriyle iyi geçinmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve etkili nasihatlerin yapılması isteniyordu. Telgraftan sonra, hükümet bölge yöneticilerinden bu dinî liderlerin halka nasihatte bulunmasını talep etmiştir.¹²⁴⁶

1913 yılı Mart ayında Van vilayetinden alınan bir telgrafname aracılığıyla, Rusların Rumiye ve Hoy taraflarındaki kuvvetlerini değiştirerek yerine 1400 yeni asker getirdiği, Kastur Kürtlerinin Hoy'daki Rusya Konsolosu ile her gün görüştüğü ve Rusların bu Kürtleri elde etmek için çok çaba gösterdikleri öğrenilmektedir.¹²⁴⁷ Aynı yıl içinde Bitlis ve Diyarbakır Kürtleri ara-

¹²⁴²BOA.A.MKT.MHM.742/19 lef.3.

¹²⁴³BOA.DH.MUİ. 71/68 lef. 13.

¹²⁴⁴BOA.DH.MUİ. 71/68 lef. 7-8.

¹²⁴⁵BOA.DH.SYS.106-1/1-03 lef.16.

¹²⁴⁶BOA.DH.SYS. 106-1/1-03 lef. 3.

¹²⁴⁷BOA.BEO.4017/301261 lef.1-2.

sında bağımsız bir Kürt devleti kurmak ve büyük devletlerden birisinin himayesini kabul etmek maksadıyla bir toplantı yapacakları haber alınmıştır. Fakat yapılan tahkikat neticesinde bu haberin asılsız olduğu tespit edilmiştir.¹²⁴⁸

1914 yılı Mart ayında ise, Halep vilayetinin Maraş sancağına mülhak Zeytun kazasında kaymakamın evine iki el silah ateş edilmiş olup Ermeni halk korku ve endişeye düşmüştür. Olayın bölgede karışıklık çıkararak bir ihtilal yaratmak maksadıyla çıkarıldığı düşünülmektedir.¹²⁴⁹ Haziran ayında, Van vilayeti ve civarında muhtemel bir Kürt ihtilali çıkarılacağı haber alınmış ve ihtilalin engellenmesi için gerekli askerî tedbirlerin alınmasının yanı sıra güvenilir aşiretlere silah dağıtılarak yedek kuvvetler oluşturulması gündeme gelmiştir.¹²⁵⁰ Ayrıca başlıca mahallerde karakollar ihdas edilerek bu karakollara jandarma ve güçlü birliklerin yerleştirilmesi, hudutlara taarruz eden eşkiyanın önünün kesilmesi için Van, Hakkâri, Gevaş, Şemdinan kadrosunun ikmali ve merkezden Barzan'a gönderilen iki taburun Hakkâri sancağı mıntıkasında bırakılması kararlaştırılmıştır.¹²⁵¹ Hakkâri merkezde ayrıca bir miktar top bulundurulması, daha sonradan bir sorun yaşamamak için fırkaya bir an evvel emir verilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹²⁵² Bölgede ihtilal çıkarmak için bir Kürt konferansının tertip edilmek istendiği, Ruslar tarafından İran aşiretlerinin reisi olarak ilan edilen Abdürrezzak'ın riyaseti altında Hoy'da bu minvalde umumi bir kongre düzenlenmek istenildiği haber alınmıştır. Abdürrezzak ve Simko'yu tesiri altına alan Rusya ayrıca orman ve köy bekçisi, hudut süvariliği gibi namlar adı altında İran aşiretlerini silahlandırmaktadır.¹²⁵³ Abdürrezzak'ın bölgede göstermiş olduğu faaliyetler hakkında 3. Ordu Müfettişliği ve Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹²⁵⁴

Ermeni Patrikhanesi, Karakulb kazasında kain Agop'un hanesinde güya müselleh Ermenilerin toplanıp cami ve kışlaya hücumla hazırlandıkları haberinin hakim tarafından duyurulması üzerine Müslümanların Hristiyanlara karşı silah toplayarak nümayiş icra eylediklerini bildirmiştir. Oysaki bu haberin bir uydurmadan ibaret olduğu, hakim ve diğer altı kişinin bu konuda

¹²⁴⁸BOA.HR.SYS. 84/60.

¹²⁴⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.27.

¹²⁵⁰BOA.DH.EUM.EMN.74/21 lef.1.

¹²⁵¹BOA.DH.EUM.EMN.74/21 lef.4.

¹²⁵²BOA.DH.EUM.EMN.74/21 lef.6.

¹²⁵³BOA.DH.EUM.EMN.74/21 lef.10.

Abdürrezzak'ın öteden beri Rus işbirliği ile bölgedeki Kürtleri kışkırttığı bilinmektedir. Kürtler ve Ruslar arasındaki ilişkileri genişletmek için Simko ve Çirkov'un da desteğini alarak Hoy'da "Gehandını" adında bir eğitim örgütü kurmuştur. Örgüt Kürtçe dergiler yayınlayarak, Rusya'ya seyahatler düzenleyecek, Ruslarla Kürtlerin kültür-bilim ilişkilerini geliştirecekti. Bkz. Burcu Özdemir, A. Askeroğlu Arslan, "Rusya'nın Kürdoloji Çalışmaları (1787-1947)", *İnsan&İnsan*, Yıl 5, S. 17 (Yaz 2018), s.201.

¹²⁵⁴BOA.DH.EUM.EMN.74/21 lef.12.

sorgulanacağı, Ermenilerin üzerinde hiç silah olmadığı halde Kürtlerin silahlarıyla gezdiği bildirilerek halkın endişeli olduğu beyan edilmiştir.¹²⁵⁵ Bu husus araştırılmış ve Vali Reşid tarafından Müslüman ahalinin silah toplayarak nümayiş icra edeceği haberinin yalan olduğu, bu haberin bundan 2 ay evvel Karakilise Ermeni fedailerinin geldiği hakkındaki şayiadan dolayı yayılmış olabileceği Beyazıd mutasarrıflığına bildirilmiştir. Ayrıca bu olayla ilgili zan altında bulunan kimselerin mahkeme tarafından mahkûmiyetine karar verildiği haber verilmiştir. Kürtlerin silahlı dolaştığı meselesine gelince; kasabada hiç kimsenin silah taşımaya müsaade edilmemekte olup, geçenlerde kahvehaneye gelen Zilan aşiretinden Yusuf'un revolveri zapt edilerek durum ilgili mercilere bildirilmiş ve bölgede Ermenileri endişe ya da korkuya sevk edecek bir durumun mevcut olmadığı ifade edilmiştir.¹²⁵⁶

Erzurum vilayetinin Bayezıd sancağı dahilinde emniyet ve asayişin bozuk olduğu, Celali aşireti rüesasından Şeyh İbrahim'in Kürtleri Ermenilere karşı tahrik etmekte olduğundan bahisle Ermenilerin heyecana duçar olduğu Ermeni Patriği tarafından bildirilerek, şeyhin o bölgeden kaldırılmadıkça Ermeni ahalsinin rahat yüzü görmeyeceği iddia edilmiştir.¹²⁵⁷ Patrikhane Erciş kasabasının tehlike altında olduğunu bildirerek, eski mal müdürünün memleketi silahhaneye çevireceği yolunda tehditle savurduğunu, Siirt'te silahlı gezen Kürtlerin korkusundan Ermenilerin dükkânlarını kapalı tuttuğunu ifade etmiştir.¹²⁵⁸ Bu iddiaya karşılık Van Valisi Ahmet İzzet Bey, vilayetinin diğer mahallerinde olduğu gibi Erciş'te de emniyet ve asayişin berkemal olduğunu, asayiş bozacak bir olayın vuku bulmadığını, yalnızca on gün evvel sarhoş ve geveze bir herifin bir Ermeni'ye hoş olmayan sözler sarf etmesinden mütevellid bir şikâyet kaydedildiğini bunun da mahalline bildirildiğini beyan etmiştir.¹²⁵⁹

İki yüz kadar Ermeni'nin komite teşkil ederek silahlı bir şekilde hududu tecavüz etmek istedikleri hudut komiserliğinden bildirilmesi üzerine, Hariciye Nezareti Ermenilerin huduttan geçmelerine izin verilmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu arada söz konusu teşebbüs üzerine Rusya Hariciye Nazırı Mösyö Sazanof "Acaba Ermeniler mi Kürtleri, yoksa Kürtler mi Ermenileri katl edecekler" sorusuyla Kürtlerin Ermenilere tecavüz edeceklerini ima etmesi, Rusya'da bulunan ihtilalci Ermenilerin senelerden beri hükümetçe takip edildiği hatta çoğunun tevkif ve mahkeme emri altında buldukları düşünülürse gayet manidar olarak algılanmıştır. Bu yüzden Kürtler ve Ermeniler arasında Rusya'nın müdahalesini gerektirecek bir hareketin

¹²⁵⁵BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.8.

¹²⁵⁶BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.9.

¹²⁵⁷BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.28-29.

¹²⁵⁸BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.51.

¹²⁵⁹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.53.

yaşanmaması için gerekli tedbirler alınması ve bu duruma itina gösterilmesi gerektiği Petersburg Sefiri Turhan Paşa tarafından vurgulanmıştır.¹²⁶⁰

Erzurum valiliğinden Kığı kasabasında Dumanoglu Vahan'ın yazıhanesinin duvarına yapıştirılan bir yaftanın bölgede karışıklık çıkmasına sebebiyet verdiğini bildirilmiştir. "Namussuz Vahan Osmanlıların sayesinde rahat yaşadığın halde Osmanlı'nın mahv olmasını arzu edersin, buralar düşman eline geçtiğinde acaba yeni aldığın zevcenin namusuna taarruz edilmeyeceğini mi sanırsın, alçak, hain vs." şeklindeki sözleri içeren varakanın kim tarafından yazıldığı hususunda takibata başlanılmış, bu sırada anasır arasında asayışı ihlal edecek bir halin yaşanmamasına dikkat edilmiştir. Araştırmalar esnasında şüphe edilen şahısların yazıları incelenmişse de suçlu bulunamamış, Vahan da kimseden şikâyetçi olmadığı için takibata gerek kalmamıştır.¹²⁶¹

1914'te eski eserler mütehasısı adı altında Adana vilayetinde bazı mahallerde dolaşan Rusyalı Mişel Cepsikof'un ziyaret ve seyahat maksadı hakkında tahkikat yapılması uygun görülmüştür. Petersburg'da akademi azasından olduğunu bildiren Mişel, burada bulunduğu esnada görüştüğü Pedros isimli zattan eski eserler arasında bir Ermeni sikkesi talep ettiğini fakat bulunamadığını, bulunduğu kendisine göndermesini talep ettiği anlaşılmıştır. Mişel Suriye, Mısır cihetlerini dolaşarak mensup olduğu cemate bu hususta bir rapor vereceğini bundan başka bir seyahat amacı olmadığını bildirmiştir. Mişel'in Adana'da Reji Muhasebecisi Kapumciyan Mıdırğıç ile görüşüğünün haber alınması üzerine Mıdırğıç sorguya çekilmiştir. Mıdırğıç, Mişel Adana'da Osmanlı otelinde yemek esnasında buraya geleceğini söyledi ve münasip tavsiyeler istedi. Yaver Kirkor Efendi tavsiye ve tariften sonra buraya geliş maksadını sordu. Kendisi bu havalideki arazi ve hâsılât miktarı hakkında cemaatlerine lazım gelen istatistik için rapor yazacağını söyledi. Ayrıca Bedros ile görüşerek ziraat, hâsılât, ithalat ve ihracat hakkında suallerde bulunup hesap defterine yazdığını belirtti. Adana Valisi de, Mişel'in 26 gün evvel Mersin'den Adana'ya geldiğini ve bir süre sonra Kudüs'e gideceğini vilayette bir daha görülmediğini bildirmiştir. Ayrıca Mişel'in eczanede Doktor Keşişyan ile Adana'ya giderken şimendiferde ise Aşkiyan ile tesadüfen görüşüğünü fakat kendisinin şimdi nereye savuştuğunun keşfedilemediği beyan edilmiştir.¹²⁶²

Ermeni Patriği, Erzurum'un Kığı kazasının Karabet, Licik, Şarük, Kızılçubuk ve Çiftlik nam Ermeni köylerinin etrafından sakin olan Hasananlı aşiretine mensup süvari alaylarının Ermenileri katliam, gasp ve garat ile tehdit ettiklerini öne sürmüştür. İddiaya göre alay mensupları, "Avrupa hükümetleri memalik-i Osmaniye'nin bütün aksamını zapt edeceklerse onlar-

¹²⁶⁰BOA.DH.SYS. 106-2/1-03 lef.81-82.

¹²⁶¹BOA.DH.SYS. 106-2/1-03 lef.86-88.

¹²⁶²BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.64-65.

dan evvel biz Ermenileri kiralım ki, Avrupa artık bu memleketi istilaya hiçbir sebep bulamasın” şeklinde beyanatlarda bulunmaktadır. Ayrıca Kürtler ve Türkler her gün silahlanarak toplantılar ve müzakereler düzenlemekte ve her Kürde hanelerinde beş tüfek bulundurmalarını tavsiye ederek Ermenilerin adi silahlarına bile el koymaktadırlar. Şelikan Kürt karyesinde bulunan Nusret Bey’in hanesine geçenlerde bir hoca giderek Kolcu Hacı, Necip Efendi’nin hizmetkârı, Tahsildar Mehmet Efendi ile on nefer Kürd hazır olduklarını beyan ederek, Kaymakam Bey Enderis Müdürü Sait Bey’e hitaben; “Ermeniler silahlanmakta ve Türkler üzerine hücum etmeye hazırlanmakta Kürt ve Türk köylülerin daima hazırız” sözlerini sarf etmiştir. Tahsildar Mehmet Efendi bu sözlerinden ötürü hoca efendiyi takdir eylemiş, orada hazır bulunanlardan birisi de “Tarman karyesi Ermenileri top bile getirmiştir” demiştir. Patrik Efendi bundan başka, bir şahsın tavsiyesi üzerine Pülürlü Hacı Dede Bey’in adamlarıyla Enderis ovasını ve karyelerini dolaşarak Kürt, Türk ve Çerkez ahaliyi teşvik ettiğini belirtmiştir. Patrik Efendi ayrıca bu kimselerin Ermeni fedailerinden korkmakta olduğunu ve Kaymakam Efendinin de murahhashane meclis azasından birine “Ermeniler silahlanmakta ve bu suretle Kürt ve Türklerin heyecanına sebep olmaktadır” deyu isnatlarla katliam, gasp gibi planlarını icraya koymaya vesile aradığını iddia ederek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.¹²⁶³ Erzurum Valisi, söz konusu karyelere Hasananlı aşireti tarafından tecavüz edildiğinin asılsız olduğunu bildirerek, bu iddianın Ermeni Murahhası Kegam Efendi’nin tasavvuru olduğunu, bölgede her zaman vuku bulan adi suçlardan başka bir vaka olmadığını, Hacı Dede Bey’in ise meclis idare azasından olup, Kürtlerin ağnam resmini vermekten kaçınmaları üzerine tahkik için havaliye gönderildiği beyan edilmiştir.¹²⁶⁴

Erzincan mutasarrıflığı, Ermenice Azadamard Gazetesi’nin yine Ermenilerin katledildiğine yönelik neşriyata başladığını bildirmiştir. “Ermeni vatandaşlarımızın münevver ve mütefekkir aksamının takdir etmeleri lazımdır ki, bizim gibi cahil ve yüzde doksanı okumak bilmez, bilenlerin de çoğu okuduğunun mahiyetini anlamaz. Ahali içinde bu yolda mütalaa fayda değil zarara sebebiyet verir. Türk veya Ermeni köyünde bir imamın ya da papazın anlamayarak okuduğu gazeteyi diğer köylüler Türk olsun Ermeni olsun katliam olacakmış manasını çıkararak bu sözlerin devamında dehşete kapılacak ve maazallah iki taraf da muhafaza-ı hayat ve emel tedarikine başlayacaklar. Bunun neticesinde bazı hadiseler olabilir ki, bu hale böyle açık saçık neşriyatta bulunan gazeteler sebebiyet vermiş olurlar. Azadamard ve emsali gazetelerin maksatları hükümete destek ve memlekete hizmet ise, aksine hizmet eden bu sözleri cahil ahaliye değil, hükümete arz ve ilan eylediği ortadadır.

¹²⁶³BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.81.

¹²⁶⁴BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.42-43.

Vatanın selameti için çalıştığımız şu günlerde matbuatın da memleketin ihtiyacına uygun şekilde hareket etmesi uygun olacaktır” şeklinde sözlerle Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında fesatlık çıkarmaya çalışan kimselere fırsat verilmemeye çalışılmaktadır.¹²⁶⁵

Azadamard Gazetesi’nde Rosdum müstearıyla yazılan bir telgrafnamenin içeriği yayınlanmıştır. Telgrafta “hükümet tarafından yoklamalar başlandı, dün 3 saat mütemadiyen Mercanyan’ın hanesi yoklama ile bir şey bulunmadığı halde merkum derdest ve haps olundu” şeklinde bir iddia yer almaktadır.¹²⁶⁶ Rosdum imzasıyla Erzurum’dan çekilen bu telgrafnamenin içeriğinde yer alan yoklamadan ne kastedildiği ve zikr olunan şahsın tutuklama sebebinin ne olduğunun araştırılması uygun görülmüştür.¹²⁶⁷ Erzurum Valisi Reşid Bey, Rosdom imzasıyla Azadamard’e telgraf gönderen şahsın İran tebaasından olup, Erzurum Taşnaksütyun komitesi reisi ve umum Ermeni mektepleri nazırı olduğunu bildirmiştir. Hanesinde yoklama yapılan şahıs ise Erzurum’da ticaretle meşgul Muşlu Mercanyan Vahak Efendi’dir. Vahak Efendi’nin Muşlu Mıdırğıç ve rüfekasına emanet olarak verilmek üzere, Muş’taki biraderi Mehdan’a gönderdiği iki sandık eşyadan biri Varto cihe-tinde geceleyin çalınmıştır. Sandıktaki eşyanın 4’ü mavzer, 1’i martini, 5 tüfek ve 2 poşet kundak olduğu anlaşılınca tahkikat başlatılmış ve Vahak Efendi’nin Erzurum’daki hanesinde de silah bulunması muhtemel olacağından arama yaptırılmışsa da bir şey bulunamamıştır. Vahak Efendi’nin tevkif edildiği iddiası asılsız olup kendisi polis dairesince sorgulandıktan sonra tahkikat neticesine kadar kefalet karşılığı serbest bırakılmıştır.¹²⁶⁸

1914 yılında kayda geçen bir hadiseye göre, Ermeniler Van’da cadde ve meydanlara kürsüler kurarak hükümet aleyhinde birtakım beyanlarda bulunmakta olup, caddelere bu minvalde ilanlar yapıştırmaktadır. Olayın haber alınması üzerine bu işe ön ayak olanlar hakkında tahkikat başlatılması uygun görülmüştür.¹²⁶⁹ Aynı yıl Ermenilerle meskûn vilayetlerde karışıklık çıkarmak üzere Rusya’dan bazı kimselerin ülkeye gireceği hakkında Hariciye Nezareti’ne bir ihbar gelmiş olup, sulh ve asayişin bozulmaması için tahkikat yapılması öngörülmüştür.¹²⁷⁰ 1914’te Rusların Kürt reislerini elde etmek için bir takım teşebbüsatta bulunduğu Hariciye Nezareti’ne bildirilmiş olup, Rusların bu teşebbüslerini neticesiz bırakmak için gerekli tedbirlerin alınması gerekirse Kürt reislerinin izzet-i nefislerinin okşanarak para ve unvan ile taltif edilmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁷¹

¹²⁶⁵BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.94.

¹²⁶⁶BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.77.

¹²⁶⁷BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.77.

¹²⁶⁸BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.90-91.

¹²⁶⁹BOA.DH.SYS. 23/1 lef.84-85.

¹²⁷⁰BOA.DH.SYS. 23/1 lef.90-92.

¹²⁷¹BOA.DH.SYS. 23/1 lef.113.

1915 yılında Rusların Ermeni ve Kürt meselesini uyandırıp bu vesile ile hududa tecavüz edeceklerine dair bir rivayet işitilmesi üzerine hudutta daha fazla kuvvet bulundurulmasına dair Rumiye Şehbenderliği'nden Hari-ciye Nezareti'ne telgraf yazılmıştır.¹²⁷² İstihbarat üzerine Dersaadet'te bulunan Ermeni Patrikhanesiyle, Paris'teki Boğos Paşa arasında ihtilaf zuhur etmiştir. Patrikhaneye şark vilayetlerine Avrupalı vali tayin edilmesini ve Rusya himayesine dahil olunması için teşebbüsâtı teklif edince, Boğos Paşa Osmanlı tebaasından bir vali olması gerektiği hususunda ısrar etmiş, Patrikhane Dersaadet Rusya sefirine müracaatta bulunmuş fakat Paşa ile aynı yönde cevap alınca ihtilaf son bulmuştur.¹²⁷³ Aynı yıl içerisinde Fransa, İngiltere ve Rusya hükümetlerinin Van'daki konsoloslarıyla yaptığı görüşmeler neticesinde son üç ay zarfından Müslüman ahali ya da Kürtler tarafından hiçbir vakanın meydana gelmediği, asayiş ve sükûnetin muhafaza edildiği bildirilmiştir. Bölgede yalnızca Taşnak komitesine mensup 4-5 kişinin ihtilal çıkarmak niyetiyle mesai harcadığı tespit edilmiştir. Bu babda Paris, Londra ve Petersburg sefaretleriyle yapılan görüşmelerden, Petersburg Sefiri Turhan Paşa'dan alınan telgrafnamede Mösyö Sazonof Rusya'nın Van konsolosundan henüz böyle bir rapor almadığını ve "size dostça bir nasihat verebilse idim, Ermenilerin rencide edilmemesi ve hakkaniyetle muamele görmesi için lazım gelen tedbirleri almanızı tavsiye ederim" sözlerini sarf ettiği bildirilmektedir.¹²⁷⁴

1915'te Milli aşiret reisi kaymakam Mehmet Bey'in Abdürrezzak tarafını seçerek oğulları vasıtasıyla civar aşiretleri taciz etmeye çalıştıkları ve eşkıya Koluhan'ın hududu geçerek çetesiyle birlikte Mehmet Bey'in hanesine misafir olduğu haber alınmıştır. Ayrıca bu eşkıyaların Taburi aşiretine silah verdiği, etrafta birçok kişinin Mehmet Bey'i ziyaret ettikleri İslam ahalisine ve hudut birliklerine bildirilmiştir. Koluhan'ın misafir olduğu akşam Abdürrezzak rüfekasından Hayri Bey'in riyasetinde gelecek komisyon arasında Gabril ile ahaliden çeşitli Ermeniler olduğu, niyetlerinin bir Ermenistan teşkil etmek olduğu ve bu suretle İran'a hudut bulunan Milli ile diğer aşiretlerin reislerini telkin ve teşvik ettiği anlaşılmıştır. Mir Muhi, Koluhan ve Hacı çetelerinin jandarma birliklerine ve hükümete karşı taarruz eylemesinin de Abdürrezzak'ın teşvikiyle olduğu ve eşkıyanın tenkili için iki aşiret üzerine başlatılan harekâtın 15 gün boyunca devam edeceği bildirilerek, sevk edilen kuvvetin birçok müfrezeden toplandığı, diğer kazalardan da asker alınması gerektiği ve bilhassa Rumeli jandarmasına ihtiyaç olduğu Vali Tahsin Bey tarafından vurgulanmıştır.¹²⁷⁵ Tahsin Bey ayrıca, Şitak ve civar kazalarda on seneden beri devam eden gasp, garat ve talan esnasında

¹²⁷²BOA.BEO.4169/312640 lef.1.

¹²⁷³BOA.BEO.4169/312640 lef.5.

¹²⁷⁴BOA.DH.SYS. 100/1 lef.49.

¹²⁷⁵BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.104.

vuku bulan cinayetlerin Hakkâri sancağı dahilindeki Mamhoran, Zirkan ve Nurduz nahiyelerinde ika edildiği, her yaptıkları yanına kâr kalan şer tabakasının geçen sene ve bu sene Mir Muhi çetesiyle birlikte hareket ettiklerini, özellikle iki gündür Kürt ve Ermeni köylülerin bu eşkıyalardan ötürü gözyaşı döktüklerini bildirmiştir. Eşkıyalar oluşturdukları 100-150 kişilik çetelerle geceleri yol alarak köyleri basmakta, hayvanları çalmakta olup bunlara jandarmalar mani olamamaktadır. Yüzlerce hane söndüren, cinayetler işleyen bu erbap, son zamanlarda Abdürrezzak ile emsaline hizmet ederek şer ve fesatça teşebbüslerde bulunmaktadır. Tahsin Bey, etraftaki müfrezeleri toplayarak 400 kişilik bir kuvvet ve 2 topla, Hakkâri mutasarrıfı Cevdet ve Nişancı Alay Kumandanı Saffet Bey'i bunlar üzerine sevk etmeye karar vermiştir. Hep birlikte Nurduz cihetine giderek Cevdet ve Saffet Bey'i Mamhoranlılarla Zirkanlılar üzerine gönderen Tahsin Bey, bu vazifenin hakkıyla yerine getirilmesinden sonra Nurduz katillerini yakalamayı planlamaktadır. Vali Bey, hareket için daha fazla kuvvete ihtiyaç olduğunun farkında olmakla birlikte bu eşkıyaların önü bir an evvel alınmazsa vilayette asayişin iyice bozulmasından endişelendiği için bir an evvel harekete geçmeyi münasip görmektedir.¹²⁷⁶

1915 yılında Rusya'dan vuku bulan talep üzerine iyi Türkçe bilen iki kişinin Anadolu'da ihtilal çıkarmak maksadıyla Batum yoluyla Kafkasya'ya gittikleri, oradan da Ermeni ve Kürtlerin meskûn olduğu vilayetlere geçecekleri haber alınmıştır. Bu kişiler beraberlerinde mühim miktarda bomba, alet, edavat vs. taşıdıklarından durumun aciliyeti Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹²⁷⁷ Ayrıca Erzurum'da bir yüzbaşının Ermenileri öldürtmek üzere Kürtleri kışkırttığı ve Bitlis'te meydana gelen bir cinayet hadisesinden sonra bölgenin durumuna dair neşredilen haberlerin arttığı bu sebeple gerekli tedbirlerin alınması gerektiği üzerinde önemle durulmuştur.¹²⁷⁸

1915 Haziran ayında Gevaş kazası dahilinde Kürtler ve Ermeniler arasındaki ihtilaflara son vermek maksadıyla bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir. Fakat bu dönemde bölgede seyahat eden bir Rus gazetecinin, Kürtlerle Ermeniler beyninde meydana gelen olayların hükümet tarafından resmen tasdik edildiği yönünde beyanlarda bulunduğu tespit edilmiştir.¹²⁷⁹ Bu gazeteci bir süre sonra Taşnaklıların davetine icabet ederek, kendisine sorulan sualler üzerine, buralarda esaslı ıslahatlar yapılacağını veyahut idarenin kontrol altına alınacağını eğer bunlar yapılmazsa Rusya tarafından buraları işgal edileceği yolunda ifadeler kullanmıştır.¹²⁸⁰ Bölgede faaliyet gösteren Rus gazeteci bir süre sonra Harput'tan Sivas'a geçmiş burada iki

¹²⁷⁶BOA.DH.SYS.115/1-03 lef.105.

¹²⁷⁷BOA. BEO. 4173/312960; BOA.DH.SYS. 23/10 lef.1-3.

¹²⁷⁸DH.EUM.EMN. 109/60 lef.1-4.

¹²⁷⁹BOA.DH.SYS. 118/13 lef.16-18.

¹²⁸⁰BOA.DH.SYS. 118/13 lef.27.

gece konakladıktan sonra Erzincan-Erzurum yolu üzerinden Rusya'ya geri döneceği Sivas Valisi tarafından bildirilmiştir.¹²⁸¹

1915 Kasım ayında ise, Van, Hoy, Rumiye konsoloslarının Ermenileri tahrik ettiği, hudut civarında karışıklık çıkarmaya yönelik birtakım eylemlerde bulunmak maksadıyla müttefiklik çalışmaları ve Van-Rumiye arasında ticaret bahanesiyle Ruslarla işbirliği yapıldığı haber alınmıştır.¹²⁸² Ayrıca Rusların Abdürrezzak vasıtasıyla aşiretleri ihtilale teşvik ettiği ve Rusya'nın bölgeye ihtilal bahanesiyle asker sevk etmek istedikleri belirlenmiştir.¹²⁸³

Rusların Ermeni ve Kürtleri kışkırtma girişimlerinden başka biri de önceki bölümlerde ele alındığı üzere Kürtler ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etme düşüncesinden kaynaklanan Kürt-Ermeni işbirliği de mevcuttur. 1908-1914 arası dönemde devletin sık sık Kürt-Ermeni ittifakı yönünde ihbarlar aldığı ve bu yönde gerçekleşebilecek herhangi bir hadiseye meydan verilmemesi hususunda tedbirler aldığı görülmektedir. Bilhassa Van ve Bitlis bölgesinde yaygın olan bu tarz girişimlerin yapılan tahkikatlar sonucunda çoğu zaman asılsız olduğu saptanmakla birlikte ihtiyat elden bırakılmamıştır.¹²⁸⁴ Bu girişimler şu şekildedir:

Bulanık Kaymakamı 1909'da Ermeni komitesinin bazı Kürtlerle ittifak yapmak niyetinde olduğu bildirmektedir. Kaymakam raporunda Kürtlerin büyük çoğunluğunun devlete bağlı kimseler olduğunu bildirerek içlerinden bazı cahillerin böylesine fesatça bir girişimde bulunabileceğini bildirmektedir. Ermenileri hudutlardan geçirenler ve çeşitli yardımlarda bulunanlar hükümet tarafından takibata alınmaktadır. Malazgirt kazalı Kolca Ağa Malazgirt'te yer alan komitenin riyasetini kabul etmiştir. Komiteye ait olduğu bilinen ve ele geçirilen bir mektupta, Ağa takma adıyla zikr edilen kimsenin Kolca Ağa olduğu düşünülmektedir. Başka bir suçtan ötürü Erzurum'da tutuklu bulunan Kolca Ağa burada soruşturulmaktadır. Şimdiye kadar bölgede yapılan tahkikatlar sonucunda Ermeni komitelere yardım için halktan zorla para toplayan bu kimseler kendi fikirlerine hizmet etmeyen halkı ölümle tehdit etmektedir. Zorba eylemleri yüzünden bölge halkı Ermeni komitecilerle karşı kin beslemektedir. Halkın geneli bu bölücü fikirlere tevessül etmemekte, ekip biçmekle meşgul olmakta, yazın ziraat ve ticaretle, kışın tohumluk temin etmekle uğraşarak bu gibi fikirleri düşünmeye vakit dahi bulamamaktadır. Muş'ta genel durumu bu şekilde olduğunu bildiren Bulanık Kaymakamı, bölgede şuan da karla kaplı olduğu için eşkıyanın gelemediğini fakat kar kalkınca burayı çetelerin saracağını ve eşkıyalıklarına devam ede-

¹²⁸¹BOA.DH.SYS. 118/13 lef.39.

¹²⁸²BOA.DH.SYS. 23/16 lef.7.

¹²⁸³BOA.DH.SYS. 23/16 lef.8-9.

¹²⁸⁴BOA.A.MKT.MHM.673/40.

ceklerini dile getirerek, eşkıyaların devletin gücüyle ezilip tarumar edilebileceğini sözlerine eklemektedir.¹²⁸⁵

1911 yılında ise, Beyazıt sancağındaki Ermenilerden bir kısmının Kürtlerle birlikte Rusya'dan silah ve cephaneye satın aldıkları ve ufak ufak dukalıklar tesis ederek Ermenistan isimli bir idare oluşturmaya çalıştıkları haber alınarak gerekli tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir.¹²⁸⁶ Aynı yıl, meşrutiyetin ilanından beri Süleymaniye'deki mahallî kumandan Mirliya Mustafa Efendi ile Caf Aşireti Reisi Mahmut Paşa ve zabitan-ı askeriye ve memurinden Şeyh Sait Efendi hakkında eşraftan birçok şikâyet alınmıştır.¹²⁸⁷ Bu şikâyetlerle birlikte bölgede Ermenilerle Kürtler arasındaki hadiselerin devamı üzerine Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Anadolu'nun ahvali hakkında bir muhtıra vermiştir. Muhtırada bölgede Kürt ve Ermeniler arasındaki sorunların izalesi ve iki unsurun mutluluğu için Kürtlerin Ermenilere karşı herhangi bir saldırıda bulunmaması gerektiği vurgulanarak, bu maksatla Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaklar arasında bir ittifak kurulduğu dile getirilmiştir. Ayrıca her iki kavmin terakkiyatı için vilayet, liva, kaza ve nahiyelerde yeni cemiyetler teşkil etmeleri tavsiye edilerek, ahali ve hükümetten bu hususta destek talep edilmektedir.¹²⁸⁸ Muhtırada, iki unsur arasındaki problemlerin, bilhassa arazi davalarının adalet ve hakkaniyetle halledilmesi ve sulhen çözümlenmesi için Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilayetlerine mülkiye ve askeriyeden birer, Kürtlerden ve Ermenilerden bölgeye vakıf iki zat ile toplamda beş kişiden mürekkep bir heyetin gönderilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹²⁸⁹

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan sonra Kürtler ve Ermeniler arasında ittifak kurma girişimleri artmıştır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç durumdan faydalanmak isteyen Kürtler ve Ermeniler aralarında gerginlik olmasına rağmen ittifak arayışı içine girmişlerdir. Ermeni Patriği Zaven Der-Yeğyan, birçok Kürt aşiretinin Ermenilerle dost olduğu halde Osmanlı Devleti'nin bu dostluğu önlemeye çalıştığını ve bilhassa Bitlis'te bir Kürt-Ermeni çatışması meydana getirmek istediğini iddia etmiştir.¹²⁹⁰ 1913 Bitlis İsyanı'ndan sonra Kürt ve Ermeni işbirliği yeniden gündeme gelmiştir. Rusya'nın arabuluculuğu ile gerçekleştirilmeye çalışılan ittifaka birçok

¹²⁸⁵BOA.Y.PRK.ASK.255/56.

¹²⁸⁶BOA.DH.MKT.2800/79 lef.1-4.

¹²⁸⁷BOA.DH.MKT. 2716/65 lef.2-3.

¹²⁸⁸BOA.DH.MKT. 2716/65 lef.1; R. E. Güllü, *a.g.e.*, s.382.

¹²⁸⁹BOA.DH.MKT. 2716/65 lef.4; BOA.MV.123/13 Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti tarafından ilerleyen yıllarda verilen fakat çalıştığımız dönemi kapsamayan bir diğer muhtıra için Bkz.; BOA.MV. 123/38.

¹²⁹⁰S. Akgül, *a.g.t.*, s.73.

Patrik Zaven Der-Yeğyan hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. R. E. Güllü, *a.g.e.*,s. 420-430.

Kürt beyi olumsuz bakarken, Kör Hüseyin Paşa Ermeni işbirliğini onaylamıştır.¹²⁹¹

1915 yılında ise, Kalust adındaki bir Ermeni'nin Seyid Ali namındaki bir Kürt ile münasebet kurarak Kürtlere cephane ve erzak tedarik ettiği tespit edilmiştir. Olay Divan-ı Harbiye tarafından takip altına alınsa da şahsın suçu sabit olmadığından, delil yetersizliği nedeniyle serbest bırakılmıştır.¹²⁹² Aynı yıl Mamüretülaziz vilayetinin Kürecik nahiyesine mensup Kürtleri, ellerindeki firari Ermenileri devlete teslim etmek istememiştir. Olay üzerine Sivas'tan gönderilen kuvvetler yardımıyla tedip edilmişlerdir.¹²⁹³ Ayrıca Ermeniler Dersim Kürtleri ile irtibata geçerek ittifak kurmayı teklif etmişlerdir.¹²⁹⁴ Buna çağrıya rağmen Dersim'de Ermenilere karşı vuku bulan tecavüzatta bir azalma olmamış, hükümet Erzurum ve Diyarbakır taraflarında bulunan Kürtlerin men-i tecavüzü için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir.¹²⁹⁵

Bu dönemde devam eden bir başka mesele de, Rusların Kürt ya da Ermenilerle temas kurarak birini diğere karşı kıskırtma veya her iki unsuru da devlete karşı kullanma politikasıdır. Rusya 1878 Berlin Anlaşması'ndan itibaren doğu vilayetlerini Avrupa devletlerinin vesayetine bırakmak için devamlı surette doğu vilayetlerinde aşiretlerle Ermeniler arasındaki ilişkileri bozmaya çalışmıştır. Rusya'dan yardım eli gören Ermeniler, büyük bir devletin yardımı olmadan özerklik elde edemeyeceklerini düşünerek bu eli sıkı sıkıya tutmuşlardır. Nitekim bazı Ermeniler Rusya konsolosuna verdikleri dilekçelerle Rus uyruğuna geçme isteklerini bildirmiştir. Bu konuda Rusya konsolosluğuna verilen çok sayıdaki dilekçeden biri şu şekildedir:¹²⁹⁶

“Yukarıda imzaları bulunan bizler, köyümüzde ne kadar mal ve toprak varsa, tamamının çevremizde bulunan Müslüman Kürtler tarafından zapt edilerek ekilip biçilmekte olduğunu arz ederiz. Perkard ve Kanısatı Kürtleri de düşman olduklarından bize zarar vermekten çekinmiyorlar. Bundan dolayı yüce hükümetinizin uyruğuna girmeyi uygun gördük, bundan sonra ancak bu şekilde rahat yaşayabileceğiz. Bu durumda Osmanlı yönetimi altında kalacak olursak kesinlikle can güvenliğimiz olmadığından yaşamımızı burada sürdüremeyiz. Bundan dolayı umutsuz ve her şeyden yoksun olan bizler, güçlü Rus hükümetinin merhametine sığınarak bu konuda gerekli işlemlerin yapılıp yapılmayacağı hakkındaki değerli görüşlerinizi bildirmenizi isteriz.”

Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908 yılı Temmuz ayında Bitlis Rus konsolosunun Bitlis ve civar Ermeni köylerine giderek Ermenilere beşer

¹²⁹¹ S. Akgül, *a.g.t.*, s.98.

¹²⁹² BOA.DH.KMS.23/17.

¹²⁹³ BOA.DH.ŞFR. 466/19.

¹²⁹⁴ BOA.DH.ŞFR. 470/128.

¹²⁹⁵ BOA.DH.ŞFR. 477/77.

¹²⁹⁶ B. Cırık, *a.g.e.*, s.364-365.

kuruş para dağıttığı haber alınmıştır. Bunun üzerine harekete geçen Bitlis Vali Vekili Feyzi Bey konsolosu uyararak bu gibi yardımların hükümetin bilgisi dahilinde dağıtılmasını ayrıca yanına Ermeni tercüman alarak köyleri bu şekilde dolaşmasının zararlı olduğunu bildirmiştir. Valiye verdiği cevapta bu kurala riayet edeceğini söyleyen konsolos, 24 Temmuz'da yanına bir jandarma alarak Muş'taki Ermeni köylerine yardım dağıtmak üzere bölgeye tekrar gitmiştir.¹²⁹⁷ Konsolosların bu seyahat ve yardım çalışmaları ardında Ermeni köylüleri Osmanlı vatandaşlığından çıkma hususunda ikna ederek hane başına para dağıttıkları saptanmıştır.¹²⁹⁸ Bu mevzuda Dahiliye Nezareti'ne yansıyan bir rapordan Rusların Kürt reislerini elde etme teşebbüslerini neticesiz bırakmak için devletin çeşitli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, özellikle Ermeni unsurların önceki devirlerde olduğu gibi saldırıya geçmemesine özen gösterilecek, Kürt reisleri ise; gurur ve izzet-i nefislerinin okşanması için gerekirse para ve unvan ile taltif olunacaktı. Ayrıca Kürtler için uygulanacak bu karar hakkında gerekirse Ermeni mütefekkirlerinden bazılarına izah verilmesi muvafık görülmüş ve böylelikle Rusların bu yöndeki çabaları etkisiz kılınmak istenmiştir.¹²⁹⁹

1909 yılının Aralık ayında Muş'da meşhur eşkıya Kasım Bey'in Ermenilere tecavüz ettiği ve Rusya'dan bazı Ermeni fedailerin geldiği haber alınmıştır. Yapılan tahkikat üzerine 1907'de Rusya'da toplanan komitenin bürokrasisine dair birtakım bilgiler ele geçirilmiştir. Buna göre;¹³⁰⁰

- Her kim Ermeni komitesine katılmak isterse o kişi komiten emrine ve talimatnamesine tabi olur. Esas-ı teşkilattan maksat ne ise onun vücuda gelmesi için icab eden gayreti sarf etmek zorundadır. (1. Madde)

- Bir mahalde komite teşkil edilebilmesi için en az 200 aza olması gerekir. Merkez komiteler ise 1000 azadan meydana gelmektedir. (11. Ve 17. Maddeler)

- Heyet-i mesule 55 kişiden oluşur, bunların 3'ü Meclis-i Umumi diğer ikisi ise civardaki merkez komiteler tarafından seçilir. (55. Madde)

- Bir yerde ihtilal çıkarılmasına lüzum görüldüğü zaman merkez komitenin mutlaka heyet-i mesuleye haber vermesi gerekir. Heyet-i mesule ihtilalin vakti ve zamanını tayin etmek için fevkalade meclisi toplayarak istişare eder. (58. Ve 59. Maddeler)

- Heyet-i Mesule senede bir defa olsun kendi idaresi altındaki komitelerin hesaplarını kontrol etmeye mecburdur. (64. Madde)

- Heyetin iki idarehanesi vardır: Birincisi doğuda diğeri ise batıda yer alır. Şark heyeti; Giresun Harput, Diyarbakır, Sivas'tadır. Bu bölgenin ikinci kısmı ise; Kafkasya, Rusya ve İran havalisidir.(65. Ve 77. Maddeler)

¹²⁹⁷ BOA.DH.TMIK.M.273/68; B. Cırık, *a.g.e.*, s.366.

¹²⁹⁸ BOA.A.MKT.MHM.644/11; B. Cırık, *a.g.e.*, s.366.

¹²⁹⁹ BOA.A.MKT.MHM.734/14.

¹³⁰⁰ BOA.DH.TMIK.M.260/61 lef. 14/1-5.

- Şark heyeti idaresi azaları en az 7 kişiden oluşur. Bunlardan 5'i Meclis-i Umumi, 1'i Kafkasya Meclisi ve diğeri ise Heyet-i Mesuliye meclisi tarafından seçilir. (78.madde)

- Şark heyeti idaresi azalarından 2'si lüzum halinde ihtilal çıkarmakla mükelleftir. (80. Madde)

- Garp heyeti idaresi teşkilat işlerinden sorumludur. Bundan başka umumi meclisin emrinde Ermeni Troşak Gazetesi'ni neşr edeceği gibi, Ermenice bazı ilanlar neşr ve tamim eder. Ermeni meselesi hakkında yabancı dilde neşriyatlar bulur, civar ve mahalli komitelerin idaresiyle mükelleftir. (88. Madde)

- Heyet-i müttefike ise şunlardan sorumludur: heyet-i mesule idarehanesinin işlerini tetkik eder, ihtilalcıları teşvik ve lüzum halinde bunlara para temin eder, heyet-i mesuleye idarehaneler teşkil eder, Ermeni heyet-i müttefikesi adına tüm ihtilal cemiyetleriyle muhabere eder. (98.madde)

- Heyet-i müttefikanın iki mührü vardır: Birincisi Ermenice diğeri Fransızcadır. (100. Madde)

- Bir merkez komitesin 1000 azası olup, yirmi bin frank hâsılatı olmalıdır. Bazı komitelerin senelik hâsılat on bin franktan ibaret olabilir. Merkez komite her sene silah imal edecek kişileri bulup bunları meclisin her türlü işinde kullanır. Komite nakit ihtiyacını; azaların verdiği paralardan, ticaret erbabının kazançlarının %2 ila %10'a varan kesintilerinden, cemiyete bağışlanan hediyelerden ve vasiyetlerden vs. elde eder. (122. Madde)

- Heyet-i Müttefike gerekirse bir yerde ihtilal çıkaracak fedaileri tedarik eder ve seçer. Her takım fedai 10 kişiden oluşur. (147. Ve 148. Maddeler)

- Her fedai talimatnamenin içeriğine vakıf olup amacına ulaşmak için lazım gelen gayreti gösterir. (149. Madde)

- Fedailer idarehanelerin ya da buldukları mahaldeki heyetin emrine göre hareket eder. Fedailerin bir işle meşgul olması ve yanında her an silah bulundurması lazımdır. Fedailerin maaşını komiteler belirler. (150. ve151. Maddeler)

- Bir fedai kendisinde bulunan para ya da silahı kötü niyetle kullanır, heyetin sırrını ifşa ederek muhbirlikte bulunursa heyet-i mesule ve idarehane tarafından cezalandırılır. (157. Madde)

- İhtilal gazetesi talimatnameye göre hareket eder ve ona göre neşriyatta bulunur. (158. Madde)

- Bir komite diğेरinin müsaadesi ve malumatı olmaksızın onun işlerine müdahale edemez. (166. Madde)

- Heyet azalarından birinin casusluğunu ya da kabahatini gördüğünde onu uzaklaştırarak diğेर komitelere de bilgi verir. Azalar hakkında verilen kararlar kat'i olup, hakkında alınan karar Troşak Gazetesi'nde yayınlanır. (170. Ve 173. Maddeler)

23 Şubat 1913'te Rusların Kafkasya'ya komşu Osmanlı vilayetlerini ele geçirmek için Erzurum, Van, Bitlis ve Beyazıt'taki Rus konsoloslarının fenni araştırmalar yapmak bahanesiyle Beyazıt'a gelen üç profesör aracılığıyla bölgede karışıklık çıkarmaya çalıştığı, Van'daki Ermenilerin ihtilal çıkarmaya teşvik edildiği, Rusya'nın Van, Hoy ve Rumiye konsoloslarının Ermenileri kışkırtarak bölgede karışıklık çıkarmak istedikleri, Van ile Rumiye arasında ticaret maksadıyla gidip gelen Vanlı Ermenak'ın Ruslara hizmet ettiğinin anlaşıldığı Kars şebhenderi tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹³⁰¹ Aynı yıl içerisinde Rusların nüfuzlarına aldıkları Kürt ve Nasturilerle işbirliği içerisinde girerek Gölegeni köyüne saldırdıkları bilinmektedir. Rusların bölgede izledikleri siyaset ve saldırıya ilişkin Rumiye Şebhenderliği'den Dahiliye Nezareti'ne bir telgrafname ile bilgi verilmiştir.¹³⁰²

1914'te Haydaranlı Aşireti Reisi Hüseyin Paşa ile başka bir aşiret reisi Hüseyin Bey'in Rusya Konsolosu ile muhabere ettiği haber alınmış ve durum Hoy, Selmas şebhenderliğine bildirilmiştir. Kürt reislerinin bu şekilde Rus emellerine alet olması gelecekte büyük tehlike arz edeceğinden son derece ihtiyatlı hareket edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹³⁰³

Kız Kaçırma ve Tecavüz

Ermeni Patrikhanesi'nin iddialarına göre; meşrutiyet ilan edilmeden evvel Diyarbakır'ın Beşiri kazasına bağlı Gunde Cano karyesi Ermenilerinden Losin adındaki bir genç gelin Raşo adında bir Kürt tarafından kaçırılmış ve zorla din değiştirilerek İslamiyet'i kabul ettirilmişken, meşrutiyetin ilanı üzerine yeniden baba evine geri dönmüştür. Raşo adlı Kürt, genç kadını tekrar elde etmek için Losin'in akrabalarını tehdit etmiştir. Haziran'ın 16. günü pusuya yatarak genç kadının akrabalarından Simon ve Gavare'yi öldürmek maksadıyla ateş eden Raşo, bu kimseleri ağır bir şekilde yaralamıştır. Raşo'nun bu faaliyetleri hükümete bildirildiği halde suçlu hala tutuklanmamıştır.¹³⁰⁴

Patrikhane, Meşrutiyet'in ilanından altı ay sonra Çarşacak mütegalibelerinden Ahmet Bey'in, hizmetkârıyla birlikte Paşavın karyesinden Tatoyan Durus'un hanesine hücum ederek zevcesi Mari'ye tecavüz ettiğini sonra da kaçtığını bildirmektedir. Mamüretülaziz İstinaf Mahkemesi'nce yapılan soruşturma neticesinde Ahmet Bey ve hizmetkârlarının beraatlarına

¹³⁰¹ Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s.81-83.

¹³⁰²BOA.DH.EUM.EMN.110/50 lef.1.

¹³⁰³BOA.DH.KMS.21/23.

¹³⁰⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef. 63/4.

karar verilmiş fakat yapılan itiraz üzerine temyize gidilmiştir. Temyiz sonucunda da aynı karar çıktığından yeni bir mahkemeye mahal kalmamıştır.¹³⁰⁵

1908'de Muş sancağının Malazgirt kasabasından Osman Çavuş, Merzem binti Mıgırdıç'ı zorla kaçırmıştır. Dahiliye Nezareti konuyu araştırarak şimdiye kadar bir muamelenin cereyan etmediğini, suçlular hakkında kanuni muamelenin icra olunduğunu bildirmiştir. Yine patrikhanenin şikâyetlerine göre; meşrutiyetin ilanından beş ay sonra Çarsacak ahalisinden Ahmet Bey, adamlarıyla birlikte Paşavank köyünde Tatuyan Toros'un hanesine hücum ederek karısının ırzına tasallut etmiş sonra da kaçırmıştır. Dahiliye Nezareti, Ahmet Bey ve arkadaşlarının beraatına hüküm verilerek bu hükmün daha sonra tasdik edildiğini belirtmiştir.¹³⁰⁶

Ermeni Patrikhanesi, Mart 1911'de Çemişgezek kazasının Vaskovan karyesi ahalisinden Manok'un karısı Nazlı'nın karyeden yirmi dakika uzaklıkta bir mesafede çalı toplarken, yine aynı köyden Reşid Bey'in oğlu Hikmet tarafından ırzına tasallut edildiğini, kadına çeşitli işkencelerde bulduktan sonra buradan savuştuğunu, kadının kanlar içinde hükümete müracaat ettiğini fakat maznunun hâlâ serbest gezdiği bildirilmiştir. Bir süre sonra Çemişgezek mahkemesince yargılanan Hikmet, 3 ay on gün müddetle hapis cezasına çarptırılmıştır.¹³⁰⁷ Yine patrikhanenin iddialarına göre; 1911 yılında Sason'un Hazro karyesinde Murat adındaki Ermeni'nin sekiz yaşındaki kızı Kürtler tarafından bekâreti izale edildikten sonra yakılmıştır.¹³⁰⁸

Meclis-i Mebusan'ın 1913 yılı Mayıs ayına isabet eden yüzüncü içtihadında Erzurum Mebusu Varteks Efendi, Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerinde kız kaçırma ve cinayet hadiselerinin çoğaldığını, meşrutiyetin ilanından sonra Ermenilerin bir sene kadar rahat etseler de sonradan yine taciz edilmeye başlanıldıklarını beyan etmiştir. Erzurum Valisi Celal Bey, bu ifadati gazetelerden okumuş ve diğer vilayetlerden haberdar olmamakla birlikte Erzurum'da cinayet vukuatlarının seneden seneye azaldığını, kız kaçırmak hususunda da bir şikâyet alınmadığını bildirerek, Varteks Efendi'den hangi Ermeni kızının ne zaman kaçırıldığını ve kimin ne maksatla öldürüldüğünü açıklamasını talep etmiştir.¹³⁰⁹

Adana vilayetinden yapılan bir şikâyete göre, Silyan Yervantin'in zevcesi ve arkadaşları kaçırılmıştır. Anadolu'da bu gibi eylemler hala devam etmektedir. Bu ahvale adliye ve mülkiye memurlarının yetersizliği de neden

¹³⁰⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.57.

¹³⁰⁶B. Cırık. *a.g.e.*, s. 563.

Çalışmamız esnasında aynı konuyu ele alan bir başka belgeye rastlanılmıştır. Buna göre olay, meşrutiyetin ilanından altı ay sonra gerçekleşmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63/4.

¹³⁰⁷BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.57.

¹³⁰⁸BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.63.

¹³⁰⁹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.5.

olmaktadır.¹³¹⁰ Adana Valisi, yapılan şikâyet üzerine vuku bulan tahkikatta Adana'da Silyan Yervantin adında bir şahsın tanınmadığı gibi, zevcesi ve arkadaşlarının kaçırıldığına dair bir kayıt bulunmadığını bildirmiştir.¹³¹¹

Aşkaleli Seyab adlı Kürt on nefer yandaşıyla aynı karyeden Hetrokin Herko adlı Ermeni kızı kaçırıp cebren ırzına geçmiştir. Kız pederine teslim edilmişse de suçlu henüz yakalanmadığı gibi Kürtler köy ahalisini tehdit etmektedir. Durum mahallinden Karakulb murahhaslığına bildirilmiş olup, bir an evvel emniyet ve asayişin temini talep edilmektedir.¹³¹² Kürt Seyab'ın yakalandığı ve adliyeye sevk edilerek hakkında lazım gelen muamelenin icra edileceği Erzurum vilayetinden bildirilmiştir.¹³¹³

1914 yılı Şubat ayında Bedirhanların Eruh ve Pervari'de bir kısım ahaliyi işgal etmeleri muhtemel olduğundan bölgede gerekli tedbirlerin alınması gerektiği Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne yazılmıştır.¹³¹⁴ Mart ayında ise, patrikhaneden Dahiliye Nezareti'ne yapılan bir şikâyet neticesinde, Kürt Genco'nun Bulanık kazasının Geylan köyünden bir Ermeni kızını kaçırarak tecavüz ettiği tespit edilmiştir.¹³¹⁵ Suçlu Kürt Genco'nun muhakemesi için evrakının Muş adliyesine gönderilmesine karar verilmiştir.¹³¹⁶ Ermeni Patrikhanesi, zorla kaçırılan Ermeni kızın günlerce suçluların nezinde kalmasına meydan verildiği ve bilhassa kaymakamın tarafgirane hareket ettiğini vurgularken,¹³¹⁷ Bitlis vilayetinden alınan bir şifre ile meselenin derinlemesine incelenerek icap edecek muamelenin ifası tebliğ edilmiştir.¹³¹⁸ Yapılan incelemeler sonucunda bilaihtiyari hanesini terk eden Ermeni kızın Kürt Genco tarafından tecavüze uğradığı doğrulanarak, mahallî idarenin zaaf göstermesine meydan verilmemiş ve Genco adliyeye sevk edilmiştir.¹³¹⁹

1914 yılı Nisan'ında kayda geçen başka bir iddiaya göre; ahalsinin büyük bölümü Ermenilerle meskûn olan Çünkeş nahiyesinde hükümetin aldığı tüm tedbirlere rağmen bölgenin kadim mütegalibelerinden olup, liva ceza reisi olan Musa Kazım Efendi'nin temayülüne istinaden, akrabasıyla Müslüman komşularının çocuk ve delikanlılarının Ermeni kadınlara musallat olduğu Ergani Mutasarrıfı Salih Bey tarafından bildirilmektedir. Bu halin Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında bazı olaylar meydana getirebileceğinden korkulmuştur. Hükümetçe gerekli tedbirlerin alınması ve suçluların celp edilerek adliyeye teslim edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Salih Bey, tutuk-

¹³¹⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.54.

¹³¹¹BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.61.

¹³¹²BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.68.

¹³¹³BOA.DH.SYS.71-1/3-4 lef.20-22.

¹³¹⁴BOA.DH.İD. 32-2/7 lef.1-3.

¹³¹⁵BOA.DH.EUM.EMN.112-48 lef.1.

¹³¹⁶BOA.DH.EUM.EMN.112-48 lef.2.

¹³¹⁷BOA.DH.EUM.EMN.112-48 lef.8.

¹³¹⁸BOA.DH.EUM.EMN.112-48 lef.14.

¹³¹⁹BOA.DH.EUM.EMN.112-48 lef.16.

lanmak yerine serbest bırakılarak tecavüzlerine devam eden eşkıyaların tevkif edilmedikçe tüm önlemlerin anlamsız kaldığını belirterek, suçluları serbest bırakan reis hakkında da gereken muamelenin yapılması gerektiğini bildirmektedir.¹³²⁰

Nisan ayında kaydedilen diğer şikâyetlere göre; Şirvan kazasının Baytaron karyesinde Haçoyan Makrohi isminde bir Ermeni kızının, Bada karyeli Ali tarafından kaçırıldığı iddia edilmiştir. Şikâyet üzerine kız buldu- rularak evine teslim edilmiş, Ali de cezalandırılarak tevkif edilmiş iken, tah- liye kararıyla kız karyesine varmadan yeniden kaçırılmıştır. İkinci şikâyet üzerine Ali kaçırıldığı kızla birlikte yakalanarak derdest edilmiş ve Siirt'e gönderilmiştir.¹³²¹ Vartenisli Ekabi adında 8 yaşındaki Ermeni yetim bir kız, Mari'nin Kürtleri tarafından kaçırılmış ve ahalinin takibi sayesinde kurtarıl- mıştır. Muş mutasarrıflığı suçluların yakalanmamasını şikâyet etmektedir.¹³²²

1914 yılı Temmuz ayında Muş'ta jandarmaların bazı köylüleri tahkir ettiği şikâyet edilmiştir. Karnı karyesi muhtarı Bazo, Alican karyesi muhtarı Areyan ve Ziyaret karyesi muhtarı Memik ile muhtar Erpo'nun tahkir ol- duklarına dair müracaatta bulunmuşlar, yapılan tahkikatta ahali muhtarları teyit eden beyanatta bulunmuştur. Bunun üzerine olay adliyeye sevk edilerek hakikatin ortaya çıkması amaçlanmıştır.¹³²³ 1914 yılı Temmuz ayında kayde- dilen diğer hadiselerle göre: Bayezid'in Meryem Ana karyesinden Muşeng adlı Ermeni'nin nişanlısı Ömer adındaki sabıkalı Kürt tarafından kaçırılarak ırzına tasallut edilmiştir. Kaçırılan kadın sanki İslamiyet'i rızasıyla kabul etmiş gibi Ömer'in hanesine 5 gün kapatıldıktan sonra müftü efendinin ha- nesine nakledilmiş ve orada da birkaç gün alıkoyulmuştur. Sonra ifadesi alınmak üzere meclis idaresine çıkarılacağı sırada Bayezid sancağı murahhas vekili kadının 3 güne kadar murahhashaneyeye teslim edilmesini talep etmiştir. Kadının İslamiyet'i kabul ettiğine dair mazbata tanzim ettirilmişse de ruhani reis mazbataya imza atmamıştır. Kadın-kız kaçırma olaylarının hala devam etmesi Hristiyanlar nezdinde esefle karşılanmakta olup, bu gibi eylemlere bir gün son verileceği ümit edilirken, patrikhane bu hususta çeşitli tedbirler alınmasını talep etmektedir.¹³²⁴

Patrikhane, Horhor karyesinden Pamuk adlı kadın kaçırın Kürdün hü- kümetçe serbest bırakıldığını öne sürmüştür.¹³²⁵ Oysaki Pamuk ihtida ederek Şükrü adlı bir şahıs ile evlenmiştir. Vilayet merkezine getirilerek Ermeniler huzurunda da niyeti sorulan kadın, Müslümanlıktan ve evliliğinden vazgeç-

¹³²⁰BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.11.

¹³²¹BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef.30:65-66.

¹³²²BOA.DH.SYS.106-2/1-03 lef. 58-60.

¹³²³BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.8-9.

¹³²⁴BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.67; BOA.DH.SYS.71-1/3-2 lef.35-37.

¹³²⁵BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.63.

meyeceğini beyan etmiştir.¹³²⁶ Bitlis vilayetine gönderilen bir şifrede, Şirvan kazasının Sermed karyesinde Zomar adlı bir kadının kaçırıldığı, Bulanık'ın Mollakend karyesinde 20 Kürdün Avedesyan Artin'i katl ettiği, Garzan'dan Yakup'un çocuğunun kaçırıldığı, Muş'un Pertek karyesinde bir kişinin soyulduğu, Malazgirt'in Kasım karyesinden Rezzak ve Said ile Reşid adlarındaki mütegalibenin zulmünden halkın bitap düştüğü, Şero karyesinden Mako'nun zevcesinin kaçırıldığı ve öküzlerinin zapt edildiği, Bulanık'ta ise Ağyazar Agop'un katl edilerek öküzünün gasp edildiği bildirilmiştir. Mamüretülaziz vilayetine yazılan bir şifrede ise, Kırkor'un kızı Takohi'nin Mamo'nun oğlu İbrahim'e nikâhlandığı şikâyet edilmiştir.¹³²⁷ Fakat Takohi'nin kendi rızasıyla Müslüman olduğu ve İbrahim ile nikâhlandığı belirlenmiştir. İbrahim'in askere gitmesini fırsat bilen validesi kızı murahhashaneyeye teslim etmiştir. Durumu öğrenen İbrahim eşini defalarca kez geri istemesine rağmen alamamıştır. Bir süre sonra kızın önce Samsun'a oradan da Amerika'ya gönderildiği tespit edilmiştir. Patrikhanenin bu şikâyetinin olayı örtbas etmek için yapıldığı anlaşılmıştır.¹³²⁸

Ermeni Patrikhanesi tarafından verilen bir başka taktirde ise, bazı mahallerde cinayet ve yaralama eylemlerinin yanı sıra emval-eşya gaspı, arazi tecavüzatı ve namus ihlalleri devam ettiği öne sürülmektedir. Patrikhanenin bu iddiaları karşısında adliyenin tahkikat ve takibata devam edilmekte olduğu fakat bilhassa kadın ve kızların İslamiyet'e zorlandığı iddiaları hakkında patrikhanenin müracaatına dair bir kayıt bulunmadığı söylenmiştir. Eğer bu gibi ihtida olayları var ise icabına bakılacağı Adliye ve Mezahip Nezareti namına patrikhaneye bildirilmiştir.¹³²⁹

Başka bir kız kaçırma vakası Sivas vilayetinde meydana gelmiştir. Meryem binti Mıgırdıç, Malazgirt'ten Osman Çavuş tarafından kaçırılıp Sivas vilayetine getirilmiştir. Patrikhanenin iddiasına göre, kaçırılan kadın cebren alıkoyulduğunu ifade etmişse de, Osman Çavuş kadının nikâhı altında bulunduğunu ifade ederek meselenin şer'i mahkemeye ait olduğunu ve oraya havale edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Patrikhane, kadın cebren kaçırıldığını beyan ettiğine göre nikâh da zorla yapılmış demektir mantığından hareketle kadının bir an evvel serbest bırakılmasını talep etmektedir. Patrikhanenin şikâyeti üzerine kadının nikâha razı olmadığı meclis-i idarece sabit kılınırsa işin mahkemeye sevk edileceği cevabı verilmiştir. Nihayetinde nikâh meselesi şer'i mahkemeye havale edilmiş olup, kadının ihtidası hakkında eğer Osman Çavuş talep edilen şahitleri getiremezse şer'an lazım gelen muamelenin gerçekleştirileceği ifade edilmiştir. Hem nikâh hem de ihti-

¹³²⁶ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef.66-69; H. Selvi, B. Cırık, *a.g.m.*, s.174.

¹³²⁷ BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.63.

¹³²⁸ BOA.DH.SYS.106-1/1-01 lef. 70-72; H. Selvi, B. Cırık, *a.g.m.*, s.174.

¹³²⁹ BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef. 70-73.

da mevzusunda rızasız olduğunun tespit edilmesi üzerine kadının serbest bırakılmasına karar verilip, davada takipsizlik kararı alınmıştır.¹³³⁰

Temmuz ayı içerisinde patrikhane tarafından dile getirilen bir başka şikayette Karahisar-ı Sahib sancağı dahilinde Oskanyan Giverek'in 10 yaşındaki kızının kaçırıldığı iddia edilmektedir. Üstelik kaçırıldığı yerde ruhani reis bulunmadığından ötürü adet ve usullere bakılmaksızın İslamiyet'i kabul ettiği varsayılmıştır. Olay araştırıldığında, kızın 16 yaşında olduğu ve ihtida meselesinde hiçbir şekilde zorlanmadığı mahallî meclis idaresi tarafından tespit edilmiştir.¹³³¹ Van vilayetinde ise, Başkale kazasının Erenkan karyesinde 4 sene önce kaçırılıp, geçtiğimiz sene kaçırılan Kürdün nezdinden firar ederek merkez vilayete giden Osko adlı Ermeni kadın, 4 sene evvel İslamiyet'i kabul eden kişinin kendisi değil, kaçırılan Kürdün gelini olduğunu söylemiştir. Kadın hala Hristiyan olduğunu beyan etmesine rağmen ifadesi nazarı dikkate alınmamış ve kendisini kaçırılan Kürde teslim edilmiştir. Patrikhane'nin bu iddiası hakkında bir kayda rastlanılmamıştır. Hatta patrikhane kapı kethüdası tarafından dahi bu olay teyit edilmemiştir. Fakat yine de söz konusu mahalden konu hakkında bilgi talep edilmiştir. Aynı şekilde Hüda-vendigâr vilayeti dahilindeki Eskişehir kazasına bağlı Çiftlikli nam karyeden kaçırılan 13 yaşındaki Zarohi adlı Ermeni kızın birkaç Müslüman şahitliğinde zorla İslamiyeti kabul ettiği iddia edilmiş fakat bu husus hakkında da ne bir kayda rastlanılmış ne de patrikhanenin kapı kethüdası tarafından doğrulanmıştır.

Mamüretülaziz'den Temmuz ayı içerisinde alınan bir telgrafta ise, Perçeniç karyesinden Takohi adlı 14 yaşındaki Ermeni kızın validesinin hanesinden zorla kaldırılarak Mamo'nun oğlu İbrahim ile nikâhlandığı bildirilmiştir. İbrahim'in askere alınmasından sonra kadının ifadesini almak üzere gönderilen Polis Aziz ve Karabet Efendi'ye İslamiyet'i kabul etmediği ve Hristiyan olduğunu ifade etmesi üzerine kadına şer'i usule uygun olarak bir celpname yazılmıştır. Akabinde kadın validesiyle birlikte Sason'a dönmüş ve durum patrikhaneye bildirilmiştir.

Erzurum'un Tutak kazasında Sebkanlı aşiretinden Süleyman Bey'in hizmetkârı tarafından kaçırılan kadının, meşrutiyetin ilanından sonra firar ederek Hristiyan olduğunu beyan etmesine rağmen mahallî kaymakam tarafından takibat yapılmadığı öne sürülmüştür. Yapılan araştırmalarda bu konu hakkında bir bilgiye rastlanılmadığı ve mahallinden soruşturulduğu patrikhaneye bildirilmiştir.¹³³²

Temmuz ayında Diyarbakır vilayeti dahilinde Siverek sancağı murahas vekaletinden alınan bir telgrafnamede şaki Abdo'nun silah altında bulu-

¹³³⁰BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.78.

¹³³¹Osmanlı Devleti kanunlarına göre ihtidaların kabul yaşı 15'tir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. S. Beyoğlu, *Ermeni Tehciri ve İhtida*, s.3.

¹³³²BOA.DH.SYS.71-1/3-3 lef.79.

nan asker Asador'un zevcesinin ırzına tasallut etmiş olduğu, vuku bulan şikâyete mutasarrıfın yeterince ehemmiyet vermediğinden caninin firar etmiş olduğu bildirilmiş olup mutasarrıfın iktidarsızlığından şikâyetle suçlunun yakalanması talep edilmektedir.¹³³³

Diyarbakır Ermeni murahhası tarafından Azadamard Gazatesi'ne yazılan ve Azim Gazetesı'nin bir nüshasında da münderiç bulunan bir iddiaya göre, Lusya ve Sara adındaki iki Ermeni kız kaçırılmıştır. Yapılan araştırma neticesinde Sara adlı kızın kaçırılmayıp kendi isteğiyle Razo namındaki bir Kürde vardığı ancak 12 yaş raddelerinde bulunması nedeniyle devletçe kabul edilen yaştan aşağı olduğu gerekçe gösterilerek din değiştirme talebinin reddedildiği ve velisine teslim edilmesi gerektiği vilayetçe mahalle kaymakamlığına yazılmıştır. Sara'nın vilayete gelerek yaşının 12 değil 17 olduğunu iddia etmesi üzerine bunun tasdiki için mahalline iade edilmiş ve neticede 15 yaştan aşağı bulunduğu doğrulanarak İslamiyet'e geçiş isteği kabul edilmiştir. Lusya adlı genç kız gelince; mezbure kimse tarafından kaçırılmadığını beyanla 1 seneden beri İslamiyet'i kabul ederek biraderinin yanından kendi rızasıyla kaçtığını bildirmiş ve bu ifadeden ötürü mahkemelerinin men edilmesine karar verilmiştir.¹³³⁴

1914 yılının Aralık ayında Adana vilayetinin Haçın kazası murahhashanesinden patrikhaneye gönderilen bir takirde beyan olduğu üzere, Polis komiser muavini Mustafa Sabri Efendi maiyetinde bulunan iki nefer sarhoş jandarma ile birlikte bazı Ermeni kadınlarına musallat olmuştur. Irzlarına tasallut edilen kadınların çoğu utançlarından mahkemeye müracaat edememektedir. Mustafa Efendi'nin bir kadına daha musallat olmasından ötürü birkaç Ermeni kendisine itiraz edince bunları darp edip, "Asayışı bozuyorsunuz sizi öldürmeye yetkim var" şeklinde tehditler savurmuştur. Bunun üzerine Ermeniler kendisini şikâyet etmiştir. Şikâyet üzerine Mustafa Efendi, 31 ve 20'şer gün olmak üzere iki kere hapis cezasına çarptırılmıştır. Fakat bu sefer de bölgede karışıklık çıkarmak maksadıyla Ermeni hanelerinin kapılarına kırmızı boya ile haç işareti yapılmış, Ermeniler korku ve endişeye düşer olmuştur. Bu olay üzerine Mustafa Efendi ve neferlerinin oradan kaldırılabacakları mahallî hükümetten beyan olunmuşsa da Ermeniler kendilerini hala tehdit altında görmektedir.¹³³⁵ Aynı ay içerisinde Diyarbakır'a bağlı Tavuklu köyünden Kiragos adlı şahsın karısı Zarohi, Kürt Kato ve arkadaşları tarafından kaçırılmış olup hakkında tahkikat başlatılmıştır.¹³³⁶

¹³³³BOA.DH.SYS.115/1-02 lef.7-8.

¹³³⁴BOA.DH.SYS.115/1-04 lef.24-25.

¹³³⁵BOA.DH.SYS.71-2/3 lef.1-3.

¹³³⁶BOA.DH.H. 31/21 lef.1-9

SONUÇ

II Meşrutiyet'in ilanından sonra Kürt-Ermeni ilişkilerinde arazi davaları, cinayet vakaları, gasp-yağmacılık, tecavüz ve kız kaçırma, bölgede karışıklık çıkarmak isteyen kimselerin oluşturduğu birtakım faaliyetler iki unsur arasındaki başlıca problemleri oluşturmuştur. Bu problemler arasında devleti en fazla meşgul eden mesele toprak ve arazi davaları olmuştur. Evvelce sahip oldukları toprakları Kürtlerin baskı ve yıldırma hareketleri, Ermeni komitelerinin baskıları, ekonomik sorunlar, bölgede yaşanan asayişsizliklerin etkisi, Ermenilerin kendi aralarında var olan anlaşmazlıklar, ABD'ye ve Rusya'ya yapılan göçler gibi çeşitli sebeplerle terk eden Ermenilerin, bir süre sonra bu alanlara yeniden sahip olma arzuları arazi meselesinin özünü teşkil etmiştir. Kürt aşiretlerinin legal ya da illegal yollarla elde ettiği söz konusu arazileri sahiplenerek iadeye yanaşmamaları, meselenin çözümü hususundaki tüm çabalarına rağmen net bir çözüm üretemeyen devlet mekanizmalarının tıkanması, taraflar arasındaki toprak kavgasının artmasına zemin hazırlamıştır. Toprak ihtilaflarına bağlı olarak sık sık cinayet, gasp, yağmacılık gibi eylemler meydana gelmiş, çoğu zaman intikam almak amacıyla gruplar birbirini taciz etmeye uzun yıllar boyunca devam etmiştir. Arazi meselesinden bağımsız olarak meydana gelen cinayet, gasp ya da kız kaçırma gibi diğer suçlar ise, bölgenin coğrafi ve kültürel yapısı göz önüne alındığında olağan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu tarz suçlar herhangi bir maksada ya da propagandaya dayanmadığından devlet kayıtlarında "adi suçlar" olarak nitelendirilmiştir. Büyük bir kısmı Kürt çeteleri tarafından gerçekleştirilen eylemler yüzünden bölgede yaşayan Ermenilerin zarar gördüğünü, devletin aldığı tüm tedbirlere rağmen saldırıların çoğu zaman önüne geçemediğini söylemek mümkündür.

Çatışmalara yönelik vurgulanması gereken en önemli husus, Ermeniler ve Kürtler arasındaki sorunların reaya arasında değil, genelde Kürt aşiretlerinin ve Ermeni çetelerinin birbirleriyle olan olumsuz ilişkilerinden kaynaklandığıdır. Hınçak ve Taşnak komiteleriyle işbirliği içinde olan ve bu komitelerden aldığı talimatla hareket eden Ermenilerle, devlete sadık olarak nitelendirebileceğimiz Ermenileri aynı minvalde değerlendirmek doğru olmadığı gibi, Haydaranlı Hüseyin Paşa, Milanlı İbrahim Paşa ya da Miranlı Mustafa Paşa gibi Ermeni ve Müslüman halka zarar veren kötü örnekleri de bütün Kürt halkına mal etmek doğru değildir. Dolayısıyla Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen hadiselerin sorumluluğunu bölgede yaşayan tüm Kürtlere ya da tüm Ermenilere yüklemek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Kaldı ki bu zihniyetler yalnızca karşı gruba değil kendi soydaşlarına da zarar vermiştir. Kürt ağalarının Müslüman Kürtler üzerinde kurduğu baskıların aynısını 1890'lı yıllarda Hınçak ve Taşnak komitelerinin kendilerine yardımcı olmayan Ermeniler üzerinde gerçekleştirdiği bilinmektedir.

Bu süreçte Ermeniler şikâyetlerini patrikhane aracılığıyla gündeme getirmişlerdir. Ermeni Patrikhanesi şikâyetleri Osmanlı Devleti'ne bildirerek olaylara engel olmasını istediği gibi, şikâyetleri aynı zamanda ülkedeki bütün Ermeni piskoposlara göndererek onlardan bu eylemlerin nasıl önlenilebileceğine dair çözüm önerileri istemiştir. Patrikhanenin talep ve şikâyetlerinin genel olarak şu noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir; kamu görevlilerinin yeterince adil ve liyakatli olmadığı, Kürtlerin Ermenilerden hala haraç aldığı, askerlik muafiyetinin Ermenilere de uygulanması gerektiği, kadınların din değiştirmeye, küçük yaştaki kızların nikâhlanmaya zorlandığı, suçluların takibinin ciddiyetle yapılmadığı, Kürtlerin ve aşiretlerin silah taşımaya yetkisi olduğu halde Ermenilerin bu haktan yoksun bırakıldığı, meşrutiyetin can-mal-ırz güvenliğinin sağlayamadığı, Hamidiye Alayları mensuplarının zorba eylemlerine nihayet verilmediğidir. Patrikhane bu şikâyetler aracılığıyla gerek yurt içinde gerekse yurt dışında Ermeniler lehine kamuoyu oluşturarak batının Osmanlı Devleti'ne müdahalesini amaçlamıştır.

Çalışmada öne çıkan bir diğer husus ise, patrikhanenin dile getirdiği şikâyetlerin birçoğunda aynı olayın, farklı yer ve farklı şahıs isimleri kullanılarak tekrar tekrar öne sürülmesidir. Ya da iki tebaa arasında vuku bulan olayların çarpıtıldığı dikkat çekmektedir. Bölge valileri Ermeni murahhashanelerinin komitelerden aldığı talimatlar neticesinde aynı konu hakkında hep birden defalarca şikâyet oluşturduklarını ve söz konusu şikâyetlerin çoğu zaman asılsız çıktığını dile getirmektedir. Bu gibi durumlara hükümet çoğu zaman delilsizlik nedeniyle müdahale edememiştir. Fakat tespit edilen vakalarda belirtilen yer ya da şahıs isimlerinin gerçekte var olmadığı, olayların patrikhane tarafından kasıtlı bir şekilde abartıldığı, bu yüzden patrikhaneden gelen ihbarlara ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği vurgulanmıştır. Buna karşılık patrikhane ise devleti kayıtsızlıkla itham etmiş, adlî ve mülkî memurların kayırmacılık yaptığını iddia etmiştir. Patrikhanenin abartılı ve asılsız şikâyetlerindeki diğer bir amaç ise, söz konusu bölgelerde örfî idare ilan ettirerek, nüfuzlu Kürt beyleriyle gücünden çekindikleri kimseleri hapis ve sürgün cezasıyla bölgeden uzaklaştırmaktır. Böylelikle bölgede serbestçe hareket etmeyi planlamışlardır. Hükümete yapılan çoğu şikâyette patrikhanenin örfî idare isteği çalışmamızda açıkça görülmektedir.

Vurgulanması gereken diğer bir nokta da, Ermenilerin siyasi süreçte Kürtlerden daha bilinçli hareket ettiğiidir. Zira Rusya başta olmak üzere uluslararası arenada diplomatik bir araç olarak kullanılan Ermeniler çoğu zaman Avrupa tarafından desteklenmiştir. Taraflar arasında meydana gelen olaylar Avrupa basınında neşredilerek, Ermenilerin Kürtlerin baskısı altında ezildiği ve hükümetin bu baskıya karşı lakayt tavır takındığı algısı yaratılmıştır. Bilhassa Rusya, Kürt-Ermeni ilişkilerinin kaderini tayin etmede önemli bir rol oynamıştır. Rusya, Ermenileri ve Kürtleri ayrı ayrı devlete karşı ayaklandırdığı gibi, Ermenileri Kürtler, Kürtleri de Ermeniler aleyhinde kışkırtmıştır.

Ayrıca Rus casuslarının öteden beri çeşitli bahanelerle doğu vilayetlerinde seyahat ederek Ermeniler ve Kürt aşiretler arasında propaganda yaptığı bilinmektedir. Savaş arifesinde Ermeni köyleri Rusya'nın dağıttığı silahlarla adeta bir depo haline gelmiştir. Rusya bu şekilde Birinci Dünya Savaşı öncesinde doğu illerinde istikrarsızlığı hat safhaya taşıyarak bölgeyi işgale hazır hale getirmeye çalışmıştır. Bölgede bazı dönemlerde devlete karşı bir Kürt-Ermeni ittifakından da bahsetmek mümkündür. Bu ittifaklar genellikle kısa süreli kalarak dağılmış, amacına ulaşamamıştır. Bunun dışında hem Kürtler hem de Ermeniler cephesinde bireysel olarak asi ve bölücü fikirlere sahip kimselerin varlığı ortadadır. Fakat yukarıda da zikrettiğimiz gibi bütün Kürtler karışıklık çıkarıcı unsur olmamakla birlikte bölgede yaşayan bütün Ermeniler için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

İttihat ve Terakki hükümeti, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tüm yurttaki olduğu gibi Doğu Anadolu'da da can-mal-ırz güvenliğini sağlamayı amaçlanmış, bilhassa Kürtlerle Ermenilerin huzur ve güven ortamı içerisinde yaşamalarını arzulanmıştır. İdarî ve mülkî birimlerin yetersizliği, jandarma, polis, asker gibi güvenlik güçlerinin sayıca eksikliği, memurların rüşvet, irtikap, kayırmacılık tarzı suçlara yatkınlığı, halkın cahilliği ve eğitim seviyesindeki düşüklük, mali sorunlar, Avrupa ve Rusya'nın faaliyetleri ile bölgenin idarî, etnik yapısından doğan çeşitli problemler nedeniyle ilişkiler hedeflenen düzeye indirgenememiştir. Bununla birlikte sorunlara karşı kayıtsız kalınmayarak gereken tedbirler alınmıştır. Hükümet bölgedeki güvenlik güçlerini arttırmak gayesiyle defalarca girişimde bulunmuş ama bütçe yetersizliği sebebiyle gerçekleştirememiştir. Buna karşılık doğu vilayetlerinde görev almak istemeyen memurlar teşvik edilmiş, bölgedeki eğitim ve imar faaliyetleri arttırılmıştır. Arazi davaları başta olmak üzere taraflar arasında meydana gelen sorunların çözümü için tüm masrafları karşılanmak kaydıyla bölgeye nasihat heyetleri gönderilmiştir. Fakat zikrettiğimiz tüm bu sorunların temeli geçmiş dönemlere dayandığından haliyle çözümlerini de bir anda gerçekleştirmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple İttihat ve Terakki hükümeti birçok meselede ancak durum tespiti yapabilmiş, çözüm için gereken zaman, koşul ve imkânı bulamamıştır.

Neticede I. Dünya Savaşı'nın patlak verışı ve devletin doğu vilayetlerindeki denetiminin azalması Kürt-Ermeni ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Yapılan tüm ıslahat çalışmaları ve düzenlemeler yarım kalmış, birçok mesele tarafları memnun edecek şekilde çözümlenememiş, Kürt-Ermeni gerilimi artmıştır. İlerleyen yıllarda bilhassa Rusya'nın kıskırtmaları neticesinde iki unsur arasındaki uçurum büyürken, çıkarları aynı topraklar üzerinde birleşen Kürtlerle Ermeniler arasında bir tedhiş dönemi başlamıştır. Batı'nın bu süreçte Ermenileri desteklemesi Kürtler için bir tehdit manasına gelirken, iki unsur arasındaki kanlı çatışmaların artmasına da zemin hazırlamıştır. Bu çatışmalar bilhassa I. Dünya Savaşı sırasında alınan tehcir kararı

ile birlikte zirveye ulaşmıştır. Aslında sevk ve iskânın uygulanmasından sonra iki unsur arasındaki gerilimin azalması umulmuştur. Fakat tehcire tabi tutularak güneye doğru göç ettirilen Ermeni gruplara, Kürt aşiretlerinin saldırıları önlenememiştir. Dolayısıyla 1915 yılı Kürtler ve Ermeniler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

EKLER

EK-1. 1914 Yılı Diyarbakır Vilayeti Nüfus Dağılımı Cetveli. BOA.DH.EUM.MTK. 74/51 İef.1

Esami-i Kaza	Aded-i Hane	Aded-i Karye	Musevi İnas	Musevi Zükür	Protestan İnas	Protestan Zükür	Keldani İnas	Keldani Zükür
Diyarbakır Kazası	9046	377	273	248	600	638	580	665
Lice Kazası	5029	151		0	212	294		0
Silvan Kazası	6355	211		0	160	167	430	265
Beşiri Kazası	3213	119		0		0		0
Dirik Kazası	3247	102		0		0		0
Merkez Sancağı Yekunu	26890	960	273	248	972	7099	1010	1131

Esami-i Kaza	Rum Katolığı İnas	Rum Katolığı Zükür	Rum İnas	Rum Zükür	Süryani Katolığı İnas	Süryani Katolığı Zükür	Süryani İnas	Süryani Zükür
Diyarbakır Kazası	54	59	155	190	131	164	1852	1951
Lice Kazası		0		0		0	174	288
Silvan Kazası		0	244	258		0	463	473
Beşiri Kazası		0		0		0	559	796
Dirik Kazası		0		0		0		0
Merkez Sancağı Yekunu	54	59	399	448	131	164	3048	3508

Esami-i Kaza	Ermeni Katolığı İnas	Ermeni Katolığı Zükür	Ermeni İnas	Ermeni Zükür	İslam İnas	İslam Zükür
Diyarbakır Kazası	636	634	6587	11351	27197	24711
Lice Kazası		0	1700	2354	10577	13638
Silvan Kazası		0	6137	6520	13302	12912
Beşiri Kazası		0	1424	1879	5578	5994
Dirik Kazası		0	545	677	8123	8273
Merkez Sancağı Yekunu	636	634	16393	18781	64737	64028

Esami-i Kaza	Yekün-i Umumi İnas	Yekün-i Umumi Zükür	Genel Toplam
Diyarbakır Kazası	38065	36611	74.676
Lice Kazası	12423	15574	28.197
Silvan Kazası	20736	20795	41.531
Beşiri Kazası	7561	8169	15.73
Dirik Kazası	8668	8950	17.618
Merkez Sancağı Yekunu	17653	90099	177.752

EK-2. 1914 Yılı Siverek Kazası Nüfus Dağılımı Cetveli.
BOA.DH.EUM.MTK. 74/51 lef.1

Esami-i Kaza	Aded-i hane	Aded-i Karye	Musevi İnas	Musevi Zükür	Protestan İnas	Protestan Zükür	Keldami İnas	Keldami Zükür
Siverek Kazası	6669	397	62	70	133	147		0
Çermik Kazası	3627	113	93	117	16	21		0
Viranşehir Kazası	2161	215		0	25	28	48	46
Siverek Sancağı Yekunu	12,457	715			174	196	48	46

Esami-i Kaza	Rum Katoliği İnas	Rum Katoliği Zükür	Rum İnas	Rum Zükür	Süryani Katoliği İnas	Süryani Katoliği Zükür	Süryani İnas	Süryani Zükür
Siverek Kazası		0		0	45	49	421	433
Çermik Kazası		0		0				0
Viranşehir Kazası		0	0	0	95	117	375	411
Siverek Sancağı Yekunu		0	0	0	140	266	796	844

Esami-i Kaza	Ermeni Katoliği İnas	Ermeni Katoliği Zükür	Ermeni İnas	Ermeni Zükür	İslam İnas	İslam Zükür	Yekûn-İ Umumi İnas	Yekûn-İ Umumi Zükür	Genel Toplam
Siverek Kazası		0	1297	1287	23711	23089	25669	25075	50,744
Çermik Kazası		0	327	401	9060	9499	9496	10038	19,534
Viranşehir Kazası	249	271	337	382	1155	8293	9286	9550	18,836
Siverek Sancağı	249	271	1961	2070	40926	40881	44451	44663	89,114

EK-3. 1914 Yılı Maden Kazası Nüfus Dağılımı Cetveli.
BOA.DH.EUM.MTK. 74/51 İef.1

Esami-i Kaza	Aded-i Hane	Aded-i Karye	Musevi İnas	Musevi Zükür	Protestan İnas	Protestan Zükür	Keldani İnas	Keldani Zükür
	Maden Kazası	11698	384		0	196	198	
Palu Kazası	8921	332		0		0		0
Maden Sancağı Yekumu	20619	716		0	196	198		

Esami-i Kaza	Rum Katoliği İnas	Rum Katoliği Zükür	Rum İnas	Rum Zükür	Süryani Katoliği İnas	Süryani Katoliği Zükür	Süryani İnas	Süryani Zükür
	Maden Kazası		0	443	509		0	
Palu Kazası		0		0		0		0
Maden Sancağı Yekumu			443	509		0		0

Esami-i Kaza	Ermeni Katoliği İnas	Ermeni Katoliği Zükür	Ermeni İnas	Ermeni Zükür	İslam İnas	İslam Zükür	Yekun-i Umumi İnas	Yekun-i Umumi Zükür	Genel Toplam
	Maden Kazası	133	154	1753	2164	23951	27102	26476	30127
Palu Kazası		0	3557	4726	17146	19638	20703	24364	45.067
Maden Sancağı	133	154	5310	6890	41097	46740	47179	54491	101.67

Esami-i Kaza	Aded-i Hane	Aded-i Karye	Musevi İnas	Musevi Zükür	Protestan İnas	Protestan Zükür	Keldani İnas	Keldani Zükür
	Mardin Kazası	6588	268	0	0	421	475	418
Midyat Kazası	6828	173		0	452	533	42	25
Cizre Kazası	3093	195	97	110	40	27	897	809
Nusaybin Kazası	2057	165	442	442	0	0	35	37
Savur Kazası	5087	132		0	299	330	0	0
Mardin Sancağı Yekumu	23653	933	539	552	1212	1370	1392	1357
Vilayet Yekumu	13618		967	987	2554	2863	2450	2333

EK-4. 1914 Yılı Mardin Kazası Nüfus Dağılımı Cetveli ve Diyarbakır Vilayeti ile Siverek, Maden, Mardin Kazalarının Vilayet Toplamını Gösteren Cetvel. BOA.DH.EUM.MTK.74/51 lef.1

Esami-i Kaza	Rum Katoligi İnas	Rum Katoligi Zükür	Rum İnas	Rum Zükür	Süryani Katoligi İnas	Süryani Katoligi Zükür	Süryani İnas	Süryani Zükür
Mardin Kazası			6	6	1291	1504	4215	4683
Midyat Kazası						0	1125	2845
Cizre Kazası					60	69	1547	1479
Nusaybin Kazası						0	1421	1271
Savur Kazası					20	37	573	735
Mardin Sancağı Yekunu			6	6	1371	1610	9591	10912
Vilayet Yekunu	54	59	850	965	1642	1940	13435	15264

Esami-i Kaza	Ermeni Katoligi İnas	Ermeni Katoligi Zükür	Ermeni İnas	Ermeni Zükür	İslam İnas	İslam Zükür
Mardin Kazası	3135	3513		0	24606	24618
Midyat Kazası	40	44		0	9177	11722
Cizre Kazası	49	50		0	1567	7839
Nusaybin Kazası		0		0	5270	4827
Savur Kazası	43	53			18741	20455
Mardin Sancağı Yekunu	3267	3660		0	66361	69461
Vilayet Yekunu	4285	4719	23664	27741	213121	221810

Esami-i Kaza	Yekün-ı Umumi İnas	Yekün-ı Umumi Zükür	Genel Toplam
Mardin Kazası	34092	35285	69,377
Midyat Kazası	11536	15169	26,705
Cizre Kazası	11257	10383	21,64
Nusaybin Kazası	7178	6576	13,754
Savur Kazası	19676	21519	41,195
Mardin Sancağı Yekunu	13739	88928	172,667
Vilayet Yekunu	263022	278181	541,203

KAYNAKÇA

1-ARŞİV BELGELERİ*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babıâli Evrak Odası Evrakı

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Umum Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı

Dahiliye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı

Dahiliye Nezareti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Nezareti Evrakı

Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı

Dahiliye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı

Dahiliye Şifre Kalemi Evrakı

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat ve Islahat KomisyonuMüteferrik Evrakı

Hariciye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı

Meclis-i Vükela Mazbatası Evrakı

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

2-SÜRELİ YAYINLAR*

İkdam

Peyam

Tanin

3-BASILİ ESERLER

Abak, Tibet, “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 14, S.27 (Bahar 2018), s.3-22.

Ahmed, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*,(Çev. Nuran Yavuz), İstanbul 2007.

Ahmed, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, (Çev. Mustafa Düzgün), Ankara 1992.

Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001.

Akbıyık, Yaşar, “Arşiv Belgeleri Işığında Zeyton Ermeni Meselesinin Halli” *Belleten*, Ankara 1990, C.LIV, S. 209, s.435-461.

Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara 2014.

Akçora, Ergünöz, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, İstanbul 1994.

* Kullanılan belgelerin arşiv numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

*Gazetelerin kullanılan sayıları dipnotlarda gösterilmiştir.

Akşin, Sina, *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cilt 3, İstanbul 2008.

-----, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 2001.

Alakom, Rohat, *Şerif Paşa, Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları*, İstanbul 1998.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası*, İstanbul 1970.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, İstanbul 2007.

Artınian, Vartan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu (1839-1863)*, (Çev. Zülâl Kılıç), İstanbul 2004.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa Askerî ve Siyasî Hayatı*, Ankara 2008.

Arvas, İbrahim, *Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıraları)*, İstanbul 1964.

Avagyan, Arsen; Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat Terakki*, (Çev. Mutlucan Şahan), Ludmilla Denisenko, İstanbul 2005.

Averyanov, Pyotr İvanoviç, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul 2010.

Aydoğan, Erdal, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918*, İstanbul 2007.

Bağçeci, Yahya, "1895 Zeyton Ermeni İsyanı", *Turkish Studies; Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.3, S.2, İstanbul 2008, s.123-149.

Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1996.

Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009.

Bayraktar, Bayram, *20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'in Türkiye Gözlemleri: Van-Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, İstanbul 2007.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi II/III*, Ankara 1983.

Bedirhan, Abdurrezzak, *Otobiyografya*, İstanbul 2000.

Bedirhan, Prens Süreyya, *Kürt Davası ve Hoybun*, (Çev. Dilara Zirek), İstanbul 1994.

Beşikçi, İsmail, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, Ankara 1969.

Beydilli, Kemal, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler*, Ankara 1988.

-----, *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Yay. Gönül Alpay Tekin, Şinasi Tekin, Cambridge 1995.

Beyoğlu, Süleyman, "1915 Tehciri ve Soykırım İddiaları", *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2001, s.65-73.

-----, "Ermeni Tehciri ve İhtida", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 2004, s.1-18.

-----, “Ermeni Propagandasının Gölgelediği Gerçek: Tehcir Kanunu ve I. Dünya Savaşı’nda Arap Tehciri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 11, İstanbul 2004, s.31-52.

Biçer, Bekir, “Sultan II. Abdülhamit’in Kürt Politikası”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran 2016, s.57-86.

Birdoğan, Nejat, *İttihat ve Terakki’nin Alevi Bektaşilik Araştırması*, İstanbul 1995.

Biröl, Nurettin, “1890-1901 Ermeni Olayları ve Halil Rıfat Paşa”, *Yeni Türkiye*, S. 60 C. 3, Ankara 2014, s.1-43.

Bostan, Mehmet Hanefi, *Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa*, İstanbul 1992.

-----, “I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenileri İskân Meselesi ve Bazı Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 57, İstanbul 2001, s.167-184.

Bozan, Oktay, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Konya 2013.

Bozarıslan, Hamit, “Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. 4: Milliyetçilik, İstanbul 2002, s.841-872.

Bozkurt, Gülnihal, *Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa-Şeyh-Devlet*, (Çev. Banu Yakut), İstanbul 2013.

-----, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, (Çev. Levent Kafadar, Selda Somuncuoğlu, Bülent Peker, Halil Turansal, Nevzat Kırış, Leyla Keskiner), İstanbul 2012.

Celil, Celile; Gasaratyan, M.A.; Jegalina, O.İ.; Lazarev, M.S.; Mihoyan, Ş.X. *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, (Çev. M. Aras), İstanbul, 1998.

Cengiz, Halil Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A’mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İlan-ı Meşrutiyet’den Evvel ve Sonra*, Ankara 1983.

--- --- ---, *Enver Paşa’nın Anıları*, İstanbul 1991.

Cengizer, Altay, *Adil Hafızanın Işığında Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu*, İstanbul 2014.

Cırık, Bülent, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)*, İstanbul 2015.

--- --- ---, *Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, İstanbul 2016.

Cuinet, Vital, *La Turquie D’Asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive Et Raisonnee de Chaque Province De L’Asie-Mineure*, Paris 1891.

Çabuk, Mustafa, “Amerikan Board Arşivine Göre;1878-1879 Zeytun’daki Ermeni İsyanı ve Amerikalı Misyonerler” *Turkish Studies; Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C.10, S.5, İstanbul 2015, s.131-140.

Çadırcı, Musa, “II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha; Heyet-i Teftişîye’nin Gest ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvaliyle Heyet-i Mezkûr’un Harekâtı”,

OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S.3, Ankara 1992, s.413-485.

Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism and Nationalism in modern Turkey:who is a Turk?*, London 2006.

Çağlar, Günay, “Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri”, *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S. 24, Ankara 2001, s.435-447.

Çakaloğlu, Cengiz, “Erzincan ve Çevresinde Ermeni Olayları (1890-1896)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 113, Erzurum 1999, s.299-304.

Çalık, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000.

Diñçaslan, A. Latif, *Zeytin ve Çevresindeki Ermeni İsyancıları*, Ankara 2008.

Doğan, Ahmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 2009.

Doğan, Cabir, “Tanzimat’ın Van’da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, *History Studies International Journal of History*, C.III, S.II, Samsun 2011, s.147-162.

-----, “Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat’ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Isparta 2010.

Dumont, Paul, *Osmanlıcılık Ulusçu Akımlar ve Masonluk*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul 2000.

Dündar, Fuat, *Kahir Ekseriyet: Ermeni Nüfus Meselesi (1878-1923)*, İstanbul 2013.

-----, *Modern Türkiye’nin Şifresi, İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, İstanbul 2008.

-----, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İstanbul 2011.

-----, “İttihat ve Terakki’nin Etnisite Araştırmaları”, *Toplumsal Tarih*, C. 16, S. 91.

Ekinci, Tanık Ziya, *Kürt Siyasal Hareketlerinin Sınıfsal Analizi*, İstanbul 2011.

Engin, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, İstanbul 2005.

-----, *Asayiş, Sultan II. Abdülhamid’in İç Güvenlik Politikası*, İstanbul 2013.

-----, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, İstanbul 2017.

-----, *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa*, İstanbul 2018.

Eraslan, Cezmi, ” I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti’nin Karşılaştığı Siyasî ve Sosyal Problemler”, *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s.65-92.

-----, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti’nin İslam Birliği Siyaseti”, *Yeni Türkiye*, C.6, S.33, Ankara 2000, s.220-227.

Ercoşkun, Tülay, “İsmail Fazıl Paşa'nın (Cebesoy) Islahata Dair Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.26, S. 42, Ankara 2007, s.181-199.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919), TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.

--- ----, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.

--- ----, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul 1992.

Ercan, Yavuz, *Rumlar ve Diğer Müslüman Olmayan Topluluklar*, Ankara 2007.

Eyicil, Ahmet, “1895 Maraş ve Zeytin İsyanı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2000, S. 11, s.157-210.

Gençoğlu, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, s.29-50.

Georgon, François, *Sultan Abdülhamit*, İstanbul 2012.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1990.

Gül, Mustafa, “1896 Van Ermeni İsyanı ve Sonrasındaki Gelişmeler”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Ankara 1997, S.8, s.139-149.

Güllü, Ramazan Erhan, *Antep Ermenileri (Sosyal-Siyasî ve Kültürel Hayatı)*, İstanbul 2010.

-----, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015.

-----, *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi Osmanlı’dan Cumhuriyet’e*, İstanbul 2018.

-----, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Sevk ve İskân Kanunu’na Karşı Tutumu ve Faaliyetleri”, *Yüzcüncü Yılında Ermeni Meselesi İddialar-Yalanlar-Gerçekler*, İstanbul 2015, s.202-224.

-----, “Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin İlanı ve İçeriği”, *Osmanlı’nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topuluk: Bursa Ermenileri*, Bursa 2016, s.25-43.

Gülmez, Nurettin, “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, C.70, S.258, Ankara 2006, s.695-741.

Güneş, İhsan, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 1, Ankara 1990, s.171-269.

Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2008.

Hakan, Sinan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, İstanbul 2007.

- , *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul 2013.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.
- , *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Ankara 2012.
- , "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd-Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LX, S. 227, Nisan 1996, s.139-154.
- Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 1996.
- Heyd, Uriel, *Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, (Çev. Cemil Meriç), İstanbul 1980.
- Izady, Mehrdad R., *Kürtler: Bir El Kitabı*, (Çev. Hasan Cuni), İstanbul 2004.
- İlter, Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyanları (1780-1915)*, Ankara 1995.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, S.112, Ankara 1964, s.623-690.
- İnan, Yusuf Ziya, *Jöntürk'lerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, İstanbul 1978.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, (Çev. Alper Duman, İsmail Çeken), İstanbul 2001.
- Kalman, Maira, *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul 1994.
- , *Batı-Ermenistan (Kürt İlişkileri) ve Jenosid*, İstanbul 1994.
- , *Osmanlı-Kürt İlişkileri ve Sömürgecilik*, İstanbul 1994.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İstanbul 2011.
- Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, İstanbul 2000.
- ----, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul 2007.
- , *Cihan Harbine Neden Nasıl Girdik ve Nasıl İdare Ettik*, İstanbul 1987.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.
- , "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s.9-90.
- Karaca, Taha Niyazi, "İngiliz Liberal Parti'nin 1894 Sason Ajitasyonu ve Sır Ashmead Bartlett'in Tepkisi" *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, Erzurum 2015, C.I, s.529-553.
- Karademir, Nihat, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, İstanbul 2016.
- , *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, İstanbul 2017.
- Karacakaya, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 2005.

Karaman, M. Lütfullah, “Pan-İslamizm Osmanlı Hilafeti ve II. Abdülhamit”, *Türk Yurdu*, C.9, S.363, İstanbul 1993, s.10-16.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977.

Karpat, Kemal H., “Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No.3 (October 1978), s.237-274.

-----, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003.

-----, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, İstanbul 2010.

Kaya, İlhan; Yalçın, Enver; Çakmakçı, Gülşah Savaş, *Osmanlı Dönemi Kürt Basın Tarihi*, İstanbul 2015.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi/Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.

Kırca, Ersin, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.3, S.1, Nisan 2017, s.24-56.

Kieser, Hans Lukas, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, (Çev. Atilla Dirim), İstanbul 2005.

Klein, Janet, *Hamidiye Alayları, İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, (Çev. Renan Akman), İstanbul 2013.

-----, “Çatışma ve İşbirliği: Abdülhamit Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek (1876-1909)”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu, Norman Itzkowitz Armağanı*, (Çev. Zeynep Nevin Yelçe), İstanbul 2012, s.181-196.

Koçu, Reşat, Ekrem, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar ve Lozan Muahedesi*, İstanbul 1934.

Kodaman, Bayram, *Sultan İkinci Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.

-----, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s.131-138.

-----, “Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu aşiretleri)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, S. 32, s.427-480.

Köksal, Osman, “Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim İle İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 12, Ankara 2001, s.157-171.

Kuran, Ercüment, “Osmanlı-Rus İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Sorunu (1912-1914)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* S.5, Ankara 1994, s.227-233.

Kurtcephe, İsrail; Akgül, Suat, “Rusya’nın I. Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM6(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Ankara 2015, s.249-256.

Kutlay, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, İstanbul 1991.

Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986.

-----, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, Ankara 2000, C. 6, S. 32, s.407-415.

-----, “Van’daki Ermeni İsyanları”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990, S.139-149.

Kreyenbroek-Sperl, *Kürtler (Güncel Bir Araştırma)*, (Çev. Yavuz Alogan), İstanbul 1992.

Lazarev, M. S.; Mihoyan, Ş.X., *Kürdistan Tarihi*, (Çev. İbrahim Kale), İstanbul 2001.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev. Babür Turna), Ankara 2000.

Lewy, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih*, İstanbul 2011.

Malmısani, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, İstanbul 1999.

Mardin, Şerif, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul 1992.

-----, “Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, s.1698-1701.

Matossian, Mary Kilbourne; Villa, Susie Hoogasian, *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, (Çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul 2006.

Mayevsriy, Vladimir Teofiloviç, *19.Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı Kürt-Ermeni İlişkileri*, (Çev. Haydar Varlı), İstanbul 1997.

Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (Çev. Azmi Süslü) Ankara 1986.

McCarthy, Justin, Arslan, Esat, Taşkıran, Cemalettin, Turan, Ömer, *1915 Van’da Ermeni İsyanı*, İstanbul 2015.

McCarthy, Justin, *Müşümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Fatma Sarıkaya), İstanbul 1998.

-----, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul 1998.

McDowall, David, *Kürtler*, (Çev. Zeki İnanç), İstanbul 1996.

McDowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Ankara 2004.

Minorsky, Vladimir; Bois, Thomas; MacKenzei, David Neil, *Kürtler ve Kürdistan*, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul 2004.

Moumdjian, Garabet Krikor, *Struggling For A Constitutional Regime: Armenian-Young Turk Relations in the Era of Abdulhamid II, 1895-1909*, Los Angeles 2012.

-----, “Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements (1830-1930)”, *BAZMAVEB* (Armenological Journal of the Mkhitarist Fathers, an Armenian Order in Venice, Italy), 1999, Vol. CLXII, s.1-61.

-----, *The Eastern Vilayets 1909-1914: ARF-CUP Cohusion, Russian Stratagems, and the Kurdish Menace*, Editors: Hakan Yavuz, Feroz Ahmad, Univ of Utah Press 2016.

Oğuz, Ahmet, “Osmanlı İmparatorluğunda Hükümdarlık Anlayışının Değişmesi Açısından Abdülaziz’in Hal’i ve Meşrutiyet’in İlanı”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman’a Armağan*, Haz. E. Semih Yalçın, Ankara 2003.

Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion 1880-1925*, Universty of Texas Press, Austin, 1989.

-----, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: its impact on Turkey and the Middle East*, Kentucky 1996.

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000.

-----, “Osmanlı İmparatorluğunda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, S. 32, s.996-1001.

-----, “Osmanlılar’da Millet Sistemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2005, C.30, s.66-70.

-----, “Bir Aydın Grubu; Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, s.1702-1706.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler I, 1691-1870, İstanbul 1987.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Amerikan İlişkileri (1896-1919) II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Ögel, Bahaeddin; Yıldız, Hakkı Dursun; Kırzioğlu, M. Fahrettin; Eröz Mehmet; Kodaman, Bayram; Çay, Abdülhaluk, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara 1992.

Öke, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu: Yüzyılın Kan Davası*, İstanbul 2003.

Önal, Sami, *Saadettin Paşa’nın Anıları, Ermeni Kürt Olayları (Van 1896)*, İstanbul 2004.

Öney, Celal, “Amerikan Board ve Sason Ermeni İsyanının Amerika’da Propaganda Aracı Olarak Kullanılması”, *History Studies; Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3, Samsun 2012, s.137-151.

Özcoşar, İbrahim, “Osmanlı Yenileşmesinin Diyarbakir Eyaleti’nin İdari Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl:13, Sayı:38, Kış 2009, s.377-388.

Özdemir, Burcu; Arslan, A. Askeroğlu, “Rusya’nın Kürdoloji Çalışmaları (1787-1947)”, *İnsan&İnsan*, Yıl 5, S. 17 (Yaz 2018), s.194-213.

Özkaya, Yücel, “Tanzimat’ın Siyasî Yönden Meşrutiyete Etkileri Cemiyet-i İslamiyye Başkan Vekili Muhiddin Efendi’nin Meşrutiyet Hakkındaki Düşünceleri”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1994, s.301-321.

Öztürk, Mustafa, “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkışyalık Olayları”, *Bellekten*, Cilt LIV, Sayı 211, Ankara, 1991, s.963-993.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, İstanbul 2005.

Paulton, Hugh, *Silindir Şapka Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti*, (Çev. Yavuz Alagan), İstanbul 1998.

Petrosyan, Yuriy Asatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul 1974.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berkta), İstanbul 2004.

Ramsour, Ernest Edmondson, *Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilal’inin Hazırlık Dönemi*, (Çev. Hacasan Yüncü), İstanbul 2009.

Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare*, Ankara 2007.

Rişvanoğlu, Mahmut, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul 1992.

Sakin, Orhan, *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008.

Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. Bedros Zartanyan-Memo Yetkin), İstanbul 1992.

Seferoğlu, Şükrü Kaya; Türközü, Halil Kemal, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, Ankara 1982.

Sekban, Mehmet Şükrü, *Kürt Meselesi*, Ankara 1979.

--- --- ---, *Kürt Sorunu*, İstanbul 1998.

Shaw, Stanford J., Shaw, Egel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, İstanbul 1983.

Selvi, Haluk, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra Vilayat-ı Şarkıyye’de Nüfus”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/50 (Temmuz 2011), s.307-326.

Selvi, Haluk; Cırık, Bülent, “1913 İslahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.36, Güz 2014, s.157-200.

Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, İstanbul 1997.

Sertçelik, Seyit, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914)*, Ankara 2009.

Sertoğlu, Mithat, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, Kasım 1967, S.1-6, s.22-26.

Sunar, Mehmet, “Doğu Anadolu ve Kuzey Irak’ta Osmanlı Devleti ve Aşiretler: II. Abdülhamit’ten II. Meşrutiyet’e”, *Kebikeç, İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2000, s.115-130.

Sonyel, Salahi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Türkiye’yi Bölme Çabaları (1908-1918)”, *Bellekten*, C.61, S.231, Ankara 1997, s.387-428.

Süslü, Azmi, Mesud Fani Bilgili’ye Göre Kürtler ve Sosyal Gelişimleri, Ankara 1993.

--- ---- , *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990.

Şadillili, Vedat, *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Ankara, 1980.

Şafak, Nurdan, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003.

Şahbazyan, Hagop, *Kürt-Ermeni Tarihi*, (Çev. Ferit M. Yüksel), Ankara 2005.

Şahin, Enis, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002.

Şahin, Salih, “Sultan II. Abdülhamit’in İradesiyle Hazırlanan Sivas Raporu”, *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Sivas 2007, s.289-312.

Şapolyo, Enver Behnan, *Ziya Gökalp, İttihadı Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*, İstanbul 1974.

Şaşmaz, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Ankara 2013.

---- ---- , *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, İstanbul 2004.

Şimşir, Bilal N., *British Documents On Ottoman Armenians I (1856-1880)*, Ankara 1982.

---- ---- ---- , *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara 2007.

---- ---- ---- , *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985.

-----, “Ermeni Sorunu Tarihçesi”, *Müdafaai Hukuk*, Sayı 44, Ankara 2002, s.6-14.

Tan, Altan, *Değişen Ortadoğu’da Kürtler*, İstanbul 2009.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 1789-1980*, İstanbul 1998.

Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, Ankara 1979.

Taş, Necati Fahri, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı)*, Erzurum 2006.

-----, “Vilayat-ı Şarkıyye Islahatı ve Genel Müfettiş Nicolas Hoff”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 12, Ankara 1998, s.923-967.

-----, “Berlin Antlaşma Sonrasında Erzincan’da Eşkıyalık ve Ermeni Hadiseleri”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, S. 94, Ankara 2016, s.1-27.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, İstanbul 1952.

---- ---- ---- , *Hürriyet’in İlanı*, İstanbul 2004.

Turan, Mustafa, “I. Dünya Savaşı’nda Kürt Aşiretleri ve İngiliz Yarbay T. R. Hamusell’in “Kürtler” Adlı Raporu”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, C. II, s.387-401.

Turan, Şerafettin, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi Yayınları 1961 Yıllığı*, Erzurum 1962, s.201-232.

Türk, İbrahim Caner; Aybar, Meriç, “Kırım Harbi’nde İzzeddin Şir (Yezdanşir) İsyanı ve Dış Müdahaleler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.32, Kasım 2016, s.148-161.

Türkay, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

Türkdoğan, Orhan, “Doğu Anadolu’nun Sosyal Yapısı”, *Doğu Anadolu’nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Tunceli 1985.

Türkmen, İsmail, İsmail Fazıl Paşa Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856-1921), Ankara 2015.

Türkmen, Zekeriya, *Vilayat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği (1913-1914)*, Ankara 2006.

-----, “İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914):Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”, *Ermeni Araştırmaları*, C.3, S.9, Ankara 2003, s.41-75.

Uğuz, Sacit, “Bir Alman Mühendisin Gözünden Zeytun ve Çukurova Ermeni Olayları ve Lepsius’un İddialarına Cevap”, *International Journal of Social and Educational Sciences (IJOSES)*, C.2, S.4, Aralık 2015, s.12-26.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Dönemi*, Ankara 1979.

Uzman, Nasrullah “19. Yüzyılda Doğu Anadolu ve Rusya”, *Yeni Türkiye*, Ankara 2015, s.659-671.

Uzun, Hakan, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Yayınları*, 2005, C. 6, S. 2, s.146-162.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara 1949.

Ülken, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, İstanbul (Tarihsiz).

Ünal, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt 5, Sayı 17, 2008, s.133-152.

-----, “Ermeni Olaylarından Bir Safha: Kürt Musa Bey Olayı”, *Kafkas AraştırmalarıII*, İstanbul 1996, s.51-64.

-----, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri” *Ermeni Araştırmaları*, K1ş 2005-İlkbahar 2006, C. 5-6, S. 20-21, s.87-114.

Yalman, Ahmet Emin, *Turkey in the World War*, New Haven 1930.

Yeğen, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul 2003.

Yumul, Arus, “Osmanlı’nın İlk Anayasası”, *Toplum ve Bilim*, K1ş-2000, S. 83, s.352-363.

Yüceer, İsa, “İslam Birliği Fikri ve II. Abdülhamit”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.5, S.2, S.143-163.

Yücel, Müslüm, *Kürt Basın Tarihi: Tekzip*, İstanbul 1998.

Yüksel, Mevlüt, “Erzurum, Bitlis ve Mamüretülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2010, S.43, s.1-27.

Zürcher, Eric Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul 2000.

-----, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoglu), İstanbul 1995.

4-TEZLER

Akgül, Suat, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Akkuş, Yakup, *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdari-Mali İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmed Zeki Paşa*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1999.

Demir Görür, Emel, *Vilayet-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2018.

Dursun, Habip, *Jin Dergisi'nde Kürt Milliyetçiliği*, Atılım Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Hamdioğlu, Melda, *Musa Bey Olayı Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Günay, Selçuk, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1983.

Güneş, Özlem, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Güven, Melek Sarı, *Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Kaya, Fetullah, *Osmanlı Döneminde Kürt Basını*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Örs, Orhan, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası (1908-1914)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2012.

Özten, Sakine, *Early Awakening of the Kurdish National Sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Ulutin, Hasan Hakan, *II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet Döneminde Dersim (1908-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

Yüksel, Mevlüt, *Vilayet-ı Şarkiye Ermenilerine Yönelik Sevk ve İskân Uygulamaları (1915-1917)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum- 2013.

İNDEKS

- A
- A. Karinyan, 32
- Abak, 103, 298, 306, 337
- Abbas bin Osman, 290
- Abbas Medid, 224
- Abdal Bey(Ermeni Yazar), 51
- Abdo, 220, 271, 326
- Abdo bin Muhi, 220
- Abdollar aşireti, 221
- Abdollar Ağa, 186
- Abdollar Ağa(Haydaranlı Aşiretinden), 186
- Abdollar Bey(Zilanlı), 183
- Abdollar Cevdet, 63, 81, 120, 121, 132
- Abdollar Efendi, 267
- Abdollar Bedirhan, 81, 120, 130
- Abdollar Kasemlu, 15
- Abdollar oğlu Leto, 221
- Abdollar Sami Bedirhan, 132
- Abdollar, 212
- Abdülaziz, 62, 208, 251, 253, 345
- Abdülcelil, 308
- Abdülkadir Efendi, 276
- Abdülkerim Efendi, 291
- Abdülkerim Hacı Mehmet, 255
- Abdülmecit Han, 55
- Abdülvehap Bey(Vali), 263
- Abdurrezzak, 154, 167, 230, 246, 247, 298, 309, 314, 316
- Abdurrezzak Bey, 167
- Abkar, 87
- Abuş oğlu Hakkı, 200
- Acem Haço mahallesi, 304
- Acem Yusuf oğlu Feyzo, 201
- Acemistan, 289
- Acıpınar, 88
- Adam aşireti, 35
- Adana, 164, 170, 179, 200, 209, 226, 229, 235, 278, 279, 311, 322, 327
- Ademan, 91
- Adilcevaz, 20, 34, 88, 103, 137, 185, 186, 189, 192, 201, 218, 220, 221, 222, 223, 247, 251
- A-do(Ermeni Yazar), 32
- Afet karyesi, 200
- Afşar Nazmi, 200
- Agâh Efendi, 61
- Agik, 87
- Agop, 87, 218, 221, 226, 242, 255, 282, 309, 325
- Agop Avedisyan, 280
- Agop Efendi, 226
- Agop Manokyan(Tercan Muhtarı), 187
- Agop oğlu Karakis, 221
- Agop Serkezyan, 279
- Ağa Petros, 274
- Ağakis, 20
- Ağçaros? karyesi, 269
- Ağnatyos(Süryani Kadim Patriği), 266
- Ağpur karyesi, 200, 218
- Ağrı, 13, 23, 91
- Ağya Jamkoçyan, 218
- Ahat Dağı, 231
- Ahkis karyesi, 199
- Ahlat, 34, 144, 184, 201, 216, 224, 257, 275, 294, 298, 299
- Ahmed Rıza Bey, 63
- Ahmet, 294
- Ahmet Ağa, 265, 286
- Ahmet Bey(Binbaşı), 302
- Ahmet Bey(Kuruçay Kaymakamı), 87, 224, 273
- Ahmet bin Mehmet, 254
- Ahmet Emin Yalman, 162
- Ahmet Han, 268
- Ahmet İzzet Bey(Van Valisi), 310
- Ahmet Nedim Bey(Bitlis Valisi), 213
- Ahmet oğlu Mehmet, 243
- Ahmet Paşa, 299
- Ahmet Rıza, 63, 64, 65, 109, 110, 112
- Ahmet(Ceza Reisi), 242
- Ahrar Partisi, 115
- Ahsenik oğlu Hoşin, 269
- Ahtamar, 211, 212, 217, 233
- Ahtamar karyesi, 199, 200, 244, 288
- Ahtamar Katagigosu, 217, 255, 273
- Ahtamar Manastırı, 211, 212
- Ahya oğlu Yahya, 212
- Akçadağ, 88
- Akçakale, 20
- Akçan köyü, 199, 226
- Akdamar Katolikosu, 35
- Akköy, 141
- Akşin karyesi, 256
- Aktepeli Mehmet Bey, 186
- Akviran köyü, 298

- Alaca oğlu Perim, 258
Alacahan, 39
Aladağ, 169, 225
Alâeddin, 308
Albak, 20
Albay Dickson, 178
Aleksan Şahiniyan, 280
Aleksandır Ohanisiyan Avaz, 200
Ali Ağa, 129, 241, 256, 281
Ali Baban, 131
Ali Bey, 251
Ali Bey(Bitlis Valisi), 242, 280, 283, 284
Ali bin Said, 278
Ali oğlu Halil, 254
Ali oğlu Mehmet, 258
Ali oğlu Molla Yusuf, 222
Ali Ömer karyesi, 189
Ali Paşa Mahallesi, 299
Ali Paşa(Vali), 217
Ali Rıza Bey(Vali), 301
Ali Rüşdi, 63
Ali Seydi Bey(Müftü), 184, 185
Ali Suavi, 61, 62
Ali Yusuf oğlu Mehmet, 290
Alican karyesi, 324
Alikan aşireti, 237, 286
Alikan Dağı, 243
Alikanlı aşireti, 23, 205
Alikanlı Osman Ağa, 205
Aliya mahallesi, 243
Almanya, 74, 101, 161, 166
Amad karyesi, 277
Amadiye, 51
Amasya, 13, 78, 257
Amerika, 27, 35, 97, 98, 118, 164, 165, 175, 176, 177, 257, 303, 325, 346
Amidi Sevda, 131
Anadolu, 13, 18, 19, 22, 23, 25, 30, 33, 36, 43, 48, 49, 51, 56, 60, 61, 66, 68, 72, 73, 74, 76, 77, 90, 110, 113, 120, 133, 134, 135, 136, 141, 143, 147, 148, 150, 151, 156, 157, 158, 161, 172, 175, 177, 182, 191, 194, 197, 214, 215, 233, 267, 282, 292, 298, 315, 317, 322, 342, 343, 348
Anahid, 132
Ankara, 13, 14, 19, 21, 22, 23, 24, 28, 33, 43, 46, 48, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 66, 71, 74, 76, 82, 87, 94, 96, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 109, 114, 118, 131, 140, 142, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 165, 166, 167, 172, 321, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350
Ankoznik? karyesi, 208
Antakya, 60, 170, 346
Antep, 13, 102, 341
Antranik, 105
Arabistan, 52, 60, 242
Arakil, 225, 292
Arakil oğlu Ohanis, 292
Arakil oğlu Serkis, 225
Aram, 253, 301
Aran oğlu Kazir oğlu Manik Millo oğulları Sokodan, 224
Aranorayan, 247
Arapgir, 71, 84, 264
Arapkir, 13, 63
Araplar, 14, 21, 22, 160
Aravelk Gazetesi, 114, 266, 267
Ardahan, 13, 65, 169, 270
Aretyan, 324
Argo karyesi, 213
Aridit? karyesi, 223
Arif, 308
Arif Efendi(polis komiseri), 236, 237
Arin karyesi, 223
Arkanis köyü, 167
Arko, 208
Armenak, 139, 224
Armudanlar, 87
Arnavut, 63, 64, 81, 109, 110, 115, 120, 124, 126, 136, 172, 177
Arnavutlar, 21, 114, 151
Arnavutluk, 81, 136, 151, 156
Arnis karyesi, 254
Arnold Toynbee, 44
Arosan Çubuyan, 286
Arşaruni Efendi(Ermeni Patriği), 181, 215
Arşaruni(Ermeni Patriği), 181, 215, 216, 244
Artin, 301
Artin Ağa, 248
Artin Evadisyan, 227
Artin Zagikyan, 249
Artuk deresi, 292
Artuklu, 19
Aryani, 14
Asador, 201, 327
Asaf Derviş, 63
Asdagapert? karyesi, 282
Asir, 75
Asvazador Serkisyan, 247
Aşçı Mehdan, 221
Aşkaleli Seyab, 323
Aşkian, 311
Aşnak, 168
Aşudi karyesi, 244

- Ata Bey, 147
 Atabeylikler, 19
 Atafılı Şerif Ağa, 279
 Atak, 20
 Avedesyan Artin, 325
 Avedis oğlu Ohanis, 221
 Avoyan Ganço, 218
 Avedis oğlu Mako, 221
 Ayacan oğlu Haçin, 221
 Ayans köyü, 168
 Ayasofya Cami, 127
 Ayastefanos, 66, 67
 Ayastefanos Anlaşması, 67
 Ayetullah Mehmet, 61
 Ayıntab, 224, 229
 Aynkasır karyesi, 286
 Ayrin, 237
 Azadamard Gazetesi, 218, 249, 250, 273,
 291, 293, 312, 313
 Azakapulu Silo, 280
 Azakapur nahiyesi, 290
 Azimetkah Aşireti, 119
 Aziz, 222, 230, 244, 256, 270, 326
 Aziziye, 141
- B**
- Baba Kürdü kolu, 93
 Baban aşireti, 57
 Babanzade İsmail Hakkı, 26, 27, 113, 127,
 128, 129, 135, 146, 147, 176, 197, 291,
 292
 Babanzadeler, 57
 Babu, 286
 Bada karyesi, 324
 Badeyan Melik, 261
 Badırmadlı karyesi, 278
 Badıganlı aşireti, 97
 Badıkanlı, 26
 Bağdasar, 255
 Bağdat, 120, 143, 168
 Baha Said Bey, 135
 Bahdınan Emirliği, 49
 Bahri Osman, 308
 Bakü, 28, 154, 162
 Bakülü Hüseyinzade Âli, 63
 Balakay aşireti, 202
 Balaklı aşireti, 207
 Balkan Harbi, 72, 154, 157, 158
 Bangi Kürd Dergisi, 131
 Bangi Kürdistan Gazetesi, 131
 Bani Cani karyesine, 287
 Barazi aşireti, 157
 Bargil karyesi, 286
 Bargiri, 20, 222, 239
 Bartın, 271
 Basil Nikitin, 15
 Basra, 143
 Baş karyesi, 249
 Başlı Büyük Mehmet, 219
 Başkale, 83, 191, 206, 225, 279, 285, 302,
 326
 Batum'lu Ali Rıza, 197
 Bave Kurdan(Kürtlerin Babası), 92
 Bayburt, 38, 86, 117, 189, 230, 238, 256,
 269
 Bayezid, 66, 85, 200, 230, 232, 306, 310,
 324
 Bayezit, 117, 162, 169, 294
 Beci karyesi, 217
 Bedirhan Bey, 5, 43, 46, 48, 49, 50, 51, 52,
 53, 55, 56, 59, 124, 131, 167, 340
 Bedirhan oğlu Hüseyin, 200
 Bedirhani Abdürrezzak, 162
 Bediüzzaman Said-i Kürdî, 308
 Bedros, 26, 39, 218, 221, 223, 231, 241, 273,
 279, 282, 288, 293, 311, 346
 Bedros Yerim, 220
 Behisni, 39, 242
 Behram oğlu Ebuzeyd, 220
 Bekir, 81, 230, 237, 238, 339
 Bekir Bey(Trabzon Valisi), 230
 Bekir Çavuş, 243
 Bekiranlı, 26
 Bekran aşireti, 96, 97, 205
 Bekranlı aşireti, 40, 96, 97, 204, 275
 Belil oğlu Vehan, 221
 Bendegani? karyesi, 223
 Berağ karyesi, 184
 Berlin, 67, 68, 69, 70, 71, 87, 99, 348
 Berlin Anlaşması, 67, 79, 128, 318
 Berlin Konferansı, 77
 Besmil karyesi, 286
 Beşar Çeto, 160, 205, 233, 239, 240, 279,
 283, 286, 295
 Beşare, 244
 Beşarlı Arif, 200
 Beşiri, 204, 210, 211, 219, 227, 247, 269,
 281, 286, 288, 292, 293, 321
 Beşiri kazası, 286
 Beyazid, 40, 230, 231, 310
 Beyazıt, 32, 65, 70, 90, 168, 205, 226, 299,
 317, 321
 Beydo oğlu Hemko, 220
 Beylan (Belen), 170
 Beynek, 238
 Beyrut, 164
 Beyzade Mustafa, 277

- Beznam karyesi, 225
 Bıyıklı Mehmet Paşa, 19
 Bilceli Ahmet, 293
 Bilceli İmam bin Hüseyin, 293
 Binbaşı Hoff, 75
 Bingöl, 13
 Birinci Dünya Savaşı, 73, 130, 131, 170, 330, 337, 339
 Birinci Sason İsyanı, 94
 Bişengir karyesi, 279
 Bitlis, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 26, 31, 32, 36, 38, 54, 61, 71, 73, 74, 75, 77, 82, 87, 89, 90, 94, 95, 96, 105, 117, 119, 125, 129, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 166, 167, 168, 169, 170, 175, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 188, 192, 195, 196, 197, 199, 200, 203, 205, 206, 207, 209, 213, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 229, 230, 232, 233, 235, 238, 239, 241, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 267, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 296, 297, 298, 302, 307, 308, 315, 316, 317, 318, 321, 322, 323, 325, 338, 349
 Bitlis Protestan Mektebi, 257
 Bitlisli Agop, 227
 Bitlisli Artin, 275
 Bitlisli Garibcanveled Ağa Can, 177
 Bitlisli Hero Efendi, 226
 Bogos, 76, 95, 139, 273, 296
 Bogos Natyan, 95, 296
 Bogos Nubar, 76
 Bogos Nubar Paşa, 158
 Bogosyan Hergo, 199
 Boğakeş? karyesi, 270
 Boğan karyesi, 183
 Boğazkesen karyesi, 221
 Bohran, 20
 Bohtan, 23, 47, 50, 51, 56, 227
 Bor köylü Artin, 241
 Borem karyesi, 287
 Bormi? karyesi, 279
 Bosnalılar, 21
 Bozıkan aşireti, 105
 Bradost aşireti, 169
 Bucak nahiyesi, 141
 Buğbeduyan Kırkor, 209
 Bulanık, 91, 153, 201, 208, 224, 226, 238, 248, 252, 253, 254, 259, 278, 283, 299, 306, 316, 323, 325
 Bulanıklı Şeyh Silo, 209
 Bulgaristan, 66, 112, 120, 176
 Bulgarlar, 21, 172
 Bulgaryalı Serkis, 208
 Bursa, 48, 63, 341
 Bursalı Mehmet Tahir (Olgun), 135
 Büyük Haydaran aşireti, 34
 Büyük Zap Vadisi, 50
- C**
- Cabir Bey(Vali Vekili), 231
 Cabir Paşa, 285, 308
 Caf Aşireti, 317
 Cafer oğlu Tahir, 221
 Cam köyü, 219
 Canaskar karyesi, 219
 Cani karyesi, 253, 287
 Cano karyesi, 293
 Cato köyü, 228
 Cavit Bey, 111, 149, 150, 151
 Cazvan karyesi, 217
 Ceban karyesi, 295
 Cebel-i Bereket, 170
 Cecil John Edmons, 15
 Cedid karyesi, 227, 237
 Celal, 35, 98, 188, 190, 227, 228, 244, 276, 322, 346
 Celal Bey(Erzurum Valisi), 190
 Celal Bey(Vali), 282
 Celalettin, 252
 Cemal Bey, 110, 150, 272, 273, 284, 338
 Cemal Efendi, 273
 Cemil, 283
 Cemil Çeto, 30
 Cemil Efendi, 240
 Cemil Kohanlı, 280
 Cendo bin Raşid, 268, 272
 Ceremo, 289
 Cevdet, 315
 Cevdet Bey(Hakkârî mutasarıfı), 256
 Cevdet Bey(Siirt Mutasarıfı), 30
 Cevdet Bey(Van Valisi), 170
 Cevdet Paşa, 95
 Cevher, 254
 Ceviz karyesi, 184
 Cevk Şehak, 203
 Cezayir, 164
 Cındo, 84
 Cibran aşireti, 91
 Cibranlı aşireti, 179
 Cihangir Hacı Kuluhan, 162

- Cinyar, 94
 Ciran, 220
 Cisir-i Şugur, 170
 Cizre, 20, 43, 47, 50, 51, 55, 56, 61
 Clifford Lloyd, 29
 Com nahiyesi, 254
 Cukur, 84, 119, 180, 253, 278
 Cukur bölgesi, 84
 Cundi, 219
 Cündi, 308
 Cündî, 294
- Ç**
- Çaçan, 286
 Çakallı, 39
 Çaldıran Zaferi, 19
 Çalgırı? karyesi, 269
 Çanlı kilise, 96
 Çanlı Manastır, 87
 Çapakçur, 19, 20, 229, 256
 Çapakçur kazası, 229
 Çarşacak, 38, 180, 184, 187, 220, 257, 273, 321
 Çarşancaklı Ahmet Bey, 273
 Çatak, 167, 168
 Çavuş Ağa, 301
 Çayırılı Süleyman oğlu Abdullah, 240
 Çebakço, 250
 Çemişgezek, 20, 263, 264, 322
 Çerkes karyesi, 292
 Çerkezler, 21, 22, 39, 67, 101
 Çerkov(Rus konsolosu), 161
 Çermanlar merası, 191
 Çermik, 20, 210, 211, 219
 Çerpek mevkii, 258
 Çıçkan? karyesi, 222
 Çiftilki karyesi, 326
 Çiftlik karyesi, 311
 Çigaco? karyesi, 251
 Çingeneler, 21
 Çirpaçoğlu mahallesi, 243
 Çoban Mahmut, 252
 Çorbacıyan Agop Efendi, 100
 Çorum köyü, 249
 Çölemerik, 50, 51, 78, 288
 Çölik karyesi, 256
 Çukur Hasar yaylağı, 255
 Çup karyeli, 288
 Çünkeş nahiyesi, 257, 323
 Çünkeşli Hogo, 219
- D**
- Daçat, 302
 Dadik, 249, 289
 Dağ Nasturileri (Süryaniler), 14
 Dalvorik, 96
 Daniş Bey, 215
 Daragoz karyeli, 237
 Daragozlu Hamid, 237
 Dare karyeli, 283
 Darende, 88, 244
 Darendeli Ali Çavuş, 200
 Darmasi karyesi, 203, 217
 Daşdıklı Haco, 200
 David, 302
 David Haçadoryan, 286
 David(keşiş), 283
 Davidof, 259
 Davut Ağa, 277
 Değirmenci Hamparsam, 223
 Değirmenci oğlu Ali, 290
 Deli Ahmet, 256
 Demerek, 100
 Demokrat Fırkası, 112
 Denadi aşireti, 265
 Denkos Muhtarı Samo, 288
 Dentas? karyesi, 288
 Derbaz, 308
 Derderyan, 262, 292
 Dere mahallesi, 301
 Dereli Mehmet Bey, 192
 Deriki, 20
 Dersim, 19, 23, 34, 65, 85, 86, 87, 89, 117, 131, 164, 184, 187, 251, 257, 263, 264, 265, 268, 318, 350
 Dersim Kuvve-i Tedbiye Kumandanlığı, 263
 Derviş, 283, 308
 Derviş Efendi, 180, 254
 Derviş Vahdeti, 112
 Derviş'in oğlu Hero, 252
 Der-Yeğyayan, 317
 Dıh bölgesi, 52
 Dicle, 23, 50, 121, 349
 Dikran, 221, 292
 Dikran veled Çaso, 221
 Direkli karyesi, 280
 Dirova karyesi, 190
 Divriği, 85, 87
 Diyadin, 189, 230, 306
 Diyarbakır, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 28, 36, 40, 47, 48, 49, 61, 63, 70, 73, 74, 75, 85, 86, 87, 96, 114, 117, 121, 129, 141, 143, 147, 150, 154, 161, 164, 169, 179, 182, 186, 195, 198, 200, 204, 205, 206, 210, 211, 216, 220, 227, 228, 241, 250, 259, 261, 275, 282, 283, 286, 288, 291, 292, 294, 298, 299, 302, 308, 317,

- 318, 319, 321, 326, 327, 333, 336, 339,
340, 348, 349
- Diyarbakırlı Ahmet Cemil, 128
- Diyarbakırlı Cemilpaşazade, Emin Zeki Bey,
131
- Diyarbakırlı Cemilpaşazadelerden Ömer,
130
- Diyarbakırlı Zeki Bey, 130
- Dizvas karyesi, 269
- Doğu Anadolu, 5, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21,
23, 24, 30, 33, 37, 43, 48, 49, 56, 60, 66,
68, 71, 72, 73, 74, 79, 80, 81, 82, 91, 93,
95, 98, 103, 109, 114, 123, 133, 134, 137,
140, 143, 147, 148, 150, 152, 154, 156,
157, 158, 159, 162, 165, 166, 175, 181,
270, 271, 297, 298, 330, 338, 339, 343,
345, 347, 348, 349
- Doğu Hindistan, 75
- Doktor Keşişyan, 311
- Dolgorkof, 55
- Dorahan karyesi, 201, 283
- Doso karyesi, 212
- Doyik, 258
- Dr. Dooodd, 102
- Dr. Parmelee, 102
- Duhan Saradyan, 270
- Dumanoğlu Vahan, 311
- Durak Bey, 121
- Düzce Ermeni Kilisesi, 300
- Düzce Ermeni Mektebi, 300
- E**
- E. Clayton (İngiliz konsolosu), 77
- Ebuelhar Deresi, 284
- Eçasin karyesi, 286
- Eçmiyazin Katogigosluğu, 66
- Edildik (?), 141
- Edirne, 66, 112, 157
- Edverek, 141
- Edyanlı aşireti, 237
- Eğil, 20
- Eğın, 38, 85, 87, 127, 263, 289
- Eğın İttihat ve Terakki Cemiyeti, 127
- Ekya Enderyasyan, 280
- Elazığ, 13, 87
- Elbistan köyü, 199, 272
- Elbuh karyesi, 281
- Elegeş Yazıtı, 14
- Elemoğlu Erşavir veled Ohanis, 189
- Eleşkirt, 29, 32, 86, 91, 117, 168, 189, 226,
231, 232, 277
- Elıkanlı Halil oğlu Hasan, 243
- Elin Han, 242
- Elkaf karyesi, 279
- Elkicioğlu Dekra, 237
- Elmalu karyesi, 289, 290
- Emin, 286
- Emin Ali Bedirhan, 115, 127
- Emin Ali, Murat, 131
- Emin Paşa (Haydaranlı Aşiretinden), 186
- Emirkeş, 270
- Enderin nahiyesi, 228
- Entro Estepanice, 203
- Enver Bey, 61, 110, 128, 136, 162, 235, 339,
343, 347
- Enzan karyesi, 245
- Eranos Evakyan, 280
- Eranos Sasonyan, 280
- Eraymik? karyesi, 250
- Erciş, 34, 88, 103, 137, 185, 186, 188, 190,
201, 202, 220, 221, 223, 229, 232, 310
- Erçek, 103, 234, 247, 262, 303
- Erdavil karyesi, 232
- Erdeh kazası, 249
- Ereckanis karyesi, 287
- Erenkan? karyesi, 279
- Ergani, 20
- Erikum karyesi, 288
- Erikumlu Monok Kirkoryan, 288
- Erincik karyesi, 200
- Erişdere köyü, 199
- Erizak? karyesi, 289
- Ermeni Devrimci Federasyonu, 155
- Ermeni Mampere, 212
- Ermeni Milli Konseyi, 67
- Ermeni Miro, 218
- Ermeni Patrikhanesi, 17, 37, 38, 39, 40, 59,
86, 119, 153, 172, 175, 178, 181, 187,
193, 200, 202, 214, 219, 229, 241, 249,
256, 257, 267, 272, 275, 281, 283, 288,
290, 292, 293, 294, 309, 321, 322, 323,
325, 329, 341
- Ermeni Reisi Sebu, 302
- Ermeniler, 5, 6, 13, 16, 18, 19, 21, 22, 23,
24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 37,
38, 39, 40, 44, 45, 46, 48, 53, 56, 57, 58,
59, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 76, 77, 78, 79,
81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 94, 95, 96,
97, 98, 100, 102, 103, 104, 105, 109, 110,
113, 114, 115, 116, 117, 118, 132, 134,
139, 144, 151, 153, 154, 155, 156, 158,
160, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 175, 176, 178, 179, 181,
182, 183, 185, 187, 188, 191, 192, 193,
196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 206,
208, 209, 210, 216, 220, 221, 222, 224,
228, 231, 232, 233, 238, 240, 245, 247,

- 258, 261, 265, 266, 271, 274, 277, 279,
280, 281, 282, 289, 290, 292, 297, 298,
302, 303, 307, 308, 310, 312, 313, 314,
315, 317, 318, 324, 327, 328, 329, 330,
338, 339, 341, 343, 345, 347, 348
- Eron, 289
- Erpo, 255, 324
- Ersin, 202, 258, 343
- Eruh, 30, 119, 249, 253, 260, 287, 288, 323
- Erupor Süfyan, 255
- Erve kazası, 283
- Eryanık? karyesi, 202, 218
- Erzincan, 13, 38, 86, 87, 89, 103, 117, 127,
163, 191, 198, 218, 251, 262, 263, 290,
293, 299, 312, 316, 340, 348
- Erzurum, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 29, 32,
36, 38, 40, 48, 49, 54, 61, 66, 71, 72, 73,
74, 75, 77, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93,
95, 97, 99, 105, 112, 114, 117, 119, 121,
122, 125, 126, 129, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 149, 150, 151, 152,
155, 158, 159, 163, 164, 166, 167, 169,
170, 172, 175, 179, 182, 183, 185, 187,
188, 190, 195, 214, 216, 217, 224, 230,
238, 243, 251, 258, 259, 260, 261, 262,
266, 267, 277, 282, 290, 291, 297, 299,
302, 303, 307, 310, 311, 313, 315, 316,
317, 318, 321, 322, 323, 326, 340, 343,
347, 348, 349, 350
- Esad Muhlis Paşa, 47
- Esat Bey(Muş Mutasarrıfı), 137
- Esat Bey(Uras), 135
- Esed karyesi, 286
- Eskigediz oğlu Hacı, 221
- Eskişehir, 326
- Esya Turyan, 250
- Esyabert, 20
- Eşkici Serkis, 221
- Eşref Ağa, 262
- Ethem Paşa, 101
- Evadis, 242, 304
- Evadis Efendi, 242
- Evhan Efendi, 268
- Evin? karyesi, 289
- Evit karyesi, 268
- Evsas, 268
- Evsum karyesi, 200
- Eyüphan Bey, 178, 181
- Eyüp Ağa, 66
- Eyüp bin Resul, 199
- Eyüp Paşa, 86, 183
- Eyüp Sabri Bey, 110
- Ezdo, 287
- F**
- Fahrettin Altay, 123
- Faik, 290
- Faik Bey(Bitlis Adliye Müdürü), 308
- Faik Efendi, 242
- Fargin (Silvan), 286
- Faris Bey(Beğli aşiretinden), 186
- Fehmi Bey(Defterdar), 180
- Fehmi(Mülazım-ı Sani), 197
- Felamaz Ağa, 187
- Felsit, 237
- Feriç Eldaman, 203
- Ferik Ethem Nuri Paşa, 203
- Ferit Paşa(Dahiliye Nazırı), 150
- Ferit Paşa(Vali), 201
- Fethullah Bey, 209
- Fethullah Bey(Batvan Aşireti Reisi), 119
- Fettah Bey, 286
- Fettah Efendi(Yüzbaşı), 246
- Fevzi Çakmak, 123
- Feyyaz Bey(Bitlis Vali Vekili), 197, 259,
260
- Feyzi Bey(Bitlis Vali Vekili), 319
- Feyzullah oğlu Süleyman, 290
- Fikron? karyesi, 268
- Filiba, 62
- Firzovik, 110
- Fizan, 46
- François Georgeon, 90
- Fransa, 63, 72, 73, 82, 97, 101, 156, 161,
165, 170, 314
- Fuat, 15, 110, 130, 131, 134, 171, 172, 340
- Fukara Perver Cemiyeti, 127
- G**
- Gabaris? karyesi, 239
- Gabriel, 238
- Gacid karyesi, 281
- Gaciro köyü, 277
- Galata, 99, 165
- Galata Ermeni Okulu, 99
- Gali? karyesi, 280
- Galip Bey(Adliye Müfettişi), 150
- Galip Bey(Halep Valisi), 274
- Galip Bey(Vali), 224
- Gapriel Cevahirciyan, 165
- Gardiyan Ahmet, 243
- Gargı karyesi, 183
- Garnis karyesi, 212
- Garzan, 30, 61, 119, 148, 184, 204, 219,
227, 228, 239, 240, 244, 248, 249, 252,
253, 254, 268, 269, 272, 273, 275, 279,
281, 282, 283, 284, 285, 286, 295, 325
- Garzan kazası, 205

Gaspın Hacı Musa Bey, 275
 Gavare, 321
 Gaydalı Şeyh Selahaddin, 167
 Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 156
 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 65, 157
 Gazi bin Osman, 252
 Gazi Gazetesi, 131
 Gazimağara? karyesi, 266
 Geçkos karyesi, 220
 Gedikli Ayşan Bey, 265
 Gedikli Mahmut Ağa, 265
 Gegam Ter-Karapetyan, 26
 Gelin karyesi, 220, 227
 Genco, 199, 200, 208, 237, 323
 Genç, 20, 61, 62, 63, 109, 110, 111, 135, 148, 155, 175, 179, 192, 203, 219, 224, 227, 229, 275, 290, 346
 General Mayewski(Rus Konsolosu), 158
 George Knapp, 95, 297
 Gergerd köyü, 199
 Gevaş, 137, 207, 212, 219, 221, 222, 223, 225, 231, 232, 233, 236, 239, 246, 251, 281, 302, 308, 309, 315
 Gevaşlı Ömer, 254
 Gidagos, 238
 Giradi aşireti, 233, 234, 247
 Giresun, 13, 141, 319
 Girit, 112
 Giverek, 326
 Giversi? karyesi, 234
 Godov karyesi, 249
 Govan karyesi, 269
 Göğün, 228
 Göksu, 91
 Gölegeni köyü, 321
 Görelık karyesi, 237
 Görgil, 20
 Gözlüklü Reşit Paşa, 43
 Grandük Nikola, 66
 Gregoryan Ermeniler, 15, 16
 Gulkeviç, 74
 Gunde Cano karyesi, 321
 Güde köyü, 199
 Gülhane Meydanı, 46
 Güllüce Tepesi, 218
 Gümüşhane, 230
 Gündecanis? köyü, 266
 Güneydoğu Anadolu, 23, 170
 Gürcüler, 16, 21, 22
 Gürenpetred? karyesi, 254
 Gürün, 65, 68, 88, 240, 244, 342
 Güvendik köyü, 266

H

H. Rassam, 28
 Habeşler, 21
 Habo, 272
 Hacıarıb? karyesi, 273
 Hacı Abdurrahim, 209
 Hacı Ağa (Bekranlı), 97
 Hacı Ahmet, 227
 Hacı Behram kazası, 56
 Hacı Dede Bey, 243, 312
 Hacı Fayan, 202
 Hacı Ferdi, 202, 207
 Hacı Gazar, 278
 Hacı Halidzade İbrahim, 209
 Hacı Hamdi Bey(Trabzonlu Binbaşı), 123
 Hacı Hasan, 290
 Hacı Hüseyin Efendi, 144
 Hacı İlyas, 209
 Hacı Mehmet, 117, 244, 255, 286, 308
 Hacı Mesadet, 277
 Hacı Musa, 94, 95, 208, 275, 278, 294, 295, 297, 307, 339
 Hacı Musa Bey, 94, 275, 297
 Hacı Musa bin Mehmet Şadili, 208
 Hacı Mustafa, 282
 Hacı Necmeddin Efendi, 180
 Hacı Necmeddin Efendi oğlu Şemseddin, 180
 Hacı Niyazi, 209
 Hacı Osman, 213, 237, 268
 Hacı Ömer bölgesi, 91, 255
 Hacı Paşa Bey, 256
 Hacı Yakup Ağa, 212
 Hacı Yakup Bey, 212
 Hacıbaş karyesi, 241
 Haçador Ohanisyanyan, 271
 Haçikin, 200
 Haçin, 220, 231, 239, 278, 327
 Haçin Garibyan, 280
 Haçin veled Markar, 243
 Haço, 200, 202, 208, 221
 Haço Evseyan, 208
 Haço Gazaryan, 241
 Haço oğlu Kirkor, 220
 Haçoyan, 200, 225
 Haçoyan Makrohi, 324
 Haçoyan Mardiros, 213
 Haçris Ersinyan, 249
 Hado, 219
 Hakesir karyesi, 218
 Hakif nahiyesi, 272

- Hakkâri, 13, 14, 20, 22, 23, 43, 47, 50, 51, 56, 59, 78, 80, 82, 90, 164, 168, 191, 225, 247, 309, 315
- Hakkı Bey, 295
- Hakkı Bey(Bitlis Vali Vekili), 199
- Hakkı Bey(Vali), 186, 226
- Hakkı Bey(Van Valisi), 186, 207, 208, 228, 232, 295
- Hakkı Mehmet, 294
- Hako, 220, 221
- Hako oğlu Bedros, 221
- Halef Efendi, 226
- Halef(Kolağası), 259
- Haleli karyesi, 286
- Halep, 13, 61, 99, 101, 152, 170, 200, 224, 225, 251, 294, 309
- Halep Nizamiye Kumandanlığı, 99
- Halep Valiliği, 99, 226
- Halid, 50, 236, 253, 306
- Halid bin Halef, 252
- Halid bin Velid, 50
- Halil Ağa, 265
- Halil Çavuş, 238
- Halil Mentеше, 156
- Halil oğlu Hurşit, 220
- Halil Paşa(Sivas Valisi), 88
- Halil Rami, 131
- Halim Bey, 30
- Halis karyesi, 254
- Halit, 232, 246, 252, 278, 290
- Halo, 198, 200
- Hamdi, 123, 200
- Hamdo, 208
- Hamid, 289
- Hamidiye Alayları, 21, 25, 34, 35, 75, 81, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 119, 130, 178, 193, 203, 260, 299, 329, 340, 343
- Hamidiye Hafif Süvari Alayları, 133
- Hamparsum Boyacıyan, 97
- Hamza Ağa(Hamidiye mülazımı), 183
- Hanif bin Tello, 218
- Hanikoğlu mahallesi, 220
- Haris? karyesi, 244
- Harkin? karyesi, 217
- Harkork? karyesi, 278
- Harkürük, 265
- Harno karyesi, 248
- Harnohi? karyesi, 254
- Haro Salman, 223
- Haroyan, 278, 279
- Harpüt, 13, 19, 20, 22, 38, 39, 73, 74, 75, 84, 87, 114, 117, 131, 164, 169, 175, 216, 239, 315, 319
- Harran, 289
- Hartman, 50
- Hartos karyesi, 254
- Harutyun Çakıryan, 99
- Hasan, 46, 112, 135, 205, 229, 236, 247, 252, 253, 254, 258, 265, 277, 285, 290, 295, 308, 342, 350
- Hasan Ağa, 284
- Hasan bin Oskan, 295
- Hasan bin Telo, 254
- Hasan Fehmi(Serbesti Gazetesi yazarı), 112
- Hasan Hoca, 135
- Hasan Osman, 286
- Hasan Rindi, 205
- Hasanabad, 179
- Hasanan aşireti, 91
- Hasananlı aşireti, 209, 259, 261, 299, 311, 312
- Hasananlı Rıza, 209
- Hasanbeyli karyesi, 235
- Hasançar karyesi, 253
- Hasankeyf, 20
- Hasanova, 187
- Hasenan aşireti, 34
- Hasenanlı aşireti, 86, 201
- Hasgir karyesi, 268
- Hasköy karyesi, 280
- Hasnikli oğlu Şükrü Bey, 209
- Haso, 286, 294
- Haso İbrahim, 286
- Hasruf Efendi, 240
- Hassa kazası, 226, 229
- Haşin, 268
- Hatmans, 86
- Havasil karyesi, 241
- Havasor nahiyesi, 304
- Havend karyesi, 237
- Haventanes karyesi, 213
- Hayan nahiyesi, 281
- Haydaran aşireti, 91
- Haydaranlı aşireti, 23, 34, 86, 123, 186, 189, 205, 206, 226, 229, 232, 265, 267, 299, 306, 321, 328
- Haydaranlı Hasan Ağa, 265
- Hayderanî Hüseyin Paşa, 34
- Haydut Cemil, 249
- Haykan, 220
- Hayne karyesi, 250
- Hayri Bey, 314
- Hayrin, 222
- Hayser nahiyesi, 288
- Hayvener? karyesi, 278
- Hazeh karyesi, 252

Hazo bin Tezo, 278
 Hazolu Salih bin Hacı Mesud, 237
 Hazro, 20, 208, 322
 Hazro karyesi, 208
 Hebo, 201
 Hemayak, 220
 Hemkürdkan, 20
 Hemparsom Mardirusyan, 249
 Hemri veled Simon, 220
 Henry Blosser Lynch, 32
 Henry Layard, 28
 Herbar? karyesi, 287
 Hersonk köyü, 34
 Hesno nam Kürd, 237
 Hesrof Efendi, 254
 Heşt karyesi, 237
 Hetawi Kürd Dergisi, 131
 Hetrokin Herko, 323
 Hevanis oğlu Ermenyan, 222
 Heyan aşireti, 205
 Heylo Manastırı, 294
 Heytenek? karyesi, 278
 Hınçak Komitesi, 97
 Hınçak Partisi, 102
 Hıms, 86, 89, 91, 105, 117, 217, 253, 261, 266
 Hırimyan Hayrik(Ermeni Patriği), 26
 Hırvatlar, 21
 Hikmet Baban, 120
 Hikmet, Hüseyin Şükrü, 131
 Hillo oğlu Mustafa, 222
 Hilmi Bey(Parti Müfettişi), 140
 Hilmi Ziya Ülken, 136
 Hirid, 255
 Hızan, 20, 119, 144, 160, 184, 199, 200, 203, 207, 216, 217, 218, 224, 225, 231, 232, 235, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 249, 251, 252, 254, 255, 272, 275, 281, 286, 287, 294
 Hızanlı Seyit Ali, 237
 Hoca Seyfeddin, 121
 Hoff, 74, 77, 230, 347
 Hoh karyesi, 237, 288
 Hollanda, 75
 Homar karyesi, 271, 281, 286, 288
 Homar? kasabası, 271
 Horen Narbey(Beşiktaş Piskoposu), 67
 Horhor karyesi, 324
 Hosrof Efendi, 248
 Hoşaçin? aryesi, 262
 Hoşkar karyesi, 282
 Hoşmetyan, 292
 Hoy, 124, 162, 221, 306, 308, 309, 316, 321

Hoza, 237
 Hums? karyesi, 221
 Hurşid, 236, 308
 Hurus aşireti, 245
 Huşud karyesi, 219
 Huyut, 94, 119, 192, 207, 219, 223, 226, 230, 232, 277, 278, 283, 284
 Huzur karyesi, 183
 Hüdavendigâr, 326
 Hüseyin, 308
 Hüseyin bin Resul, 289
 Hüseyin Cahit, 36, 37, 114, 121, 133, 135, 138, 142, 143, 144, 146, 177, 197, 215, 291
 Hüseyin Hilmi Paşa, 150
 Hüseyin Hüsnü Paşa, 144
 Hüseyin Paşa, 34, 91, 123, 153, 178, 181, 186, 189, 192, 196, 200, 201, 205, 219, 233, 266, 267, 271, 306, 318, 321, 328, 340
 Hüseyin Tosun Bey, 121

I

I. Dünya Savaşı, 6, 17, 18, 77, 96, 105, 126, 129, 132, 139, 147, 149, 153, 161, 164, 166, 168, 170, 172, 202, 297, 330, 339, 343, 344, 348
 I. Genç Türk Kongresi, 109
 İğdır, 141
 II. Abdülhamit, 5, 34, 43, 49, 59, 61, 62, 63, 64, 72, 81, 82, 84, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 109, 111, 112, 123, 132, 133, 145, 151, 175, 339, 340, 341, 343, 347, 349
 II. Mahmud, 22, 43, 47, 338
 II. Mahmut, 43, 47, 49, 51, 89
 II. Meşrutiyet, 5, 18, 35, 43, 65, 84, 94, 95, 109, 112, 113, 115, 118, 121, 125, 126, 127, 130, 131, 132, 136, 139, 142, 148, 149, 172, 175, 176, 177, 178, 197, 207, 233, 265, 330, 342, 347, 349, 350
 II. Nikola(Rus Çarı), 164
 Independence Gazetesi, 267
 İraz? karyesi, 269

İ

İbrahim bin Maksud, 201
 İbrahim Efendi(Başkâtip), 180
 İbrahim Hakkı Paşa, 152, 156
 İbrahim Meferdiciyan, 200
 İbrahim Paşa, 51, 91, 93, 192, 259, 299
 İbrahim(Süryani Murahhası), 185
 İdmanlı aşireti, 306
 İdrisi Bitlisi, 19
 İhsan Paşa, 160
 İhtiyat-ı Zahire Sandığı, 138

- İkinci Sason İsyanı, 94
 İlanlu? karyesi, 290
 İlyas, 308
 İlyas Efendi(Diyarbakır Süryani Metropolitani), 266
 İlyas oğlu Mehmet, 277
 İlyas Sami Efendi, 147
 İmadiye, 43, 78
 İmraniye, 141
 İngiltere, 67, 68, 69, 72, 73, 78, 82, 90, 95, 97, 98, 101, 104, 110, 144, 154, 155, 156, 161, 165, 170, 175, 216, 297, 314
 İran, 14, 23, 29, 39, 45, 50, 55, 78, 79, 80, 102, 103, 104, 123, 124, 140, 153, 163, 164, 175, 190, 191, 196, 220, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 234, 246, 255, 262, 272, 279, 284, 298, 302, 303, 306, 307, 309, 313, 314, 319, 338
 İranus, 87
 İrzak karyesi, 291
 İsadur oğlu Verdi, 226
 İshak Sükuti, 63, 120
 İsmail Ali Bey(Van Valisi), 233
 İsmail Bey, 238, 256
 İsmail Fazıl Paşa, 14, 17, 24, 28, 341, 348
 İsmail Hakkı Baban, 120
 İsmail Hakkı Bey(Süvari Binbaşısı), 256
 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 19
 İsmail Kemal, 112
 İsmail oğlu Ağa, 221
 İsmet Şerif Vanlı, 15
 İspendar karyesi, 277
 İspendor karyesi, 268
 İstanbul, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 82, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 101, 102, 103, 109, 110, 111, 112, 115, 118, 120, 122, 123, 125, 127, 128, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 141, 143, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 172, 182, 265, 296, 297, 308, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350
 İşodi karyesi, 240
 İttihat-ı Muhammedî Cemiyeti, 112
 İttihat ve Terakki, 5, 7, 34, 60, 61, 63, 64, 65, 74, 96, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 144, 146, 150, 151, 153, 156, 157, 161, 162, 164, 171, 172, 197, 215, 297, 330, 337, 338, 339, 340, 342, 348, 349
 İttihat ve Terakki Cemiyeti, 111, 120, 122, 216
 İttihat-ı Osmaniye Cemiyeti, 63
 İzmir, 102
 İzronif? köyü, 199
 İzzet Bey(Van Valisi), 281
 İzzet Efendi, 201
- J**
- J. Klein, 32, 33, 34, 35, 79, 81, 93, 178, 196
 Jamanak Gazetesi, 114, 267
 Janet Klein, 25, 27, 178
 Janik kuşçu Ceil Ağa, 231
 Jin Dergisi, 131, 349
 Jin Gazetesi, 131
 Jön Türkler, 46, 63, 64, 73, 110, 111, 123, 130, 338, 346
 Justin McCarthy, 16, 27, 28, 103
- K**
- K. Gamsaragan(Rus konsolosu), 77
 Kaba Ağaç karyesi, 225
 Kabacozlu Hemptarsom, 278
 Kaçid, 241
 Kafkasya, 13, 18, 21, 30, 32, 34, 102, 105, 120, 121, 176, 302, 315, 319, 320, 321, 347
 Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey, 63
 Kahire, 81, 130, 131
 Kahtis? karyesi, 223
 Kalecik karyesi, 264
 Kaleli karyesi, 294
 Kalender karyesi, 183
 Kalu mahallesi, 143
 Kameziz? karyesi, 214, 234
 Kamil bin Derviş, 252
 Kamil Paşa, 50, 156, 215
 Kamuran Bedirhan, 131
 Kamuşlu karyesi, 248
 Kan karyesi, 255
 Kanıkol? karyesi, 247, 285
 Kanıkvar? karyesi, 228
 Kankoza, 264
 Kanuni Sultan Süleyman, 19
 Kapu karyesi, 286
 Kapumciyan Mıdırğıç, 311
 Karaağaç, 141, 224, 226
 Karabaşlı ağalarından Cemşid Ağa, 265
 Karabet Çakalyan, 279
 Karabet Efendi, 326
 Karabet karyesi, 311
 Karabetyan, 268, 269

- Karaca karyesi, 254
 Karacaviran, 141
 Karadağlılar, 21
 Karagündüz karyesi, 260, 262
 Karahalil, 141
 Karahanlı aşireti, 263
 Karahisar-ı Sahib, 326
 Karakeçi aşireti, 91
 Karakeçili aşireti, 157
 Karakilise, 86, 88, 89, 189, 190, 310
 Karakin, 262
 Karakoç karyesi, 299
 Karakulb kazası, 309
 Karasi karyesi, 288
 Karasu, 141
 Karbo oğlu Murat, 221
 Karçikan, 88, 208, 213, 222, 225, 228, 231, 239, 245, 268, 288, 305
 Karesi karyesi, 255
 Karesi kazası, 228
 Karganlı Nuri Ağa, 265
 Karkar deresi, 207
 Karkar karyesi, 212
 Karkar mevki, 212
 Karkar nahiyesi, 213, 225, 239
 Karkarlı Yakup Bey, 212
 Karlıova, 91
 Karmaz karyesi, 248
 Karmen Efendi, 137
 Kars, 13, 65, 126, 166, 169, 199, 200, 307, 321
 Karvak karyesi, 208
 Kasabar, 240, 254, 261, 276, 290
 Kasbar, 221
 Kasım Ağa, 279
 Kasım Bey, 84, 95, 192, 198, 200, 209, 242, 275, 278, 295, 296, 297, 319
 Kasım bin Musa, 231
 Kasım karyesi, 261, 262, 325
 Kaspiy Gazetesi, 28
 Kastamonu, 87, 271
 Kaşok karyesi, 284
 Katagigos, 76, 165, 288
 Katagigos Sehak Efendi, 225
 Katolik Ermeniler, 15, 16, 22
 Kavak, 141
 Kavan köyü, 277
 Kavanlı, 238
 Kavara, 22, 24
 Kavrikar aşireti, 97
 Kaymakam Hilmi Efendi, 257
 Kaymakam Ragıp Bey, 202
 Kayseri, 102
 Kazanlı karyesi, 217
 Kazar, 87
 Kazer oğlu Melik, 220
 Kazım Bey (Vali), 258
 Kazım Karabekir, 40, 64, 102, 162
 Keban karyeli Artin, 228
 Kegam Efendi, 209
 Kegam Efendi(Ermeni Murahhası), 312
 Kel Mehmet, 220, 223
 Kel Mehmet oğlu Mehmet, 220
 Kelali, 237
 Keldaniler, 15, 21, 172, 270
 Keldoş karyesi, 252
 Kemah, 117, 250, 262, 263, 276
 Kems karyesi, 288
 Kenneth Kirkwood, 44
 Keranil karyesi, 287
 Kerdeküm? karyesi, 289
 Kermesti karyesi, 288
 Kero, 271
 Kertakom karyesi, 291
 Kertaman karyesi, 278
 Kesan, 20
 Kesanlı Musa Bey(Orman memuru), 192
 Keşab, 20
 Keşiş Kirabet(Murahhas Vekili), 241
 Keşiş Mıdırgıç, 294
 Keşiş Murat, 228
 Keşiş Serkis, 245
 Key karyesi, 198
 Keykanlı, 234
 Kığı, 189, 243, 258, 267, 269, 282, 290, 291, 293, 311
 Kıptiler, 16, 21
 Kıran aşireti, 247
 Kırbo, 294
 Kırgalı karyesi, 286
 Kırım, 5, 34, 55, 56, 120, 348
 Kırım Harbi, 55, 56
 Kırmızı değirmen, 254
 Kızır oğlu Neremo, 221
 Kızaroğlu Tarendoz, 220
 Kızıl kilise, 96
 Kızılca, 141
 Kızılçubuk karyesi, 311
 Kığat, 256
 Kığork, 228, 235, 238
 Kığork Efendi, 248
 Kığork(Ermeni Murahhası), 235
 Kığı, 86, 105
 Kiki aşireti, 60
 Kinner, 26
 Kiragos, 87, 237, 327

- Kiragos Bedrosyan, 280
 Kirkor, 87, 208, 221, 239, 243, 246, 257, 288, 289, 325
 Kirkor Artinyan, 286
 Kirkor Efendi, 311
 Kirkor Monokyan, 293
 Kirkor Postayan, 292
 Kirkork Efendi(Ermeni Murahhası), 184, 185
 Kirkoryan Haço, 201
 Kirmab karyesi, 227
 Kisha(?), 141
 Kitkan aşireti, 157
 Kiverk oğlu Monok, 221
 Kiyork, 269
 Knapp, 155
 Kobanis Kilisesi, 300
 Koca Bedros, 230
 Koca oğlu Artin, 224
 Kocadağ nahiyesi, 141
 Koç Ağa, 265
 Koçhisar nahiyesi, 141, 266
 Koçu Melkaniyan, 208
 Kodan aşireti, 253, 287
 Kofanovski, 300
 Koğak karyesi, 252
 Kojo, 219
 Kolanis karyesi, 280
 Kolca Ağa, 316
 Kolcu Hacı, 312
 Koloso Ohanisyan, 295
 Koluhan ağa, 246, 247, 285, 314
 Koluhan Hacı çetesi, 247
 Kon karyesi, 246
 Konis karyesi, 222
 Konsolos Dickson, 119
 Kop karyesi, 201, 202, 208, 252, 259
 Korcane, 278
 Korih karyesi, 287
 Kotur, 20, 50
 Kozan, 152, 170, 182, 225
 Kozlar karyesi, 252
 Kozuçan, 189
 Köktürk Kitabeleri, 14
 Kör Silo, 289
 Kösebir, 255
 Kösepatlı, 39
 Köyki Kivork, 200
 Köz karyesi, 220
 Kulb, 204, 227, 229, 238, 275
 Kulp, 20, 22, 26, 105
 Kumkapı Gösterisi, 94
 Kursaçay, 248
 Kurt Bey, 220
 Kurt Beyin oğlu Abdullah, 271
 Kurtkan karyesi, 223, 230
 Kurtlukaya? karyesi, 266
 Kuruçay, 87, 250
 Kuzican, 89, 269
 Kuzines karyesi, 213
 Küçük Sait Paşa, 156
 Külli Bey, 262
 Küpkıran karyesi, 183
 Kürdistan Bağımsızlık Komitesi, 131
 Kürdistan Dergisi, 131
 Kürdistan Gazetesi, 131, 132
 Kürdistan Teali Cemiyeti, 131
 Kürt Abdullah Bey, 198
 Kürt Dağı, 226
 Kürt Genco, 323
 Kürt İbrahim Paşa, 266
 Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, 131
 Kürt Kato, 327
 Kürt Millet Fırkası, 131
 Kürt Musa, 5, 94, 95, 209, 267, 296, 347, 348
 Kürt Said, 209
 Kürt Selim Şitak, 222
 Kürt Tahir Ağa, 199
 Kürt Talebe Hiva (Umut) Cemiyeti, 130
 Kürt Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti, 131
 Kürt Teali Cemiyeti, 131
 Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 127, 128, 129, 130, 202, 317, 344
 Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, 123
 Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti, 131
 Kürt Yusuf, 200
 Kürtler, 5, 6, 14, 15, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 55, 59, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 80, 81, 82, 84, 85, 89, 91, 92, 96, 97, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 151, 153, 158, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 175, 178, 179, 181, 182, 183, 185, 186, 191, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 208, 211, 212, 217, 219, 222, 223, 225, 231, 234, 235, 236, 238, 247, 249, 250, 251, 256, 259, 260, 263, 266, 267, 269, 270, 271, 273, 274, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 292, 293, 294, 299, 301, 306, 307, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 328, 330, 338, 342, 343, 344, 345, 347, 348

Küsur?Kürtleri, 289

L

Ladik, 141, 276

Latar? karyesi, 248, 283

Layard(Büyükelçi), 68, 69, 70

Lice, 210, 211

Licik karyesi, 311

Lim Manastırı, 294

Liz nahiyesi, 226

Londra, 85, 158, 270, 271, 314

Londra Sefareti, 85

Lord Curzon, 156

Lord Granvil(İngiltere Hariciye Nazırı), 69

Loris Melikof, 65

Losin, 321

Lusya, 286, 327

M

Macarlar, 21

Mademan, 292

Maden, 161, 210, 211, 335, 336

Mafkan, 49

Mahmi, 157, 192, 207, 232, 233, 238, 239,
240, 245, 246, 247, 249, 252

Mahmi Kabas, 157, 192, 207, 232, 233

Mahmut Ağa(Hamidiye mülazımı), 183

Mahmudi, 20

Mahmudiye kazası, 86

Mahmut, 278, 308

Mahmut Ağa, 179, 187, 265

Mahmut Bey, 219

Mahmut Emin, 284

Mahmut Musa Bey, 192

Mahmut Nedim Paşa, 62

Mahmut Paşa, 303

Mahmut Paşa(Caf Aşireti Reisi), 317

Mahmut Şevket Paşa, 112, 123

Mahmutlu karyesi, 218

Makakız karyesi, 226

Makar oğlu Bağdo, 221

Makar oğlu Beydo, 221

Makedonya, 64, 110, 140, 348

Mako oğlu Seho, 221

Makon karyesi, 277

Maksud oğlu Süleyman, 290

Makulak? karyesi, 268

Maladomi kabilesi, 234

Malaknan karyesi, 227

Malato? karyesi, 262

Malatya, 13, 34, 85, 87, 88, 117, 131, 203,
224

Malazgirt, 19, 91, 153, 188, 201, 202, 224,
226, 252, 254, 261, 283, 298, 299, 302,
306, 316, 322, 325

Malazgirt Zaferi, 19

Malhas, 82, 83, 293

Malhasyan, 237, 249

Malhasyan Zako, 237

Malor, 275

Mamhoran, 221, 247, 315

Mamhoran aşiret, 287

Mamhoran aşireti, 253, 285

Mamhoranlı aşireti, 315

Mamo'nun oğlu İbrahim, 325, 326

Mamüretülaziz, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 34,
77, 105, 139, 141, 147, 150, 152, 179,
182, 185, 187, 190, 195, 224, 242, 257,
282, 289, 291, 317, 318, 321, 325, 326,
349

Mamüre-tülaziz, 36

Man Manastırı, 248

Manastır, 49, 110

Mancılık, 88

Mancuyan Mardiros, 202

Manik oğlu Arakil, 221

Manok, 221, 237, 252, 272, 283, 322

Manok oğlu Rezko, 221

Manokyan, 220

Mansur Bey, 56

Manuel, 87

Manzume-i Efkâr Gazetesi, 201, 251, 266,
267

Maprin, 222

Maran, 248

Maraş, 23, 99, 100, 101, 102, 166, 170, 229,
255, 272, 274, 309, 341

Maraş mutasarrıflığı, 99

Mardin, 13, 14, 19, 22, 31, 47, 62, 148, 161,
168, 205, 241, 276, 286, 336, 344

Mardirasyan Ermenaki, 201

Mardirus, 35

Mari, 321, 324

Marin, 237

Markar, 221, 240, 243, 254, 290

Markar oğlu Saho, 221

Markara oğlu Osyeb, 221

Marko, 224

Marmand? karyesi, 280

Maruf, 230

Mazgirt, 20

Mazhar Bey(Bitlis Valisi), 212, 239, 240,
245, 246, 248, 250, 251, 255, 257, 283,
285, 287, 296

Mcgregor, 95, 175, 297

Mecid, 197, 308

Mecid oğlu Hamid, 220

Mecik karyesi, 252

- Mehdan, 313
 Mehmed Emin, 240
 Mehmet, 308
 Mehmet Ağa, 86, 229, 264, 269, 274, 277
 Mehmet Ali Bey(Mamüretülaziz Valisi), 185
 Mehmet Ali Paşa, 43, 51
 Mehmet Ali Paşa İsyanı, 43
 Mehmet Beşar, 205
 Mehmet bin Bala, 242
 Mehmet bin Ömer, 229, 261
 Mehmet Efendi, 280, 312
 Mehmet Efendi(Mülazım), 242
 Mehmet Emin, 126, 232, 249, 253, 268, 271, 274, 279, 283
 Mehmet Niyazi Bey, 275
 Mehmet Resül(Zilan Aşireti Reisi), 119
 Mehmet Reşid, 208
 Mehmet Reşit Paşa, 47
 Mehmet Sadık Bey, 229
 Mehmet Ziya Bey(Maliye Nazırı), 149
 Mekden? köyü, 199
 Mekke, 78, 80, 94, 95, 297
 Mela Mahmud Bayazidi, 27
 Melikan karyesi, 254
 Meliki Şeridos, 292
 Melkon Efendi, 258
 Memik, 324
 Mendan karyesi, 234
 Mengücek, 19
 Meran Ağa bin Tahir Ağa, 218
 Mercanyan Vahak Efendi, 313
 Mermerikan Aşireti, 85
 Mersin, 170, 311
 Mervane, 285
 Meryem Ana karyesi, 324
 Meryem binti Mıgırdıç, 322
 Merzeka aşireti, 299
 Merzifon Olayı, 94
 Mestanlı Diban, 257
 Mestanlı Temo, 273
 Mesudî, 14
 Meşrutiyet Gazetesi, 118
 Meşveret Gazetesi, 64
 Meyyafarikin, 20
 Mıdırgıç, 87, 100, 220, 313
 Mıgırdıç, 67, 85, 230, 239, 322, 325
 Mıgırdıç Hrimyan, 67
 Mıgırdıç Sarıyan, 85
 Mıgırdıçyan, 280
 Mısır, 43, 83, 164, 176, 311
 Miç karyesi, 278
 Midyat, 61
 Mihayen Nadir, 219
 Mihitar, 238
 Mihmanlı, 39
 Miho, 161, 221
 Mihran, 198
 Mührani, 20
 Mikail Nalidyen Efendi, 290
 Mikdad, 290
 Milan aşireti, 86, 91
 Milan karyesi, 238
 Milanlı İbrahim Paşa, 328
 Milli aşireti, 14, 23, 37, 57, 60, 62, 110, 157, 259, 261, 314, 345, 349
 Minas, 67, 87, 225, 230, 235
 Minas Çeraz, 67
 Minas oğlu Serkis, 224
 Mir Muhammed, 43, 49
 Mir Muhi, 157, 212, 222, 233, 234, 241, 246, 255, 277, 279, 281, 285, 288, 314
 Miralay Abdülhamit, 261
 Miran aşireti, 93, 247
 Miranlı Mustafa Paşa, 93, 328
 Mirliva Hüseyin Paşa, 91
 Mirliva Mehmet Paşa, 56
 Mirliva Mustafa Efendi, 317
 Mirza karyesi, 183
 Mirzaoğulları, 282
 Mirzek, 240
 Mirzo oğlu Mirhan, 219
 Mirzoyan Yusuf, 259
 Mişel, 311
 Mişel Cipcikof, 311
 Mithat Bedirhan, 81
 Magonik? karyesi, 242
 Molla Ali, 200
 Molla bin Abdullah, 258
 Molla Kasım, 276
 Molla Selim, 129, 151, 160, 274
 Molla Yahya, 49
 Mollakasım köyü, 168
 Mollakend karyesi, 325
 Molyeneux-Seel, 155
 Monak Bağdatyan, 187
 Monak Kapanyan, 187
 Mondros Mütarekesi, 19, 131, 346
 Monohan, Bitlis, 155
 Monok, 229, 271, 283
 Mosis, 256
 Moskova, 164
 Mr. Barlett, 102
 Muhammed Ağa, 40
 Muhtar Ezdo, 288
 Muhtar Melik Efendi, 290
 Muradiye, 91

Murahhas Kigork, 248, 283
 Murat Bey, 227, 269
 Murat oğlu İsrail, 222
 Murat oğlu Melik, 220
 Murat oğlu Murat, 221
 Murat oğlu Simon, 245
 Murgan?, 280
 Musa, 295
 Musa Bey, 5, 84, 94, 95, 200, 206, 208, 226, 267, 268, 269, 296, 297, 307, 339, 347, 348, 349
 Musa Bey (Mutki aşiret reisi), 95
 Musa bin Reşid, 278
 Musa Kazım Efendi, 323
 Musa Suphi (Musa Bey), 94
 Muskanlı Derviş, 273
 Mustafa, 308
 Mustafa Abdülhalik Bey(Bitlis Valisi), 170
 Mustafa Bey(Erkan-ı Harbiye Bölükbaşı), 137, 184
 Mustafa Efendi(Müdafa-i Milliye Cemaati Reisi), 243
 Mustafa Fazıl Paşa, 61
 Mustafa Kemal, 65, 96, 297
 Mustafa Paşa mahallesi, 224
 Mustafa Reşit Paşa, 46
 Mustafa Rıfki Paşa(Genç Sancağı Mutasarrıfı), 203
 Mustafa Sabri Efendi, 327
 Mustafapaşazade Alişan Bey, 202
 Musul, 13, 19, 22, 47, 50, 55, 83, 119, 121, 129, 139, 149, 272, 287
 Musun Köyü, 265
 Muş, 13, 22, 26, 28, 35, 38, 40, 47, 66, 78, 85, 86, 89, 90, 94, 95, 96, 104, 114, 129, 137, 145, 147, 152, 158, 160, 164, 167, 179, 187, 188, 196, 198, 200, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 218, 219, 224, 226, 233, 238, 240, 242, 247, 248, 250, 254, 259, 260, 261, 265, 267, 268, 269, 275, 276, 278, 280, 281, 283, 284, 287, 289, 290, 295, 296, 307, 313, 316, 319, 322, 323, 324, 325
 Muş Kaymakamlığı, 40
 Muş Murahhashanesi, 206
 Muş ovası, 297
 Muşeh, 87
 Muşeng, 219, 220, 245, 246, 273, 324
 Muşeng Ervarih, 219
 Muşeng Zagikyan, 249
 Mut karyesi, 212
 Mutki, 28, 95, 119, 184, 216, 223, 224, 260, 272, 275, 278, 280, 284, 297

Mutkili Halil Koyalı, 130
 Müftü Molla Hati, 49
 Müküs, 20, 220, 230, 235, 236, 255, 288
 Müküs Emiri, 50
 Müküs'lü Mahmud Han, 51
 Mülkanlı Kesyo, 258
 Mülkat karyesi, 240
 Müşir Osman Paşa, 111
 Müşir Topal Osman Paşa, 51
 Mzuri aşireti, 49

N

Nalidyân, 290
 Namık Kemal, 61
 Namo, 204, 275
 Namo bin Reşo, 204
 Nanonikyan? karyesi, 251
 Naror? karyesi, 289
 Narses Varjabedian (Ermeni Patriği), 66
 Narses Varjabetyan (Ermeni Patriği), 66
 Narses(Ermeni Patriği), 66, 70
 Nazım Bey(Vali), 224
 Nazif Efendi(Trabzon Valisi), 273
 Necip, 75, 312
 Necmeddin, 180, 208
 Necmettin Bey, 143
 Necmettin Molla Bey, 143
 Nesib Efendi(Maliye Müfettişi), 149
 Neto oğlu Fetullah, 223
 Nevreş karyesi, 208
 New York Heral Gazetesi, 97
 Nigot karyesi, 257
 Niğdeli Mehmet bin Hasan, 202
 Niyazi Bey, 110
 Nizip, 51
 Nordoz, 225
 Norh? karyesi, 272
 Norşin karyesi, 180, 208
 Norşinli Şeyh Ziyadeddin, 167
 Norşun karyesi, 255
 Norveç, 75
 Nurdüz, 83, 222, 228, 234, 247, 269, 281, 285, 315
 Nurettin(Vali vekili), 188
 Nuri Efendi, 247, 251
 Nurşin karyesi, 200
 Nurullah Bey, 43, 59
 Nusaybin, 61
 Nusret Bey, 312

O

Oğnut, 179, 282
 Oğuz, 14, 62, 123, 345
 Ohan, 87, 199, 287, 289
 Ohanis, 200, 219, 247, 249, 253

- Ohanis veled Kizar, 251
 Ohannes, 262, 295
 Ohayan Tomasin, 225
 Ohri, 63, 110
 Ohri'li Arnavut İbrahim Ethem (Temo), 63
 Okuk karyesi, 200
 Okumuşoğlu Mahmut Ağa, 187
 Ortahisar mahallesi, 4
 Ortodoks Rumlar, 16
 Osdin karyesi, 218
 Osman, 292
 Osman Çavuş, 322, 325
 Osmanlı Bankası Baskını, 94
Osmanlı Devleti, 5, 9, 10, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 47, 51, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 95, 96, 99, 101, 103, 104, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 118, 124, 128, 129, 131, 132, 135, 139, 145, 148, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 181, 215, 259, 297, 298, 307, 316, 317, 326, 329, 338, 341, 344, 347, 348
 Osmanlı İmparatorluğu, 13, 14, 15, 20, 23, 39, 53, 67, 73, 153, 159, 166, 167, 339, 346, 347, 348
 Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 65, 127
 Osmanlı Liberaller Kongresi, 120
 Osmanlı oteli, 311
 Osyeb, 220, 246
 Osyeb oğlu Sakomon, 258
 Ov karyesi, 213
 Ovacık, 89, 141, 251, 264, 265
 Ovakim(Bayburt kazası Mal Müdürü Muavini), 243, 269
 Ozim karyesi, 200, 279, 286, 295
 Ozut karyesi, 250, 289
- Ö**
- Ömer, 87, 103, 189, 208, 222, 228, 232, 236, 253, 254, 255, 279, 283, 287, 292, 308, 324, 344
 Ömer Ağa, 228
 Ömer Bey oğlu Mahmut, 222
 Ömer bin Mehmet, 290
 Ömer bin Muhi, 254
 Ömer bin Şahin, 252
 Ömer oğlu Mehmet bin Musa, 290
 Ömer Pehlivan, 87
- P**
- P. Aryan, 203
 Padıganlı? karyesi, 275
 Paksi köyü, 168
 Palu, 20, 54, 167, 208, 209, 243
 Palut köyü, 249
 Pamuk, 324
 Pani köyü, 190
 Panos oğlu Karabet, 221
 Papahlılar, 266
 Papan mezrası, 222
 Papas Karabet, 87
 Papaz Artin Efendi, 268
 Papaz Karabet Efendi, 278
 Papaz Kirkor, 249
 Papaz Ohan, 87
 Papaz Sehak Efendi, 225
 Papaz Serkiz Efendi, 207
 Papaz Torkis Efendi, 240
 Paplak Dağı, 238
 Paris, 16, 63, 64, 109, 110, 118, 120, 121, 314, 339
 Pasin, 117, 223
 Pasinler, 86, 105, 117, 121, 189
 Pasinlerve, 168
 Pasor karyesi, 281
 Paşavank köyü, 322
 Patnos, 91, 189
 Patrik Matteos, 54
 Pazemay, 247
 Pedros Ağa(Reis), 187
 Pelak, 35
 Pelikan aşireti, 279
 Pelikan Muhtarı Mehmet, 254
 Pelli köyü, 207, 208
 Pençenar aşireti, 205, 219, 244
 Perçeniç karyesi, 326
 Peresnin karyesi, 268
 Perhi karyesi, 258
 Perinçan, 292, 293
 Pertek, 20, 263, 264, 276
 Pertekli Ali, 274
 Pervari, 119, 141, 200, 203, 217, 219, 237, 249, 253, 268, 279, 287, 295, 323
 Pervari kazası, 237
 Pervarili Tahir Ağa, 192, 233
 Petersburg, 311, 314
 Petrosyan, 46, 63, 65, 110, 155, 346
 Peyman Gazetesi, 114, 131
 Pingan köyü, 87
 Pırbadalan? karyesi, 269
 Pırgos karyesi, 245
 Pırınççizade Arif Efendi, 121
 Piro, 286
 Pol Milyokof, 77
 Polis Arşak, 277
 Polis Erşak, 268

Postakind karyesi, 208
 Prens Sabahattin, 64, 109, 110, 115, 116
 Protestan Ermeniler, 15, 16, 22
 Puhan oğlu Monok, 221
 Pülümür, 189, 191, 263, 265, 268, 293
 Pütürge, 257

R

Rafael Efendi, 211
 Ragıp Bey, 201, 202
 Ragıp Efendi, 299
 Rahip Artin, 39
 Rahip Eznik Efendi, 288
 Rahip Nergisi, 303
 Rahip Zakarya Efendi, 262
 Ramanlı aşireti, 288
 Ramoran karyesi, 253, 287
 Raşo, 208, 321
 Rauf Bey(Vali Vekili), 248
 Razo, 327
 Receban aşireti, 282
 Recebanlı aşireti, 288
 Refahiye, 251
 Refahiyeli Haydar Bey, 250
 Refik Bey, 268
 Resul Süleyman, 254
 Resul(binbaşı), 306
 Reşadiye, 141, 168, 207, 212, 223, 232, 245, 246
 Reşid, 187, 192, 236, 238, 243, 248, 251, 252, 299, 310, 313, 322, 325
 Reşid Ağa, 187
 Reşid bin Sülo, 254
 Reşit Bey, 87, 119, 293
 Reşkotan aşireti, 160, 205, 221, 244, 286, 293
 Reşo, 204, 227, 252
 Reval, 110
 Revan, 307
 Revanduz, 23, 43, 49, 169
 Revanduzlu Mir Muhammed Paşa, 49
 Rıdvan, 237
 Rıza Ağa, 260, 261
 Rıza(Hasanlı Binbaşı), 259
 Rikab-ı Hümayun Kapıcaşılığı, 51
 Roji Kurd, 130, 131
 Romenler, 21
 Rosdum, 313
 Rum Ortodosklar, 15
 Rumeli, 48, 49, 60, 109, 110, 120, 136, 140, 149, 156, 314
 Rumiye, 220, 235, 260, 261, 285, 300, 308, 314, 316, 321
 Rumiye Şehbenderliği, 285, 314, 321

Rupen, 87
 Rusya, 18, 23, 32, 33, 44, 54, 55, 56, 62, 65, 66, 70, 72, 73, 74, 81, 82, 86, 88, 89, 90, 96, 97, 101, 103, 105, 110, 134, 140, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 176, 177, 181, 183, 188, 206, 216, 220, 232, 233, 259, 260, 283, 286, 297, 298, 299, 303, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 328, 329, 330, 338, 344, 346, 348, 349

Rüşdiye nahiyesi, 225

S

S. I. Brouk, 15
 Saadettin Paşa, 103, 104, 345
 Sadi, 231, 276
 Sadi oğlu Mikdat, 231
 Sadullah Efendi(Jandarma Binbaşısı), 148
 Saffet Bey(Nişancı Alay Kumandanı), 315
 Safrastıyan, 95, 144, 175, 297
 Sagdon, 281
 Sağırzade Sıddık Bey, 262
 Sağman, 20
 Sahak, 87
 Said, 56, 74, 121, 128, 130, 135, 153, 160, 162, 178, 181, 192, 209, 220, 222, 225, 232, 233, 234, 246, 252, 268, 269, 270, 277, 279, 284, 285, 308, 325, 339, 345
 Said Berzenci, 121
 Said Bey, 178, 181, 268, 269, 277
 Said Halim Paşa, 74, 339
 Said Simko, 162, 192
 Said-i Kürdi, 128
 Sais-i Kürdi, 167
 Sait Bey, 312
 Sakomon, 258
 Salih, 308
 Salih Bey(Ergani Mutasarrıfı), 323
 Salih bin Abdullah, 221
 Salih Paşa, 105
 Salisbury (İngiltere Dış İşleri Bakanı), 68, 85
 Saltuklu, 19
 Samoil, 271
 Samsun, 50, 98, 164, 236, 325, 340, 346
 Sapoyan Kırkor, 255
 Sara, 327
 Sarı Şeyh çiftliği, 200
 Sarık karyesi, 262
 Sarılar, 100
 Sarısu, 186, 225
 Sarısu aşireti, 186
 Saro, 270

- Sason, 5, 22, 26, 28, 32, 71, 78, 86, 93, 94, 96, 97, 98, 104, 105, 114, 128, 164, 175, 179, 180, 186, 197, 202, 204, 208, 218, 219, 226, 227, 237, 260, 265, 268, 275, 276, 278, 281, 284, 322, 326, 341, 343, 346
- Sason dağları, 275
- Sasonlu Tahir, 224
- Saydo, 84
- Sebkanlı aşireti, 326
- Seçun? karyesi, 225
- Seferyan, 230
- Sega mahallesi, 224
- Sehak Manokyan, 227
- Sehveran? karyesi, 249
- Sekasurlu Ovakim, 243
- Sekiz oğlu Karabet, 271
- Sekizyan, 268
- Selanik, 110, 111, 112
- Selçuklu, 19
- Seldo, 272
- Selend? karyesi, 268, 269, 272
- Selez karyesi, 272
- Selim Ağa, 187
- Selmas, 261, 321
- Sepan, 221
- Sepki aşireti, 226
- Serdarzade Sıtkı Bey, 121
- Seres, 110
- Serkis, 87, 207, 221, 225, 231, 257, 270
- Serkiz, 207, 255, 276, 304
- Serkiz Mosesyan, 294
- Sermed karyesi, 325
- Serpiskopes Vahram Efendi(Ermeni Patrik Kaymakamı), 207
- Serupeyan Kigork, 283
- Sevir nahiyesi, 85
- Seydan aşireti, 265
- Seyhan köyü, 251
- Seyid, 217, 230, 298, 318
- Seyid Ali, 217, 318
- Seyit Abdülkadir, 27, 115, 128, 202
- Seyit Ağanın oğlu Hacı, 265
- Seyit Ali, 192, 213, 233, 240, 273
- Seykos oğlu Ohanis, 272
- Sırbistan, 120
- Sırlar, 21
- Sıtkı Efendi, 236
- Sıbki aşireti, 86, 232
- Siirt, 13, 19, 20, 22, 30, 38, 56, 61, 78, 148, 153, 200, 203, 204, 206, 218, 219, 224, 227, 234, 237, 238, 245, 252, 253, 256, 259, 260, 268, 275, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 287, 289, 290, 293, 310, 324
- Silistre, 52
- Silvan, 26, 61, 96, 204, 206, 210, 211, 220, 227, 241, 244, 247, 277, 286, 288, 292
- Silyan Yervantin, 322
- Simek, 119, 251, 253, 286
- Simko, 153, 220, 222, 227, 233, 279, 309
- Simo, 224, 225, 228, 237
- Simon, 209, 217, 221, 237, 321
- Simon oğlu Osyeb, 221
- Simpos, 228
- Sinanlı Abdülkadir, 286
- Sincar, 20
- Sino, 222
- Sirmi karyesi, 286
- Sirob Efendi, 226
- Sironik karyesi, 200
- Sirzek Setires? karyesi, 268
- Sirzekli İbrahim, 204
- Sis (Kozan), 170
- Sivas, 13, 15, 16, 17, 18, 22, 36, 39, 43, 66, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 84, 85, 88, 141, 149, 150, 152, 164, 175, 179, 182, 195, 200, 205, 208, 211, 236, 237, 240, 243, 250, 266, 291, 294, 315, 317, 318, 319, 325, 347
- Siverek, 20, 161, 210, 211, 326, 334, 336
- Sivgilik karyesi, 258
- Soma bin Ömerli, 199
- Somar köyünü, 285
- Sorkan aşireti, 265
- Sorudis karyesi, 212
- Stefan Papazyan, 67
- Sultan Abdülhamit, 21, 63, 65, 72, 81, 82, 89, 90, 91, 92, 98, 111, 341
- Sultan Abdülmecid, 52, 56
- Sultan II. Abdülhamid, 94, 113, 115, 340
- Sultan II. Abdülhamit'e Suikast, 94
- Sultanköylü Çato, 208
- Sulu Bey oğlu Rıza, 191
- Suluk karyesi, 198
- Surim karyesi, 280
- Suriye, 37, 164, 311
- Surp Garabet Manastırı, 160
- Surp Kirago Manastırı, 262
- Surp Oksandiyos Ermeni Manastırı, 290
- Surphaç Ermeni manastırı, 237
- Süleyman, 308
- Süleyman Bey, 326
- Süleyman Efendi(Zeytun Naibi), 100
- Süleyman Nazif, 120
- Süleymaniye, 28, 43, 78, 317

Süleymaniyeli Hacı Tevfik, 128
 Süleymaniyeli Mustafa Paşa, 131
 Sürem karyesi, 284
 Süreyya Bedirhan, 81, 122, 130, 131
 Süryani kadim kilisesi, 276
 Süryaniler, 14, 16, 21, 51, 70, 82, 172
 Ş
 Şah Hüseyin, 219
 Şah Hüseyin oğlu Haydar Bey, 265
 Şahin Efendi, 139
 Şaki Said, 233
 Şakir Ağa, 233, 256, 285, 294
 Şakiraniş karyesi, 228
 Şako Ağa, 256
 Şam, 65
 Şamil Efendi, 183
 Şark ve Kürdistan Gazetesi, 131, 132
 Şarkışla, 266
 Şarkî Anadolu, 73, 74, 77, 136, 215
 Şarkiyani aşireti, 265
 Şaro Muradyan, 255
 Şarük karyesi, 311
 Şatak, 141, 268, 269, 276
 Şatak kasabası, 268
 Şedak karyesi, 275
 Şeho bin Meran, 268
 Şehvend? karyesi, 269
 Şekvas? karyesi, 223
 Şemdin oğlu Halid, 252
 Şemdinan, 57, 78, 80, 83, 84, 222, 236, 270, 309
 Şemdinan Rüşumat Heyeti, 270
 Şemdinli, 59, 169
 Şemsi Paşa(Mitroviçe Fırkası Kumandanı), 111
 Şenikli karyesi, 294
 Şeref Bey, 268, 299
 Şeref Han, 247
 Şerefeddin Mağmumi, 63
 Şerefhani El-Bitlisi, 50
 Şerif, 15, 62, 115, 118, 127, 130, 148, 164, 279, 290, 338, 344
 Şernak karyesi, 254
 Şero karyesi, 325
 Şervi, 20
 Şettahbeyci Kirkor, 221
 Şeydan aşireti, 222
 Şeyh Abdullah, 276
 Şeyh Abdülbaki (Küfrevi Şeyhi), 167
 Şeyh Abdülkadir, 65, 80, 120, 127, 130, 131, 196, 308
 Şeyh Ahmet, 232
 Şeyh Celalettin, 65, 160

Şeyh Dodan, 28, 205
 Şeyh Fethullah, 209
 Şeyh Hacı Mehmet Efendi, 117
 Şeyh Hamid Paşa, 191, 225
 Şeyh İsmail oğlu Şeyho, 252
 Şeyh Kamil, 209
 Şeyh karyesi, 255
 Şeyh Mehmet, 82, 98, 184
 Şeyh Mehmet Emin, 209
 Şeyh Reşit, 160
 Şeyh Said, 80, 153, 160
 Şeyh Said Ali, 160
 Şeyh Sait Ali, 218
 Şeyh Sait Efendi, 317
 Şeyh Sıddık, 80, 83, 84
 Şeyh Şamil, 90
 Şeyh Şehabettin, 209
 Şeyh Şero, 238
 Şeyh Ubeydullah, 5, 57, 65, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 90, 127
 Şeyh Yusuf köyü, 199
 Şeyhayne köyü, 168
 Şeyhi Seyfettin, 248
 Şeyhkara köyü, 168
 Şeyho, 286
 Şeymo bin Meran, 272
 Şıpkan aşireti, 91
 Şırnak karyesi, 293
 Şıtak, 20, 86
 Şile köyü, 199
 Şinasi, 22, 61, 338
 Şiro'ya? karyesi, 270
 Şirvan, 56, 119, 137, 141, 240, 245, 268, 283, 289, 324, 325
 Şirvanlı Said Bey, 56
 Şıtak, 213, 214, 220, 221, 222, 223, 225, 232, 234, 241, 247, 253, 271, 277, 281, 282, 285, 288, 294, 302, 314
 Şiyar, 270
 Şorsen? karyesi, 256
 Şükran karyesi, 222
 Şükrü, 324
 Şükrü Efendi, 144, 247
 Şükrü Mehmet Sekban, 71, 128
 T
 Taburi aşireti, 314
 Tadin karyesi, 204
 Tahir, 294
 Tahir Ağa oğlu Mervan, 217
 Tahir Efendi, 272
 Tahir Paşa(Erzurum Valisi), 144, 181, 261, 262, 299
 Tahran, 164, 234

- Tahsildar Mehmet Efendi, 312
 Tahsin Bey (Van valisi), 36, 37, 140, 162, 212, 241, 246, 247, 256, 281, 285, 286, 314, 315
 Tahsin Paşa (Vali), 204
 Takohi, 325, 326
 Takuri aşireti, 252
 Takuriyen, 91
 Talat Bey, 77, 110, 111, 134, 135, 170
 Talat Paşa, 77, 135, 170
 Talori, 22, 24, 96, 99, 105, 203, 253, 281
 Tamo, 218
 Tapik köyü, 105
 Tarman karyesi, 312
 Taso karyesi, 255
 Taş mahallesi, 48, 74, 77, 87, 143, 164, 276, 347
 Taşan? karyesi, 280
 Taşcıoğlu Haçador, 239
 Taşlıçay nahiyesi, 230
 Taşmilak, 299
 Taşnak Partisi, 70, 82, 83, 84, 102, 110, 116, 154, 158
 Taşnaksütyun Cemiyeti, 137, 150, 156, 158, 169
 Taşnaksütyun Komitesi, 118, 165
 Tatar oğlu Bağdasor, 221
 Tatoyan Durus, 321
 Tatuyan Toros, 322
 Tatvan karyesi, 252, 254
 Tavuklu köyü, 327
 Tay? karyesi, 254
 Tayyar Efendi (Binbaşı), 236
 Taznik köyü, 268
 Tebriz, 164
 Tegrib? karyesi, 254
 Tekman, 91
 Teko, 290
 Telli Bey, 213
 Telşarlı Agop, 283
 Temran, 192, 199, 217, 218, 255, 288
 Temran köyü, 199
 Tenes aşireti, 295
 Tenes şşireti, 235
 Tenos kazası, 243
 Teohari, 87
 Terakki Gazetesi, 64, 123, 132
 Tercan, 38, 86, 117, 187, 189
 Tercanlı Mustafa, 275
 Tercil, 20
 Tero oğlu Casim, 220
 Terzi Yaşyan, 243
 Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet cemiyeti, 64
 Tırhala, 49
 Tiflis, 70, 71, 164, 165, 167
 Tikveş, 110
 Timar, 168
 Timar nahiyesi, 305
 Tohik, 220, 236
 Tokat, 13, 209, 236, 294
 Tomasin, 225
 Toru Kâhya, 220
 Trabzon, 4, 13, 17, 71, 72, 74, 75, 77, 102, 141, 150, 164, 175, 230, 251, 347
 Tresor Deresi, 294
 Troşak Gazetesi, 118, 320
 Tuğsan? karyesi, 269
 Tuna Vilayet Nizamnamesi, 59
 Turhan Paşa (Petersburg Sefiri), 311, 314
 Tutak, 189, 201, 238, 326
- U**
- Ulvi Bey (Bitlis Vali Vekili), 275, 296
 Ulvi Bey (Vali Vekili), 226
 Uraham (Nasturi Patriği), 56
 Uran karyesi, 254
 Urani karyesi, 245, 246, 270, 288
 Uranis karyesi, 246
 Urdab karyesi, 230
 Urdop, 228
 Urfa, 13, 23, 91
 Urkat? karyesi, 263
 Usnak? karyesi, 282
 Uzun Sokak, 4
- Ü**
- Ümran karyesi, 290
 Üsküp, 110
- V**
- V. Kevork, 164
 V. Mehmed Reşad, 112
 V. Murat, 62
 Vahak Efendi, 313
 Valas, 268
 Van, 5, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 31, 34, 35, 36, 38, 45, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 66, 70, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 102, 103, 104, 117, 119, 125, 137, 139, 140, 141, 143, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 175, 178, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 195, 196, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 214, 216, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 239, 246, 247, 251,

- 253, 255, 260, 261, 262, 266, 267, 268,
269, 270, 271, 279, 282, 284, 285, 286,
287, 288, 291, 294, 298, 299, 300, 301,
302, 303, 305, 307, 308, 309, 313, 314,
316, 317, 321, 322, 326, 338, 339, 340,
341, 344, 345
- Van Gölü, 55, 96, 170
Vanis? kasabası, 271
Vanlı Aram, 303
Vanlı Fuat Temo, 130
Vanlı Lison, 246
Vanlı Serkis oğlu Evid, 221
Varak Manastırı, 104
Vardan(Papaz), 187
Varitnes, 40
Varon karyesi, 270
Vartan, 58, 87, 160, 209, 213, 220, 221, 223,
230, 238, 249, 290, 338
Varteks Efendi, 143
Varteksi Efendi, 322
Vartenisli Ekabi, 324
Vartinis, 35
Varto, 34, 91, 313
Vaskovan karyesi, 322
Vaspurakan, 23, 53
Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, 65
Veli Ağa, 264
Veli Yusuf, 265
Veysel Usta, 4
Veziirköprü, 249
Vidin, 56
Vilayat-ı Sitte, 13, 22, 49, 68, 72, 76, 81,
349
Vilayat-ı Şarkiye, 5, 13, 15, 17, 18, 37, 71,
94, 122, 123, 124, 129, 132, 134, 136,
137, 139, 142, 147, 149, 150, 157, 158,
159, 162, 163, 177, 195, 213, 348, 350
Viranlı karyesi, 200
Viranşehir, 91, 141, 210, 211, 266
Vital Cuinet, 15, 16
Vladimir Teofiloviç, 26, 344
Vladimir Teofiloviç Mayevsky, 31
- W**
- W. Guinness, 166
Walter Erdman Siehe, 102
Wangenheim(Alman Bakan), 159
Westenenk, 75, 77
Williams(Van Konsolosu), 104
- Y**
- Yagos Korkoyan, 286
Yagos Serkizyan, 249
Yağık karyesi, 258
Yağık köyü, 258
- Yahudiler, 16, 21, 22
Yakusyan Baruyer Efendi, 209
Yanasador, 201
Yanya, 49
Yarpuz nahiyesi, 272
Yavuz Sultan Selim, 19
Yebmir? karyesi, 285
Yegos, 258
Yekbûn Dergisi, 131
Yekbûn Gazetesi, 131
Yemen, 75
Yeniköy Anlaşması, 74
Yeniköy karyesi, 227, 263
Yenisey, 14
Yerşevanlı Ebu oğlu Suğ, 252
Yervand, 220
Yesdin, 221
Yezdanşir, 5, 51, 55, 56, 57, 348
Yeznik Efendi(Ahtamar Katagisos Vekili),
255
Yiroz? karyesi, 288
Yohan oğlu Mardiran, 223
Yoncalı karyesi, 183
Yopasimo, 218
Yunanistan, 120
Yunanlar, 21
Yusuf Ağa, 187, 219, 265, 268
Yusuf Ağa oğulları Cem Gafir, 187
Yusuf Ağazade Sani Bey, 198
Yusuf Bey, 238
Yusuf bin Sado, 268
Yusuf bin Said, 265
Yusuf Halaçoğlu, 14, 109
Yusuf Hikmet Bayur, 74, 155
Yusuf Ziyüddin, 167
Yusufyan Hargo, 200
Yüzbaşı Süleyman Ağa, 209
- Z**
- Zagik Serkisyan, 249
Zaho, 20, 51
Zakar, 289
Zakaryan(Pernasın Manastırı Rahibi), 197
Zako karyesi, 220
Zako Malhasyan, 213
Zara, 200, 251
Zarohi, 326, 327
Zaven, 84, 195, 230, 317
Zaven Efendi, 165, 172
Zayfan karyesi, 256
Zeki Bey (Kurmaya Binbaşı), 56, 150
Zeki Paşa(IV. Ordu Komutanı), 90, 91, 97,
99, 103, 349
Zekzek karyesi, 223, 229

- Zeriki aşireti, 285
Zeve köyü, 168
Zevko karyesi, 225, 292
Zevmik karyesi, 189, 283
Zeydan mahallesi, 143
Zeydo karyesi, 183
Zeyl bin Mustafa, 290
Zeyl Ohanisyen, 200
Zeynil Ağa'nın oğlu Alişan, 265
Zeytun, 5, 94, 99, 100, 101, 102, 166, 224, 309, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 348
Zeytun Kaymakamlığı, 99
Zika karyesi, 232
Zilan, 20, 91, 93, 119, 232, 310
Zilan karyesi, 221
Zilanlı Resul Bey, 183
Zile, 236, 294
Zinovyev, 166
Ziraat Bankası, 176, 267
Zirkan aşireti, 91, 247, 249, 253, 285, 287, 288, 315
Zirkan(Zilanlı), 183
Zirkanlı aşireti, 315
Zirvas karyesi, 189
Ziya Bey, 61
Ziya Gökalp, 121, 122, 125, 135, 136, 137, 338, 342, 347, 348
Ziyaret karyesi, 324
Zomar, 325
Zorabad köyü, 168
Zorvan, 35
Zufer, 230
Zurnacı Karanik, 223
Zübeyr, 197
Zülküf Paşa, 127